

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Л. Д. Чекаленко, С. Г. Федуняк

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ **(від давніх часів до наших днів)**

За загальною редакцією Л. Д. Чекаленко

Затверджено

*Міністерством освіти і науки України як підручник
для студентів вищих навчальних закладів*

МАУП

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2010

ББК 66.4(4УКР)я73

Ч-37

Рецензенти: *О. В. Бабкіна*, д-р політ. наук, проф.
М. В. Кірсенко, д-р іст. наук, проф.
А. І. Кудряченко, д-р іст. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 7 від 26.09.07)*

*Затверджено Міністерством освіти і науки
України (лист № 1.4/18-Г-1695 від 12.10.07)*

Чекаленко, Л. Д.

Ч-37 Зовнішня політика України (від давніх часів до наших днів): підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. Д. Чекаленко, С. Г. Федуняк; за заг. ред. Л. Д. Чекаленко. — К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. — 464 с. — Бібліогр. у кінці розд.

ISBN 978-966-608-998-7

У підручнику викладено питання зовнішньої політики України від давніх часів до сьогодення. Особлива увага приділяється історичним етапам зовнішньополітичної діяльності Української держави. Розглянуто основи, принципи і результати зовнішньополітичних дій сучасної України, що спирається на засади міжнародного права. Окреслено перспективи посування Української держави шляхом європейської інтеграції. За структурою і змістом підручник відповідає навчальним програмам курсів “Зовнішня політика України”, “Актуальні проблеми зовнішньої політики України” і “Історія України”.

Для студентів і викладачів, а також тих, хто прагне опанувати досвідом минулого для розбудови майбутньої України.

ББК 66.4(4УКР)я73

- © Л. Д. Чекаленко, С. Г. Федуняк, 2010
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2010
- © ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010

ISBN 978-966-608-998-7

ПЕРЕДМОВА

Суверенна Україна спрямовує зовнішню політику на зміцнення миру і стабільності у світі через захист національних інтересів і власної безпеки. Зовнішньополітична діяльність держави спирається на засади міжнародного права: повагу суверенітету, рівноправність, невтручання у внутрішні справи одне одного, визнання територіальної цілісності та непорушності існуючих кордонів, розвиток широкомасштабного співробітництва, відмову від загрози силою та її застосування, захист прав людини тощо.

У підручнику розглядаються етапи становлення й розвитку зовнішньої політики, основні напрями й завдання Української держави в зовнішньополітичній площині, розкрито механізм захисту прав громадянина, суверенного існування країни, економічного зростання. В основу покладено принципово важливу концепцію формування і розвитку зовнішньополітичної парадигми України впродовж значного історичного періоду української державності. Наша держава, як і її політика, бере свій початок від трипільської культури, розвивається через скіфську добу, формує могутню державу Київську Русь. Саме тоді було започатковано на українських землях не тільки загальні уявлення про світ і людське існування, а й основи міжнародного буття, засади патріотизму, гуманізму, толерантності, договірних відносин, дипломатії. Наступний етап, що охоплює період козаччини, містить чимало елементів тогочасного державотворення, зовнішньополітичної діяльності, що успадкувало і примножило у своїй діяльності Військо Запорозьке. Період 1917–1920 рр. відзначається боротьбою за незалежність Української держави, цивілізований вихід у світ міжнародних відносин, застосування дипломатичних засобів і методів обстоювання українських інтересів. У період радянського існування вивчають-

ся тогочасні форми міжнародного буття України у складі СРСР. На сучасному етапі із здобуттям державного суверенітету розкриваються зовнішньополітичні складові утвердження України як суб'єкта міжнародного права з державними цілями, власною зовнішньою політикою, міжнародними зобов'язаннями.

Перед Українською державою постала потреба обстоювання завоювань українського народу, здобуття гідного місця у світовому поділі праці, захисту прав українського громадянина, інформаційного забезпечення суверенного існування. Державні інтереси України полягають у реалізації стратегічних, політичних, економічних, правових та ідеологічних цілей. Кожен історичний період розвитку державності позначений специфічним становищем України чи її регіонів, які існували відносно самостійно або в складі інших держав. На жаль, Україна частіше була не суб'єктом зовнішньої політики у згадані періоди, а її об'єктом, коли доля українських земель залежала від інших, значно потужніших державних утворень.

Україна виборола незалежність у багатолітній борні й утвердила себе високоавторитетною державою, гідною поваги.

Джерелами підручника є документи, що стосуються державотворення і зовнішньої політики України, архівні матеріали, документи зовнішньополітичних відомств. Опрацьовано також історичні згадки, літописи, перекази, фольклор.

Серед наукових досліджень, використаних під час написання підручника, особливо важлива українська історіографія. Це творчий доробок Михайла Грушевського, Володимира Антоновича, Ярослава Дзири, Дмитра Донцова, Дмитра Дорошенка, Олександри Єфименко, Івана Крип'якевича, Наталії Полонської-Василенко, Ореста Субтельного, Олександра Шульгіна, Дмитра Яворницького та багатьох інших вітчизняних дослідників.

До текстів розділів включено завдання і контрольні питання, основна і додаткова література.

Автори висловлюють щирі подяку ректорові Дипломатичної академії України при МЗС України Б. І. Гуменюку за підтримку і надану можливість видати цей підручник.

Готуючи це видання, автори прагнули об'єктивно оцінити ті чи інші події і подолати існуючі стереотипи.

ВИТОКИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Про наше походження

Звідки ж пішла Земля Руська? Відповідаючи на це питання, звернімося до наших коренів — до *трипільської цивілізації* (4–3 тис. до н. е.), яка дала могутній поштовх розвитку культурно-цивілізаційних пластів в історії багатьох народів світу, розповсюдившись Європою і дійшовши до Китаю та Індії. Саме трипільці — автохтони нашої землі принесли у світ поняття і тривимірність Всесвіту, Інь і Янь, колесо, священне зображення Сонця і Богиню Життя. Ця цивілізація закинула паростки історії українського народу в благодатний ґрунт. Саме в трипільський період з’являються ознаки, що притаманні етнографічній складовій українців донині. Це й ослість, і розвиток хліборобства, й плекання хліборобом волів і мереження ярма. Так само сивий дим здіймався вгору над хатами, обмазаними глиною, і також зустрічається весна із сонячним коловоротом, і тривимірне дерево життя, і з вогнем відправлялися душі померлих у вирій. І досі, як і колись, жінка підмазує глиною долівку, розписує фарбами хату й піч. І так само при вході в хату висить символічне вічне дерево життя: квітка у вазоні, мотиви гаптування рушників і вишиванок-оберегів.

Особливий вплив на розвиток слов’янства мав і скіфо-сарматський період (з VIII ст. до н. е.). Найпершою письмовою згадкою про зовнішні контакти на території сучасної України можна вважати період величезної військової експедиції перського царя *Дарія I* до Північного Причорномор’я близько 514–512 рр. до н. е., щоб підкорити державу наших предків — Скіфію. За переказами Дарій I отримав від скіфів дивні дари: птаха, мишу, жабу і п’ять стріл. Один з його радників, Гобрій, так розтлумачив зміст цього “послання”: “Якщо, перси, ви не станете птаха-

ми і не полетите високо в небо, або мишами і не сховаєтесь у землю, або жабами і не пострибаєте в болото, то ви не повернетесь до себе, вас згублять ці стріли”¹. Кочовики перемогли персів і нападники повинні були повернути назад. Поразка Дарія I принесла скіфам славу про їх непереможність. Про згадані події, а також про походження скіфів і їх переселення в причорноморській степи розповідає давньогрецький історик Геродот, який у середині V ст. до н. е. мешкав у давньогрецькому поселенні на березі Дніпровсько-Бузького лиману в місті Ольвія² і описав події тих часів у своїх “Історіях”.

Поступово скіфів витіснили сармати, які через певний час також зникли. Значний вплив на розвиток і скіфів, і сарматів безсумнівно мали античні міста Північного Причорномор’я. Греки і римляни принесли сюди свої технічні досягнення, високу майстерність, особливо в галузях архітектури, ремесел, мистецтва тощо. Не обійшли вони своїм впливом і слов’ян.

Слов’яни — одна з основних гілок давньоєвропейського населення. Про їх походження і місце початкового проживання є кілька версій. Одна з них — дунайська — була висловлена ще Нестором-літописцем у середньовічні часи. Водночас слід враховувати, що контури розселення праслов’янства з часів виокремлення його принаймні у 2 тис. до н. е. з індоєвропейської спільноти і аж до раннього середньовіччя (коли слов’яни були зафіксовані в письмових джерелах, а їх існування підтверджено археологічними знахідками) певною мірою змінювались. Упродовж 2–1 тис. до н. е. праслов’яни могли перебувати на різних територіях, переміщуючись, при цьому не займаючи регіон загалом. Починаючи з раннього середньовіччя ареал слов’янського розселення інтенсивно збільшується, а його етнос посідає чільне місце серед інших утворень цього часу.

Сучасні українці є однією з гілок історичного слов’янства. Вперше про слов’ян-венедів згадується у творах римських авторів. У II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птоломей, а з VI ст. про

¹ Бунятін К., Мурзін В., Симоненко О. На світанку історії. — К., 1998. — Т. 1. — С. 151.

² За археологічними дослідженнями назва “Ольбіо” у перекладі з давньогрецької означає “Щаслива”. Географічно місто розташовувалося поблизу с. Парутіно Миколаївської області, де щорічно ведуться розкопки залишків цієї давньогрецької колонії і пізніших стародавньоримських нашарувань.

них ширше говорять візантійські історики Йордан, Прокопій Кесарійський, Іоанн Ефеський та ін. Зокрема, Йордан повідомляє, що слов'яни походять від одного кореня і відомі під трьома назвами: *венети, анти і склавини*. Тобто на рубежі нашої ери слов'яни сформувалися як самостійна етнічна спільнота, що співіснувала у Європі з германцями, фракійцями, сарматами, гвалтами, угрофінами. Одночасно з антами починають вживати назву слов'яни.

Слов'яни разом з гунами посуваються на захід. Вони зазнають поразки від кочовиків, але лише на деякий час. Процеси їх консолідації й самоствердження тривали, що сприяло утворенню у майбутньому могутніх військових політичних союзів. Про це свідчать пам'ятки V ст., знайдені на межі лісостепової та поліської зон Східної Європи. Тут зароджувалися ранньосередньовічні східнослов'янські культури і звідси в часи Великого переселення народів — у середині I тис. н. е. — почалося розселення слов'ян на північний схід, південь і південний захід. У нових умовах старі назви — венеди, анти — в процесі розселення поступово зникають, а їх місце займають нові найменування.

Жили анти невеликими поселеннями по берегах річок. Займалися скотарством та хліборобством. Могильники їхні нагадували черняхівські, але були й окремі — для воїнів, яких ховали зі зброєю. Укріплення робилися не для кожного окремого села, а спільні — для кількох поселень. Відомий український історик М. Брайчевський приписує антам зведення відомих Змієвих або Троянових валів — могутніх укріплень, які тягнуться на десятки кілометрів по річках Красна — Стугна, Рось — Трубіж, Сула. Аналогічні були в Подністров'ї і сягали 10 м заввишки. Найбільше речей антів знайдено археологами у басейні р. Росі: лучеві фібули, підвіски, лунниці, дзвоники, прорізні бляшки, які згодом відбилися в українських речах.

Збереглося чимало відомостей про громадську та політичну організацію антів. Прокопій Кесарійський писав, що слов'янами та антами не править хтось один, ними здавна управляє народне зібрання, і всі справи, добрі чи лихі, вони вирішують спільно. Однак за часів загальної небезпеки вони обирали царя (*rex*), авторитет якого визнавав весь народ. Таким вождем був *Бож* (*Божко, Божидар, Богдан*), який у 380 р. організував союз для боротьби з остготським царством Вінітара. У цій боротьбі анти

зазнали поразки: до полону потрапили і були забиті (розіп'яті) Бож із синами та 70 старійшин. Наступний вождь *Мезамір* відзначився у боротьбі з аварами в 50-х роках VI ст.

Політичне об'єднання антів нагадувало структуру об'єднань Західної Європи — Карла Великого, бургундів, вандалів, готів, — і було також нетривке. У всякому разі, *факт об'єднання антів дуже важливий як перша відома нам спроба пращурів українського народу створити державне об'єднання з організованим військом та участю населення у політичному житті*. Держава антів, що проіснувала три століття — з кінця IV до початку VII ст. — впала під навалом аварів.

У III–VI ст. західні та південні слов'яни опанували широким ареалом земель, а в VII ст. назва анти остаточно зникає, її замінює найменування слов'яни. У V ст. слов'яни здійснюють походи на Балканський півострів, переходять Дунай, нападають на землі Візантійської імперії. Щоб захиститися від слов'ян, Візантія будує низку фортець по Дунаю, на північ від Балканського хребта. Проте вона була не в силах зупинити цей рух. У 40–50-х роках VI ст. слов'яни починають оселятися за Дунаєм.

Частина слов'ян осідає у смугі лісів Поділля, Київщини, Волині, Чернігівщини. Частина посувається далі на Карпати, на р. Тису. М. Грушевський зазначав¹, що з кінця VI ст. Прикарпаття було вже зайняте українськими племенами.

Про рух українських слов'ян з півдня на північ свідчить також назва притоки Дніпра — Десна, себто “права”. Якби вони йшли з півночі на південь, Десна була б з лівого боку, вони не могли б назвати її “правою”.

Слов'яни розселилися на величезній території Європи та Азії: від Адріатичного моря до Тихого океану, від пустель Середньої Азії до Балтійського моря. В ранньосередньовічну добу вони жили навіть там, де нині не залишилося їхніх слідів: у материковій Греції, в Малій Азії, на Сицилії, в Італії та Іспанії.

Слов'яни опанували Східну й частину Центральної Європи, а також значні терени Балкан. Усюди вони жили компактними соціумами, становлячи єдиний величезний народ. *Стародавні чеські та польські хроніки* впевнено стверджують етнічну та

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1. — С. 178.

культурну єдність слов'ян. Вчений чернець Києво-Печерського монастиря *Нестор* у своїй “Повісті временних літ” (XII ст.) теж відзначив: “Був єдиним народ слов'янський”¹. Прабатьківщина слов'ян згідно з дослідженнями лінгвістів, археологів, істориків та етнологів, простягалась у середній смузі Європи, на північ і північний схід Карпат, між Віслою та Дніпром.

Слов'янські племена полян у минувшину заселили сучасні Київщину і Канівщину, древлян — Східну Волинь, сіверян — Дніпровське Лівобережжя. Крім них на теренах України проживали улличі (Південне Подніпров'я і Побужжя), хорвати (Прикарпаття та Закарпаття), а також волиняни (Західна Волинь). Ось як описує життя слов'ян *Проконій Кесарійський*: “Племена ці, склавинів і антів, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народовладді, і тому у них вигідні й невідгідні справи завжди ведуться спільно. Вони вважають, що один з богів — творець блискавок — єдиний володар всього, і йому приносять у жертву биків і всяких жертвних тварин. Вступаючи в битву, більшість йде на ворогів пішими, маючи невеликі щити і списи в руках. Панцира ж ніколи на себе не одягають, деякі не мають ні плаща, ні хітона, тільки штани. Всі вони високі і дуже сильні. Але вони не підступні й каверзні, але й у простоті вони зберігають гунський норв. Та й ім'я за старих часів у склавинів і антів було одне”².

Давні слов'яни досягли високого рівня розвитку в ідеологічній сфері. З письмових джерел відомо, що у них були культові споруди — храми, капища і требища кількох типів — стовповидні будівлі під дахом, відкриті і закриті храми. Одне із таких святилищ було відкрите на Старокиївській горі київським археологом Вікентієм Хвойкою.

У таких спорудах чи просто неба стояли язичницькі божества з дерева або каменю. Кілька їх виявлено в Подністров'ї, найвідомішим з яких є *Збруцький ідол* — *Род*. Божество було зображено у вигляді високого чотиригранного стовпа, на кожній стороні якого нанесені зображення. Ці три світи символізують поширений у давнину поділ Всесвіту на небо — світ богів, землю, заселену людьми, та підземний світ, де перебувають ті, хто тримає

¹ *Історія України*. — К.: Альтернативи, 1997. — С. 23.

² Там само. — С. 19–20.

на собі землю. Такий трирівневий поділ світу дістав назву *теорії світового дерева*. Крім антропоморфних божеств слов'яни вшановували звірів, дерева, каміння тощо.

У X–XI ст. у географічних назвах залишилися натяки на пересування племен. Збереглися назви долішнього Дніпра — Білобережжя і частини чорноморського узбережжя — “Лукомор’я”. На долішньому Дніпрі був торговельний осередок — Олешя (пізніше — Олешки). Українські колонії розташовувалися в Криму, в Корсуні, при гирлі Кубані, у Фанагорії. Тільки існуванням міцного українського осередку можна пояснити появу в XI ст. Тмутороканського князівства. На існування значних українських поселень на Чорномор’ї вказує і “Повість временних літ”.

Серед усіх цих українських племен провідне значення належить *полянам*, з їхнім головним містом Києвом, який виріс на місці, безперервно залюдненому, починаючи з часів палеоліту.

2. Київська Русь і світ

Першим відомим в історії княжої України закордонним дипломатичним візитом можна вважати візит київського князя *Киля* до столиці Візантії Царгорода 527 р. До нас дійшли відомості про договори “миру і любові” Русі з Візантією, варягами, болгарями, датовані кінцем IX ст. Київська Русь 860 р. після успішного походу на Константинополь уклала перший відомий в нашій історії договір “миру і любові” з Візантією, який став своєрідним дипломатичним визнанням Київської Русі, встановлював між цими двома державами мирні відносини, передбачав допуск на Русь християнської місії, хрещення частини русів, а також військову допомогу Візантійській імперії з боку Русі.

На користь існування могутньої східнослов’янської держави на Наддніпрянщині свідчать також грандіозні масштаби походу русичів на *Константинополь 860 р.* За описами очевидців, навідених у різноманітних джерелах, на світанку 18 червня 860 р. руський флот з 200 лодій раптово увійшов до бухти Константинополя Золотий Ріг. Напад русичів виявився настільки несподіваним для візантійців, що берегова сторожа не встигла натягти над поверхнею води велетенський ланцюг, яким, звичайно, надійно зачиняли кораблям вхід до бухти.

Візантійському урядові на чолі з імператором Михайлом III довелося сплатити контрибуцію ватажкові русичів київському князеві *Аскольду*, аби він припинив облогу й повернувся додому. Так уперше Київське князівство середини IX ст., попередник Давньоруської держави, сповістило середньовічний світ про своє існування й початок боротьби за першість з Візантією на Чорному морі, в Південно-Східній Європі та Передній Азії.

З цієї події минуло понад дванадцять століть. Проте й сьогодні вона свідчить про високий рівень розвитку держави східних слов'ян, яку пам'ятки давньоруської літератури називають Руссю або Руською землею, вчені-історики — Київською або Давньою Руссю. Вона належала до найбільших, найкультурніших, найрозвиненіших економічно і політично держав середньовіччя. На величезному просторі від Чорного до Білого морів, від Карпатських гір до Волги жили хоробрі й мужні русичі.

Найдавніша основна назва землі руського народу — Русь. Так руський народ сам себе називав відколи став народом державним, так його називали й чужинці. Назва Русь стала національним іменем і “держалась у нас дуже довго” (Д. Дорошенко). Термін “Русь” іноземні джерела починають вживати у VIII ст. для позначення поселення південних українців, переважно племен полян і сіверян. Згодом ця назва поширилася серед візантійських і арабських письменників. Існує кілька гіпотез щодо походження самої назви. Основні серед них є варязька та українська. Варязька ґрунтується на припущенні, що “руссю” фіни називали одне з племен норманів-шведів. Доказом цієї теорії є свідчення Костянтина Багрянородного, який у 949 р. називає Дніпрові пороги “русськими” і “слов'янськими”. Інший аргумент: вони називали шведів “Rootsi”¹. М. Грушевський у своїх дослідженнях спирався на скандинавські саги, які ніколи не ототожнювали варягів з Руссю, яка була для них чужою землею.

Очевидно термін “Русь” місцевого походження. Арабські письменники знали Русь, виокремлювали русів і слов'ян, тобто новгородських слов'ян від русів — українців: “руси — плем'я слов'ян”. Згадували вони і про країну Русь: “Від неї на схід — печеніги, на південь — Дунай, на захід — слов'яни, на північ — пустеля”. Назву “Русь” підтверджує й топоніміка України: при-

¹ Н. Полонська-Василенко такий аргумент вважає непереконливим.

токи Дніпра — Рось, притоки Росі — Росава, Осколу — Рось, на Волині — річка Роска тощо. За пізніших часів термін “Русь” застосовували переважно для назви Київського князівства. “Поїхати на Русь” означало поїхати в Київ, Київщину (за Новгородським літописом 1149 і 1165 рр., Суздальським — 1180 р.). “Юрій Володимирович іде з Суздаля в Русь і приде Києву” (Іпатіївський літопис про події 1155 р.).

Від середини XVII ст. поряд із назвою Русь широко вживається інша назва, що мала раніше лише географічне значення й позначала пограничні землі. Це назва — Україна. Вперше вона згадується в літописі за 1187 р.

Оригінали стародавніх українських літописів не збереглися. До нас дійшли копії або переробки. Ці копії зроблені не в Україні, а на півночі — переважно в Московії. Найстарші списки (літописи) — Лаврентіївський, за іменем ченця Лаврентія, який переписав його в 1377 р. для Суздальського князя Дмитра Костянтиновича, і Іпатіївський — від Іпатіївського монастиря в Костромі, де його знайдено. Останній список зроблено близько першої чверті XV ст. (за Д. Дорошенком). В обох джерелах йдеться про Київську Русь.

Слов’янські племена, що проживали на просторах лісостепу та степу між Західним Бугом, Дніпром та його притоками й Дунаєм, у перші століття нашої ери були активними учасниками міжнародного життя. Історії відомі драматичні епізоди їхньої боротьби з готами в III–IV ст., їхній союз з гунами в IV–V ст., участь у великому переселенні народів, коли склавини й анти у V–VI ст. чинили тиск на Східну Римську імперію, розселилися на її території. Під час переселення вожді слов’янських племен вступали у переговори, укладали договори, створювали союзи племен.

Початок державного життя України М. Грушевський датує VII–VIII ст. і пов’язує із розвитком торгівлі: торговельні каравани потребували збройної охорони від нападників, а організувати таку охорону могла тільки певна організація. У торговельних містах з’являються військові вожді — князі з дружинами. Утримання дружин вимагало значних коштів, які можна було отримати під час війни, що давала здобич. Розвиток торгівлі стимулює державне життя. Серед найманих дружин могли бути й скандинави, яких називали варягами.

Літописні джерела розповідають про перших київських князів, засновників Києва — Кия, Щека і Хорива та сестру їхню Либідь. Відомо, що Кий з великим військом ходив на Царгород і мав велику шану від цесаря, переможно воював з волзькими та камськими болгарами і заснував м. Києвець на Дунаї.

Перші відомості про участь давніх русів у міжнародних подіях кінця VIII — початку IX ст. зустрічаємо в писемних творах — двох житіях — Стефана Сурозького та Георгія Амастридського. У першому розповідається про походи руських загонів у візантійські володіння в Криму, про взяття м. Сурожа (Судака) та укладання миру. За його умовами князь Бравлин, що очолював війська, мав повернути награване церковне майно в Корсуні і Керчі, вивести з міст військо і повернути полонених. Схожий мир з русами був укладений і після нападу на головне місто Пафлагонії Амастриду. Амастридське замирення — фактично перший офіційно відзначений у джерелі договір Русі з греками.

Про існування прадавньої Української держави свідчать численні документи: запис у Бертинській хроніці 839 р., в якій єпископ Пруденцій називає племена Rhos (Рось), Іван Диякон з Венеції згадує про облогу Царгороду у 860 р. Руссю, називаючи їх варязькими племенами; згадки арабських письменників і мандрівників — Фергані, Ібн Ростеха, Гардізі, Ібн Фолдана, Ібрагіма бен-Якуба, Масуді та ін. Італієць Ліутпранд Кремонський згадує про Русь, а Симон Логофет, оповідаючи про напад русичів на Царгород в 941 р., зараховує їх до франків, тобто до західноєвропейців. До того ж імена купців, бояр, які подає літопис, — Рюрик, Трувер, Синус, Олег, Ігор, Якун, Аскольд, Свінелд, Рогнедь, Асмуд, Фарлаф та інші — усі скандинавські. Археологічні знахідки, датовані X ст., вказують на масові варязькі колонії, поширені на землях від Балтики — біля Путивля Курської області РФ (давні українські землі), на Чернігівщині, Волині, Полтавщині, Дніпропетровщині. Під Черніговом знайдено понад 80 поховань. Про те, що там були поховані варязькі воїни-вікінги, свідчать знайдені предмети шведського походження.

За даними відомого українського історика М. Браїчевського, могутнє державне об'єднання на чолі з князем Аскольдом у середині IX ст. стає центром міжнародної політики. Руське військо у 852–853 рр. брало участь, на прохання санарійців (на-

селення тодішньої Кахетії, Східна Грузія), у боротьбі проти наступу арабів на Закавказзя.

Існує цікава згадка про те, що варяги так допекли своїми поборами руській землі, що були скинуті з правління і 862 р. ганебно вигнані за море. Без чіткого керівництва на руських землях почалися чвари між племенами, і вони знову покликали варягів на князівство. Процес асиміляції з місцевим населенням доволі швидко призвів до формування і посилення Київської Русі — українсько-руської держави. У 864 р. князівські дружини досягли м. Абесгун в Ісфахані (Іранській провінції на південному узбережжі Каспійського моря), а також бували вони і в Багдаді (столиця Арабського халіфату). Відомі численні походи князя Аскольда на Візантію у 860, 863, 866, 874 роках. Їх наслідком стали угоди і договори з греками (гречинами). Як вже згадувалося, у червні 860 р. Константинополь був зненацька атакований руським військом. Ніконовський літопис пов'язує цей похід з іменами Аскольда і Діра і стверджує, що князі знали про становище, що склалося на кордонах імперії. Внаслідок переговорів біля стін Константинополя було укладено договір “миру і любові”, русичам піднесено багаті дари, якими відкупилися греки. Вірогідно, саме під час цих походів русичі приймали до себе християнських священників, про що пише патріарх Фотій в окружній грамоті 866 р.

За поширенішою версією, деякі з варязьких конунгів, тобто князів, спускаються вниз по Дніпру від Новгороду і засновують своє князівство у Києві, об'єднавши під своєю владою і Київ, і Новгород. Утворюють нову державу, до якої поступово приєднуються інші східнослов'янські землі.

Утвердження князя *Олега (882–912 рр.)* в Києві знаменувало собою початок створення загальноруської держави: руська Північ була об'єднана з руським Півднем. Олег оголосив Київ столичним градом новоствореної держави: “Хай буде Київ матір'ю градам руським”. І сталося це у 882 р., коли новгородський князь Олег, заманивши і знищивши київських князів Аскольда і Діра, захопив Київ. Походи Олега увінчалися прилученням до Русі нових земель — як на правобережжі, так і лівобережжі Дніпра — сіверян, родимічів, дулібів, тиверців, хорватів та ін.

До наших часів дійшли візантійські документи тієї доби, які свідчать про могутню армію Олега, якою він воював з Візантією.

Дві тисячі човнів перевозили по 40 воїнів, берегом йшла кінна армія. У “Повісті временних літ” описано новий похід руського війська на Константинополь і укладення нового русько-візантійського договору. Олегове посольство, що складалося з п’яти осіб, провело переговори у візантійській столиці. Основне питання, що розглядалося — це данина, яка для дружини була головною метою війни і предметом переговорів з імперією. *Договір 911 р.*, що затвердив усні *домовленості 907 р.*, укладався двома грамотами (“двою харатью”): одна завірена візантійськими імператором і передана руським послам, а іншу, на якій клялися руські послы, було передано імператорові. За цими документами союзні зобов’язання Русі були оплачені візантійським золотом у вигляді данини та іншими торговельними та політичними пільгами. Так, за договором 911 р. Олег виторгував низку поступок: данину по 12 гривень на людину, прийняття на довготривале перебування руських послів (за кошт греків), право здійснювати вільну торгівлю в містах Візантії, а купців упродовж місяця утримувати греками. У “Літописі руському” зазначається, що за цим договором русичі і гречини є рівними і відповідальність за скоєні злочини несуть однаково. Записано в тексті і умови відносин, які за нинішніх часів можна назвати дипломатичним протоколом: “Якщо викинутий буде човен вітром на чужу землю, і буде знайдений русами, то ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце [...], допоможемо гребцям і допровадимо їх та їхнє майно”. Тобто повернемо назад неушкодженим. Йшлося також про домовленість щодо взаємної участі волонтерів в іноземному війську під час воєнних дій, про повернення злочинців у країну походження. Написаний текст договору двома мовами — грецькою і слов’янською. Розраховувалися літрами (грецькі гроші — 327,45 Г срібла) і гривнями — (близько 200 Г срібла). Слов’яни торгували міддю, воском, хутром, а з Візантії надходили тканини, перець, вино, прикраси тощо. За літературними джерелами, після укладення договору між Руссю і Візантією існували такі зв’язки: вони діяли спільно проти критських арабів, до походу було залучено руський загін із 700 осіб (за свідченням імператора *Костянтина Багрянородного*, або *Порфірогенета*, 913–959 рр.).

У IX–X ст. русичі здійснювали й інші походи: на південно-східне узбережжя Прикаспію, відіграли важливу роль в ослаб-

ленні Хазарського каганату. З кінця IX ст. причорноморськими степами заволоділи печеніги. У 915 р. князь *Ігор (912–945 рр.)* уклав з ними мир. Печенізький чинник став відігравати помітну роль у зовнішній політиці, на нього зважала й Візантія. Костянтин Багрянородний наголошував, що печеніги є потенційними союзниками імперії й противагою Русі та Хазарській державі.

На 944 р. склалася антивізантійська коаліція, очолювана Руссю, що включала печенігів, варягів, кривичів, тиверців та ін. Могутнє військо вирушило на Константинополь. Імператор Роман, діючи дипломатично, зустрівся з ними на Дунаї, а до печенігів, найнятих Ігорем, відправив багаті дари (золото). Мир був потрібен обом сторонам, і нова угода 944 р. з візантійцями, що її уклав наступник Олега князь Ігор після чергового походу на Візантію, яка фактично відкупилася від пограбування (за Д. Дорошенком), була значно жорстокішою для русинів. Уперше в історії Русі офіційне імператорське посольство з'явилося в Києві. Остаточне підписання договору відбулося в Константинополі. Офіційну делегацію (51 особу) очолював посол князя Івор.

Розгорнутий письмовий документ про воєнний союз Візантії і Київської Русі, *договір 944 р.*, вважається вершиною давньоруської дипломатичної практики. Проте умови цього договору були менш вигідними від попередніх. У ньому не йшлося про безмитну торгівлю у Візантії, не згадувалося про сплату русичам данини, водночас наголошувалося на зобов'язанні Русі захищати від ворогів візантійські володіння в Криму. Русь зобов'язувалася не пускати так званих чорних болгар на грецькі землі, їм дозволялося ловити рибу, але заборонялося зимувати в гирлі Дніпра. Заборонялося також втручатися у справи Корсунської землі в Криму.

Слід зауважити, що під владою Ігоря було двадцять “світлич князів руських”, які збирали данину з місцевого населення. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний повідомляв, що руські князі у листопаді виїздили на полюддя, тобто збирати данину з підлеглих племен, а в квітні верталися водою до Києва. Пізніше караваном завозили назбиране в Царгород. Подвійне збирання полюддя з древлян спричинило бунт проти Ігоря, якого було страчено.

Відома політична діячка тих часів княгиня *Ольга (945–964 рр.)* після загибелі свого чоловіка Ігоря помстилася за нього

древлянам. За переказами, за її наказом, запрошену до Києва делегацію древлян живцем закопали, інших гостей спалили в бані, а їхню столицю Іскоростень хитро підпалили: княгиня взяла як данину від кожної хати по три горобці і голуби, які повернулися із запаленими трутами до своїх домівок. Ці факти свідчать про звичай тих часів, мистецтво дипломатії. Дипломатичним кроком було й прийняття Ольгою християнства. Княгиню гостинно прийняли в Константинополі, хоча й примусили стояти у присутності імператриці, яка в цей час сиділа на троні. На честь Ольги 9 вересня 955 р. було влаштовано званий обід із музиками, а всім учасникам делегації з Києва (родичам, послам, купцям, тлумачам, служницям) вручено подарунки. Щоб розширити міжнародні контакти Русі 959 р. княгиня Ольга відрядила посольство до німецького короля Оттона I.

Син Ольги й Ігоря *Святослав (964–972 рр.)* здійснив безліч переможних походів (захопив країну волзьких болгар з їхньою столицею Болгар, розгромив хазарів, на Кубані розбив черкесів (касогів) і закріпив своє панування на Тамані (Тьмуторокань); розбив за наполяганням візантійців, які виплатили йому близько 455 кг золота, дунайських болгар; захопив 80 міст по Дунаю. Зміцнення Святослава налякало візантійців: вони скерували проти Києва печенігів, щоби повернути князя з переможного походу на Балканах. Пророчими словами звертався Святослав до своїх воїнів: “Станьмо міцно та не посоромимо Землі Руської, краще лягти кістьми, ніж потрапити в полон, бо мертві сорому не мають”.

Син Святослава *Володимир Великий (980–1015 рр.)* увійшов в історію як звитяжець соборності руських земель. Князь Володимир — Красне Сонце повернув Русі її Червенські міста, захоплені польськими князями, — Перемишль, Белз, Червень та інші, захопив Корсунь (Херсонес). Другою дружиною князя стала Анна — сестра візантійських імператорів Василя і Костянтина. Задля централізації всіх руських земель він охрестився сам і охрестив Русь. Християнізація Русі відкрила шлях культурному впливу: в руських містах візантійські майстри будують палаци і церкви, завозять мідні статуї з грецьких колоній Криму і церковні книги; розвиваються різні види мистецтва. У 988 р. до Києва приїздить посольство Папи Сильвестра II з Риму, а Володимирові послі з дипломатичним візитом відвідали рези-

денцію Папи Римського. У Києві побували також послы угорського і чеського королів (Стефана Угорського, Мандрика Чеського) та польського князя Болеслава Лядського.

Розуміючи важливість шлюбних зв'язків, князь оженив своїх дітей з іноземцями: старшого сина Святополка з дочкою польського короля Болеслава Хороброго, Ярослава з донькою шведського короля Олафа Іриною (Інгігердою). Дочку Премиславу одружив з угорським королем Владиславом Лисим, іншу — з чеським королем Болеславом Рудим, Марію-Добронігу — з польським королем Казимиром Обновителем. Київ за Володимиром розквітав і могутнішав. Шуміли базари, було зведено понад 400 церков, у місті мешкали поселенці різних національностей — скандинави, греки, франки, вірмени, що свідчило про широкі торговельні контакти Русі. Ширилися міжнародні зв'язки, зростав і авторитет держави.

Насичений різноманітними подіями період князювання **Ярослава (1019–1054 рр.)**, прозваного за свою політику Мудрим, увійшов в історію розквіту і посиленням Київської Русі. Ярослав долучив до держави чудські (фінські) землі, заснував у теперішній Естонії м. Юріїв (Тарту). У 1043 р. між Візантією і Руссю спалахнув конфлікт, причиною якого стало незадоволення Русі здирницькою політикою імператора. Для залагодження конфлікту Ярославів син Володимир пішов походом на Візантію. Похід був невдалим: грецький вогонь спалив частину руської флотилії під Босфором, водночас грецькі кораблі зазнали поразки поблизу гирла Дніпра. Греки розгромили руське сухопутне військо під Варною і 800 полоненим у Царгороді викололи очі. Через три роки між державами запанував мир, що ознаменувався укладенням шлюбу між сином Ярослава Всеволодом і візантійською царівною. Були відновлені приятельські стосунки з Візантією, полоненим дозволили повернутися на руські землі.

Особливим кроком, який унезалежнював руську церкву від Константинополя, можна вважати вибір на київську митрополічу кафедру собором руських єпископів 1051 р. відомого церковного діяча і письменника Іларіона (першого руського за походженням). У своєму творі “Слово про закон і благодать” він писав, що Руська земля “є знана і чувана в усіх чотирьох кінцях землі”.

Матримоніальні зв'язки, або шлюбна дипломатія також широко застосовувалася князем для зміцнення позицій держави. Свого старшого сина Ізяслава Ярослав оженив на сестрі польського короля. Сам Ярослав другий шлюб взяв з Анною, дочкою візантійського цесаря. Норвезький королевич Гаральд (Грізний), який згодом став королем, взяв за дружину дочку Ярослава Єлизавету. Романтична історія кохання цих молодих людей. Проживаючи в Києві як вигнанець, Гаральд закохався в дочку Ярослава. Проте йому було відмовлено у шлюбі. Під час своїх мандрів по світу Гаральд, який був не тільки воїном, а й поетом-скальдом¹, склав пісню про свої перемоги. Кожна з двох строф цієї пісні закінчується словами, зверненими до далекої, але не забутої ним киянки Єлизавети Ярославни. Іван Франко переклав цей твір: “Тей, в кого не мужня душа, не посмів би плавать там / А проте дівчина з руської країни, що в короні сє, мене не приймає / Там-то брязк ішов від наших зброй! / Там-то кров лилася з тіл! Там-то я ім'я своє вписав на свідоцтво своїх діл / А проте дівчина з руської країни, що в короні сє, мене не приймає!” Опинившись у Константинополі, Гаральд наражається на іншу перепону: в нього, овіяного славою вікінга-поета, закохалася візантійська імператриця Зоя. Настійні просьби відпустити його на батьківщину призвели до ув'язнення. За допомогою товаришів Гаральд тікає з полону і повертається до Києва, де отримує благословення Ярослава на шлюб з його донькою. 1047 року королевою Норвегії стала Єлизавета.

Угорський король Андрій I одружився з Анастасією, донькою Ярослава. Її сестра Анна, освічена княжна, яка вчителювала в школі для бідних дітей, розташованій на території Софії Київської, 14 травня 1049 р. у кафедральному соборі у м. Реймс (Франція) взяла шлюб з французьким королем Анрі I. Після смерті короля вона правила Францією. Її син Філіпп, ставши королем Франції, ставив свій підпис на всіх державних документах поряд з підписом матері: “*Анна руська королева французька*”, аж до її смерті у 1075 р. Знаменита “Реймська Євангелія”, яку вона подарувала церкві під час церемонії вінчання, й нині зберігається у Національній бібліотеці в Парижі. Саме на цій Євангелії французькі королі впродовж багатьох століть присягали на вір-

¹ Висоцький С. О. Про що розповіли давні стіни. — К., 1978. — С. 91–92.

ність Франції під час коронації. У м. Сенліс (за 40 км від Парижа) Анна заснувала монастир Св. Вікентія, будівництво якого французькі хроніки пов'язують з обітницею королеви перед народженням у неї первістка — сина Філіппа.

У київському дворі шукали притулку вигнанці, представники різних європейських династій. Зведення законів руської землі було оформлено Ярославом Мудрим у кодекс “*Руська правда*”, де також ідеться і про іноземців. При цьому права іноземців захищалися не гірше, ніж русичів.

Отже, за Ярослава Мудрого зовнішня політика Русі розширила коло дипломатичних зв'язків, налагодила постійні політичні контакти з багатьма європейськими країнами та ін. По смерті князя Ярослава Мудрого (1054 р.) в Русі встановилася система “князівського тріумвірату”. Державою керували три його старші сини — київський, чернігівський і переяславський князі. З ослабленням влади великого князя київського погравали міжнародні зв'язки окремих князівств.

Нове державне утворення на сході Європи за доволі короткий історичний час — якихось два століття — пройшло період виникнення й розквіту. Київська держава своїми кордонами сягла Кавказу і Фінської затоки, середньої Волги і Карпат, аж до Кракова. Як зазначав російський історик М. Карамзін, древній Київ, прикрашений пам'ятками візантійських мистецтв, поживлений скупченням іноземних купців, греків, німців, італійців, переважав Москву за багатьма аспектами.

Київська держава стала бажаним об'єктом і поважним суб'єктом зовнішньої політики багатьох країн. На її могутність змушені були зважати визнані лідери Європи. Це був, закономірно, й період розквіту київської дипломатії.

Зібрати всі київські землі спробував князь **Володимир Мономах (1113–1125 рр.)**. Це йому вдалося — дві третини всієї території перебували під його керівництвом: Київщина, Волинь, Поволжя, Турово-Пінська, Переяславська, Смоленська, Новгородська, Мінська землі. Одружений він був з англійською принцесою Гітою, свого сина одружив з дочкою шведського короля Христиною, а дочку Євфемію видав заміж за короля Угорщини Коломана.

Наступний період історії Русі відзначається внутрішніми міжусобицями і чварами руських князів, війнами з половцями,

боротьбою за Київський престол. За даними українського історика С. Томашівського, між 1146 і 1246 рр. 24 князі 47 разів змінювали один одного на київському престолі. Характерно, що тридцять п'ять князювань тривали менше ніж рік кожне. Син Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський був посаджений батьком князувати у Вишгороді (нині місто Київської області), звідки втік до Суздальщини, прихопивши вишгородську святиню — ікону Божої Матері. Згодом ікона потрапила до м. Володимир, а потім була вивезена до Москви, де й нині перебуває під назвою Володимирської. Захопивши Київ 8 березня 1169 р., військо Андрія Боголюбського варварськи пограбувало місто. Вояки три дні грабували не тільки жителів і будинки, а й монастирі, церкви, храми Софійський і Десятинний, вкрали дорожочинні ікони, ризи, книжки, самі дзвони (за М. Карамзіним). Половці, скориставшись міжусобицею, також доклали рук до пограбування руських земель. Київ поступово втрачав свою велич. За цей час відбувся розпад Київської держави на окремі землі. Принцип сепаратизму переміг прагнення творити єдину державу з централізованою владою. Київська Русь розпалася на Галичину, Чернігівщину, Переяславщину, Волинську і Турово-Пінську землі.

Драматичним епізодом у боротьбі Русі зі степом стало перше зіткнення з монголами у травні 1223 р. На р. Калці поблизу Маріуполя відбулася велика битва, в якій перемогло монгольське військо. На з'їзді руських князів у Києві, до яких звернулися половці по допомогу у протистоянні монголам, вирішили виступити проти нападників, хоча монгольські послі попереджали не робити цього, оскільки, “ми вашої землі не зайняли, ні городів, ані сіл ваших і не прийшли до вас, а прийшли з божого попущу на своїх рабів і конюхів, поганих половців! Ви візьміть мир з нами і як вони побіжать до вас, то ви їх бийте й забирайте їхнє майно, бо ми чули, що вони вам багато зла наробили, за се ми їх б'ємо”. Руські князі побили послів і виступили в похід. У боротьбі з основною монгольською силою, внаслідок неузгоджених дій, вони зазнали нищівної поразки.

1239 року татари знову прийшли в Україну, захопили Переяслав, Чернігів, 6 грудня 1240 р. після жорсткої облоги ворог захопив і пограбував Київ, який відчайдушно боровся на чолі з воєводою Дмитром, ставленика Данила Галицького.

Бату хан (Батий) пішов далі — на Європу. Зруйнував Польщу, розгромив пруських хрестоносців, чеських і моравських лицарів. У Європі почалася паніка. Татари розбили угорську армію, вступили в Хорватію і зруйнували Загреб, спустошили сербські та болгарські землі. Рух монгольських орд припинився 1242 р., коли Батий, отримавши повідомлення про смерть великого хана, повернувся до Азії. А на поневолених землях встановилося принизливе панування ординських ханів, що виявлялося у двох формах: татари видавали князям ярлики на володарювання землями, а місцеве населення обкладали даниною, яку спочатку збирали татарські урядовці, а пізніше відповідальність за це було покладено на князів.

Послаблення Києва еміграцією князівської верхівки та церковної ієрархії до Суздальщини негативно позначилося на культурному житті міста. Аналогічна ситуація була на Чернігівщині. Київський ярлик, який давали татари на князювання, дістався згодом Олександру (Невському), який не був зацікавлений жити у Києві і повернувся до Новгороду. Київ і вся Україна аж до XVI ст. не цікавлять північних князів.

Уявлення про Київську Русь буде неповним, якщо не згадати про високий рівень господарського життя країни. Тут було розвинене землеробство, скотарство і ремісництво: у різних джерелах описані 64 різновиди ремесел. Розвивалися деревообробна справа, гончарство, металургія, ювелірне мистецтво та ін. Виробляли різноманітну зброю: стріли, списи, щити, мечі, сокири, іноді з інкрустацією золотом, а також кольчуги, шоломи тощо. Серед золотарських робіт відомі витончені дорогоцінні прикраси з перегородною емаллю, секрет виготовлення яких крім київських, знали лише візантійські та грузинські майстри. Широко розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля. Розташована на торговельному шляху з варяг у греки Русь мала сотні торговельних зв'язків з провідними європейськими містами Західної Європи, на шляхах діяли митниці. Активна торгівля відбувалася не тільки з державами-сусідами, а й із Скандинавією, Францією, німецькими землями. На Русі були розвинені писемність, навчання грамоті, арифметиці тощо. Про це свідчать написи на стінах храмів. Переписувалися і перекладалися книжки з грецької та інших мов. Відомі літературні твори того часу: “Поученіє дітям” Володимира Мономаха, “Житіє і хожденіє Данила, русь-

кия землі ігумена, до Святої Землі”. Збереглися тогочасні літописи Нестора, ченця Києво-Печерського монастиря “Повість временних літ” (1113 р.), Київський літопис з Видубицького монастиря, Галицько-Волинський літопис, який охоплює події з 1205 р. Існувало і законодавство, основні критерії якого викладені в “Руській правді” Ярослава Мудрого. Збереглися докази про значно вищий рівень української культури порівняно з європейською, зокрема, у справі берегового (морського) права. Широкий спектр питань висвітлено і в договорах Русі з Візантією, угодах галицьких князів з Пруським орденом хрестоносців тощо. Високий рівень розвитку архітектури, малярства, різьблення підтверджують дотепер храми тих часів, фрески, ікони, книги.

Отже, на величезних просторах від Карпат до Дінця впродовж п’яти століть формувалася могутня, багата держава, з високою культурою, в якій впливи Заходу та Сходу об’єднуючись, трансформувалися в горнілі власної творчості. Київська Русь — видатна епоха в історії Української державності. Це зоря, що розпочала добу звершень великого українського народу. Це взірць могутності людського духу, творчості, здобутків. Ця держава була тісно пов’язана всіма своїми інтересами із Заходом, входила в життя Західної Європи як рівноправний її учасник, як її складова.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні етапи українського державотворення.
2. Наведіть приклади перших зовнішніх кроків слов’янських племен.
3. Схарактеризуйте зовнішню політику Київської Русі.
4. Опишіть матримоніальні зв’язки державних діячів того часу.

3. Міжнародні відносини Галицько-Волинської держави

Після розпаду Давньоруської держави у XII ст. на регіональні формування, Галицько-Волинське князівство перебрало на себе державотворчі традиції Русі. Незважаючи на руйнівні війни, що не обійшли ці землі, на його територіях у XII ст. відбулася стабілізація економічного і політичного розвитку. На галицьких і волинських землях збільшилась кількість населення, посилювався економічний потенціал, сформувалися економічні відносини.

У 1199 р. князівства з аналогічними економічними й культурними умовами, політичними та економічними відносинами об'єдналися в Галицько-Волинську державу під керівництвом галицького князя Романа Мстиславича, нащадка Володимира Мономаха і останнього представника династії Ростиславичів. Князь Роман першим в історії Давньоруської держави запровадив спеціальні звертання до правителя — “великий князь” і “правитель усієї Русі”.

Особливістю внутрішньополітичного становища Галицько-Волинського князівства була підвищена, порівняно з більшістю інших руських земель, залежність від зовнішніх чинників. Це впливало з географічного розташування держави, що межувала з європейськими державними утвореннями (Польщею, Литвою й Угорщиною). Така обставина, з одного боку, збільшувала вразливість держави перед зовнішньою загрозою, а з іншого — давала змогу брати активну участь у політичних процесах Центральної і Східної Європи, що також впливали на розвиток Галицько-Волинської держави. Територіальна близькість сприяла інтенсивнішому, порівняно з іншими князівствами, засвоєнню духовних цінностей країн Центральної і Східної Європи.

Роман Мстиславич провадив активну зовнішню політику через війни з половцями та литовцями. 1205 року, направляючись до Саксонії, він загинув у випадковій сутичці з військом краківського князя Лешка Білого під Завихостом на Віслі.

Після смерті Романа боярські угруповання не допустили до влади вдову Романа Анну та його малолітніх синів Данила і Василька. Вони запросили іноземних завойовників — поляків та угорців. У 1214 р. угорцями та їх союзниками правителем Гали-

цько-Волинського князівства було проголошено Коломана, молодого угорського князя, який одружився з дворічною польською принцесою Саломеєю.

Нашадки Романа не змирилися із втратою трону і почали боротьбу із завойовниками, спираючись на підтримку дружніх руських князів, частину бояр та міські прошарки населення (купців і ремісників). Допомогу надав новгородський князь Мстислав Удатний, який разом з Данилом Романовичем (одруженим з його дочкою) успішно відбив наступ угорського і польського військ. Однак пізніше Мстислав передав князювання не Данилові, а молодшому угорському королевичу Андрію, одруженому з другою дочкою Мстислава. Після наполегливих зусиль у 1229 р. Данило об'єднав Волинське князівство, звідкіля він повів наступ на Галицьку землю.

1230 року Данилові Романовичу вдалося витіснити угорців із Галича, але він не зміг утриматися в місті. Нову спробу було зроблено у 1233 р. Угорський король Бела визнав князювання в Галичі ставленика бояр чернігівського князя Ростислава Михайловича. Зрештою, внаслідок тривалої боротьби Данилові Галицькому вдалося подолати ті угруповання галицьких і перемисьльських бояр, які підтримували Угорське королівство. У 1238 р. Данило остаточно завоював Галич. Волинь він залишив молодшому братові Василькові, який у всіх важливих справах діяв спільно з Данилом. Незадовго до зруйнування Києва Батием Данило укріпився у місті. Загалом ця війна може вважатися визвольною за відродження незалежності та територіальної єдності Галицько-Волинського князівства.

На початку 40-х років XIII ст. основною загрозою Галицько-Волинської держави стало вторгнення монголо-татар. Князь Данило намагався зменшити загрозу, використовуючи комбінацію військових та дипломатичних засобів. Наприкінці 30-х років XIII ст. Данилу Галицькому вдалося встановити мирні стосунки з сусідами, одруживши свого сина з донькою Бели IX, короля Угорщини. Князь доклав значних зусиль для захисту кордонів країни від татаро-монгольської навали. Кам'яні фортеці, міцні замки, які було збудовано одразу після вторгнення монголів, сприяли зменшенню кількості грабежів, порівняно з іншими князівствами.

Галицько-Волинське князівство постраждало від татарської навали відносно менше, ніж інші князівства, хоча монголам вдалося захопити Галич і Звенигород. Водночас вистояли Данилів та Крем'янець. Для зміцнення безпеки князь переніс столицю на захід, у Холм, згодом до Львова. 1245 року військо Данила Галицького здобуло перемогу в битві з військом угорського короля та його союзниками поблизу м. Ярослав на Сяні. Ярославська битва надовго зупинила агресію Угорського королівства на північ від Карпат і сприяла зближенню колишніх ворогів. Близько 1250 р. між Данилом і угорським королем Белою I налагодилися дружні стосунки, які були закріплені шлюбом Данилового сина Лева з дочкою Бели Констанцією. Данило розраховував на допомогу угорців, проте цього виявилось недостатньо і князь змушений був виявляти покірність Золотій Орді. Так, після того, як 1259 р. ординський полководець Бурундай з величезним військом рушив на Волинь, Данило і Василько зазнали поразки і змушені були підкоритися монголам, погодившись на знищення укріплень найбільших міст на доказ того, що вони “мирники” Орди. Лише столичний Холм не скорився і зберіг свої фортифікації.

Внутрішня та зовнішня політики Данила Галицького сприяла підвищенню його популярності в очах світової спільноти. Придворні європейських коронованих осіб вважали за честь мати зв'язки з Галицько-Волинським князем. Після смерті останнього австрійського герцога з династії Бабенбергів син Данила Роман одружився з Гертрудою Бабенберг і з допомогою угорського короля спробував оволодіти герцогським престолом Австрії. Однак ця спроба виявилася невдалою, бо після тривалої боротьби тут з 1282 р. укріпилась династія Габсбургів.

У 1254 р. відбулася визначна подія в історії української державності: Папа Інокентій IX коронував Данила в м. Дорогичин на Підляшші. Цим актом було підтверджено визнання Галицько-Волинського князівства суб'єктом міжнародного права і частиною західного світу. Західноєвропейські хроніки називали Галицько-Волинське князівство королівством ще задовго до дорогичинської коронації, тому, надсилаючи в подарунок Данилові корону, Папа просто визнавав існуючі реалії. Взаємини холмського двора з Римом мали переважно політичний харак-

тер. Однак Папа не міг надати конкретної допомоги проти Орди, тому взаємини Данила з Римом не призвели до стійкого союзу.

Після смерті Данила Галицького (1264 р.) його син Шварно Данилович на короткий час об'єднав Галицьке князівство з Литвою. Лев Данилович (помер 1301 р.), який успадкував Львів і Перемишль, а після смерті Шварна — Холм і Галич, значно розширив свої володіння, приєднавши до них Люблінську землю і частину Закарпаття з Мукачевим. У Володимирі правив у цей час Володимир Василькович (1271–1289), у Луцьку — Мстислав Данилович, а з 1289 р. й у Володимирі.

На початку XIV ст. Волинське і Галицьке князівства знову об'єдналися в руках одного князя — сина Лева — Юрія І. Скориставшись із внутрішніх заколотів у Золотій Орді, Галицько-Волинське князівство змогло на деякий час знову пересунути південні кордони своїх володінь аж до нижньої течії Дністра й Південного Бугу. Свідченням могутності Юрія І було те, що він, як і Данило, прийняв королівський титул, іменуючи себе королем Русі (тобто Галицької землі) і князем Володимири (Волині). Він домігся від константинопольського патріарха встановлення Галицької митрополії, до якої належало кілька єпархій — Володимирська, Луцька, Перемишльська, Холмська, Турівсько-Пінська (раніше Русь входила до складу однієї митрополії — Київської). Утворення Галицької митрополії сприяло розвитку традиційної культури і допомагало захищати політичну незалежність об'єданого князівства. Перший галицький митрополит Петро Ратенський згодом став першим митрополитом Москви.

У 1308–1323 рр. у Галицько-Волинському князівстві правили сини Юрія — Лев II і Андрій. На міжнародній арені Галицько-Волинське князівство орієнтувалося на союз з Тевтонським орденом. Це було корисно як для забезпечення торгівлі з Балтикою, так і в ситуації, коли дедалі відчутнішим був тиск Литви на північні окраїни князівства. Збереглася грамота Андрія і Лева 1316 р. про підтвердження союзу з Орденом, якому галицько-волинські князі обіцяли захист від Золотої Орди. Отже, хоча Галицько-Волинське князівство мусило визнавати формальну залежність від Орди, фактично воно провадило самостійну зовнішню політику. Польський король Владислав Локетко називав своїх східних сусідів князів Андрія і Лева “непоборним щитом

проти жорстокого племені татар”. Проте, перегороджуючи Орді доступ на землі своїх західних сусідів, Галицько-Волинське князівство потерпало від спустошливих походів ординців. Виснажлива боротьба із зовнішніми ворогами, гострі внутрішні конфлікти князів з боярами і міжособні війни князів знесли Галицько-Волинське князівство. Цим скористалися сусідні держави, які значно менше потерпіли від ординського лихоліття. Після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія II (7 квітня 1340 р. його було отруєно у Володимирі-Волинському) польський король Казимир III напав на Львів, пограбував княжий палац, але скоро був змушений відступити. Правителем Галицької землі став боярин Дмитро Дедько, а на Волині укріпився князь литовського походження Любарт (Дмитро) Гедимінович, який прийняв мову і звичаї місцевого населення.

У боротьбі за галицькі землі, яка йшла зі змінним успіхом, симпатії більшості галичан були на боці Любарта. Все ж сили були надто нерівними. 1349 року Польща знову захопила Галицько-Холмське та Перемишльське князівства, а король польський Казимир проголосив себе “правителем Королівства Русі”, тобто Галичини. Великий князь литовський Альгірдас (Ольгерд Гедимінович), скориставшись ослабленням Золотої Орди, у 60-х роках XIV ст. підпорядкував собі інші українські землі — Поділля, Київщину, Переяславщину. Галицьке князівство від 1370 р. опинилося під владою Угорського королівства, причому в 1372–1378 і 1385–1387 рр. тут правив як васал угорського короля онічмечений князь із Сілезії Володислав Опольський. Він прагнув незалежності від Угорщини і навіть почав карбувати у Львові монету з гербом Галичини і власним ім’ям (Котляр).

За правління Володислава Опольського державна влада належала іноземцям, а місцеве боярство було відтіснене на другорядні позиції. Інша ситуація склалася на Волині під владою Дмитра-Любарта Гедиміновича, де значною мірою зберігалися традиції попередньої доби. 1387 року Галицька земля і західна частина давньої Волині (Холмщина) були надовго захоплені Польщею. Землі між Дністром і Прутом, колишнє Галицько-Волинське князівство, а також територія сучасної Буковини опинилися у складі Молдавського князівства, що сформувалося саме в цей час.

Загалом наступникам Данила Романовича вдалося не лише зберегти державну незалежність, а й здобути низку земель. Однак постійна виснажлива боротьба з внутрішніми та зовнішніми ворогами зрештою ослабила Галицько-Волинську державу, чим одразу скористалися її вороги. Наприкінці XIV ст. землі князівства поділили між собою Польща, Литва, Угорщина та Молдавія.

Запитання і завдання

1. Визначте вплив географічних та геополітичних чинників на зовнішню політику Галицько-Волинської держави.
2. Схарактеризуйте роль і місце Галицько-Волинського князівства у становленні української державності.
3. Наведіть приклади, які свідчать, що розвиток Галицько-Волинського князівства здійснювався у контексті європейських політичних процесів.

4. Дипломатія Богдана Хмельницького

Визвольна війна середини XVII ст. стала епохальною подією. Вона створила сприятливі умови для формування незалежної Української держави. Події розгорнулися в лютому 1648 р. Повстанці захопили Січ та проголосили сотника з Чигирин *Богдана Хмельницького (1595–1657 рр.)* гетьманом Війська Запорозького. Новина про події на Запорозжжі швидко поширилася на українських землях та сприяла залученню до повстання найширших верств населення. Успіх повстання було забезпечено діяльністю новообраного гетьмана, спрямованою на поширення повстання в регіонах, притягнення на бік повстанців реєстрового козацтва, формування національної армії, уникнення завчасних військових сутичок з польською армією.

Участь Б. Хмельницького в козацько-селянських війнах 30-х років XVII ст. відіграла важливу роль у формуванні його як політика. Ці війни мали міжнародне значення і набули загальноєвропейського розголосу. До козаків виявляли постійний інтерес держави, які визначали політичний клімат в Європі, зок-

рема Франція, Іспанія, Швеція і Ватикан. Близкучі успіхи козаків у визвольній боротьбі сприяли швидкому зростанню їхньої репутації. Володарі європейських країн — Польщі, Швеції, Трансильванії, Голландії прагнули залучити їх на свій бік. Б. Хмельницький, який виявив неабиякі військові та організаційні здібності під час морських походів козаків на турецькі міста, а також у боротьбі з ворогом у лавах славетного гетьмана П. Сагайдачного з турками під Хотином, отримав чин чигиринського сотника і не раз входив до складу козацьких посольств до короля і сейму зі скаргами на захист прав українського народу. Під час однієї з таких місій польський король Владислав IV відправив Хмельницького до Франції, щоб найняти козаків на військову службу у війні з Іспанією. Козацький корпус чисельністю 2400 добровольців, що його очолював Б. Хмельницький (наприкінці Тридцятирічної війни у Європі в 1645–1646 рр.), був залучений на службу до французького війська принца Конде і в його складі брав участь в облозі та штурмі фортеці Дюнкерка. Отже, українські козаки брали безпосередню участь у формуванні Вестфальської системи міжнародних відносин, в основу якої було покладено визнання суверенітету держав.

Приборкавши козацько-селянські повстання, польська шляхта посилила свій гніт і свавілля над українським народом. Жертвою цієї політики став і сам Б. Хмельницький, який зазнав утисків з боку польських шляхтичів і з невеликою групою однодумців подався на Запорозьку Січ. У грудні 1647 р. на козацькій раді у Запорозжжі козаки підтримали його заклик до боротьби проти свавілля поляків, за козацькі вольності й православну віру. Ці події ознаменували початок національно-визвольної війни. Селяни масами рушили на Січ. Гетьман поїхав до кримського хана заручитися його підтримкою.

Переможний перебіг війни навесні та влітку 1648 р., а також звільнення від польських землевласників значних територій України (битви біля Корсуня та Жовтих Вод), вереснева поразка поляків під Пилявцями й похід козаків до околиць Львова та Замостя визначили основні зміни в політичних планах гетьмана. Ідея козацької автономії в межах Польського королівства була фактично відкинута на користь повної поразки Речі Посполитої та створення власної країни, підґрунтя для якої було покладено наприкінці 1648 р. на більшості українських територій.

Упродовж червня — листопада 1648 р. процес формування національних державних інститутів завершився в центральних, південних та східних регіонах, водночас на західних територіях він перебував в активній фазі: старий адміністративний поділ був замінений новим. Б. Хмельницький поділив Україну на 24 полки; військова й адміністративна влада обиралася за давнім звичаєм на козацьких радах; було впроваджено козацький судоустрій та юридичні процедури, сформовано національну армію. За умовами з програвшими поляками (які пізніше порушили свої обіцянки), усі посади обіймали українці, польські війська не допускалися на українські території, єзуїтам не дозволяли відкривати в Києві свої школи, київський митрополит отримував місце в сенаті, було скасовано унію. Змінилася соціальна структура населення. Козаки відіграли провідну роль у скиненні влади Польської держави та формуванні українських державних інститутів.

Слава про могутність козаків поширилася на сусідні держави. До Хмельницького в Переяслав прибувають послы з Туреччини, Молдавії, Валахії, семиградського князя, а також з Москви. Прибулі послы від польського короля вручили Хмельницькому грамоту на гетьманство, булаву й стяг. Гетьман відверто заявляє послам, що він докладе усіх зусиль, щоб визволити із шляхетської неволі український народ, який живе також на Волині, Поділлі та Галичині, і об'єднає українські землі в одне незалежне князівство.

Зважаючи на наслідки селянської війни, на початку 1649 р. Б. Хмельницький вніс певні поправки до політичної програми, поставивши на перше місце об'єднання всіх етнічних українських земель у національну державу. Програма також передбачала визнання соціальних надбань народних мас та консолідацію влади гетьмана.

Для часів початку війни був характерним міцний зв'язок між національним визволенням та соціальною боротьбою. Саме соціальна боротьба відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні нової соціально-економічної системи Української держави, руйнуючи феодальні відносини. Селяни домагалися козацьких імунітетів, до яких входили особиста свобода, право на володіння землею та на власну юрисдикцію. Соціальна боротьба призвела до селянської війни, яка вперше в історії України охопила

більшу частину її території та виявилася особливо важливим фактором у розвитку національної революції. Селяни відмовлялися здійснювати численні повинності на користь панів (особливо панщину). Визвольна війна відкрила можливість для надання селянам та міщанству статусу козаків, які мали тоді багато прав та привілеїв. Водночас упродовж воєнних років верхівка козацтва виявила обмеженість, намагаючись зміцнити свої політичні позиції та матеріальні статки.

Період з 1649 по 1652 р. відзначався активними зусиллями молодой держави щодо утвердження власного місця на міжнародній арені. Від початку *козацьке керівництво виявилось у надзвичайно невідгидній геополітичній ситуації, що полягала в наявності потужних та активних противників нової держави: Речі Посполитої, Кримського ханства, Османської імперії та Московії. За таких обставин основною стратегією була обрана багатовекторність, тобто лавірування між основними супротивниками та формування союзів з іншими державами.* Можна стверджувати, що у протиборстві різних держав та політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі Б. Хмельницькому вдалося знаходити оптимальні рішення, укладати союзи, нейтралізувати ворогів. Завдячуючи цьому, він домогся визнання України урядами Кримського ханства, Англії, Венеції, Речі Посполитої, Трансільванії, Австрії, Швеції та інших країн. Все ж глибокий аналіз міжнародної ситуації дав невтішний висновок — жодна з тогочасних навколишніх держав не була зацікавлена в існуванні незалежної України. Утвердження її, з одного боку, і різке послаблення Речі Посполитої — з іншого, могло б порушити співвідношення сил у Східній, Північно-Східній і Центральній Європі, що склалося внаслідок завершення Тридцятирічної війни.

У контексті розвитку геополітичних процесів перед Б. Хмельницьким поставала дилема: залишитися наодинці з Річчю Посполитою і, можливо, цілком втратити основні завоювання, чи заради їх збереження прийняти протекторат однієї із сильних держав. Такими тоді були блискуча Порта і Росія. Іншого виходу з трагічної для Української держави геополітичної ситуації, на жаль, не існувало.

Після болісних роздумів врешті-решт гетьман пріоритетно визнав можливість протекції московського царя. Зрозуміло, цей

крок був вимушеним, оскільки польсько-кримський Кам'янецький договір 1653 р., який не передбачав навіть збереження за козацькою Україною статусу державної автономії у складі Речі Посполитої, ставив її перед фактом існування політичного взаєморозуміння Речі Посполитої і Кримського ханства.

Розвиток визвольної боротьби, еволюція її програмних завдань і зміна геополітичної ситуації в регіоні істотно вплинули на цілі московської політики Б. Хмельницького. Однак за весь період визвольних змагань саме стосунки з царським урядом були серед пріоритетів у діяльності гетьманської адміністрації. Вони певною мірою визначали напрями зовнішньої політики Чигирин загалом. Спорадичні контакти з царською адміністрацією в 1648 р., що мали на меті насамперед нейтралізувати військові приготування Росії у зв'язку з воєнними діями на окраїнах Речі Посполитої, на початку 1649 р. набувають принципово нової якості. Поставивши перед собою завдання унезалежнити Військо Запорозьке від влади польського короля, Хмельницький розглядає військовий союз із царем (поряд зі створенням протестантської антипольської ліги) як важливу передумову успішної боротьби за власний суверенітет. Крах зовнішньополітичних планів гетьмана значною мірою зумовило Зборівське фіаско 1649 р., а останнє, у свою чергу, спричиняє значне охолодження у стосунках з Москвою. Зборівська угода була не чинна, бо її не затвердив сейм, а в грудні 1650 р. відхилив. Київського митрополита Сильвестра Косова католицьке духовництво не допустило в сенат. Польська шляхта поверталася, не зважаючи на встановлений кордон, на українські землі. В козацькому війську, чисельність якого за згодою Хмельницького встановлювалася у 40 тис. козаків, занепав колишній дух, народ виступав проти дружби гетьмана з татарами, які у союзництві не соромилися грабувати українські села й забирати до неволі жінок і дітей.

Проте політичні реалії початку 50-х років: чергова поразка гетьмана від поляків і зрада так званих "союзників козаків" татар тощо, змушують українське керівництво наполегливо шукати сильних і надійних союзників у боротьбі з Польщею.

У складному переплетінні міжнародних подій тих часів особливого значення набувають документи, які стосуються *Переяславської ради січня 1654 р.* Як з'ясувалося, під час цієї події жодного договору чи іншого документа не було підписано, а

лише домовлено, що “московський цар не тільки підтвердить давні права і звичаї українського народу”, а й “еще всякого чина людям показовати имеет милость”. Після присяги на вірність цареві в канцелярії гетьмана почали готувати звернення до Московського царя Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українських козаків, селян і міщан, яке дістало назву “Статті Богдана Хмельницького”. Наведемо текст цього документа.

“Божию милостию, великий государю царю й великий княже Алексею Михайловичю, всеа Великия й Малыя Руси самодержче і многих государств государю й обладателю, твоему царскому величеству, мы, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и всеа Войско Запорожское и весь мир христианский российский до лица земли челом бьем.

Обрадовався вельми с пожалованья великого й милости неисчетные (твоего) царского величества, которую нам изволил твое царское величество показать, много челом бьем тебе государю нашему, твоему царскому величеству, и служить прямо і верно во всяких делах и повелениях царских твоему царскому величеству будем вовеки. Только просим вельми, яко и в грамоте просили есмя, изволь нам твое царское величество в том всем пожалованье и милость свою царскую указать, о чем посланники наши от нас твоему царскому величеству будут челом бити.

1. В начале изволь твое царское величество подтвердить права и вольности наши войсковые, как из веком бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживалися, и вольности свои имели в добрах и в судах; чтоб ни воевода ни боярин, ни стольник в суді войсковые не вступалися, но от старших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60000, чтоб всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые обирали й добрами своими и вольностями владели, как при королях польских бывало...

5. На булаву гетманскую, что надано сов семи приналежностями староством чигиринское, что и нене для всякого ряду пребывало.

6. ...что Військо Запорожское само меж себя гетмана обирали, его царському величеству извещали...

7. Именей казатцких, что нихто не отбирал... Вдовы казатцкие остальные и дети их, что в такой же вольности жили, как предки, отцы их”.

Інші статті стосувалися власності і витрат: на писаря, суди військові, щоб млини були на кожного військового начальника, оскільки “хлеба пахать не могут”, тому що на службі. А також щодо вільних відносин з третіми країнами: посла щоб були вільно прийняті. У ст. 17 йшлося про заборону гоніння від польських королів і про вольності козацькі на віру.

17 лютого 1654 р. українське посольство виїхало з Чигирин і 12 березня прибуло до Москви. Наступного дня посольство прийняв цар і розпочалися переговори про затвердження статей Б. Хмельницького. Сам гетьман не поїхав до Москви, пославшись на можливі бойові дії. Після тривалого обговорення статей, у яких були розбіжності, 19–21 березня були проведені спеціальні переговори, після чого цар і Боярська дума підтвердили 11 статей Б. Хмельницького і прийняли узгоджений варіант документа, який увійшов в історію як “Березневі статті”.

Окремими грамотами московський цар підтверджував права і свободи населення України, Війська Запорозького, право на передачу Чигиринського гетьманства “на гетьманську булаву”, закріплював права української шляхти.

Отже, ратифікація Переяславсько-Московського договору у березні 1654 р. стала відчайдушною спробою української влади і дипломатії продовжити національне державотворення. У наступні роки (незважаючи на принципові розбіжності в оцінках сторонами засад двосторонніх відносин, суперечності щодо підпорядкування відвойованих у Речі Посполитій земель, концепції зовнішньополітичної орієнтації) Хмельницький провадить гнучку політику щодо Москви, прагнучи зберегти мілітарний союз із царем, наповнити його новим змістом і водночас доповнити домовленостями з іншими державами, зацікавленими у створенні антипольської коаліції.

Аналіз зовнішньополітичної діяльності України після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р. дає підстави стверджувати, що боротьба з Річчю Посполитою залишалася пріоритетним завданням української зовнішньої політики. Водночас дві хвилі геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі, а саме перехід Криму в табір союзників Речі Посполитої та оголошення останній війни Швецією творять у регіоні принципово нову геополітичну реальність. У нових умовах основним методом реалізації поставленого українським керівництвом завдання визначаються наступальні українсько-російські військові операції, здійснювані в межах Угоди 1654 р. Паралельно, з метою гарантування безпеки південних кордонів, активізуються дипломатичні контакти з Оттоманською Портою та придунайськими князівствами. У відносинах з Кримом преважують методи опосередкованого тиску (через Стамбул) та військової блокади силами південних полків, запорожців, а також донських козаків і калмиків, що перебували на службі московського царя.

Козацькі дипломати і раніше шукали контактів зі своїм одвічним противником — Султанською Туреччиною, яка перебувала в стані миру з Польщею, намагаючись залучити її на свій бік і забезпечити собі, якщо не союзника, то принаймні нейтралітет. У липні 1648 р. до Стамбула прибули послы Б. Хмельницького з пропозицією підтримати союз козаків з татарами, пропонуючи в заставу Кам'янець на Поділлі. 14 жовтня 1648 р. гетьман Хмельницький пише нове послання до султана, де просить прийняти Україну під свій протекторат. Наприкінці 1648 р. султан Туреччини прийняв Військо Запорозьке під свою опіку і навіть видав гетьманові “диплом на князівство Руське”.

До цього часу належить договір між Військом Запорозьким і Туреччиною:

“Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі, яким він має бути”. У тексті документа йшлося про торговельні відносини між державами, умови пересування Чорним та іншими морями, про взаємну допомогу та повернення власності її власникам.

“... 7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають

свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера або корабель загинув при березі цісаря й. м., щоб речі, які на ній залишилися, було збережено і передано спадкоємцям.

10. За турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайно справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів цісар й. м. турецький не дозволить обертати ні на послугу, ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усім, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би в державі цісаря й. м., чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати його спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли ж що кому переказав або записав перед смертю, то це не має ніякого значення.

13. Християнських в'язнів у турків, так і турецьких у християн козацьким купцям можна буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі цісаря й. м. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає ніякої шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільник утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам”¹.

Цей договір Б. Хмельницький поновив у лютому 1650 р., коли Польща намагалася втягнути козаків у війну проти Туреччини. 2 серпня 1650 р., передаючи турецькому послу Осман-аги присягу вірності, гетьман України зірвав польсько-московський союз, спрямований проти Туреччини, негативні наслідки якого відчула б і Україна. З українського боку такі дії були вимушеними. Незважаючи на вічний антагонізм між християнським і мусульманським світом, козацтво було змушене шукати союзника, навіть тимчасового, але потрібного у цій важкій затяжній війні. Водночас сильна самостійна Україна з виходом до Чорного моря була небезпечною для кожного з тодішніх її сусідів. Тому крим-

¹ *Документи Богдана Хмельницького.* — К., 1961. — С. 621.

ський хан так легко зраджував Б. Хмельницького під час вирішальних битв під Зборовом, Берестечком, Жванцем.

Проте Москва із самого початку доволі вільно трактувала укладений договір і порушувала зобов'язання.

За такої ситуації Б. Хмельницький і сам рішуче відходить від пунктів “Березневих статей”, здійснює активну дипломатичну діяльність для забезпечення міжнародних прав України, реалізації самостійної внутрішньої і зовнішньої політики. Він утримує понад 60-тисячне Військо Запорозьке, веде переговори зі Швецією, Угорщиною, Польщею, Австрією, Туреччиною, розширює кордони своєї держави, прилучаючи до неї історичні українські землі, а також землі народів, які бажали об'єднання.

Не пориваючи з Москвою, наприкінці 1656 і на початку 1657 р. Б. Хмельницький як один із пріоритетних напрямів української зовнішньої політики розглядає курс на військову співпрацю зі Швецією. Кредо зовнішньої політики Б. Хмельницького найчіткіше виражене в його зверненні до шведського короля 28 січня 1657 р.: “Немає в нас більшої турботи і інших справ, як тільки якнайстаранніше піклуватися про дружбу з усіма нашими сусідами; якщо вона у нас раз виникла, підтримуймо її вперто і міцно, а якщо ж маємо надію на майбутнє, усім серцем її підготовляємо”.

Водночас існували обставини, що перешкоджали цьому. Зокрема, після військових успіхів Швеції в регіоні польська шляхта добровільно визнала протекторат Карла X Густава, що знизило цінність козацької держави з точки зору захисту інтересів шведської корони. До того ж шведи в ультимативному порядку зажадали обмежити ареал поширення козацького впливу, що зрештою спричинило відхід українських військ з Галичини.

Шведський фактор змусив Україну піти на відновлення союзних відносин з Кримом. Уклавши угоду з ханом, *Б. Хмельницький робить спробу впровадити в життя біполярну модель зовнішньополітичної орієнтації України, а саме: налагодження союзницьких стосунків з Кримом при збереженні протекції московського царя.* У перспективі гетьман планував створити антитурецький альянс європейських держав (у складі України, Росії та Швеції) з метою забезпечення міжнародного визнання Української держави та відволікання сили головних суб'єктів геополітичної рівноваги Центрально-Східної Європи від втручання

в українські справи. На жаль, усі ці задуми були обірвані смертю Б. Хмельницького у 1657 р. Хоча відродити Київську державу часів Ольги і Святослава правителю козацької держави не вдалося, гетьман створив українську автономію, своєрідну напівдержаву, яка існувала до 1764 р. Незаперечна заслуга Б. Хмельницького полягає і в тому, що він реформував існуючу на той час систему суспільства і юридично закріпив суттєві положення тодішнього державного устрою.

Процес формування української державності включав у себе створення органів державної влади і, зокрема, *дипломатичної служби*. У Війську Запорозькому не існувало спеціальної установи, яка б займалася проблемами зовнішньої політики. Загальне керівництво здійснював гетьман, а виконавчим органом стала Військова канцелярія на чолі з генеральним писарем. Найважливіші питання (укладення угод, оголошення війни) вирішувалися на Генеральній раді, інколи — на старшинській раді. Рада розробляла напрями зовнішньої політики, умови угод і договорів. Гетьман здійснював практичне керівництво зносинами з іншими країнами. Поточну роботу виконувала Генеральна військова канцелярія, писарі якої готували відповідну документацію.

Вияткові дипломатичні здібності виявляв і сам Богдан Хмельницький. Він зумів у важких умовах практично нескінченних бойових дій налагодити дипломатичну службу, яка стежила за подіями Східної, Південно-Східної та Центральної Європи. Гетьман залежно від потреб визначав країну і склад посольства до якої воно відправлялося, розмір матеріального забезпечення, кількість та характер подарунків, давав необхідні інструкції. Він проводив особисті бесіди з персоналом новопризначених посольств і давав остаточні настанови та листи з інструкціями. Гетьман контролював дипломатичний протокол, особисто приймав та проводжав іноземних послів. Починаючи з Б. Хмельницького, всі гетьмани здійснювали регулярне дипломатичне листування із закордонними правителями. Майже всі українські правителі середини XVII — початку XVIII ст. відзначалися дипломатичним хистом.

Військова канцелярія за дорученням гетьмана і під керівництвом писаря здійснювала закордонне листування і виконувала роль дипломатичного архіву, а також складала інструкції для

посольств. Керівник канцелярії виконував важливу протокольну функцію, зустрічаючи послів та проводжаючи їх до гетьмана. До Чигирина прибували посольства з Росії, Криму, Польщі, Туреччини, Молдавії, Валахії, Трансільванії, Швеції, Австрії, країн Європи. У роки визвольної боротьби Б. Хмельницькому за допомогою своєї дипломатії вдалося зробити дуже важливу справу — паралізувати дії польського уряду, спрямовані на створення антиукраїнської коаліції.

За часів правління гетьманом було проведено близько п'яти генеральних рад, на яких обговорювалися проблеми війни і миру. Зважаючи на те, що ці зібрання відвідувало від 40 до 70 тис. козаків, поступово їх функції перейшли до старшинських рад у складі представників генеральної старшини та козацьких полків. Важливою сферою діяльності дипломатів 1648–1657 рр. було збирання різноманітної інформації про характер міжнародних відносин, внутрішньо-політичне становище потенційних союзників і противників, їхню військову потужність тощо.

*Козацька держава мала досить високий фаховий рівень дипломатичного корпусу. Особливе місце відводилося послам, на яких покладалася велика відповідальність за обстоювання державних інтересів за умов відсутності регулярного зв'язку з батьківщиною. Серед них потрібно згадати чигиринського полковника **Федора Вешняк-Якубовича** (відомого також під ім'ям **Якубовський**), який очолював перше українське посольство до Варшави (1648 р.) і до Москви (квітень–червень 1649 р.). Важливі дипломатичні доручення виконував прилуцький, а потім кропивенський полковник **Філон Джалалій (Джеджалій)**, очолюючи українське посольство до Стамбула (1648 р.), де було укладено союз з Туреччиною. Генеральний осавул **Дем'ян Лисовець (Дежко Чигиринський)** був послом у Молдові і Валахії (1654 р.). Талановитим дипломатом був білоцерківський полковник **Іван Гиря**, який наприкінці 1648 р. очолював посольство до Варшави. Гадацький полковник **Кіндрат Бурляй (Бурлюй, Бурлій)** очолив перше посольство від Запорозького війська до Криму. Корсунський полковник **Максим Нестеренко** був активним військовим, політичним і дипломатичним діячем у 30–50-ті роки. У 1646 р. разом із Б. Хмельницьким, який був тоді чигиринським сотником, їздив до Варшави на переговори з ко-*

ролем Владиславом IV у справі війни з Туреччиною і козацького походу на Чорне море. У грудні 1649 р. очолив Українське посольство до Варшави у справі ратифікації Зборівської українсько-польської угоди. Ніжинський полковник *Іван Золотаренко* був членом посольства, яке Б. Хмельницький відправив до Москви з проханням військової допомоги в боротьбі проти Польщі. Слід зауважити, що серед послів були не лише представники козацької старшини, а й міщани та священнослужителі, а також іноземці, серед яких потрібно згадати *Теодозія Грека* і *Данила Оліверберга*.

Загалом зовнішня політика Б. Хмельницького була спрямована на утвердження української державності європейського зразка і використовувала для цього всі необхідні засоби, форми та методи дипломатичної діяльності. Козацька дипломатична служба, що народжувалася у складних умовах тогочасної доби, готувала підґрунтя для формування української державності. На основі козацьких традицій склався власний церемоніал прийому іноземних гостей, послів, гінців, ведення з ними переговорів, організація безпеки їхнього пересування, постачання для них конвою і фуражу. Форма прийому зазвичай у Чигирині, залежала від рангу особи, політичного статусу того, хто її прислав, важливості покладеної на неї дипломатичної місії. Посольства отримували помешкання, які брала на утримання скарбниця, неподалік від місця перебування гетьмана. Існували відмінності в ритуалах аудієнції (церемоніалів) для послів різних країн, що зумовлювалося традиціями їхньої служби і політичними цілями українського уряду. Секретні питання обговорювалися тільки гетьманом наодинці з посланцем в окремій кімнаті. Прикметними особливостями ведення переговорів була їхня інтенсивність та швидке завершення. Дипломатична служба мала перекладачів, знавців доріг, людей, пристосованих до мандрівного життя, секретарів посольств, посланців і послів. Функцію останніх переважно виконували полковники і генеральні старшини, які уповноважувалися гетьманом укладати угоди й договори. Склад і чисельність посольств залежали від важливості дипломатичної місії.

Про високу культуру тогочасного дипломатичного спілкування свідчить знання іноземних мов. Дипломати козацької держави активно використовували свою писемну мову; у спілкуванні із західними державами, як звичайно, вживали латину, з поляками — польську та латинську мови. У другій половині XVI —

середині XVII ст. Козацька держава була добре відома в усій Європі. Її представників приймали при дворах монархів далеких від України держав, і вони забезпечували свій вплив на вирішення багатьох важливих питань того періоду.

Отже, Українська козацька держава — Запорозька Січ — здійснювала самостійну зовнішню політику. Глава Запорозької Січі — *кошовий отаман, пізніше гетьман* — з монархами сусідніх держав обмінювався договорами, йому вручалися королівські універсали, царські укази, гетьманські ордери. Гетьман України Б. Хмельницький встановив і розгорнув дипломатичні відносини з Польщею, Московією, Кримом, Туреччиною, Папою Римським і німецьким імператором, з Угорщиною, Молдовою, Волощиною, Трансільванією, Швецією та іншими країнами. Функціональні дипломатичні обов'язки у Запорозькій Січі виконував *військовий, пізніше генеральний писар*, який вів дипломатичне листування від імені всього Запорозького війська; приймав на зберігання всі універсали, укази, листи, ордени, цидули після ознайомлення з ними кошового і старшини; зберігав архів. Писар мав штат помічників. На Запорожжі працювали *товмачі* (перекладачі), які мали знати кілька мов, виконувати посольські доручення; *посли* очолювали багаточисельні посольства, які посилалися до багатьох держав світу. Для прийому почесних гостей запроваджено заходи дипломатичного протоколу: гарматний салют з десяти залпів, оркестр з труб і барабанів, запуск ракет. Із військової скарбниці іноземним посланникам дарували багаті дари (шуби з куниці, шапки з хутра чорної лисиці), проводжали послів з музикою і салютом.

Значна увага приділялася підготовці відповідної документації. Листи, адресовані монархам, підписував гетьман і скріплював печаткою. Інколи гетьман вдавався до титулатури “Божою милістю”, що використовувалася європейськими монархами. Практикувалися різноманітні стилі написання листів до іноземних правителів і глав урядів, що було зумовлено певними правилами етикету. Зміст укладених договорів в Українській козацькій державі не розголошувався і був відомим дуже обмеженому колу осіб¹. Проте високий рівень дипломатії не зміг компенсува-

¹ *Дипломатична служба Богдана Хмельницького // Енциклопедія історії України. — К., 2004. — Т. 2. — С. 387.*

ти загалом несприятливе геополітичне становище українських земель, які зрештою були анексовані сусідніми державами.

Після смерті Богдана Хмельницького і до гетьманства Івана Мазепи не відбулося якихось яскравих дипломатичних заходів, бо Україна “погрузла” у внутрішній боротьбі за владу. Правда, за гетьманства Івана Виговського було оформлено договір зі Швецією, яка визнала незалежність України та її кордони аж до Вісли. За цим договором від Литви до України відійшли Берестейське та Новгородське воєводства. Було поновлено союз з Кримом і Туреччиною. Найважливіша подія тих часів — підписання 16 вересня 1658 р. *Гадяцького союзного договору* з Польщею, за яким три держави — Польща, Литва та Україна творили федерацію рівноправних держав. За цим договором тогочасна Україна називалася Великим Князівством Руським. Законодавча влада в ньому належала Національним зборам, а виконавча — гетьманові. Князівство мало свою монету, фіскальну політику, армію у 40 тис. осіб. В Україні скасовувалась унія, було засновано два університети, колегії, школи, друкарні. Творцем цього договору став видатний дипломат і правник того часу *Юрій Немирич*. І хоча цей договір не був реалізований, проте він став важливою віхою державницької думки України, українською національною програмою, справді величним пам’ятником козаччини.

Важливі і складні дипломатичні доручення Хмельницького гідно і професійно виконували його сподвижники, очолюючи посольства в різних державах. За видатні здібності Хмельницький у 50-ті роки надає *Петру Дорошенку*, який очолював Прилуцький полк і став гетьманом (1665–1676 рр.), чин “арматного писаря” і посилає з важливими дипломатичними дорученнями.

Ця та інша керівна козацька старшина під проводом Б. Хмельницького творила незалежну Українську державу з європейським спрямуванням.

Водночас Москва, розгублена від успіхів шведської армії, в серпні 1656 р. підписала у Вільно перемир’я з Річчю Посполитою і розпочала військові дії проти Карла X. Після отримання повідомлення про зміну зовнішньополітичного курсу Москви, Б. Хмельницький, розуміючи згубність цього для реалізації програми об’єднання українських земель, почав шукати шляхів створення антипольської коаліції зі Швецією і Трансильванією.

Особливі сподівання він покладав на успіх українсько-трансільванського походу проти Польщі, який, на жаль, мав трагічне завершення. Невдача походу означала крах планів українського лідера отримати перемогу над Річчю Посполитою в коаліції зі Швецією і Трансильванією. Одночасно ускладнилася внутрішня ситуація в Україні. З огляду на погіршення стану здоров'я Гетьмана зменшився його вплив на стан речей у країні; значно зросли соціальне напруження та боротьба за владу різних груп інтересів козацького командування. Царський уряд активізував свої заходи щодо обмеження автономних прав України. В цей критичний для країни період гетьман Богдан Хмельницький помирає (6 серпня 1657 р.).

У XVII ст. геополітичну ситуацію навколо України зумовлювали об'єктивні історичні чинники. Так, мирні угоди, укладені тоді між Російською державою і Османською імперією, стали причиною кардинальної зміни політичних відносин Запорозької Січі з Кримським ханством. У грудні 1699 р. в хорватському місті Карловичах було підписано дворічне перемир'я, згідно з яким на кордоні двох держав мали припинитись бойові дії, розбої, грабежі, а всі порушники мирних угод підлягали покаранню.

У липні 1700 р. було підписано Константинопольський мирний договір на 30 років, за яким козакам і татарам (під страхом смерті) заборонялося воювати. Мир, необхідний Москві та Константинополю для розв'язання своїх внутрішніх та зовнішньополітичних проблем, водночас став приводом до серйозного занепокоєння запорожців своїм майбутнім. Козаки розуміли, що при виконанні мирних угод тимчасово відпала необхідність в існуванні низового війська, яке формально перебувало на службі у російського царя і за платню воювало з турками і татарами. Було очевидним, що Москва нарощувала сили, і в перспективі міг наступити момент, коли Січ з її демократичними порядками стане на заваді подальшій російській агресії.

Гетьман вступив у союз із Москвою на правах рівної держави. Це не була навіть автономія, це була федерація, яка існувала до 1764 р. Так думав Хмельницький, та не так думала Москва, яка поступово намагалась перетворити Україну на свою провінцію, а її жителів — на рабів. На зміну Б. Хмельницькому приходять інші. Період гетьманування Ю. Хмельницького (Хмельниченка), Я. Сомка, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, П. Доро-

шенка, М. Ханенка та частково І. Самойловича завершується падінням Чигирин в 1678 р. Це період роздроблення України, час її важких бід. Спроба стабілізації козацької держави на Лівобережжі (в російській протекції) та на Правобережжі помітних успіхів не принесла. Цей період тривав на Правобережжі до 1702 р., коли було придушено повстання С. Палія. На Лівобережжі він закінчився з початком Північної війни Росії зі Швецією.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте геополітичне становище держави Б. Хмельницького у контексті загальноєвропейських процесів.
2. Які чинники обмежували успішність зовнішньої політики Б. Хмельницького?
3. Схарактеризуйте основні положення Переяславської угоди 1654 р.
4. Дайте оцінку ефективності діяльності дипломатичної служби Козацької держави.

5. Зовнішньополітична діяльність українських гетьманів наприкінці XVII — XVIII ст.

Після завершення Визвольної війни Україна потрапила у скрутне соціально-економічне й політичне становище. Лівобережжя та Слобожанщина перебували у складі Російської держави, Правобережжя — Речі Посполитої й частково під протекторатом Туреччини. Південь, що тільки-но почав освоюватися, відчував близькість володінь і влади кримського хана. Пошматована на окремі частини, Україна зазнала значних матеріальних і людських втрат. Десятки великих міст і містечок, сотні сіл були зруйновані, а їх мешканці загинули чи змушені були залишити рідні місця під тиском ворога. Сучасник тих подій, арабський мандрівник *Павло Алеппський (Халебський)*, близько *1627–1669 рр.*) так записав про Україну в своєму нотатнику:

“Що нам сказати про цей благословенний народ? З них убиті за ці роки під час походів сотні тисяч, і татари забрали їх у полон тисячі; пошесті вони не знали, але в ці роки вона з’явилась у них, забравши з них сотні тисяч у сади блаженства”.

Проте козацький дух, волелюбність українців залишились нездоланими. Поступово в них дедалі яскравіше виявлялось національне самоусвідомлення. Найчисельніша група населення — розкріпачене селянство Гетьманщини (порівняно з кріпаками Росії, з її консервативним монархічним правлінням) мала більше можливостей для суспільного розвитку та визрівання самобутніх етнічних рис у галузі художнього життя, побуту та звичаїв. Порівнюючи свої враження від перебування у Москві, а потім у Києві, П. Алепський зазначав: “Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був геть чисто стиснений і придушений, бо в тій країні (Росії) ніхто не може почувати себе хоч трохи вільним і задоволеним... Зате Козацька країна була для нас начебто рідний край, а її мешканці були нашими добрими приятелями та людьми, наче ми самі”. Цар Петро I у 1698 р. зазначив у розмові з патріархом: “Священики у нас грамоти мало знають... Якби їх... у науку послати до Києва у школи...” Зрозуміло, що загальний рівень освіти простого люду Росії був ще нижчим.

Що ж являли собою наприкінці XVII ст. українські землі, які відійшли до Російської держави? Згідно з Андрусівською угодою 1667 р. між Московською державою і Річчю Посполитою, за якою повністю ігнорувалися інтереси, власне, України, територія на правому березі Дніпра опинилася під владою польської корони. Київ з навколишньою місцевістю (кілька верст навкруги) підпорядковувався Москві лише на два роки, однак у подальшому так і залишився під московським скіпетром. Польща повертала також Сіверську землю та офіційно визнавала входження Лівобережжя до складу Російської держави.

Лівобережна частина Гетьманщини, як і в попередні роки, продовжувала поділятися на полки. На той час їх налічувалося 10: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. Усі вони були поділені на сотні: від 7 до 20 у кожному. Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав та деякі інші міста мали власне самоврядування, користувались Магдебур-

зьким правом, наданим їм ще до Визвольної війни. Після Б. Хмельницького гетьмана обирали на військовій раді з наступним затвердженням царя. При ньому дорадчим органом залишалася генеральна старшина (генеральні обозний, суддя, писар, осавули, хорунжий, підскарбій і бунчужний).

Запорозька Січ законодавче підпорядковувалась адміністрації обох країн (ні Польща, ні Росія волю гетьмана не брали до уваги). Певною мірою визначався західний кордон між Річчю Посполитою і Російською державою по Дніпру, починаючи від порогів до нижньої течії р. Сож. Від неї по межі Річицького повіту (охоплював “кут” південно-східного району, пізніше Мінської губернії на берегах Дніпра, Прип’яті та Березані) й частково Мстиславського воєводства демаркаційна лінія Української держави повертала на схід за Сож і ламано окреслювала східний кордон, встановлений ще Поляновським трактатом 1634 р.

Отже, фактично більшість здобутків українського народу, завойованих протягом майже двадцятилітньої кривавої війни за національне визволення, розчерком пера було принесено в жертву дипломатичним міркуванням Росії та Польщі. Оцінюючи цей факт, літописець Самійло Величко зазначив, що “всім козакам не корисний Андрусівський торг”. Це було страшним ударом для Української держави. Одразу після підписання Андрусівської угоди шляхта почала “вогнем і мечем” приводити населення Правобережжя до покори.

Договір про “Вічний мир” від 26 квітня (6 травня) 1689 р. між Росією і Польщею знову підтвердив попереднє рішення про поділ України, але в категоричнішій формі. За ним по р. Орель окреслено південну межу краю, Польща відмовилася від протекторату над Запорозькою Січчю. Договір остаточно не тільки юридично, а й фактично закріпив за Московією право на володіння Запорожжям. Північно-західний рубіж володінь Війська Запорозького і Речі Посполитої пройшов від Січі вгору по Дніпру та гирлу р. Тясмин, а звідти до Чигирини і далі до Чорного лісу.

Нейтральною незаселеною зоною проголошувалися Південна Київщина і Брацлавщина, спустошені польсько-шляхетськими військами та турецько-татарськими нападниками. Західноукраїнські землі, Волинь і Північна Київщина поверталися Речі Посполитій, а Поділля залишалося під владою Туреччини.

Росія продовжувала чинити диктат на українських землях. Цар **Петро I (1672–1725 рр.)** із самого початку свого правління (1682 р.) розгорнув активну (то приховану, то явну) боротьбу за підпорядкування гетьманської влади російському уряду. Він насторожено стежив за всіма міжнародними контактами Запорозжя, представників старшинської адміністрації Гетьманщини та Слобожанщини, суворо забороняв їм вести будь-які самостійні переговори з іноземними послами. Законодавчо це ще раз затверджували “*Коломацькі статті*”¹. Ці статті, порівняно з попередніми, містили кілька принципово нових пунктів, згідно з якими посилювалася влада царату на українських землях, що входили до складу Російської держави. Гетьманові Лівобережної України заборонялося позбавляти старшину керівних посад без прямої згоди на то царя, а старшинам не дозволялось обирати гетьмана.

25 червня 1687 р., через 30 років по смерті Б. Хмельницького, на посаду гетьмана було обрано одного з найвпливовіших діячів Лівобережжя генерального осавула **Івана Мазепу (1687–1708 рр.)**. Завдяки політичному хисту І. Мазепи шкідливі для України ухвали Коломацької угоди залишилися не чинними. Гетьман добре розумів тактику і загальну політику щодо України царського двору. В цій справі для нього майже не існувало секретів. *І. Мазепа, як досвідчений дипломат*, щоб не йти на конфронтацію з Петром I, переконав царя в необхідності утримувати російську владу і на Правобережній Україні (“якщо ті міста уступати, то на тому боці залишиться у державі його царської величності один Київ”). Отже, цілком очевидним є гостре небажання гетьмана щодо обмеження його влади на правому березі Дніпра та впливу на Запорозьку Січ.

І. Мазепа протягом свого правління не полишав надії знову воз’єднати під своєю булавою Правобережжя й Лівобережжя. Цікаво, що навіть в іменних указах і грамотах його нерідко називали гетьманом Війська Запорозького обох боків Дніпра.

Водночас величезним тягарем реформаторські державницькі дії Петра I лягали на Україну, яку він цілком намагався підпорядкувати Російській державі. Відвертий деспот і кріпосник,

¹ Договірні умови між старшинами і урядом Росії, прийняті на козацькій раді в м. Коломаку 25 липня 1687 р.

прибічник абсолютистської влади, він писав закони, за висловом О. Пушкіна, батою, жорстокі й примхливі, що ніби вирвалися у нестриманого, самовладного поміщика.

Зміцнення позицій царату в Україні і послаблення гетьманської влади сталося після подій, пов'язаних з *Північною війною 1700–1721 рр.*, з переходом до табору Карла XII частини козаків на чолі з І. Мазепою, який хотів вивільнитися від диктату Москви і здобути ширшу автономію для Гетьманщини. У 1706 р. була укладена угода зі Швецією, за якою Україна залишалась вільною державою, якій шведський король зобов'язувався надавати допомогу. Водночас Мазепа веде таємні переговори з польським королем Станіславом Ліцинським про федерацію України з Польщею. Все це робилося з єдиною метою — відірватися від Москви. Апогеєм дипломатичної діяльності Івана Мазепи були 1708–1709 рр., коли він відкрито став проти московського царя Петра I і намагався створити антимосковську коаліцію з Туреччиною, Кримом, Молдавією, Валахією, Трансільванією, донськими козаками, кубанськими черкесами, калмиками, казанськими татарами і башкирами. Саме у цей час з'являється його *“Маніфест до українського народу. 1708 р.”*, в якому зазначається: “Ми стоїмо, Братіє, між двома провалами, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху до себе надійного, щоб їх обминути. ...не повинні ми воювати зі шведами, а ні з поляками, а ні з великоросіянами, а повинні, зібравшись з військовими силами нашими, боронити власну отчизну свою, відбиваючи того, хто нападе на неї війною..., а при майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням польським, із своїми природними Князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають. Поручитися за теє взялися найперші в Європі держави: Франція і Німеччина”¹.

І. Мазепа спробував підняти повстання проти засилля московського уряду й вивільнити Україну від Росії. Проте в цьому гетьмана мало хто підтримав — головним чином “низовики” під керівництвом кошового отамана *Костя Гордієнка*, який у березні 1709 р. привів до шведської армії 8 тис. запорожців (кавалерії), а також деякі старшини і козаки Гетьманщини. Цар

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 153.

Петро I оголосив І. Мазепу та його прибічників зрадниками: наказав ганьбити їх всілякими способами в церквах і перед народом усієї Російської держави. Запорожці за посередництвом гетьмана І. Мазепи склали зі шведським королем угоду, за якою *король зобов'язався помиритися з російським царем за умови, що Україна і Запорожжя будуть визволені з-під Москви.*

Ранком 27 червня (8 липня) 1709 р. під Полтавою стався вирішальний кривавий бій між військами Петра I і Карла XII, внаслідок якого шведський король і гетьман з рештками розгромленої армії втекли на територію, якою володів турецький султан. Мазепа надіявся лише на шведів, але фатальною і катастрофічною для нього стала Полтавська битва. Ця катастрофа, на переконання М. Грушевського, дала царству Російському не тільки рішучу перемогу в Східній Європі, а й підштовхнула його на стежку імперіалізму і нових завоювань.

У 1708 р. цар призначив гетьманом Лівобережжя *Івана Скоропадського (1708–1722 рр.)* (хоча формально його обрано на старшинській раді в Глухові). Наглядачеві за І. Скоропадським — бояринові А. Ізмайлову — було таємно наказано за будь-якого народного невдоволення чи зради вводити в дію великоросійські полки. У 1722 р. царським указом створено в Україні так звану Першу малоросійську колегію, яка мала здійснювати нагляд за всією діяльністю гетьмана, генеральних, полкових і сотенних старшин тощо. Такого політичного удару літній гетьман І. Скоропадський не зміг пережити і незабаром після виходу царського указу занедужав і помер. Цар взагалі заборонив вибори наступного гетьмана. Наказним, тобто виконуючим обов'язки, гетьманом призначили *Павла Полуботка (1722–1724 рр.)*, який дуже швидко за свої порівняно незалежні погляди потрапив до Петропавлівської фортеці, де після тяжких моральних і фізичних страждань у 1724 р. помер. Імператор фактично придушив спробу козацької старшини відстояти свої політичні й соціальні права.

Взагалі репресії й нехтування людським життям були характерними для російського самодержцзя, що весь час відчували на собі особливо ті, хто пробував вести самостійну незалежну політику. Так, після переходу І. Мазепи на бік Карла XII цар наказав покарати багато людей, причому постраждали не тільки прихильники гетьмана, а й зовсім невинні. Значну кількість

старшини він позбавив маєтків і урядових посад, їхні місця займали вірні чиновники з росіян, а також іноземці. У жорстокості стосовно українців не відставали від сюзерена і його васали, такі, наприклад, як Олександр Меншиков. Саме він наказав жорстоко винищити не тільки залогу, а й все населення Батурина — від малого до старого — за те, що мешканці міста виступили на боці І. Мазепи. Гетьманська столиця була варварськи спалена.

Неймовірно тяжким випробуванням для українського населення стали примусові будівельні роботи по зведенню російських міст: спорудження фортифікаційних споруд, каналів, військові “низові” походи тощо. Козаків і посполитих нерідко ганяли до Петербурга, Астрахані, на Кавказ. Українців змушували воювати в Білорусії, Литві, Лівонії й Фінляндії за чужі їм інтереси. До цього, звичайно, залучались фізично здорові й економічно забезпечені рядові козаки, селяни та міщани, з яких додому поверталось від 30 до 60 %, а інші вмирали від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтва і т. ін.

Така внутрішня політика царату призводила до поступового знищення українського геноциду (адже йшлося про смерть десятків тисяч людей). В одному з документів того часу — описі полковника Івана Черняка про працю козаків на Ладозькому каналі 1722 р. — йдеться, що велика кількість козаків хворі і багато помирали від гарячки і набряку ніг. Однак приставні офіцери, незважаючи на таку нужду бідних козаків, не приймають ніяких дій. “Боюся я, отже, щоб козаків тут не погубити, як торік, що їх хіба третя частина в минулім році додому повернулася”.

Нетерпимість царя до українського народу наочно виявилась у ліквідації в травні 1709 р. Запорозької (Старої) Січі. Наприкінці XVII — першій чверті XVIII ст. поширились деякі обмеження царського уряду в галузі економіки України. Зокрема, дедалі частіше місцевим купцям і торговим людям заборонялось займатися торгівлею із закордоном. У зв'язку з цим особливою гостротою набуває питання торгівлі із Запорожжям, хоча, спеціальні розпорядження царату взагалі забороняли її. За порушення такого роду указів жорстоко карали і висилали до Сибіру. Так, 9 червня 1721 р. гетьману І. Скоропадському царський уряд надіслав грамоту про покарання батогом і заслання до Сибі-

ру полтавчан С. Кирильченка та А. Пархоменка за недозволену торгівлю на Запорожжі. Крім того, незважаючи на те, що імператор позитивно ставився до будь-якої промислової діяльності, він значно обмежив українців, які їздили на південь країни за сіллю, рибою та звіром. Отже, російський царат в особі Петра I фактично скасував вільну українську торгівлю. Однією з негативних економічних санкцій російського уряду було збування на території українських земель “лихих” мідних грошей, щоб срібні й золоті залишалися в обігу в Росії і зосереджувались у державній казні.

Тиск чинився і на національну культуру. З 1690 р. значна частина книг, видрукуваних чи написаних в Україні, була визнана єретичною, а місцеві вчені викликали в Москві дедалі більшу недовіру. У ці часи цілеспрямовано звужувалося вживання національної мови: *особливо в офіційних установах, великих містах, скоротилося друкарство українських книг, здобуття освіти було взято під нагляд неприязної до іноrodців державної цензури*. Одночасно йшла “викачка інтелектуального потенціалу українців у Росію”. Українська церква підпала під значний вплив Московського патріархату, що не раз викликало невдоволення і протест не тільки серед місцевого духовенства, а й широких кіл простих селян. Із середини 80-х років XVII ст. відбулося підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. З 1721 р. навіть Святе письмо заборонялося передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Це дозволялося робити тільки з московських книжок.

Антиукраїнській політиці Петра I то приховано, то явно протистояла опозиція представників різних суспільних кіл. Одним з найвідоміших серед них був прибічник І. Мазепи, генеральний писар у 1702–1708 рр. *Пилип Орлик (1672–1742 рр.)*, якого 5 травня 1710 р. в еміграції група козаків і старшин обрала гетьманом. У його оточенні 16 квітня того самого року були складені *Пакти (угода зі шведським королем)* та *Конституція прав і вольностей Запорозького Війська*. Конституція 1710 р. починалася з урочистої заяви, що “Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування”. Далі йшов основний статус державного устрою України. “Гетьманське самодержавство” (як сказано в документі) має бути обмежене генеральною Радою, яка складалася з генеральної старшини,

полковників і виборних депутатів від кожного полку. Гетьман мусив радитися з ними “у всяких ділах публічних”. Крім того, тричі на рік мав збирати сейм (парламент) із полкової і сотенної старшини, депутатів і послів від Запорозького Війська. Встановлювався суворий контроль над державним скарбом і грошима, що були в особистому розпорядженні гетьмана. Мала бути проведена ревізія захоплених старшинами земель, скасовані всі тягарі, накладені на селянство, заборонялося чинити утиски селянському населенню.

За документами українська православна церква мала перейти у підпорядкування від московської патріархії до візантійської; відновлювався попередній кордон Української козацької держави по р. Случ. Запорожжю поверталися Трахтемирів, Кодак, Келеберда, Переволочна і землі біля р. Ворскли; неабияк зростала влада і самостійність гетьмана, генеральної старшини, полковників і значущість козацьких рад; обмежувалися податки і повинності козаків та посполитих тощо. Вся конституція проникнута ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найцікавіших пам'яток політичної думки тих часів у Європі¹. І хоча ці плани не були втілені в життя, вони відіграли тоді важливу роль у свідомості багатьох українців, сформувавши ідею, яким саме шляхом за інших обставин міг би піти державотворчий процес в Україні.

Розвиткові національної суспільної думки сприяло функціонування першої вищої школи в українських і російських землях — *Києво-Могилянської академії* (з 1701 р.). Виникнувши 1632 р. в результаті об'єднання школи Києво-Печерської лаври з Київською братською школою, вона до відкриття Московського університету 1755 р. відігравала провідну роль у справі освіти. Тут у різні часи навчалися відомі в усьому цивілізованому світі українські діячі: *Феофан Прокопович (1681–1736 рр.)*, *Григорій Кониський (1717–1795 рр.)*, *Григорій Сковорода (1722–1794 рр.)*, *Яків Козельський (1729 — близько 1795 р.)* та багато ін. До енциклопедії “Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.”, виданої 2001 р., включено статті про майже 1500 видатних особистостей, що навчалися в її стінах. Двері академії були відкриті для всіх верств населення. У деякі

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 157.

роки кількість студентів (як їх називали “спудеїв”) перевищувала 2000 осіб, а за 150 років академія підготувала понад 25 тис. освічених людей, серед яких вчені, письменники, дипломати. Поряд з українцями тут навчалися білоруси, росіяни, серби, румуни, греки, молдавани та ін. Народні маси обох країн не завжди безоглядно слідували політиці своїх правителів. Повсякденне життя часто саме визначало характер взаємин між представниками російського та українського етносів. Та й Петро I, як відомо, нерідко видавав перевагу суспільним діячам, ученим, духовним особам з України. Тоді український вплив, хотіли того в Москві чи ні, позначився в Росії на всьому житті, конкретно відбився на будівництві, малюванні, одязі, співах, музиці, звичаях, праві та літературі¹.

За згодою *Петра II (1727–1730 рр.)*, онука Петра I, який проголосив себе руйнівником дідових перетворень, гетьманом Лівобережжя було обрано відомого на той час миргородського полковника *Данила Апостола (1727–1734 рр.)*. Укладені традиційні статті-угоди (гетьманські “Нужди малоросійські” й царські “Рішительні пункти” документ-відповідь на них) між обома державами *юридично вже не визнавали Гетьманщини як самостійної сторони*, а національні органи влади фактично позбавлялись номінальних функцій, бо майже повністю підмінялися російськими установами чи окремими сановниками. *Надалі процес інкорпорації Української держави Росією пішов прискореними темпами.*

У середині століття ускладнення міжнародного становища спонукало імператрицю *Єлизавету Петрівну (1741–1762 рр.)*, дочку Петра I і Катерини I, задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема щодо обрання нового гетьмана (іменним указом від 16 жовтня 1749 р.). При відборі кандидатури гетьмана вибір пав на *Кирила Розумовського (1750–1764 рр.)*. Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові: були повернуті всі рангові маєтності “на булаву”, відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, комісії економії тощо, а також скасована канцелярія міністерського правління.

¹ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — С. 215–216.

24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до Канцелярії К. Розумовського. Цими заходами практично скасовувалась більшість Адміністративних “реформувань” Петра I, Петра II та Анни Іванівни, а *Гетьманщині повертався політичний статус*, який вона мала на період обрання гетьманом І. Скоропадського. Сам гетьман, незважаючи на те, що між ним і урядом Росії не було укладено угод чи договору, почав на свій розсуд розширювати автономне управління Української держави: відновив склад генеральної старшини і суду, функціонування суспільно-політичних установ, дещо реформував торгівлю й судочинство (наприклад, скасував російський “суд по формі” тощо). К. Розумовський одразу взявся за реальне підпорядкування Запорозької Січі гетьманській владі. Конкретно це стосувалось також питання розмежування земель низовиків і мешканців Лівобережжя. У 50-ті роки гетьман розгорнув боротьбу за підпорядкування собі Києва, який і на той час багато в чому продовжував зберігати середньовічне самоврядування.

Упродовж 1753–1754 рр. уряди України, Росії й Польщі продовжували уточнювати кордон. Зокрема, було зроблено “Опис на карті Російської імперії з Польською областю кордонів...”, а також виготовлена “Карта спеціальна Російської імперії з Польською областю Стародубського полку спірних ґрунтів різних власників...” На них подано детальну *демаркаційну лінію* між одним з найбільших Лівобережних полків — Стародубським і Річчю Посполитою з нанесеними понад 40 внутрішніми форпостами. 1754 р. царський уряд завдає кілька “ударів” по розбудові Української держави. Так, у липні Сенат законодавчо ліквідує досить прозорий кордон між Україною й Московією, припиняє функціонування державних митниць у цьому районі, запроваджує на українських землях загальноімперську митну систему. В радянській історіографії ці заходи царизму розглядались, головним чином, як позитивні: в контексті поліпшення економічних зв’язків між Україною та Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку. Проте цим скасовувалась одна з важливих ознак української автономії.

На початку 60-х років загострюється питання про Запорозьку Січ, про землі, які належали низовикам. У цьому бере участь і царський уряд, і гетьманське правління. Так, 1760 р. К. Розу-

мовський надсилає до Сенату рішення гетьмана щодо перенесення Січі на нове місце.

Остаточне скасування української державності. З середини 60-х років XVIII ст. процес суцільного знищення царатом усіх автономних чинників України пішов особливо швидкими темпами. Змінювалося співвідношення між підневільною та найманою працею на користь останньої, поглиблювалося станове розшарування і майнова нерівність, активізувалась товарищазія господарства. Зокрема, найбільшого поширення наймана праця набула в купецьких мануфактурах. У другій половині XVIII ст. у Ніжині та Києві шовкові й шкіряні заводи, полотняні мануфактури та інші підприємства обслуговували тільки наймані робітники. Великі суми грошей зосередились у руках старшинських і дворянських родин Апостолів, Галаганів, Скоропадських, Маркевичів — на Лівобережжі; Кондратьєвих, Квіток, Ковалевських та інших — на Слобожанщині.

У січні 1764 р. Катерина II у Петербурзі під загрозою кари за зраду примусила К. Розумовського зректися гетьманства. Відновлено було Малоросійську колегію і призначено генерал-губернатора. *Маніфестом від 28 липня 1765 р. цариця ліквідувала козацьке самоврядування на Слобожанщині*, позбавивши місцевих козаків їхніх прав і привілеїв і перевівши у статус звичайних військових.

Із серпня 1775 р. набув чинності “Маніфест про нищення Запорозької Січі й про причислення оної до Новоросійської губернії”. На початку 80-х років на Лівобережжі також скасовувався полковий устрій, а замість нього створювались Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва. Указом 1783 р. розформувалось українське козацьке військо й об’єднувалось із російською армією. 1796 р. на території колишньої Гетьманщини утворено Малоросійську губернію.

Ліквідувавши автономію, царський уряд у другій половині XVIII ст. не раз порушував питання про уточнення кордонів між Україною, Річчю Посполитою і Туреччиною, окремими українськими і російськими губерніями. При цьому йшлося про Україну (чи її регіони) не як державу, а, головним чином, як одну з областей, що входила до складу єдиної імперії.

Правобережна Україна — саме така назва виникла у наукових колах щодо земель Волині, Київщини та Поділля, де на за-

хід від Дніпра споконвічно проживали українці. Одноійменні з цими землями воєводства існували протягом XV–XVI ст. у складі Великого князівства Литовського, згодом, після утворення Речі Посполитої (1569 р.), вони перейшли під владу польського короля. У результаті відомих революційних подій середини XVII ст. територія Правобережної України стала серцевиною молодій Українській державі. Після її політичного розколу в 60-ті роки землі, які відійшли під управління правобережного гетьмана, стали називатися в тогочасних документах “тогобічною”, “чигиринською”, а трохи згодом — “польською” Україною. За міжнародними договорами останньої чверті XVII — початку XVIII ст. правовий статус Правобережжя постійно змінювався.

Розділивши новостворену козацьку республіку, кожна з сусідніх країн — Річ Посполита, Московська держава та Османська імперія — намагались розв’язати проблему її спадщини на свою користь. Однак власне українська державність проіснувала, з невеликою перервою, на теренах Київщини, окремих частинах Поділля і Волині до 1714 р. Після чого знову встановилася польська влада, яка протрималася до кінця XVIII ст., коли Річ Посполита була сама поділена між сильнішими європейськими державами, а землі Правобережної України потрапили до складу Російської імперії.

Руїною назвав період політичного відокремлення Правобережжя від України козацький літописець С. Величко, який попереджав: “Впаде, впаде красна козацька Україна тогобічна, як отой стародавній Вавилон, місто велике”. І якщо лівобережна Гетьманщина змогла вижити як державне утворення, то Правобережна Україна попри відчайдушну визвольну боротьбу її населення в останній чверті XVII — XVIII ст. не витримала тиску зовнішніх чинників й перетворилася на руїну устремлінь українського народу до незалежності. В останню чверть XVII — на початку XVIII ст. відбулися досить значні перетворення у співвідношенні сил між державами Східної та Південно-Східної Європи, які значно вплинули на політичний статус Правобережної України. Українське територіальне питання набуло міжнародного значення, адже *кожна з “високих сторін” (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія та залежне від неї Кримське ханство), як і раніше, прагнула не допустити ство-*

рення на геополітичній європейській карті самостійної і незалежної козацької України.

Внаслідок польсько-турецької війни (1673–1676 рр.) територія Правобережної України була захоплена і розподілена між королем і султаном. Кордони, які відмежовували від Корони Польської Подільське воеводство (турки, виходячи з умов Журавницького миру, ще мали право володіти південною Київщиною та Брацлавщиною), було встановлено 1680 р.

Війна 1676–1681 рр., в якій проти Туреччини і Кримського ханства виступали об'єднані військові сили Московської держави та Лівобережної України (Гетьманщини), призвела до повного виснаження економічних і людських ресурсів на Правобережжі. За компромісним рішенням ворогуючих сторін, *Бахчисарайський мир 1681 р. встановив, що на території Середнього Подніпров'я, від Дніпра до Бугу, українцям не дозволялося “ніякого поселення робити”*. Таким чином, міждержавні угоди узаконювали загарбницькі дії урядів Москви, Варшави, Константинополя та Бахчисараю щодо Правобережної України й тим самим “санкціонували пустелю в самім серці багатого краю”. Єдиною політичною силою, яка мала право на повернення цієї території під свою владу, була Гетьманщина. “Нам, Війську Запорозькому, та сторона Дніпра належить”, — неодноразово заявляли полякам лівобережні гетьмани, намагаючись виступати із самостійними зовнішньополітичними намірами у вирішенні долі втрачених земель¹. *Однак європейська дипломатія, зважаючи на залежність українських правителів від московських царів, доволі вміло переграла їх у складній дипломатичній грі.*

Система міждержавних договорів 1711–1714 рр. остаточно визначила правовий статус українського Правобережжя. Петро I “віднімав царську руку від тогочасної України”. Натомість султан, який знову вирішив втрутитись в українські справи, віддав її під владу гетьмана П. Орлика, що був наступником Мазепи. Згодом Ахмед III відмовився від планів створення “буферної” української держави і за угодою з російським царем дозволив польському коронному війську зайняти козацькі землі від Случі до Дніпра. Перед тим на Лівобережжі поселилися меш-

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 1. — С. 143.

канці всіх правобережних полків. Півстолітня боротьба Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії, Кримського ханства та Гетьманщини за право володіння Правобережною Україною завершилась на користь польського короля. Міжнародна ситуація другої половини XVII — XVIII ст. не сприяла становленню української державності на правобережних землях. Країни східноєвропейського регіону робили все можливе для територіального розколу України. Лише в результаті імперської політики Росії наприкінці XVIII ст. землі Київщини, Волині та Поділля об'єдналися з Лівобережжям. Саме таким шляхом зміг з'єднатися багатотраждальний український народ, який понад століття перебував поміж “чотирьох вогнів”. “Війна, немов гангрена, мало-помалу з'їдає все, що зустрічає на своєму шляху, перетворюючи найкращий куток Європи в пустинні поля”, — так описував економічне становище правобережних земель французький дворянин де Боже ¹, який перебував тут у 70-ті роки XVII ст.

Після вікопомних подій Визвольної війни протягом останньої чверті XVII — першої половини XVIII ст. на Правобережжі ще не утвердилося кріпосництво. Українські селяни, які обстоювали свою свободу, намагалися зберегти економічну самостійність власного господарства. Правобережна Україна із 70-х років XVII ст. поступово втрачала свій державотворчий потенціал. Іноземні держави, захоплюючи правобережні землі, впроваджували власний адміністративно-територіальний устрій.

Висновки. Підбиваючи підсумок зовнішньополітичним досягненням періоду визвольної війни, зазначимо успішне розширення українських земель. Б. Хмельницький, отримавши автономію для козацької України, приєднав території трьох польських воєводств: Київського, Брацлавського й Чернігівського. Розірвавши відносини з Польщею 1654 р., Б. Хмельницький, який вже тоді мріяв про об'єднання в єдиній державі всіх українських земель, приєднав до української держави частини Білорусі: Могилів, Чауси, Новий Бихів, Гомель, які увійшли в Білоруський полк. Це приєднання мало не тільки стратегічне, а й економічне значення, оскільки через ці землі пролягав торговельний шлях до Балтійського моря, куди спрямовувався український

¹ *Історія України.* — С. 124.

експорт. У Старому Бихові Хмельницький установив навіть “вільний порт”.

Гетьман України Б. Хмельницький керував Україною як незалежний володар. Після Андрусівського договору Лівобережна Україна остаточно відійшла під владу Москви. Особливості керування в кожний період з обранням нового гетьмана закріплювалися в новому договорі — конституції. Так востали Глухівські статті А. Многогрішного (1669 р.), Конотопські статті І. Самойловича (1672 р.), Коломацькі статті І. Мазепи (1687 р.). В основі всіх цих документів лежали статті Богдана Хмельницького, за якими залежність України від Московії лишалася обмеженою. Отже, Україна мала широку внутрішню автономію: свого голову — гетьмана, який обирався самими українцями, і з московським урядом укладався формальний договір. Країна мала власне військо (армію), свої фінанси, свій власний конституційний і судовий устрій, свої закони. До 1686 р. навіть українська церква залежала не від московського, а від царгородського (константинопольського) патріархату. Гетьман у важливих справах радився зі старійшинами, тобто з генеральною старшиною і полковниками. Старшини з'їжджалися на наради кілька разів на рік, зазвичай, на свята. Узаконити ці наради запропонував гетьман П. Орлик у своїй відомій конституції: скликали їх на Різдво, на Великдень і на свято Покрови. Ради збиралися і після смерті Б. Хмельницького. На чолі центральної управи стояла під проводом гетьмана колегія генеральних старшин, що складалася з писаря, обозного, хорунжого, бунчужного, осавула й судді, які мали окремі функції. *Генеральний писар серед іншого провадив дипломатичні зносини і виконував функції міністра закордонних справ.* Атрибутами держави — клейнодами — були державна печатка, прапори (хоругви); ознаками гетьманської влади — булава, бунчук. Уряди (управління) генерального осавула та генерального бунчужного виконували найважливіші доручення гетьмана — командували військом, їздили послами. Чужинці називали їх генерал-ад'ютантами гетьмана. Генеральні хорунжий і бунчужний виконували ще й церемоніальні функції під час прийому іноземців.

Активна торгівля велася з Польщею, Пруссією, Швецією, Австрією, Голландією, Англією, а також Литвою, Московщиною, Кримом, Туреччиною, Волощиною. Українська молодь із-

дила вчитися до інших країн (Падуанський університет, єзуїтські колегії в Римі тощо). Мандрівників-іноземців, які перебували в Україні, вражали добробут, високий рівень сільськогосподарської культури, освіти, високе друкарське мистецтво, малювання, будівництво. Культура, м'яка вдача, гостинність і привітність українського населення особливо вражали порівняно з життям у Московії (*записки сирійця Павла Алеппського*). Датський мандрівник *Юст Юль (1711 р.)* був здивований багатством і культурою краю: чистота, чемність, мальовничі хати, красиві краєвиди нагадали йому Данію¹. Українців знали і поважали у світі. Глави провідних європейських країн вважали за честь мати Україну за політичного і воєнного союзника.

Усе це підтверджує високий рівень розвитку українського народу, дух якого не вгасав під час багатолітніх воєн і спустошень, який досяг високого рівня освіти і культури, що поставив Україну часів Гетьманщини в один ряд з передовими тогочасними країнами Європи.

Запитання і завдання

1. У чому полягають особливості зовнішньополітичної діяльності Гетьманщини?
2. Зовнішня політика Івана Мазепи щодо відновлення незалежності України.
3. Політика держав-загарбниць щодо українських земель.
4. Російський царизм і знищення Запорозької Січі.

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 133.

6. Зовнішня політика Української Народної Республіки

8 березня (23 лютого) 1917 р. в Петрограді (столицю імперії м. Санкт-Петербург було перейменовано після російсько-німецької війни 1914 р.) застрайкували робітники. Десятки тисяч солдатів місцевого гарнізону приєдналися до них на третій день повстання. Ввечері 27 лютого було сформовано два управлінські органи, які потім відігравали провідну роль у розвитку подій: Петроградська рада робочих і солдатських депутатів і Тимчасовий комітет Державної думи (Парламенту). 15 (2) березня цар Микола II зрікся престолу. Думський комітет узгодив свої дії з Петроградською радою, було сформовано новий керівний орган — Тимчасовий уряд, що мав діяти до скликання Всеросійських установчих зборів, основною метою яких мало стати визначення форми державного устрою та прийняття конституції.

Представники влади в регіонах звернулися до громадських організацій, де керівні посади обіймали представники промислово-торговельних кіл та адміністративної бюрократії. Більшість з них належали до конституційних демократів (кадетів). 17 (4) березня в Києві було створено Раду об'єднаних громадських організацій. Виконавча влада була передана комісарам Тимчасового уряду. Раніше вона належала губернаторам і повітовим поліцейським офіцерам. Посадовими особами виконавчої влади ставали голови регіональних і окружних адміністрацій. У волостях замість призначених посадових осіб почали діяти виборні комітети.

Товариство українських поступовців (організоване М. Грушевським, В. Єфремовим і Є. Чикаленком у 1908 р. як міжпартійний політичний блок), вийшло з підпілля і використало рекомендації Тимчасового уряду, щодо створення регіональних рад для формування Всеукраїнської ради. Також 17 (4) березня в Києві, одночасно з Радою об'єднаних громадських організацій, було створено Українську центральну раду. Цей представницький демократичний орган виник на хвилі революційних подій для того, щоб очолити національно-визвольний рух в усіх українських землях. До Ради, крім членів ТУПу, увійшли представники православної церкви, прогресивних українських соціал-демократів та голови культурно-просвітніх, військових,

студентських і наукових організацій, спілок та утворень. М. Грушевський, визнаний лідер українського визвольного руху, перебував у вигнанні, коли його було обрано Головою Центральної Ради.

Одразу після скинення монархії в українських промислових центрах почалося створення робочих рад, а в гарнізонах і на фронті — солдатських рад. Робочі ради формувалися в Харкові, Катеринославі й Кременчуці. Ради були непартійними організаціями, що не мали історичних аналогів. Уперше вони виникли під час революції 1905–1907 рр., а потім — у 1917 р. як свідчення недовіри робітників до будь-яких державних інститутів. Заклик до експропріації засобів виробництва був найпопулярнішою ідеєю серед членів цих рад. У середині 1917 р. в дев'яти українських областях було створено 252 ради, зокрема 180 на Донбасі.

Соціалістичні партії соціал-революціонерів (есерів) та соціал-демократів (меншовиків), що мали вплив на робочі та солдатські ради впродовж перших місяців революції, прагнули створення демократичної парламентської республіки. Вони не ставили завдання брати під контроль ради або державні органи, тому й підтримували законний Тимчасовий уряд. Представники іншої течії соціал-демократів — більшовики (після повернення їхнього лідера В. Леніна з еміграції у квітні 1917 р.), додали до своїх закликів девіз “вся влада радам”, таким чином перешкоджаючи демократичному розвитку революційних процесів. Здобуття контролю за радами і проголошення Радянської Республіки означало встановлення політичної диктатури партії більшовиків. Проголошення націоналізації засобів виробництва насправді стало еквівалентом встановлення їхньої диктатури в економіці.

Кількість більшовиків в українських землях швидко зростала — з 2 тис. перед революцією до 10 тис. на кінець квітня 1917 р. Навіть як меншість серед членів рад, вони почали організовувати армію для участі в громадянській війні, початок якої передбачали. Більшовики організовували робітничі загони та загони Червоної гвардії, міліцію. Опертя рад під контролем меншовиків та есерів і протидія місцевих органів влади Тимчасового уряду певним чином обмежували розмах цих подій. Однак загони Червоної гвардії все-таки були організовані в Києві, Харкові, Катеринославі й Одесі.

Національна революція не припинялася. Перші заяви Центральної Ради та її національна програма носили здебільшого культурний характер. Так, М. Грушевський висунув тезу щодо створення національної територіальної автономії України в складі Росії.

За два місяці революції в Україні було створено такі політичні партії: на основі Товариства українських поступовців — Партію соціалістів-федералістів. Ця партія мала великий вплив на Центральну Раду, хоча була не надто численною; Українську партію соціалістів-революціонерів, яка стала однією з найбільших серед національних партій. На середину 1917 р. вона налічувала 75 тис. членів. Однак кількість членів проросійської партії есерів була набагато більшою. Партія Українських соціал-демократів, очолена В. Винниченком і С. Петлюрою своєю чисельністю поступалася проросійській партії меншовиків. На середину 1917 р. в ній налічувалося близько 5 тис. членів, а кількість меншовиків становила понад 50 тис.

23 (10) червня 1917 р. Центральна Рада оприлюднила *I Універсал* у Києві на конгресі делегатів українських підрозділів царської армії. У ньому проголошувалося право українського народу на самоврядування за допомогою Українських установчих зборів, скликаних на демократичних засадах. Незабаром на закритому засіданні Центральної Ради було створено орган виконавчої влади — Генеральний секретаріат, на чолі якого став В. Винниченко.

Тимчасовий уряд мав визнати Центральну Раду державним органом. Після такого успіху Рада прийняла *II Універсал*, де повідомляла про створення Генерального секретаріату та розвиток законодавчого закріплення української автономії.

Посилення соціально-економічної кризи підривало матеріальні умови пролетаризованих мас. За таких обставин, екстремістські заклики ленінської течії проросійської партії соціал-демократів ставали дедалі популярнішими. Кількість більшовиків в Україні сягнула 33 тис. осіб. Однак своєю чисельністю партія Леніна все-таки поступалася меншовикам, а також російським та українським есерам. Поступово більшовики (які вирізнялися дисциплінованістю та агресивністю) та їх прибічники стали кількісно переважати в рядах робітничих та солдатських депутатів. 21 (8) вересня Київська рада робітничих депутатів уперше визнала більшовицьку революцію.

З огляду на небезпеку лівого екстремізму, партія кадетів почала схилитися до ліквідації національної кризи, перш ніж застосувати силу. За згоди кадетів, правлячий прошарок армійських генералів, очолюваний генералом Л. Корніловим, верховним головнокомандувачем, зробив спробу скинути Тимчасовий уряд. Однак заколот було розкрито.

Більшовики відігравали в цьому головну роль. Їхній вплив зріс, особливо у південних і східних областях України, а Тимчасовий уряд, врятований більшовиками, поступово втрачав підтримку народу, оскільки не завершив здійснення реформ.

7 листопада (25 жовтня) 1917 р. у Петрограді відбулося збройне повстання. Більшовики скинули Тимчасовий уряд та на II Всеросійському конгресі рад створили свій власний уряд — Раду народних комісарів (Раднарком), яку очолював В. Ленін. Жовтневий переворот створив нову політичну ситуацію, на яку Центральна Рада мала негайно відреагувати. В умовах фактичного двовладдя у Києві Центральна Рада 20 листопада 1917 р. видала *III Універсал*, що проголошував створення Української Народної Республіки. Водночас, прагнучи зберегти федеративну Росію, Центральна Рада не взяла до уваги найважливіші для держави питання — визначення її території і кордонів. Декларовані III Універсалом вони були занадто загальними, що не сприяло консолідації споконвічних українських земель.

Під впливом наступу російських військ, контрольованих Раднаркомом, керівники Центральної Ради швидко втратили ілюзії щодо можливості перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. Основною метою стало відокремлення від більшовицької диктатури. Вночі 25 (12) січня 1918 р. М. Грушевський видав IV Універсал Центральної Ради, який проголосив незалежність УНР.

Більшовики вороже поставилися до процесу державотворення України. Вони вбачали в ньому реальну загрозу утвердженню і збереженню своєї влади. З цього приводу один з видатних більшовиків-українців М. Скрипник зазначав, що для більшості членів партії Україна не існувала як національна одиниця¹. Розвиток подій змусив Центральну Раду шукати підтримки за кор-

¹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К.: Основи, 1994. — С. 16.

доном. Деяку надію на порятунок давали переговори, які розпочалися в Бресті. Визначаючи перелік питань, які мала вирішити українська делегація, М. Грушевський особливу увагу звернув на необхідність домогтися згоди Австро-Угорщини та Німеччини на включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Холмщини і Підляшшя. 26 (13) січня делегації країн Четверного союзу визнали Україну незалежною державою, правоспроможною вступати в міжнародні відносини. З лютого між Україною і Австро-Угорщиною було укладено окрему таємну угоду, за якою австро-угорський уряд зобов'язувався не пізніше 20 липня 1918 р. провести поділ Галичини на українську та польську частини та, об'єднавши першу з Буковиною, створити окремий коронний край. За це Україна зобов'язувалася поставити Австро-Угорщині до 1 липня 1 млн т збіжжя. Німеччина підтримала прагнення України об'єднати свої землі.

9 лютого 1918 р. у Брест-Литовську було підписано першу мирну угоду в світовій війні між УНР та чотирма державами німецького блоку — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Кордони України встановлювалися відповідно до західних етнографічних меж розселення українців. Проти зазначеної лінії кордону виступила Польща, яка вимагала встановлення кордону по р. Буг, таким чином Холмщина залишилася б Польщі. Деякі політичні кола зазіхали на Волинь і Поділля. Навіть поступка УНР щодо майбутніх переговорів не завадила полякам заявити про невизнання Брестського миру. Після підписання договору українська сторона просила надати їй допомогу зброєю і боєприпасами у боротьбі з Радянською Росією.

Питання оформлення державних кордонів стояло на порядку денному українського уряду й у 1918 р. Найскладнішими виявилися переговори з цього приводу з російськими (більшовицькими) представниками. Згідно зі ст. 6 Брестського миру уряд радянської Росії зобов'язувався вивести з території України свої війська, визнати УНР і розпочати з нею переговори про підписання мирного договору і встановлення державних кордонів. Особливість полягла в тому, що на півдні Брянщини, заході Орловської, Курської і Воронежської губерній мешкала значна кількість українців, а певна кількість росіян проживала на Донбасі, Харківщині і Катеринославщині. З іншого боку, більшовики не

увяляли собі будівництво соціалізму в Росії без українського хліба, вугілля та індустрії Донбасу. Це було однією з причин нападу на Україну радянської Росії в січні 1918 р. Втручання країн Четверного союзу швидко змінило ситуацію: в Україні радянська влада впала, радянські частини зазнали поразки і 23 травня 1918 р. розпочали переговори. Керівники російської делегації — Х. Раковський і Д. Мануїльський — всіляко затягували переговори, щоб виграти час. За заявою Х. Раковського, Україна не може вважатися самостійною державою, оскільки спадкоємницею царської Росії є Радянська Росія, і саме вона має право на всі території, що входили до складу імперії¹.

12 червня 1918 р. договір з Радянською Росією все-таки було підписано і 14 червня сторони розпочали обговорення питання щодо кордонів. Українська делегація, спираючись на міжнародну практику, запропонувала застосувати етнографічний принцип, радянська делегація — принцип самовизначення населення. 22 червня резолюцію було узгоджено: за основу обрали етнографічний принцип, а в спірних місцевостях — волевиявлення. До України мали відійти 10 повітів Воронежської, Курської та Орловської губерній, чотири повіти Чернігівської губернії та третина Донської області. Російська делегація знову заперечила і запропонувала передати вирішення цього питання спеціальній комісії, оскільки етнографічний принцип не влаштував росіян. Особливе занепокоєння в більшовицьких представників викликала ініціатива української сторони провести переговори з державою Великого війська Донського. Від слів росіяни перейшли до дій: у прикордонні з Україною регіони посилалися загони червоноармійців, які примусом добивалися від місцевого населення згоди на приєднання до Росії. Тих, хто не погоджувався, садили до в'язниці, загрожували розстрілами. Пристрасні дебати розгорнулися і навколо питання належності Донбасу: віддати Донбас, на думку Д. Мануїльського, означало для Росії економічну катастрофу.

Слабкість позиції Німеччини посилили домагання Радянської Росії, яка готувалася до війни з Україною, про що свідчить збирання коштів серед населення і громадських організацій на

¹ ЦДАВО України, ф. 2607, оп. 1, спр. 1, арк. 77; Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива... — С. 21.

перемогу радянської влади “над українськими націоналістами”, фінансові видатки на ведення бойових дій в Україні, створення групи військ Курського напрямку, яка мала вести бойові дії¹.

За підтримки німецького командування Українська держава розповсюдила свою владу практично на всі території, на які претендувала. У переговорах з військом Донським спірною територією виявився Таганрозький округ і території вздовж р. Калитва, які до 1887 р. входили до складу Катеринославської губернії і переважну частину яких становили українці. Українську делегацію на переговорах очолював Д. Дорошенко. Згідно з договором у тимчасовому користуванні Донського керівництва залишалися залізниці. Окремий пункт документа стосувався становища українського населення на Дону, яке дістає усі права щодо своєї мови, школи й культури, як і всі інші громадяни.

Питання належності Криму ускладнювалося вже опублікованими українськими державними документами, а саме: III Універсалом Центральної Ради, за яким півострів не належав Україні. Українські і німецькі війська оволоділи півостровом наприкінці квітня 1918 р., після чого німецьке командування наказало українцям залишити Крим. Тут було утворено маріонетковий уряд самостійного Криму і відновлено колишні російські закони. Важливість питання Криму для Української держави порушив у своїй ноті німецькому командуванню гетьман П. Скоропадський (10 травня 1918 р.). Антиукраїнська політика створеного кримського уряду призвела до економічної блокади Криму: було припинено морський і залізничний рух і торгівлю. Це змусило кримський уряд поквапитися з прийняттям українських рішень і привернуло увагу німецької сторони, військо якої могло опинитися без продовольства. У результаті проведених переговорів з кримською делегацією (Київ, вересень 1918 р.) було вироблено прелімінарні умови входження півострова до складу України — на правах автономного краю. До компетенції українського уряду передавалися зовнішня і внутрішня політика, керівництво армією і флотом. Однак повстання Директорії проти гетьмана П. Скоропадського (листопад 1918 р.) поклато

¹ *Дорошенко Д.* Історія України. — Т. 1. — С. 174; *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива... — С. 28.

край намірам приєднання Криму. У квітні 1919 р. в Криму відновлюється радянська влада і створюється Кримська Радянська Республіка у складі РСФРР.

На території Бессарабії¹ у 1917 р. було проголошено Молдавську Народну Республіку, що виявилося політичним фарсом з метою приєднання Бессарабії до Румунії. З березня 1918 р. міністр закордонних справ УНР В. Голубович надіслав урядам Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Румунії ноту протесту. 13 квітня 1918 р. Мала Рада прийняла “Заяву румунському урядові”, в якій засуджувала анексію Бессарабії. Уряд П. Скоропадського вжив рішучих дій щодо заборони вивозу товарів до Румунії і Бессарабії, фактично запровадивши економічні санкції. Румунія зосередила на правому березі Дністра прикордонні війська і створила низку митних прикордонних пунктів, що свідчило про перенесення сюди державного кордону. У листопаді 1918 р. румуни захопили й українські землі Північної Буковини і північної частини Хотинщини. Позиція Директорії, що прийшла на зміну влади гетьмана П. Скоропадського, щодо кордону з Молдовою можна схарактеризувати як нейтральну: влада не мала ані бажання, ані можливостей відвойовувати українські землі. На противагу цьому більшовицький уряд В. Леніна розпочав активну боротьбу за повернення території Бессарабії до Росії: було накладено арешт на золотий запас Румунії, евакуйований до Москви, в односторонньому порядку перервані дипломатичні відносини з Румунією. Перемога радянських військ у Києві на чолі з генералом М. Муравйовим примусила румунську сторону піти на певні поступки у бессарабському питанні. Протест наступ А. Денікіна на Україну і Москву не дозволив здійснити наміри повернення Бессарабії Росії. Таким чином, бессарабське питання затягнулося для Росії до 1940 р., а для України — до 90-х років ХХ ст. Україна на початку ХХ ст. не спромоглася здобути незалежну державність і зібрати воедино свої землі — Придунав’я, Хотинщину і Північну Буковину.

Режим П. Скоропадського міг існувати лише за умов окупації. 12 листопада 1918 р. було підписано угоду про перемир’я

¹ Колишні землі Київської Русі, пізніше Молдовського князівства і врешті-решт в результаті військових дій Росії і Туреччини у 1812 р. територія між Дністром і Прутом увійшла до складу Росії.

між Німеччиною і країнами Антанти, що означало кінець Першої світової війни. Німецька та австро-угорська армії втратили свої окупаційні функції. У ніч на 14 листопада 1918 р. відбулося таємне зібрання лідерів українських партій, які створили так звану Директорію з метою усунення режиму гетьмана та відновлення УНР. Директорію очолив В. Винниченко, а її збройні сили підпорядковувалися С. Петлюрі. Вони здебільшого склалися з тисяч загартованих у боях повстанців. За кілька тижнів Директорія взяла під контроль всю Україну.

Поява Директорії була неочікуваною для сусідів України. Антанта планувала заповнити вакуум влади в Україні, ввівши на її територію 12–15 військових підрозділів та окупувавши Київ і Харків. У листопаді озброєні сили С. Петлюри зіткнулися з опозицією польських військ Ю. Пілсудського, який хотів якнайдалі відсунути невизначені кордони нової Польської держави. Червона армія Л. Троцького увійшла в Україну з півночі та сходу, а Біла Гвардія А. Денікіна — з півдня.

Поразка у Першій світовій війні призвела до дезінтеграції Австро-Угорської імперії і створення незалежних держав. 18 жовтня 1918 р. у Львові було утворено Українську національну раду. Вона оголосила про намір створити державу на етнічних українських землях в межах імперії. Польща, що почала відроджуватися, також висунула претензії на ці території. З огляду на це Національна рада поспішила окупувати за допомогою збройних сил всю територію Західної Галичини. 1 листопада 1918 р. українські війська заволоділи Львовом. 13 листопада 1918 р. було офіційно проголошено Західноукраїнську Народну Республіку. Голова Національної Ради Є. Петрушевич став президентом ЗУНР, а К. Левицький очолив Державний секретаріат. ЗУНР з перших днів існування стала об'єктом зазіхань з боку сусідніх країн: Румунії (на Буковину), Польщі (на Східну Галичину). 22 листопада 1918 р. розпочався наступ регулярних частин польської армії, підтриманий польськими легіонерами у Львові, та військ королівської Румунії. Під тиском ворога уряд ЗУНР був змушений переїхати спочатку до Тернополя, а наприкінці грудня — до Станіслава. У таку важку годину було вирішено об'єднати українські держави: *22 січня 1919 р. проголошений акт злуки УНР і ЗУНР*. Прийняття цього документа мало велике значення, демонструючи прагнення українського народу

до створення єдиної, незалежної, соборної України. Декларація возз'єднання була схвалена Установчими зборами, скликаними з представників усіх регіонів України.

Загроза насувалася з польської сторони: Польща не визнала свої східні кордони, які були визначені в грудні 1919 р. на міжнародній конференції країн-переможниць (Версальські рішення) і закріплені в “Декларації про тимчасові східні кордони Польщі”¹. Екстремістські політичні угруповання намагалися відновити Польщу в межах 1772 р. за рахунок українських і білоруських земель. Заручившись підтримкою Антанти, в травні 1919 р. польський уряд уклав з Директорією прелімінарну угоду, відповідно до якої Україна зобов'язувалася відмовитися від будь-яких прав на Східну Галичину та деякі інші західні райони. У квітні–серпні 1919 р. польські війська, озброєні Антантою, окупували частину України (Східну Галичину та Західну Волинь), захопили всю Білорусію.

Значно раніше, на початку січня, Радянська Росія розпочала наступ на УНР і 5 лютого зайняла її столицю. Директорія спочатку залишалася у Вінниці, потім переїхала до Жмеринки, Проскурова та Рівного. На початку травня С. Петлюра та інші керівники УНР емігрували.

Традиційно радянська влада вирішувала питання інших українських земель. Із підписанням договору про кордони з Російською Соціалістичною Радянською Республікою (10 березня 1919 р.) за межами України опинилися території компактного проживання українців прикордонних районів Гомельської, Брянської, Курської, Воронежської губерній, а також Дону і Північного Кавказу. Реакція населення цих територій на прийняте рішення виявилася як у численних заявах громадян про бажання жити в Україні, так і у відповідних рішеннях місцевих органів влади². Перепис населення 1922 р. показав значну кількість українців в прикордонних регіонах Росії. У наступні роки центральне керівництво сфальсифікувало підрахунок населення

¹ Лінія кордону була розроблена групою експертів за принципом: національна держава на національній території.

² У 1920 р. за входження до складу України висловились з'їзди Рад низки волостей Курської губернії, Путивльського, Новоскольського, Корочанського, Білгородського повітів та інших (Див.: *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива... — С. 52).

за національною ознакою. В результаті у 1925 р. до УСРР була приєднана територія з населенням 278 тис. осіб, а від України відторгнена територія з населенням 479 тис. осіб. За таких умов у 1927 р. на території Росії залишилося понад 2 млн українців, які компактно проживали в Курській, Воронезькій губерніях та Панічно-Кавказькому краї¹.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики УНР.
2. Розкрийте питання українських кордонів часів УНР — Директорії.
3. У чому полягають зовнішньополітичні аспекти причин поразки УНР?

7. УРСР в радянській зовнішній політиці

Україна була суб'єктом міжнародних відносин у період Української революції (1917–1920 рр.) та відносної політичної самостійності УСРР (1918–1923 рр.), а після вступу до СРСР втратила цей статус.

Основними умовами та факторами впливу міжнародної політики на вирішення “українського питання” є: розчленування українських земель між кількома державами; формування в міжнародній громадськості менталітету щодо “меншовартості” української нації; знищення виявів прагнення незалежності та соборності України. Серед факторів міжнародного впливу: військовий (анексія та перерозподіл українських земель); політико-демографічний (відсторонення українців від розв'язання власних проблем, штучне винищення українського населення).

Перша світова війна кардинально змінила політичну та міжнародну систему відносин. Внаслідок розпаду Австро-Угорської і Російської імперій на політичній карті Європи з'явилися нові

¹ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива... — С. 56, 60.

держави, серед яких Україна. За короткий період української революції 1917–1920 рр. самостійна Українська держава пройшла кілька етапів та набула різних форм державності — від УНР Центральної Ради, Української держави гетьмана П. Скоропадського до УНР доби Директорії. Для того часу характерні такі інститути державності: тимчасовий основний закон, політична та адміністративна структури, мережа громадських організацій, збройні сили, фінансова, судова системи і, зокрема, зовнішньополітичні відносини. На українських землях виникла Українська радянська республіка, яка утверджувала аналогічні інститути державності, але згодом увійшла до складу СРСР.

З урахуванням особливостей розвитку правових засад зовнішньополітичної діяльності українських національних урядів 1917–1920 рр., а також урядів УСРР і УРСР 1917–1939 рр., правове поле діяльності України як суб'єкта міжнародних відносин можна умовно поділити на такі періоди.

Перший період — 1917–1920 рр. — становлення національних правових засад участі України в міжнародних відносинах. У діяльності національних урядів України він характеризувався ухваленням значної кількості як внутрішніх нормативних актів (універсали, звернення, конституції), так і міжнародно-правових актів (Брест-Литовський договір, договори з європейськими державами), де Україна була суб'єктом міжнародного права.

Другий період — 1920–1923 рр. — утвердження міжнародно-правової суб'єктності України. У цей період УСРР, скориставшись своїм невизначеним державно-правовим становищем та враховуючи досвід попередніх українських урядів, також була на міжнародній арені суб'єктом міжнародного права. Правовими актами регулювання зовнішньополітичної діяльності були Конституція УСРР 1919 р., постанови ВУЦВК, ноти та звернення українського уряду до урядів інших країн. Завдяки зовнішньополітичній активності уряду УСРР вдалося з 1920 р. до початку 1923 р. встановити дипломатичні відносини з 15 державами. УСРР стала учасницею понад 80 міжнародних договорів та угод з європейськими країнами.

Третій період — середина 1923 р. — до початку Другої світової війни у 1939 р., а також період війни до початку 1944 р. —

делегованої міжнародної правосуб'єктності. У цей період формування правового поля діяльності України як номінального суб'єкта міжнародних відносин здійснювалося виключно СРСР. Правова регламентація міжнародної діяльності України обмежувалася лише певними внутрішніми правовими актами (Конституція УСРР 1929 р., Конституція УРСР 1937 р., а також акти ЦВК УРСР).

У лютому 1919 р. уряд Радянської України відмовився від назви, запропонованої Центральною Радою (УНР) і запровадив нову — Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР). Також було змінено назву уряду на Раднарком, на зразок російського. Вибори до рад робочих, червоноармійських та селянських депутатів були проведені навесні 1919 р. Внаслідок маніпулювання нормами представництва, більшовикам вдалося отримати цілковиту перевагу. Ради слугували лише прикриттям диктатури РКП(б) — КП(б)У, яких підтримувала армія. Згідно з Конституцією УРСР, створеною за моделлю конституції Радянської Росії, найвищим законодавчим органом став Всеукраїнський з'їзд рад, між засіданнями якого його функції виконував Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК).

У заяві уряду зазначалося, що УРСР об'єдналася з РСФСР на принципах “соціалістичної федерації”. Сутність цього поняття не розшифровувалася, проте програма РКП(б), прийнята в березні 1919 р., зазначала, що Федеративний Радянський Союз є перехідною формою до повного об'єднання. Партія більшовиків прагнула якомога швидше централізувати військове та економічне управління. 1 червня 1919 р. Всеросійський центральний виконавчий комітет проголосив декрет про “Військово-політичну злуку”. Найважливіші аспекти державного управління в більшості радянських республік було передано московським органам.

Тільки-но Україна стала радянською республікою, вона вступила у сферу дії “великого експерименту”. Ринкова економіка мала бути замінена на виробництво без торгівлі. Селяни сподівалися на те, що радянська влада роздасть їм володіння великих землевласників, як обіцяли гасла, які більшовики використовували під час жовтневого перевороту. Однак декрет ВУЦВК, при-

йнятий у лютому 1919 р., проголосив основною метою політики на селі колективізацію. Згідно з декретом уряд Х. Раковського повинен був надавати преференції державним господарствам та колгоспам, створеним з експропрійованих земель.

У відповідь на політику, яку В. Ленін після її провалу і відмови від неї назвав “військовим комунізмом”, по країні прокотилася хвиля селянського незадоволення. Отаман Зелений (Д. Терпило), член партії соціал-демократів (незалежних), одним із перших став в опозицію до уряду в середині травня. Він зробив усе можливе для того, щоб поширити діяльність свого майже дванадцятитисячного угруповання на лівий берег Дніпра, Переяслав і Золотоношу. Підрозділи Нестора Махна (якого обрані сільські отамани називали “батьком”) діяли в Катеринославській області, поблизу Гуляйполя. Махно успішно боровся проти денікінської армії, а також частково підтримував радянську владу, проте жорстко виступав проти анархізму комісарів та аграрної політики Х. Раковського. Найбільше повстання очолив отаман М. Григор’єв у травні 1919 р.

Антибільшовицьке селянське повстання сильно вплинуло на дух Червоної армії, що складалася здебільшого із селян, та спровокувало масове дезертирство й загальне зниження дисципліни. А. Денікін, командувач добровільної Білої гвардії, скористався цією ситуацією. З травня по серпень 1919 р. його військо окупувало Україну й почало марш на Москву. Російські більшовики змогли створити армію, яка кількісно переважала збройні сили Денікіна. На початку лютого 1920 р. Червона армія звільнила всю Україну.

Українсько-польський кордон. Особлива ситуація склалася навколо “польського питання”. Радянська Росія вступила у протидію з Польщею за власне українські землі, причому радянський уряд готовий був укласти перемир’я за будь-яких територіальних поступок, тим більше, що вони відбувалися за рахунок України. З тактичною метою виграшу часу поляки використали Директорію, як буферну державу між Польщею і Радянською Росією. У квітні 1920 р. С. Петлюра і Ю. Пілсудський підписали договір, за яким в обмін на визнання незалежної Української Народної Республіки на чолі з отаманом С. Петлюрою та військовою допомогою Україна мала віддати частину українсь-

ких земель. Водночас С. Петлюра визнавав питання Східної Галичини внутрішньою справою Польщі, тим, фактично, перекреслив січневу 1919 р. угоду між УНР і ЗУНР про злуку.

Громадськість України і політичні партії з обуренням прийняли угоду Петлюра–Пілсудський і виступили проти неї. ЦК Української партії соціалістів-революціонерів прийняв спеціальну постанову, в якій наголошувалося, що спроба С. Петлюри з допомогою Польщі відновити українську державність не відповідає інтересам українського трудового населення, веде за собою польську і російську контрреволюцію, порушує соборність українських земель. Члени Директорії також відмежувалися від укладеної угоди, визнавши її незаконною.

Коли поразка Денікіна стала невідворотною, уряд Радянської Росії звернув увагу на Польщу. Було зроблено деякі пропозиції уряду Польщі щодо мирного розв'язання проблеми з визначенням кордонів. Москва начебто погодилася визнати демаркаційну лінію, що була сформована влітку 1919 р., як державний кордон. Водночас, починаючи з 1920 р., за наказом В. Леніна до Західного фронту підтягувалися найміцніші підрозділи Червоної армії, навіть з Уралу, Сибіру та Кавказу.

Напередодні невідвортної війни з Радянською Росією Ю. Пілсудський, глава Польської держави, вважав за необхідне врегулювати відносини з колишнім ворогом С. Петлюрою. Керуючись бажанням продовжити боротьбу за незалежну Україну, С. Петлюра прийняв його умови. Варшавська угода була підписана у квітні 1920 р. Уряд Ю. Пілсудського відмовився від намірів розширити територію Польщі до кордонів Речі Посполитої 1772 р. та визнав УНР. Така поступка мала символічне значення. Однак С. Петлюра мав піти на реальні поступки після отримання згоди на встановлення кордонів вздовж території, вже окупованої військами Ю. Пілсудського. 25 квітня 1920 р. поляки розпочали наступ на 500-кілометровому фронті силами трьох армій, чисельність яких становила 150 тис. осіб. 15 тисяч вояків С. Петлюри просувалися разом з поляками; 6 травня вони зайняли Київ. В. Ленін спокійно прийняв звістку про перші успіхи поляків, оскільки об'єктивно співвідношення сил було на користь Росії. Контрнаступ радянських військ, розпочатий 5 червня, невдовзі перетворився на широкий наступ під прово-

дом М. Тухачевського. Москва сформувала маріонетковий уряд Ф. Держинського, якого передбачали поставити на чолі завойованої Польщі.

Наступ Червоної армії і відмова країн Антанти надати чергову допомогу Польщі змусили поляків визнати Декларацію про тимчасові східні кордони Польщі, за якою українським землям (Східній Галичині) надавалося право на самовизначення.

Небезпека втрати державницьких прав, завойованих у 1918 р., міцно об'єднала навколо уряду найширші верстви населення. Франція поспішила надати допомогу озброєнням і людськими ресурсами. Військам М. Тухачевського довелося зупинитися за 23 км від Варшави, вони змушені були відступити під нищівним натиском поляків. За 10 днів їх було вже відкинуто за р. Буг. Наприкінці вересня фронт перемістився в район Житомира та Бердичева. Угода про перемир'я, що була підписана у жовтні, закріпила згоду радянської влади залишити Західну Україну та Західну Білорусь у межах кордонів Польщі.

Після відходу військ Ю. Пілсудського за р. Збруч армія С. Петлюри впродовж місяця вела бойові дії на Лівобережній Україні із силами О. Єгорова. 18 листопада 1920 р. війська С. Петлюри залишили прикордонний Волочиськ і відступили до Польщі. Однак армія УНР продовжувала на Правобережній Україні безнадійну боротьбу з партизанськими набігами. Після численних протестів Х. Раковського наприкінці 1921 р. польський уряд поклав їм край.

12 липня 1920 р. міністр закордонних справ Англії лорд Керзон запропонував Москві умови перемир'я, за якими кордон між Польщею і радянськими республіками встановлювався за так званою “лінією Керзона”, що загалом відповідало етнічному розселенню українців за виключенням стародавніх українських земель, за які свого часу воював князь Володимир Великий — Холмщина, Підляшшя і Сянщина. 17 серпня у Мінську розпочалися переговори про перемир'я, які були зірвані зміною ситуації на фронтах. Відновивши переговори 21 вересня у Ризі, радянська сторона готова була віддати всі бажані поляками українські землі в обмін на відмову з боку Польщі визнання і підтримки уряду С. Петлюри. Запропонований польський проект кордону був прийнятий радянською стороною без заперечень.

18 березня 1921 р. мирний договір було підписано: в межах Польщі залишилося понад 162 тис. кв. км українських земель із населенням понад 11 млн осіб¹.

Внаслідок наступу радянських військ у вересні 1939 р. українські території були повернуті СРСР. У листопаді 1939 р. Західна Україна увійшла до складу Української РСР. Новий кордон між СРСР і Німеччиною встановлювався по “лінії Керзона”.

Зовнішньополітичні аспекти діяльності УРСР. Радянські республіки делегували зовнішньополітичну функцію центральному керівництву, тобто Москві, укладаючи союзний договір про створення СРСР 1922 р. 30 грудня 1922 р. було підписано договір про передання всіма суб'єктами нового Союзу у відання союзного уряду повноважень представництва в міжнародних відносинах, оголошення війни й укладення миру, ратифікація міжнародних угод, встановлення системи зовнішньої і внутрішньої торгівлі тощо. Усі попередні угоди України з іншими державами фактично були скасовані. Згідно з цим договором було створено єдиний загальносоюзний Народний комісаріат закордонних справ, до складу якого був включений представник України, а в республіці утворювалася інституція уповноваженого НКЗС СРСР. Уповноважений входив до складу уряду УРСР з правом дорадчого голосу.

Створення у 1922 р. СРСР фактично легалізувало домінування Радянської Росії над іншими республіками. Органи найвищої виконавчої влади УРСР втратили можливість формувати власну внутрішню і зовнішню політику. Конституція СРСР 1924 р. проголосила, що уряду СРСР передається представництво Союзу республік в міжнародних відносинах, встановлення дипломатичних зв'язків та укладення договорів з іншими державами. Отже, Уряд було позбавлено права на самостійні міжнародні відносини. Період 30–40-х років ХХ ст. для України був етапом зміцнення тоталітарно-репресивного режиму, який здійснював абсолютний контроль над усіма сферами суспільного життя. Конституція СРСР 1936 р. знову закріпила за всесоюзним урядом право “репрезентувати СРСР у міжнародних відносинах, встановлюючи дипломатичні зв'язки, укладати договори з іншими державами”. Конституція УРСР 1937 р., майже тотожна

¹ *Документи внешней политики СССР.* — М., 1959. — Т. 3. — С. 245, 246.

Конституції СРСР 1936 р., закріплювала положення щодо суверенності держави, проте вони насправді не діяли.

Питання щодо зовнішньополітичної діяльності республіканських керівників того часу виникнути не могло з огляду на жорстку централізацію влади: будь-які ініціативи придушувалися. Все ж українське питання періодично використовувалося в політичній грі провідних країн світу, які офіційно визнали СРСР. Опозиційні радянській владі сили сприяли організованій українській еміграції: делегації УНР підтримували будь-які рішучі акції британського уряду проти СРСР. Використовували українське питання також Париж, Берлін і Варшава. Черговий “хрестовий” похід проти СРСР 1927 р. характеризувався сплеском інтересу до еміграційного уряду УНР, до декларативного прагнення створити незалежну Українську державу. Поширення фашизму, прихід гітлерівців до влади змінило баланс сил: Україна з її величезними природними багатствами посідала чільне місце в планах гітлерівської Німеччини. Уряд останньої використав емігрантський рух для поширення обіцянок про створення незалежної Великої України. Це були перші кроки у здійсненні далекосяжних планів перетворення “слов’янського елементу на рабську силу”.

8. Об’єднання українських земель

Цим подіям передувало об’єднання українських земель в єдине ціле. 23 серпня 1939 р. СРСР і Німеччина за домовленостями Молотова–Ріббентропа поділили сфери впливу в Європі. Друга світова війна була розв’язана 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу. 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла польський кордон і “взяла під свій захист населення Західної України і Західної Білорусії” від гітлерівської агресії. Для законодавчого оформлення цього факту Народні збори у Львові 28–29 жовтня 1939 р. вирішили просити Верховну Раду СРСР прийняти Західну Україну до Радянського Союзу. Це клопотання було задоволено. Наступне питання було пов’язане з Бессарабією, що була загарбана Румунією ще 1918 р. 1 липня 1940 р. війська СРСР вийшли на нові рубежі, частина Бессарабії при-

єдналася до Молдови, яка з 1924 р. входила до складу УРСР на правах автономії. Верховна Рада СРСР на законних підставах створила Молдавську РСР, приєднала до України Бессарабію і Північну Буковину. За кілька місяців до Румунії були введені німецькі війська, а німецьким керівництвом обіцяно невдовзі повернути Румунії всі українські землі, на які вона претендувала. Наступним кроком Радянського Союзу було повернення Закарпаття, що пов'язано з встановленням радянсько-чехословацького кордону.

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина без оголошення війни напала на СРСР. На захоплених територіях німці ввели окупаційний режим і створили власну адміністративну владу, розділили українські землі на дві частини, низку регіонів передали Румунії. Розпочалася колонізація українських земель. 30 червня 1941 р. у Львові був створений український уряд під керівництвом Я. Стецька, а вже 5 липня його було розігнано окупантами. Широку діяльність на окупованих землях розгорнула ОУН–УПА. Влітку 1943 р. її керівники уклали договір про ненапад з Головною командою угорської армії, який було поширено на всі угорські частини в Україні. У листопаді–грудні в Будапешті було підписано новий договір. Схожу угоду уклали і з румунським урядом, але проблемним питанням в українсько-румунських відносинах залишалося питання належності Бессарабії і Північної Буковини, які хотіла отримати Румунія. У жовтні 1944 р. визволенням Закарпатської України було поставлено крапку на майже трирічному пануванні нацистів на українській землі.

Українсько-чехословацький кордон. По закінченні Першої світової війни Паризька мирна конференція (січень 1919 — січень 1920 рр.), намагаючись утворити заслін Радянській Росії, фактично закріпила право Чехословаччини на західну частину Закарпатської України до р. Уж. У лютому 1920 р. до складу Чехословацької держави було включено і Закарпатську Україну під назвою Підкарпатська Русь. У 30-ті роки президент Чехословаччини Е. Бенеш намагався перетворити державу таким чином, щоб “рівноправні народи, які населяли її, мали б власне управління”. Вимогу запровадження статусу автономії висунула русинсько-українська Народна рада Ужгорода (столиці Закар-

паття). Після Мюнхенської угоди (30 вересня 1938 р.)¹ центральний уряд пішов на поступки і надав автономію словакам і українцям. 22 листопада 1938 р. парламент Чехословацької Республіки офіційно визнав автономний уряд Карпатської України, який очолив А. Волошин.

Етнічна територія українців була поділена на три частини: західна — Пряшівщина (22 % території) відійшла до Словаччини; центральна — Хустський, Берегівський і Ужгородський округи (70 % території) під назвою Підкарпатська Русь здобула адміністративну автономію; східна — Мармароський Сигіт з околицями (8 % території) залишилась у складі Румунії.

Підкарпатська Україна. З утвердженням самостійності Карпатського краю зростали зазіхання сусідніх держав, особливо Угорщини, на ці землі. Міжнародний віденський арбітраж 2 листопада 1938 р. вирішив територіальну суперечку на користь Угорщини, до якої відійшла майже четверта частина всіх сільських громад Закарпаття, зокрема міста Мукачеве, Ужгород, Берегів — загалом 1856 км² території з населенням 180 тис. осіб. У таких складних умовах відбулися вибори до першого сейму Карпатської України. 15 березня 1939 р. сейм проголосив цілковиту державну самостійність Карпатської України, визначив її назву (Карпатська Україна), державний устрій (президентська республіка), державну мову (українську), прапор (синьо-жовтий), герб і гімн (“Ще не вмерла України”), а також кордони. Історія молодій держави була перервана нападом Угорщини. Військо Карпатської України — Карпатська Січ, в якому налічувалося 10 тис. осіб, вело нерівну боротьбу, в якій загинуло 5 тис. карпатських воїнів. У березні 1939 р. Карпатська Україна припинила своє існування.

Наприкінці жовтня 1944 р. війська Четвертого Українського фронту Радянської армії вийшли на перевали через Карпати, які відкрили шлях до Закарпатської України. 26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів Закарпаття в Мукачевому ухвалив Маніфест про вихід Закарпаття зі складу Чехословаччини, заснування державного утворення Закарпатської України і воз'єднання її з УРСР у складі СРСР. У березні 1945 р. між президентами Чехословаччини Е. Бенешем та еміграційним чехо-

¹ Окупація вермахтом Судетської області у Чехословаччині.

словацьким урядом, який перебував у Москві, було узгоджено програму Національного фронту Чехословаччини. Програма передбачала вирішення питання про Закарпатську Україну відповідно до волевиявлення її населення. 29 червня 1945 р. уряди СРСР і Чехословаччини підписали в Москві договір про Закарпатську Україну і відповідний протокол до нього. У договорі зазначалося, що кордони між Словаччиною і Закарпатською Україною станом на 29 вересня 1938 р. стають, із внесеними змінами, кордонами між СРСР і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається. У протоколі йшлося про узгодження кордонів демаркаційною комісією, про можливість оптації, тобто набуття громадянства, якого забажають мешканці краю до 1 січня 1946 р. з подальшим переселенням (українці — в Україну, чехи і словаки — в Чехословаччину). Цей протокол було ратифіковано Верховною Радою СРСР 27 листопада 1945 р. Слід зауважити, що представники Закарпаття в переговорах у Москві участі не брали. Договір про передачу краю СРСР був ратифікований 22 листопада 1945 р. Тимчасовими національними зборами Чехословацької Республіки. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у межах Закарпатської України було утворено Закарпатську область УРСР, а з 25 січня на її території набуло чинності законодавство Української РСР.

Українсько-румунський кордон. Історичне бачення румунськими володарями територіальних просторів своєї країни торкалося також земель інших народів і держав, розташованих поряд з румунською територією. Так, частина земель України під різними приводами була анексована Румунією в 1918–1919 рр. Це українські етнічні території Хотинського, Ізмаїльського, Аккерманського повітів колишньої Бессарабської губернії (11600 км²), Північна Буковина (5280 км²), українська Марморощина (700 км²). План утворення “Великої Румунії”, як здавалося його носіям, був уже недалеко від реалізації, але опертя місцевого українського населення заважало здійснювати політику за румунською доктриною.

У 1940 р., не визнаючи права Румунії на Північну Буковину й Південну Бессарабію, Радянський Союз за пактом “Ріббентропа–Молотова” домігся включення цих земель до складу УРСР. Майже всі етнічні українські землі були об’єднані в одній державі, що було прогресивним фактом. Під час Другої світової

війни зазначені території знову були захоплені Румунією за підтримки фашистської Німеччини. До того ж бухарестський режим домігся права на окупацію земель між Дністром і Бугом, що дістали назву Трансністрії (Задністров'я). Тут передбачалося створити нову румунську провінцію з центром в Одесі.

Після війни Румунія визнала право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину і Західне Причорномор'я, що було закріплено Паризьким мирним договором 1947 р. Відповідно до Договору визначено і уточнено кордони домовленостями між Союзом РСР та Румунією про режим державного кордону 1949 та 1961 рр. До того ж лінія радянсько-румунського державного кордону визначалася спеціальним протоколом від 1949 р.

Кордон з Польщею. Після визволення польських земель від німецьких окупантів у м. Любліні було створено польський прокомуністичний уряд. 9 вересня 1944 р. уряди УРСР і Польщі підписали угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території України. Процес евакуації народів можна умовно поділити на кілька етапів. *Перший етап* (не примусовий) тривав з вересня 1944 по вересень 1945 рр. Він зумовлювався тим, що кордон між УРСР і Польщею встановлювався по так званій лінії Керзона, внаслідок чого українські етнічні землі — Лемківщина, Надсяння, Холмщина та Підляшшя, де мешкало близько 700 тис. українців, опинилися у складі Польщі. Багато з них переселилися в Україну. На території західних областей УРСР проживало багато поляків, які переселялися в Польщу.

Другий етап (насильницький) тривав з вересня 1945 р. до липня 1946 р. Українське населення не поспішало залишати свої домівки і господарства, і польське керівництво застосувало силу для його виселення. На цю акцію було кинуте три дивізії піхоти. Мирне населення зазнало значних втрат: тільки в с. Пісکورівичі загинуло 720 осіб; повністю руйнувалися і спалювалися села. Польське населення переселялося активніше, зокрема поверталися на батьківщину поляки, які свого часу рятувалися від гітлерівського терору на радянських територіях.

Третій етап — квітень 1947 р. — увійшов в історію під горезвісною назвою “операція “Вісла”. Українське населення фактично примусово і жорстоко виселяли з його споконвічних земель. Нині ці події можна порівняти з геноцидом проти ук-

раїнського народу. Операція “Вісла” була здійснена блискавично: 28 квітня 1947 р. шість дивізій, які налічували 20 тис. солдатів і офіцерів регулярних збройних сил Польщі, координуючи дії з радянськими загонами НКВС та прикордонниками Чехословаччини, що замкнули кордони на сході та півночі, о 4-й годині ранку вдерлися в домівки українців і вивезли їх товарними вагонами у віддалені райони Польщі. Загалом було виселено близько 150 тис. осіб. Найбільш небезпечних українців кидали до в’язниць і концтабору “Явожно” під Краковом (відновлений на місці колишнього гітлерівського концтабору — Освенцім новим польським керівництвом на чолі зі сталіністом Б. Берутом). До концтабору потрапляли лікарі, вчителі, священики (грекокатолики і православні), селяни. Серед чотирьох тисяч в’язнів були жінки, діти, літні люди. Після виселення людей польська влада взялася до знищення пам’яток релігії та архітектури. На Люблінщині було зруйновано 130 пам’яток церковної архітектури, Поліссі і Холмщини — 120, на Лемківщині — 150.

6 травня уряди УРСР та Польщі заявили, що переселення відбулося в дусі взаємного розуміння¹.

Уточнення радянсько-польського кордону тривало. 15 лютого 1951 р. в Москві було укладено договір між СРСР і Польщею про обмін ділянками державних територій. Радянський Союз передав Польщі території загальною площею 480 км². Поза межами України залишилися Холмщина, Надсяння, Підляшшя, Лемківщина, де мешкало понад 700 тис. українців.

¹ Комюніке Уряду УРСР і Уряду Польської Республіки про закінчення евакуації населення української національності з території Польщі в УРСР і польських громадян з території Української РСР в Польщу (6 травня 1947 р.). — Див.: *Українська РСР на міжнародній арені*. — С. 414.

9. Україна в ООН

Перемога прогресивних сил у Другій світовій війні надала поштовх ідеям утворення світової організації, яка б стояла на захисті миру, сприяла співробітництву, забезпечувала стабільність. Після війни сформувалися два протилежні ідеологічні табори, утворилася біполярна система міжнародних відносин, яка увійшла в історію під назвою Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин. Стабільність в умовах біполярного існування могла б гарантувати паритетність розподіленої влади над світом, територіями, озброєннями тощо між радянським і американським блоками. Дві супердержави — СРСР і США — розпочали реалізовувати цей план утворенням світової організації для всіх держав — Об'єднаних Націй, яка мала замінити потерпілу фіаско Лігу Націй. Після зламу фашистської нищівної машини народи більшості країн повірили у можливість припинення кровопролиття, створення миру на землі і активно долучилися до його формування.

На початку 1942 р. 26 країн підписали Вашингтонську декларацію, де розробили стратегію запобігання світовим катаклізмам у майбутньому. Декларація сприяла об'єднанню учасників антигітлерівської коаліції в організацію. Остання мала втілювати в життя демократичні принципи повоєнного устрою. Ініціаторами створення організації виступили провідні держави антигітлерівської коаліції — СРСР, США, Велика Британія. Питання про заснування нової організації з підтримки миру і міжнародної безпеки замість збанкрутілої Ліги націй обговорювалося цими державами неодноразово. Утворенню Організації Об'єднаних Націй передували Вашингтонська декларація 26 держав від 1 січня 1942 р., Московська декларація 1943 р. міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Китаю, Тегеранська декларація 1943 р. глав урядів СРСР, США і Великої Британії, пропозиції Думбартон-Окс (місто поблизу Вашингтона) конференції, а також рішення Кримської конференції 1945 р.

Зауважимо, що міжнародна кон'юнктура, а також український визвольний рух під час Другої світової війни змусили уряд СРСР надати більших прав союзним республікам, особливо Україні та Білорусії. У 1944 р. в СРСР були прийняті конституцій-

ні акти, які закріплювали державний суверенітет Української РСР, частково повертали їй міжнародно-правовий статус. Закон СРСР від 1 лютого 1944 р. “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв’язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат” підтвердив міжнародно-правову суб’єктність УРСР і мав би стати правовим підґрунтям для її безпосередньої участі в міжнародному житті. Цей конституційний акт встановлював правові засади відновлення зовнішньополітичної діяльності України як суб’єкта міжнародного права. У структурі державної влади з’являється Народний Комісаріат, а згодом Міністерство закордонних справ.

Попереднє рішення центральної влади було зумовлене потребою зміцнення позицій СРСР у міжнародних структурах і передусім в ООН. Тому СРСР для прийняття необхідних рішень намагався включити до майбутньої організації якомога більшу кількість своїх союзників. У 1944 р. уряд Радянського Союзу висунув пропозицію про прийняття в міжнародну організацію *всіх радянських республік*. Пропозиція була категорично заперечена з боку західних держав, особливо США, які апелювали до відсутності правової основи зовнішньої політики радянських республік. Тоді радянське керівництво вирішило надати союзним республікам умовних ознак незалежності. Верховна Рада СРСР 1 лютого 1944 р. прийняла закон, яким було підтверджено міжнародно-правову суб’єктність республік, що стало юридичною підставою для їх безпосередньої участі в міжнародному житті. На підставі рішень Верховної Ради СРСР відповідні доповнення були внесені до статей 14, 18, 60 Конституції СРСР. Закон надавав можливість союзним республікам встановлювати безпосередні відносини з іноземними державами і укладати з ними угоди, а Народний комісаріат закордонних справ із загальносоюзного був перетворений на союзно-республіканський Комісаріат.

5 лютого 1944 р. питання про утворення НКЗС України було розглянуто на Політбюро ЦК КП(б) України, а 4 березня 1944 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Закон “Про утворення Народного Комісаріату закордонних справ УРСР”. Відповідні зміни було внесено до статей 15, 19, 30, 43, 45 і 48 Конституції

УРСР. Главою НКЗС УРСР було призначено О. Корнійчука, відомого письменника, який виступив ініціатором встановлення широких дипломатичних відносин України.

У структурі НКЗС УРСР передбачалося створити десять відділів. Один мав працювати із сусідніми державами — Польщею, Румунією, Чехословацькою, другий — США і Великою Британією, третій — Болгарією, Югославією, Угорщиною, Грецією і Туреччиною, четвертий — з Німеччиною. Планувалося створити також протокольний, правничий, консульський та інші підрозділи. Загальний штат співробітників мав становити 75 осіб. Улітку 1944 р. апарат складався із 40 працівників, які виконували певні доручення союзного НКЗС та уряду республіки. Було підготовлено історичні довідки щодо українських земель та етнографічні карти розселення українців, аналітичні матеріали про становище української еміграції в США та інших країнах. У липні 1944 р. за прямою вказівкою Й. Сталіна О. Корнійчука було замінено досвідченим більшовиком, діячем Комінтерну Д. Мануїльським¹.

Заява про правосуб'єктність УРСР мала позитивний резонанс у міжнародних колах. Упродовж 1945–1948 рр. Україну відвідали Президент Чехословацької Республіки Е. Бенеш з делегацією, голова Ради Міністрів Югославії маршал Й. Броз-Тіто, польська урядова делегація на чолі з прем'єр-міністром, делегація депутатів Законодавчих Національних Зборів Чехословацької Республіки, делегація представників Республіканської партії США, делегація депутатів Великих Народних Зборів Болгарії, Президент Угорщини Т. Золтан та угорська урядова делегація тощо.

Після внесення відповідних змін до конституції, СРСР мав юридичні підстави для включення до списку засновників майбутньої організації Українську і Білоруську республіки. На Ялтинській конференції радянська делегація запропонувала вклю-

¹ Д. Мануїльський народився 1883 р., закінчив юридичний факультет Сорбони (Франція), тривалий час перебував у еміграції, з 1918 р. — на дипломатичній роботі. 1918 р. в Україні брав участь у переговорах з гетьманом П. Скоропадським. У 1919 р. очолював місію Червоного Хреста у Франції. 1920 р. брав участь у мирних переговорах з Польщею в Ризі. У 1944–1952 рр. — міністр (комісар) закордонних справ України. До 1949 р. представляв Україну в Раді Безпеки ООН (РБ ООН). Доктор історичних наук, академік АН УРСР.

чити до міжнародної організації УРСР і БРСР поряд з членством Союзу загалом. Такий крок, як наголосила делегація СРСР на пленарному засіданні Ялтинської конференції 7 лютого 1945 р., зумовлено конституційними змінами, згідно з якими радянські союзні республіки дістали широкі права у зовнішніх відносинах. США і Велика Британія підтримали радянську вимогу про включення України і Білорусії до числа засновників організації.

Установча конференція ООН відкрилася в м. Сан-Франциско (США) 25 квітня 1945 р. Наступного дня її учасники ознайомилися із зверненнями урядів УРСР і БРСР, які висловлювали бажання взяти участь у роботі конференції. Українська делегація на чолі з Народним комісаром закордонних справ УРСР Д. Мануїльським 6 травня 1945 р. прибула до Сан-Франциско. До складу української делегації увійшли провідні вчені — віце-президент АН УРСР академік О. Палладін, ректор Київського університету професор В. Бондарчук, директор Інституту історії АН УРСР професор М. Петровський та ін. Делегація УРСР взяла найактивнішу участь у створенні ООН. Д. Мануїльський очолив Комісію Першого комітету конференції, що підготував *текст преамбули та першого розділу Статуту “Цілі і принципи”*. О. Палладін взяв участь у роботі комітету, що розглядав *питання членства держав в ООН*. В. Бондарчук і М. Петровський стали членами комітетів, які визначали *повноваження Генеральної Асамблеї та Економічної і Соціальної Ради*.

З 25 квітня по 26 червня 1945 р. у Сан-Франциско працювала установча конференція ООН, в якій взяли участь 50 країн світу. На порядку денному було одне питання — підготовка Статуту ООН. У прийнятій Першим комітетом преамбулі Статуту зазначається, що головною метою ООН є порятунок людства від лиха війни. Усі держави, зазначалося в Статуті, зобов’язуються розв’язувати конфлікти мирним шляхом, утримуватися від застосування сили, поважати територіальну недоторканність, внутрішню і зовнішню незалежність, тобто суверенітет усіх країн.

Українська делегація внесла чимало пропозицій до Статуту ООН, закріплюючи його демократичні принципи та відповідні поправки до багатьох рішень організації. Представники України рішуче виступили проти намагання деяких країн залучити до організації колишні профашистські країни, внесли доповнен-

ня до Статуту про гарантію права на працю, підтримали пропозицію представників США щодо назви організації Об'єднаних Націй, яку запропонував свого часу американський Президент Ф. Рузвельт. Було внесено пропозиції уряду України з питань про мирний договір з Німеччиною. Зазначимо, що Україна виступала за єдину Німеччину без будь-яких її поділів.

УРСР набула членства у багатьох структурах ООН, у тому числі Комісії з прав людини, Всесвітній організації охорони здоров'я (1946 р.), Всесвітньому поштовому союзу (1948 р.), Всесвітній метеорологічній організації (1948 р.), Міжнародному союзу електрозв'язку (1948 р.), Міжнародній організації праці (1954 р.), ЮНЕСКО (1954 р.), Європейській Економічній Комісії (1956 р.), Міжнародному бюро вина (1956 р.), МАГАТЕ (1957 р.). УРСР сприяла створенню Міжнародного Надзвичайного фонду ООН допомоги дітям (1958 р.) тощо.

Яскравою сторінкою міжнародного демократичного життя України того періоду стала діяльність ЮНППА (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA*) — Адміністрація ООН з допомоги і відтворення)¹. Завдання ЮНППА — надання допомоги країнам, економіка яких була зруйнована війною. У 1945 р. СРСР звернувся по допомогу на відновлення зруйнованої війною економіки республік. Відповідно до угоди про допомогу ЮНППА Україні від 18 грудня 1945 р. визначена сума допомоги становила 189 млн дол. США. ЮНППА створила в Україні свою місію на чолі з М. Мак-Даффі, яка 20 березня 1946 р. прибула до Києва. Перший корабель з товарами ЮНППА прибув до Одеси в листопаді 1945 р. Вантажі надходили також у Миколаїв, Новоросійськ, Поті, Ленінград, Мурманськ, Архангельськ, Клайпеду. Товари, закуплені на кошти ЮНППА, надходили з 15 країн світу: зі США, Великої Британії і Канади — переважно насіння, консерви, сушена риба, устаткування для пеніцилінових заводів, з Індії — перець і джут, з африканських країн — какао, з Аргентини — вершкове масло, льняна олія; з Австралії — чай, свинець, насіння конюшини, вовняні вироби

¹ 9 листопада 1943 р. у Вашингтоні 44 держави підписали угоду про створення ЮНППА. Фонд ЮНППА складався з внесків країн-членів, територія яких не зазнала окупації. Розмір внесків становив 1–2 % національного прибутку. Допомога ЮНППА надавалася безповоротно, без відшкодування і відсотків. СРСР був звільнений від внесків в ЮНППА.

та ковдри. Населення отримувало допомогу з великою вдячністю. Головна штаб-квартира ЮНРРА розташовувалася в Києві. Її співробітниками були американці, канадці, англійці та українці. В Україні, Білорусії було знято фільм про діяльність ЮНРРА в СРСР під назвою “Росіяни, яких ніхто не знає”. Вийшли друком і книжки про допомогу ЮНРРА. 30 червня 1948 р. діяльність ЮНРРА в Україні завершувалась. Станом на 1 квітня 1948 р. 211 вітчизняних та іноземних суден завезли в Україну товарів на суму 189,3 млн доларів. В основному це продукти харчування (на душу населення України припадало з цих поставок продовольства на суму 2 долари 83 центи), хоча були й промислові товари. Надійшла сировина і обладнання: кольорові метали, рудничні електровози, 26 електростанцій, парові машини тощо. З початком холодної війни в американській пресі з’явилися закиди щодо радянської політики. Місія припинила своє існування. Допомога Українській радянській республіці з боку інших країн через ЮНРРА — особлива сторінка міжнародної солідарності і співробітництва народів антигітлерівської коаліції.

Допомогу Україні також надавали прогресивні організації української діаспори США і Канади. Товариство канадських українців збирано за роки війни півмільйона доларів, відправило подарунки дітям-сиротам. Чверть мільйона доларів збирано Ліга американських українців. Допомога надходила з Уругваю, Парагваю, Аргентини, де існувало понад 50 українських організацій.

Від перших днів існування ООН УРСР брала безпосередню участь у формуванні її структури, створенні органів і спеціалізованих установ, як-то: ЮНЕСКО, МОП, ЮНКТАД, ЮНІДО, ПРООН, ЮНІСЕФ, ЄЕК, МАГАТЕ та ін. Особливу відповідальність на республіку покладало членство в структурах ООН, де СРСР не брав участі, а саме: в Комітеті із здійснення невід’ємних прав палестинського народу і Спеціальному комітеті ООН проти апартеїду. Більшість українських ініціатив стосувалась проблем захисту прав людини, інтересів відсталих країн, а також проблем війни і миру. У 50–60-х роках представники УРСР внесли низку пропозицій і поправок до текстів міжнародних документів. Московське керівництво вважало відносини з розвиненими країнами і соціалістичним табором справою центральних ор-

ганів. Українському зовнішньополітичному відомству під контролем МЗС СРСР було доручено становлення відносин переважно з країнами, що розвиваються.

Українська РСР двічі — з 1946 по 1971 р. і з 1983 по 1985 р. — обиралася членом Комісії ООН з прав людини. За ініціативи і наполегливої позиції української делегації комісією підготовлено проекти таких міжнародних актів, прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН, як Загальна декларація прав людини, Міжнародні пакти про права людини, Декларація прав дитини, Декларація ООН про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про незастосування терміну давності до воєнних злочинців і злочинів проти людства тощо.

УРСР активно виступала за надання допомоги з боку ООН країнам, що розвиваються, а також підтримувала держави у набутті ними членства в організації, зокрема Монгольську Республіку; наполягала на виведенні військ загарбників з окупованих в'єтнамської, корейської, арабської територій. Серед кардинальних питань були проблеми роззброєння і захисту миру: Декларація про усунення загрози нової війни і зміцнення миру та безпеки народів (1950 р.), про мирне врегулювання корейського питання (1950 р.), про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту, про загальне і повне роззброєння (1959 р.), про нерозповсюдження ядерної зброї (1966 р.), відповідальність за воєнні злочини проти людства (1968 р.) та ін. Активну участь у русі за мир брали видатні представники української науки і культури, серед них — письменник Олесь Гончар, художник Михайло Дерегус, народна артистка Наталія Ужвій.

Відповідно до програми *Фонду промислового розвитку ЮНІДО* в УРСР діяли семінари-практикуми для спеціалістів з країн, що розвиваються: у Запоріжжі — в галузі металургії, в Києві — у галузі електрозварювання. На них навчалися 1244 спеціалісти з 58 країн. Значну допомогу в підготовці національних кадрів країнам, що розвиваються, УРСР надавала в межах Програми розвитку ООН. На добровольчі щорічні внески республіки у багатьох її навчальних закладах і наукових установах навчалися і підвищували свою кваліфікацію представники десятків країн Азії, Африки і Латинської Америки. На сесіях Конференції ООН з торгівлі і розвитку представники України виступали за підтримку країн, що розвиваються, в їх боротьбі проти

засилля міжнародних монополій, за економічну безпеку і справедливі умови міжнародної торгівлі. З 1958 р. Українська РСР бере участь у діяльності *Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ)*: щорічно робить грошовий внесок, передає ЮНІСЕФ медикаменти, промислові товари і вироби. Міжнародне співтовариство не залишилося байдужим до Чорнобильської трагедії: на 45-й сесії ООН (1990 р.) 126 країн прийняли резолюцію про міжнародне співробітництво з подолання наслідків Чорнобильської аварії.

Внески Української РСР до бюджетів міжнародних організацій у 1986 р. становили 17,6 млн дол. США і 1,05 млн руб. З цієї суми в ООН надійшло 11 млн дол., ЮНЕСКО — 2,07 млн дол., МОП — 1,6 млн дол., МАГАТЕ — 1,6 млн дол.¹.

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності Української РСР є її участь у міжнародно-договірних відносинах, що було закріплено ст. 74 Конституції УРСР. *Українська РСР користувалася своїм правом на укладення міжнародних договорів*. Наприклад, з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною та Фінляндією. Україна ратифікувала низку конвенцій Міжнародної організації праці, є учасником Договору про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення, Конвенції про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї та їх знищення, а також інші угоди, які відіграють важливу роль для зміцнення миру і безпеки.

Сучасна Україна як правонаступниця УРСР має виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання.

Крім участі в міжнародних договорах, Українська РСР активно користувалася *правом посольства*, мала свої постійні представництва при ООН у Нью-Йорку, при Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві, а також при ЮНЕСКО в Парижі. На території УРСР функціонували консульства десяти іноземних держав: у Києві — генеральні консульства Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Монголії та Югославії, а також представництво Посольства Республіки Куба; в Одесі — генеральні консульства Індії, Куби і

¹ *Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів. 1944–1961 рр. — К., 1963. — С. 427.*

Болгарії. У 1976–1980 рр. у Києві перебували американські дипломати, які намагалися відкрити генеральне консульство США. Однак на знак протесту проти введення радянських військ до Афганістану американське керівництво не реалізувало згадану ініціативу.

Набутий досвід роботи в дипломатичних установах було використано МЗС України в майбутній роботі. Попри всі обмеження дипломатичної, а, отже, й політичної сфери України в радянський період, характерною позицією республіки на міжнародній арені завжди була боротьба за забезпечення позитивних зовнішньополітичних умов для розвитку нашої держави, боротьби за мир і міжнародну безпеку.

Запитання і завдання

1. Назвіть основні етапи українського державотворення.
2. Схарактеризуйте зовнішню політику Київської Русі.
3. У чому полягають особливості зовнішньополітичної діяльності Гетьманщини?
4. Схарактеризуйте обсяг зовнішніх функцій УРСР після утворення СРСР.
5. Розкрийте аббревіатуру ЮНРПА.
6. Обґрунтуйте витоки становлення і оформлення кордонів України.

**Список використаної
та рекомендованої літератури**

Основна

1. *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків. — К., 1992.
2. *Брайчевський М.* Конспект історії України. — К., 1993.
3. *Висоцький С.* Про що розповіли давні стіни. — К., 1978.
4. *Голодомор 1932–1933 років на Україні: Очима істориків, мовою документів.* — К., 1993.
5. *Голубуцький В.* Запорожское казачество. — К., 1957.
6. *Греков Б.* Киевская Русь. — М., 1953.
7. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Л., 1990.
8. *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 10 т. — К., 1991.
9. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття. Нариси історії. — К., 1993.
10. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2 т. — К., 1991.
11. *Єфименко О.* Історія України та її народу. — К., 1991.
12. *Карамзин Н.* Предания веков. — М., 1988.
13. *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1964.
14. *Крип'якевич І.* Історія України. — Л., 1992.
15. *Матвієнко В., Головченко В.* Історія дипломатії ХХ століття у посталях. — К., 2001.
16. *Овсій І.* Зовнішня політика України. — К., 1999.
17. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2 т. — К., 1992.
18. *Сергійчик В.* Іменем Війська Запорозького. — К., 1991.
19. *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1991.
20. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990.

Додаткова

21. *Аркас М.* Історія України. — К., 1991.
22. *Асєєв Ю. С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980.
23. *Брайчевський М.* Походження Русі. — К., 1968.
24. *Брайчевський М.* Утверждение христианства на Руси. — К., 1969.

25. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К., 1990.
26. *Грушевський М.* Очерки истории украинского народа. — К., 1991.
27. *Державний архітектурно-історичний заповідник “Софійський музей”.* — К., 1990.
28. *Коваль В.* “Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма. — К., 1989.
29. *Коваль В.* В роки фашистської навали: Україна в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни. — К., 1963.
30. *Коваль В.* Возз’єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини 1939–1941 рр. — К., 1979.
31. *Мозаїки та фрески Софії Київської.* — К., 1975.
32. *Музей історичних коштовностей Української РСР.* — К., 1973.
33. *Петренко М. З.* Українське золотарство XVI–XVIII ст. — К., 1969.
34. *Сахаров А.* Дипломатія Святослава. — К., 1991.
35. *Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів. 1944–1961 рр.* — К., 1963.
36. *Українська РСР у міжнародних відносинах.* — К., 1959.

ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

1. Засади і принципи

Україна — суверенна європейська держава, яка творить зовнішню політику на засадах міжнародного права і спрямовує на захист національних інтересів. Постулатами української політики є рівноправність, суверенна рівність, невтручання у внутрішні справи інших держав, визнання територіальної цілісності та непорушності існуючих кордонів.

Україна заявила світові, що вважає свою територію неподільною і недоторканою, не має жодних територіальних претензій до будь-якої держави і такого самого ставлення вимагає до себе. Українська держава приєдналася до засадничих міжнародних документів, визнала себе правонаступницею колишньої УРСР, чим узяла зобов'язання дотримуватися всіх попередніх міжнародних домовленостей, встановила з іншими державами паритетні дипломатичні відносини.

Завдання, що постають перед Україною, полягають в обстоюванні завоювань українського народу, здобутті країною гідного місця у світовому поділі праці, в захисті прав українського громадянина, в інформаційному забезпеченні суверенного існування. Таким чином, державні інтереси України, як і будь-якої сучасної держави, полягають у реалізації стратегічних, політичних, економічних, правових та ідеологічних цілей. При цьому суверенітет, що означає невтручання у внутрішні справи, і безпека, що гарантує суверенний розвиток, — обов'язкові складники існування Української держави.

Україна виборола незалежність у багатолітній борні й утвердила себе високоавторитетною державою, гідною поваги.

У зовнішньополітичній площині Українська держава реалізує тільки власні національні інтереси, які на сучасному етапі ускладнюються традиційним розколом української національ-

ної ментальності за багатьма параметрами: політичним, економічним, соціальним, релігійним, етнічним і навіть географічним. При цьому не лише певні політичні, соціальні чи регіональні угруповання, а й деякі інституції державного апарату провадять власну політику, визнають власні інтереси, які суперечать одне одному. У цьому сенсі негомогенність нинішньої України, яка є значно глибшою, ніж у будь-якій розвиненій європейській державі, не можна ігнорувати у визначенні її національних інтересів.

На початку 90-х років карта світу зазнала серйозних змін. Розпад Варшавського договору, Ради економічної взаємодопомоги соціалістичних країн поклали край залежності держав Центральної і Східної Європи від Москви, перетворивши кожна з них на активну одиницю європейської і світової політики. Геополітичні зміни на Європейському континенті позначились об'єднанням Німеччини, прозахідною орієнтацією країн ЦСЄ, розпадом колишньої Югославії, Чехословаччини.

Зникнення СРСР як системного утворення змінило геополітичну ситуацію також і в євразійському просторі. А подрібнення пострадянської території на п'ятнадцять суверенних держав утворило нову систему взаємовпливів для сусідніх країн, які раніше розбудовували відносини тільки з СРСР. Змінився не лише світовий баланс сил — різко зросла багатоваріантність відносин. *З розпадом СРСР у світовому просторі сформувалася монополярна або однополярна система міжнародних відносин з поступовим посиленням елементів поліполярності.*

У цей складний період змін стійкого світового устрою з'являється оновлена держава — суверенна Україна. *Пріоритетами зовнішньої політики України* визначено: захист державного суверенітету; територіальної цілісності та недоторканності державних кордонів, недопущення втручання у внутрішні справи України; забезпечення розвитку економічного потенціалу та здобуття високого місця в міжнародному поділі праці; захист українських громадян за кордоном; формування позитивного інформаційного іміджу України.

Основні засади національної безпеки визначає *Закон України “Про основи національної безпеки України”* від 19 червня 2003 р. Відповідно до п. 17 ст. 92 Конституції України — це захищеність

життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. При цьому *державна політика у зовнішньополітичній сфері (ст. 8) спрямована, передусім, на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України*. Зовнішньополітична складова національної безпеки України вибудовується на тому, що у сучасному світі міць і безпека держави визначається не кількістю зброї, а показниками економічного розвитку, життєвого рівня громадян і здатністю країни створити їм найсприятливіші умови для реалізації своїх можливостей, рівнем освіти і досягненнями в галузі науки і культури. Складність такого процесу пояснюється і необхідністю зміни від уявлення про зовнішню військову загрозу як єдиний фактор, спрямований проти безпеки країни, на усвідомлення багатоплановості можливих викликів безпеці в сучасному світі.

Історіографія питання. Дослідники сфери зовнішньої політики розглядають питання на стику різних наукових дисциплін. Особливо цікавими є роботи сучасних авторів *англо-американської школи*, ідеї яких збігаються з концепцією становлення незалежної Української держави, основними критеріями формування законодавчої бази і розробки низки державотворчих документів. Аналітики цього напрямку віддають перевагу державно-центристській моделі міжнародних відносин. Серед них — відомі вчені-неореалісти Р. Гілпін і К. Уолц та політичні реалісти такі, як Ф. Константен. Засадою концепції державно-центристського підходу є технологія насильства. Згідно з нею, підвалина держави — це влада організованого насильства. Представники реалістичного напрямку розглядають міжнародне суспільство як структуру, що пройшла довгий шлях від сім'ї (особи) європейських християнських націй через клуб цивілізованих держав до нинішнього стану полікультурного товариства. На думку неореалістів, вирішальний вплив на еволюцію міжнародних відносин має держава. Основним наслідком посилення взаємозв'язку між державами вважають появу глобального громадянського суспільства, де сформувалися загальні ціннісні орієнтації і нормативні установки, притаманні всім людям неза-

лежно від державної належності. Неореалізові властиві спроби порівняння міжнародної системи відносин за мікроекономічною теорією з ринком: держави схожі з фірмами, а міжнародна система — з ринком (К. Уолц). Конкуренція знищує держави, що мають низький коефіцієнт корисної дії.

Похідною політичного реалізму є положення про анархічну природу міжнародних відносин, яка виявляється в двох аспектах. *По-перше*, це відсутність єдиного всесвітнього уряду, єдиної владної в усьому світі структури, а *по-друге* — необхідність для кожної держави розраховувати тільки на себе, на власні можливості в обстоюванні інтересів. Це означає, що основним змістом раціональної теорії, що досліджує міжнародні відносини, залишається вивчення міждержавних конфліктів і воєн, а її провідною проблемою — безпека у військово-силовому й державно-центристському вигляді (Б. Бузан, Х. Булл). В умовах сьогодення реалістський дискурс є популярним і витребуваним серед сучасних політиків.

Деякі зовнішньополітичні аспекти національної безпеки розглянуто у працях вітчизняних дослідників. Зовнішні загрози і розвиток співробітництва України з євроатлантичними структурами детально проаналізовано в роботах О. Бодрука, С. Пирожкова; загальнофілософські проблеми, гуманітарний чинник безпеки — в дослідженнях Ю. Павленка; економічні ризики — в Ю. Пахомова і А. Гальчинського та ін. Значний внесок у розвиток концепції історизму зовнішньої політики України зробили провідні вчені національної історичної школи і представники школи українських міжнародників: В. Бруз, Л. Лещенко, Є. Камінський, М. Кірсенко, В. Манжола, І. Петерс, Г. Цветков, А. Шлепаков. У роботах цих та інших дослідників логічно обґрунтовані етапи становлення і розвитку зовнішньої політики України, основні вектори її реалізації, проблемні питання.

Чинники формування зовнішньополітичних засад. Засади, на основі яких Україна втілює в життя свій зовнішньополітичний курс, ґрунтуються на дотриманні загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, Статуту ООН, Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії для нової Європи та інших документів ОБСЄ.

В *Основному Законі України — Конституції* насамперед захищається людина. “Людина, її життя і здоров’я, честь і гід-

ність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю” (ст. 3), а національні інтереси полягають у захисті громадянина, суспільства і держави.

Серед перших документів, що визначили основні напрями, цілі і завдання зовнішньої політики України, була *Декларація про державний суверенітет України*, прийнята Верховною Радою України 16 липня 1990 р. Декларація проголосила невід’ємне право української нації на економічну самостійність, екологічну безпеку; недоторканність території УРСР (ст. V); право на частку в загальносоюзному багатстві: зокрема, в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, які створено завдяки зусиллям народу Республіки (ст. VI); право задоволення національно-культурних потреб українців, які проживають за межами Республіки (ст. VIII). У Декларації проголошено намір України в майбутньому бути постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї (ст. IX). Міжнародну правосуб’єктність України закріплює стаття X, в якій зазначається право на безпосередні відносини з іншими державами через укладання договорів, обмін дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, створення дипломатичних та інших установ.

У ст. X зазначається, що *Україна визнає пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права України над нормами внутрішньодержавного права*. Йдеться про необхідність набуття державою членства у низці міжнародних організацій.

Декларація на початковому етапі розвитку стала основою для Конституції, законів України і визначала позицію Республіки в укладанні міжнародних угод.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради прийняла *Акт проголошення незалежності України*, в якому зазначалося, що незалежність та створення самостійної Української держави — України проголошується, зокрема, на підставі права народів на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами.

Підвалини зовнішньополітичної діяльності держави сформульовані в *“Основних напрямках зовнішньої політики Украї-*

ни”, схвалених Верховною Радою України 2 липня 1993 р. У них визначені інтереси України на міжнародній арені, завдання її зовнішньої політики, на яких заснована зовнішньополітична діяльність нашої держави, принципи, на яких побудована зовнішньополітична концепція. Крім того, названі й основні напрями зовнішньої політики України: розвиток двосторонніх відносин, зокрема з прикордонними державами; розбудова відносин із західноєвропейськими країнами, з європейськими міжнародними структурами. Окремим блоком розглянуто проблеми розвитку відносин з країнами СНД¹.

В оновленій зовнішньополітичній концепції передбачається скоротити напрями зовнішньополітичної діяльності, виокрепивши найголовніші: співпраця з країнами-сусідами, провідними країнами світу — США і Росією, а також з учасниками Євросоюзу і НАТО.

В усіх державних документах України *європейський вибір є визначальним, а орієнтація на просування в євроструктури — пріоритетною*. Зовнішньополітичними цілями є:

- оновлення зовнішньої політики і політики в галузі безпеки відповідно до повної євроатлантичної інтеграції України;
- реформування державних органів у сфері національної безпеки та оборони, які б відображали євроатлантичну політику України;
- утвердження України як основного донора регіональної стабільності та безпеки, включаючи збільшення внеску України до міжнародного співробітництва з врегулювання конфліктів і підтримки миру;
- продовження і розширення участі у відповідних операціях з підтримки миру;
- розвиток цивільно-військових відносин;

¹ Україна трактує співдружність як механізм багатосторонніх консультацій і переговорів, що доповнює процес формування якісно нових повномасштабних двосторонніх відносин між державами-учасницями і має на меті сприяти розв’язанню проблем, які постали після розпаду СРСР. Україна виступає за розвиток найширших торговельно-економічних та інших зв’язків між країнами СНД, обстоює позицію збалансованості господарської діяльності в межах СНД як важливого етапу на шляху впровадження цивілізованих форм розвитку інтеграційних процесів.

- дотримання міжнародних зобов'язань з контролю над озброєнням.

У зв'язку з особливостями історичного розвитку і специфікою геополітичного і гео економічного положення України, *домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами було визначено українсько-російські відносини*. Розбудова відносин із західноєвропейськими державами має сприяти створенню умов для відновлення політичних, економічних, культурних, духовних та інших зв'язків України з європейською цивілізацією. Географічно близькі держави і деякі прикордонні країни є своєрідним поясом стабільності в регіоні, що сприяє утвердженню України як впливової європейської держави.

Регіональне співробітництво розглядалося в межах Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), участі в Раді Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичної асамблеї, розвитку контактів з Радою Європи (РЄ) та іншими європейськими структурами. До субрегіонального напрямку належить Чорноморське економічне співробітництво (в межах утвореної організації — ОЧЕС) та участь у Дунайській комісії, широкі контакти на Середземноморському напрямі, курс на співробітництво в межах Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), тісні контакти з Вишеградською групою, Північною Радою і Радою держав Балтійського моря, співробітництво у межах Карпатського Єврорегіону. Перспективна мета України — членство у європейських співтовариствах.

Європейський напрям є одним з пріоритетів зовнішньої політики України, реалізація якого має забезпечити національну безпеку держави. Указом Президента України від 11 червня 1998 р. затверджено *Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу*. У документі визначено основні напрями співробітництва України з ЄС — організацією, яка в процесі свого розвитку досягла високого рівня політичної інтеграції, уніфікації права, економічного співробітництва, соціального забезпечення та культурного розвитку. Указом Президента України від 30 квітня 2002 р. затверджено *програму реалізації європейської стратегії* — “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки”. Також розроблено та прийнято план співробітництва Україна–ЄС на 2000–2007 рр. У напрямі євроатлантичної

інтеграції затверджено Закон України *“Про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням об’єднаних збройних сил НАТО в Європі та Верховним головнокомандуванням об’єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці про забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України”* (9 липня 2002 р.) тощо.

Основні засади державного значення, спрямовані на захист національних інтересів і гарантування безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності, визначено *Законом України “Про основи національної безпеки України”* (17 червня 2003 р.). У Законі накреслено головні завдання держави у зовнішньополітичній сфері, а саме: створення сприятливих умов для прогресивного економічного й соціального розвитку України; запобігання втручанню у внутрішні справи України і відвернення посягань на її суверенітет і територіальну цілісність з боку інших держав; забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональній системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами СНД, а також іншими державами; сприяння усуненню конфліктів, насамперед в регіонах, що межують з Україною; участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки; участь у заходах щодо боротьби з міжнародними організованими злочинними угрупованнями та міжнародним тероризмом; протидія поширенню ядерної та іншої зброї масового знищення і засобів її доставки; адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

2. Становлення зовнішньої політики України

Питання зовнішньої політики поступово вирішувалися через визнання Української держави у світі, укладання міждержавних договорів про двосторонні відносини, встановлення кордонів, повагу суверенітету нашої країни, економічну і культурну співпрацю тощо. Для набуття міжнародної суб’єктності

Україні було необхідне широке визнання *де-юре*¹ з боку інших держав, тобто юридичне визнання з усіма міжнародно-правовими наслідками.

Активну роботу з розповсюдження інформації про проголошення незалежності України провело Міністерство закордонних справ України². Історичною датою відліку заснування і розбудови зовнішньополітичного відомства визначено 22 грудня 1917 р., коли Українська Народна Республіка розпочала торувати нелегкий самостійний шлях у світовій політиці. Після проголошення III Універсалом Центральної Ради створення УНР, 22 грудня 1917 р. почав діяти Генеральний секретаріат у міжнародних справах, який очолив *Олександр Якович Шульгін (1889–1960 рр.)* — перший міністр закордонних справ України. На ознаменування цієї дати 22 грудня Україна відзначає День дипломата.

Восени 1959 р. в Нью-Йорку на ювілейних зборах з нагоди свого 70-річчя О. Шульгін звернувся до представників української та світової громадськості: “Непереможною є воля сорокамільйонного українського народу до державності, незалежності, соборності. Ті чужі сили, що з цим не рахуються, рано чи пізно програють справу... Всесвітні держави, засновані на насильстві та поневоленні, завжди кінець-кінцем зникають. Зникне і СРСР. Це справа часу, це закон історії... Прийде час — буде в Києві наш справжній уряд і нова делегація в Нью-Йорку... І прийде час, коли ми святкуватимемо наші національні свята не на чужині, а на славному київському майдані під дзвони святої Софії. “Все йде, все минає”, але лишається український народ, автотхон на своїй землі; народ, що зазнав великої слави і великих

¹ Де-юре (лат. *de jure*) — у міжнародному праві повне, офіційне визнання держави або уряду, що супроводжується низкою правових наслідків: від можливості встановлення дипломатичних і консульських відносин до визнання правової системи і застосування законодавства визнаної держави і виконання винесеними її судами рішень. Вважається, що висловлене юридичне визнання де-юре не підлягає переїману (хоча у міжнародній практиці трапляється й таке).

² МЗС України як центральна установа виконавчої влади є головним (провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин України та координації заходів (Положення про Міністерство закордонних справ України, затверджене Указом Президента України від 3 квітня 1999 р. № 357/99).

нещасть. Доля часом прибивала його до землі, але, як добрий хліб після зливи, він завжди підіймався вгору і лишався самим собою. “Все йде, все минає”, але лишається український народ, працьовитий, здібний, героїчний і невмирущий”¹.

Тільки після розпаду Радянського Союзу Україна змогла розпочати формувати власну зовнішню політику і відповідні зовнішньополітичні структури. Повноправною учасницею міжнародного життя Українська держава стала тільки внаслідок набуття суверенності. 17 вересня 1992 р. вона приєдналася до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів (1978 р.), тобто взяла на себе відповідальність за виконання тих міжнародних домовленостей, які були укладені Українською РСР ще в межах Радянського Союзу.

У перші роки незалежності уряд України уклав низку угод про співробітництво із зарубіжними країнами, які тим самим підтверджували визнання Української держави. На початку 90-х років незалежність нашої держави визнали понад 130 країн світу, а 106 країн налагодили з нею дипломатичні відносини. *Україну як незалежну суверенну державу нині визнають 174 країни світу і 171 встановила дипломатичні відносини* (див. таблицю). Поступово розбудовувалося і зовнішньополітичне відомство. Дипломатичний корпус в Україні налічує майже 2500 працівників, зокрема 1214 фахових дипломатів. У 1996 р. засновано *Дипломатичну академію України при Міністерстві закордонних справ України*, яка підготувала сотні висококваліфікованих фахівців.

В Україні діє понад сто дипломатичних іноземних установ: посольства, відділення посольств, представництва міжнародних організацій, генеральні і почесні консульства. Посли 53 держав виконують свої функції за сумісництвом.

¹ Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — Автентич. відтворення вид. 1934 р. — К., 1998. — С. 271–272.

**Перелік країн, що визнали Україну незалежною державою
і встановили з нею дипломатичні відносини¹**

№ пор.	Назва країни	Дата визнання	Дата встановлення дипломатичних відносин
1	2	3	4
1	Австралійський Союз	26.12.1991	26.12.1991
2	Австрійська Республіка	15.01.1992	24.01.1992
3	Азербайджанська Республіка	06.02.1992	06.02.1992
4	Республіка Албанія	04.01.1992	18.01.1993
5	Алжирська Народна Демократична Республіка	27.12.1991	20.08.1992
6	Антигуа і Барбуда	27.01.1993	17.03.1993
7	Князівство Андорра	19.04.1996	19.04.0996
8	Республіка Ангола	30.09.1994	30.09.1994
9	Аргентинська Республіка	05.12.1991	06.01.1992
10	Ісламська Держава Афганістан	24.12.1991	17.04.1995
11	Співдружність Багамських Островів	27.09.2003	27.09.2003
12	Народна Республіка Бангладеш	29.12.1991	24.02.1992
13	Барбадос	13.04.1993	14.04.1993
14	Держава Бахрейн	05.01.1992	20.07.1992
15	Беліз	01.10.1999	01.10.1999
16	Королівство Бельгія	31.12.1991	10.03.1992
17	Республіка Бенін	09.01.1992	10.04.1992
18	Республіка Білорусь	27.12.1991	27.12.1991
19	Республіка Болгарія	05.12.1991	13.12.1991
20	Республіка Болівія	05.12.1991	08.02.1992
21	Республіка Боснія і Герцеговина	20.04.1992	20.12.1995
22	Республіка Ботсвана	11.02.1992	14.01.1994
23	Федеративна Республіка Бразилія	26.12.1991	11.02.1992
24	Султанат Бруней-Даруссалам	03.10.1997	03.10.1997
25	Буркіна-Фасо	16.01.1992	06.02.1992
26	Республіка Бурунді	06.01.1992	22.02.1993
27	Республіка Вануату	29.09.1999	29.09.1999
28	Держава-місто Ватикан	08.02.1992	08.02.1992

¹ Політика і час. — 1993. — № 4. — С. 88 — 90; офіційний Інтернет-сайт МЗС України / www.mfa.gov.ua.2008/.

Продовження таблиці

1	2	3	4
29	Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	31.12.1991	10.01.1992
30	Боліварська Республіка Венесуела	09.01.1992	29.09.1993
31	Соціалістична Республіка В'єтнам	27.12.1991	23.01.1992
32	Республіка Вірменія	25.12.1991	25.12.1991
33	Габонська Республіка	10.01.1992	01.09.1993
34	Кооперативна Республіка Гайана	08.01.1992	15.11.2001
35	Гамбія	02.07.1999	02.07.1999
36	Республіка Гана	22.04.1992	17.06.1992
37	Республіка Гватемала	26.10.1992	12.01.1993
38	Гвінейська Республіка	10.01.1992	04.04.1992
39	Гвінея-Бісау	03.02.2003	
40	Республіка Екваторіальна Гвінея	17.01.1992	18.05.1992
41	Республіка Гондурас	17.09.2002	17.09.2002
42	Грецька Республіка	31.12.1991	15.01.1992
43	Республіка Грузія	12.12.1991	21.07.1992
44	Королівство Данія	31.12.1991	12.02.1992
45	Республіка Джібуті	06.01.1992	
46	Домініканська Республіка	21.09.2000	21.09.2000
47	Республіка Еквадор	02.01.1992	27.04.1993
48	Держава Еритрея	20.12.1993	20.12.1993
49	Естонська Республіка	06.12.1991	03.01.1992
50	Федеративна Демократична Республіка Ефіопія	02.01.1992	01.04.1993
51	Арабська Республіка Єгипет	03.01.1992	25.01.1992
52	Єменська Республіка	05.01.1992	21.04.1992
53	Республіка Замбія	30.12.1991	22.04.1993
54	Республіка Зімбабве	09.03.1992	25.04.1992
55	Держава Ізраїль	25.12.1991	26.12.1991
56	Республіка Індія	26.12.1991	17.01.1992
57	Республіка Індонезія	28.12.1991	11.06.1992
58	Республіка Ірак	01.01.1992	16.12.1992
59	Ісламська Республіка Іран	25.12.1991	22.01.1992
60	Ірландія	31.12.1991	01.04.1992
61	Ісландська Республіка	19.01.1992	30.03.1992
62	Королівство Іспанія	31.12.1991	30.01.1992

Продовження таблиці

1	2	3	4
63	Італійська Республіка	28.12.1991	29.01.1992
64	Хашимітське Королівство Йорданія	28.12.1991	19.04.1992
65	Республіка Кабо-Верде	16.01.1992	25.03.1992
66	Республіка Казахстан	23.12.1991	23.12.1991
67	Королівство Камбоджа	27.12.1991	23.04.1992
68	Республіка Камерун	17.06.1992	14.10.1993
69	Канада	02.12.1991	21.01.1992
70	Держава Катар	13.04.1993	13.04.1993
71	Республіка Кенія	06.05.1993	06.05.1993
72	Киргизька Республіка	20.12.1991	19.09.1992
73	Китайська Народна Республіка	27.12.1991	04.01.1992
74	Республіка Кіпр	27.12.1991	19.02.1992
75	Республіка Колумбія	27.05.1992	18.08.1992
76	Федеральна Ісламська Республіка Коморські Острови	07.06.1993	23.07.1993
77	Народна Республіка Конго	25.03.1992	03.06.1999
78	Демократична Республіка Конго	13.04.1999	13.04.1999
79	Корейська Народно-Демократична Республіка	26.12.1991	09.01.1992
80	Республіка Корея	30.12.1991	10.02.1992
81	Республіка Коста-Рика	23.12.1991	09.06.1992
82	Республіка Кот-д'Івуар	20.10.1992	20.10.1992
83	Республіка Куба	06.12.1991	12.03.1992
84	Держава Кувейт	18.04.1993	18.04.1933
85	Лаоська Народно-Демократична Республіка	02.01.1992	17.09.1992
86	Латвійська Республіка	04.12.1991	12.02.1992
87	Королівство Лесото	24.01.1992	01.06.2000
88	Литовська Республіка	04.12.1991	21.11.1992
89	Ліберія	24.09.1998	24.09.1998
90	Ліванська Республіка	30.12.1991	14.12.1992
91	Велика Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія	24.12.1991	17.03.1992
92	Князівство Ліхтенштейн	23.12.1991	06.02.1992
93	Велике Герцогство Люксембург	31.12.1991	01.07.1992
94	Республіка Маврикій	08.06.1992	01.10.1992

Продовження таблиці

1	2	3	4
95	Ісламська Республіка Мавританія	30.09.1992	30.09.1992
96	Демократична Республіка Мадагаскар	04.03.1992	10.06.1993
97	Республіка Македонія	23.07.1993	20.04.1995
98	Республіка Малаві	22.12.1998	22.12.1998
99	Федерація Малайзія	31.12.1991	03.03.1992
100	Республіка Малі	05.01.1992	05.11.1992
101	Мальдівська Республіка	24.05.1993	17.08.1993
102	Республіка Мальта	05.03.1992	05.03.1992
103	Королівство Марокко	30.12.1991	23.06.1992
104	Республіка Маршалови Острови	22.12.1995	22.12.1995
105	Мексиканські Сполучені Штати	25.12.1991	14.01.1992
106	Федеративні Штати Мікронезії	17.09.1999	17.09.1999
107	Республіка Мозамбік	17.03.1992	19.08.1993
108	Республіка Молдова	27.12.1991	10.03.1992
109	Монголія	24.12.1991	21.01.1992
110	Союз М'янма	19.01.1999	21.01.1999
111	Республіка Намібія	30.12.1991	05.02.1992
112	Королівство Непал	03.01.1992	15.01.1993
113	Нігер	01.10.1999	01.10.1999
114	Федеративна Республіка Нігерія	11.03.1992	10.12.1992
115	Королівство Нідерланди	31.12.1991	01.04.1992
116	Республіка Нікарагуа	30.11.1992	30.11.1992
117	Федеративна Республіка Німеччина	26.12.1991	17.01.1992
118	Нова Зеландія	27.02.1992	03.03.1992
119	Королівство Норвегія	24.01.1991	05.02.1992
120	Об'єднані Арабські Емірати	20.01.1992	15.10.1992
121	Султанат Оман	28.12.1991	19.05.1992
122	Палестинська Національна Автономія	02.01.1992	
123	Ісламська Республіка Пакистан	31.12.1991	16.03.1992
124	Республіка Панама	01.01.1992	21.05.1993
125	Республіка Парагвай	01.04.1992	26.02.1993
126	Республіка Перу	26.12.1991	07.05.1992
127	Південно-Африканська Республіка	14.02.1992	16.03.1992
128	Республіка Польща	02.12.1991	04.01.1992
129	Португальська Республіка	07.01.1992	27.01.1992
130	Російська Федерація	05.12.1991	14.02.1992

Продовження таблиці

1	2	3	4
131	Руандійська Республіка	07.02.1992	08.09.1993
132	Румунія	08.01.1992	01.02.1992
133	Республіка Ель-Сальвадор	25.10.1992	14.04.1999
134	Республіка Сан-Маріно	30.10.1995	30.10.1995
135	Сан-Томе і Принсіпі	16.04.1998	16.04.1989
136	Королівство Саудівська Аравія	15.04.1993	15.04.1993
137	Свазіленд	13.05.1998	13.05.1998
138	Республіка Сейшельські Острови	30.09.1994	30.09.1994
139	Республіка Сенегал	02.06.1992	25.11.1992
140	Сербія і Чорногорія	15.04.1994	15.04.1994
141	Республіка Сінгапур	03.01.1992	31.03.1992
142	Сирійська Арабська Республіка	28.12.1991	31.03.1992
143	Словацька Республіка	08.12.1991	30.01.1993
144	Республіка Словенія	11.12.1991	10.03.1992
145	Сполучені Штати Америки	25.12.1991	03.02.1992
146	Республіка Судан	25.04.1992	04.06.1992
147	Республіка Сьєрра-Леоне	21.12.1991	20.05.1999
148	Республіка Таджикистан	25.12.1991	24.04.1992
149	Королівство Таїланд	26.12.1991	06.05.1992
150	Об'єднана Республіка Танзанія	08.06.1992	03.07.1992
151	Східний Тимор (Тимор-Лешті)	27.09.2003	
152	Тонголезька Республіка	10.11.1993	01.09.1999
153	Тринідад і Тобаго	27.09.1999	27.09.1999
154	Туніська республіка	25.12.1991	24.06.1992
155	Турецька Республіка	16.12.1991	03.02.1992
156	Туркменістан	20.12.1991	10.10.1992
157	Республіка Уганда	13.02.1992	07.09.1994
158	Угорська Республіка	03.12.1991	03.12.1991
159	Республіка Узбекистан	04.01.1992	14.08.1992
160	Східна Республіка Уругвай	26.12.1991	18.05.1992
161	Республіка Філіппіни	22.01.1992	12.03.1992
162	Фінляндська Республіка	30.12.1991	26.02.1992
163	Французька Республіка	27.12.1991	24.01.1992
164	Республіка Хорватія	05.12.1991	18.02.1992
165	Центральноафриканська Республіка	14.06.1995	14.06.1995
166	Республіка Чад	10.01.1993	27.07.1993

1	2	3	4
167	Чеська Республіка	08.12.1991	30.01.1992
168	Республіка Чилі	09.01.1992	28.01.1992
169	Швейцарська Конфедерація	23.12.1991	06.02.1992
170	Королівство Швеція	19.12.1991	13.01.1992
171	Демократична Соціалістична Республіка Шрі-Ланка	12.02.1992	12.02.1992
172	Союзна Республіка Югославія	15.04.1994	15.04.1994
173	Ямайка	15.01.1992	07.07.1992
174	Японія	28.12.1991	26.01.1992

Від дня проголошення суверенності України розпочався марафон її міжнародного визнання. Першою офіційно визнала Україну Республіка Польща: Президент незалежної Польщі Лех Валенса 2 грудня 1991 р. надіслав Президентові України Леоніду Кравчуку вітання зі здобуттям незалежності. На першість претендує і Канада, яка однією з перших визнала Україну, але різниця в часових поясах не дала змоги вручити офіційне визнання вчасно. Про визнання України Канадою розповів тодішній Генеральний консул Канади в Києві Нестор Гайовський, який був призначений на цю посаду одразу ж після проголошення Верховною Радою України Акта про незалежність 24 серпня 1991 р. Н. Гайовський зазначав, що з 24 серпня і до референдуму 1 грудня серед деяких країн йшло певне змагання за право визнати Україну першою. 2 грудня, коли почали надходити перші результати, Польща випередила Канаду, о 21.00 і з Канади пролунав дзвоник: “Ми визнаємо Україну як незалежну державу, доручаємо від імені канадського уряду оголосити про це. Документи прибудуть невдовзі”. Н. Гайовський передзвонив терміново міністрові закордонних справ незалежної України Анатолію Зленку, а міністр — Л. Кравчуку. У відповідь: “Леонід Макарович на дачі в Кончі-Заспі, і готовий Вас прийняти хоч зараз. І ось ми вже вночі їдемо на прийом. Я прочитав англійською Заяву канадського уряду першому Президентові України. Всі вислухали стоячи. А. Зленко одразу ж перекладав. Це було вже близько опівночі. Отже, офіційно Канада визнала Україну 2 грудня. Наступні церемонії відбувались за дипломатичним етикетом: у Маріїнському палаці — в присутності офіційних

осіб. У нас відбулася хороша бесіда: говорили про перспективи розвитку відносин між нашими країнами. Це були незабутні хвилини. А за поляків відчуваю радість: така складна історія у цих двох народів-сусідів, занадто багато було всього. І те, що поляки перші, це, по-моєму, закономірно. У будь-якому разі, Канада — перша західна країна, яка визнала Україну як незалежну державу”¹.

3. Розподілення зовнішньополітичних функцій

1993 року Верховна Рада України прийняла постанову, що зобов’язала Кабінет Міністрів, Міністерство закордонних справ, дипломатичні і консульські установи України керуватися в роботі “Основними напрямками зовнішньої політики України”. Визначальним документом і джерелом до формування й розвитку зовнішньополітичної діяльності України є Конституція, прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. Основним Законом закріплено головні параметри суверенної, незалежної, демократичної України, *територія якої є цілісною і недоторканою, чинність міжнародних договорів України, єдине громадянство і державність української мови*. У Конституції йдеться і про основні завдання зовнішньої політики України, яка покликана забезпечити її національні інтереси і безпеку шляхом мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами міжнародного права.

Відповідно до Декларації про державний суверенітет України, Верховна Рада доручила урядові у встановленні дипломатичних, консульських, торговельних відносин з іноземними державами керуватися необхідністю ефективного забезпечення інтересів України та їхньої пріоритетності, спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі України в загальноєвропейському процесі і європейських структурах, вирішити питання про витрати на зовнішньополітичну та зовнішньоекономічну діяльність, забезпечити перерахування у бюджет республіки

¹ Самбрус А. Как Канада в полночь, в Конче-Заспе, признавала Украину // Киев. вѣдом. — 1995. — 18 февр.

всіх консульських зборів, набутих МЗС України, з відрахуванням 50 % міністерству для покриття витрат, пов'язаних з його діяльністю. Крім цього, було доручено розробити проекти законів, що регулюють зовнішньополітичну та зовнішньоекономічну діяльність України, а також створити систему підготовки кадрів для органів зовнішніх відносин республіки.

Провідну місію в забезпеченні зовнішніх відносин держави виконують державні конституційні органи та посадові особи: вищий законодавчий орган, що його обирають громадяни, глава держави — одноосібний або колегіальний, уряд і його глава (прем'єр-міністр), міністр закордонних справ. У державах з республіканською формою правління основним органом, що забезпечує зовнішньополітичний курс держави, є найвищий законодавчий орган влади — *парламент*. Саме він вирішує питання війни і миру, територіальних змін, ратифікації міжнародних угод, визначає витрати на зовнішньополітичну діяльність. Згідно з Конституцією України (ст. 85) до повноважень *Верховної Ради України* належать: “Визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики” (п. 5); затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про отримання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням (п. 14); схвалення рішень про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України (п. 23); надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України; організація та контроль за ходом виконання прийнятих з цих питань рішень (ст. 32). Безпосередньо зовнішньою політикою у Верховній Раді України опікується Комітет у закордонних справах.

Український парламент також здійснює міжпарламентські контакти, зокрема в межах Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ), Міжпарламентської асамблеї Співдружності Незалежних Держав (МПА СНД) тощо. Парламентські делегації відвідують інші держави з метою активізації, насамперед, міжпарламентських стосунків; відбуваються робочі зустрічі парламентських груп (наприклад, українсько-турецької, українсько-

польської, українсько-російської); застосовуються інші форми міжпарламентських зв'язків (форуми, конференції, симпозиуми).

Парламенти виступають із зверненнями до парламентів інших країн, ухвалюють резолюції і виступають із заявами з питань зовнішньої політики, важливих міжнародних подій.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Конституції України, прав і свобод людини і громадян. Він представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; приймає рішення про визнання іноземних держав. Згідно з Конституцією України Президент України як глава держави має досить широкі повноваження в галузі здійснення зовнішньої політики. Є главою держави і виступає від її імені (ст. 102 Конституції України). *Президент України діє як гарант Конституції* щодо забезпечення відповідності внутрішньої і зовнішньої політики інтересам держави. Стаття 106 Конституції України містить перелік конкретних повноважень Президента України в галузі здійснення дипломатичної діяльності та реалізації зовнішніх відносин. Отже, Президент звертається з посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище держави, представляє її в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю, веде переговори та укладає міжнародні договори, приймає рішення про визнання іноземних держав, призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях, приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав, вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних сил України у разі збройної агресії проти України (не потребуючи для цього спеціальних повноважень), присвоює найвищі військові звання, дипломатичні ранги та інші найвищі спеціальні звання і класні чини.

Відповідно до п. 1 ст. 116 Конституції України, *Кабінет Міністрів України* забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів Украї-

ни, актів Президента України. Глава уряду в межах своїх повноважень також представляє державу у зовнішніх відносинах і здійснює щоденну оперативну діяльність у цій галузі. Глава уряду може брати участь у засіданнях Генеральної Асамблеї ООН та інших організаціях. Уряд та його глава не тільки розробляють загалом основні напрями зовнішньої політики і вносять відповідні пропозиції на розгляд парламенту та глави держави, а й самі організують та контролюють виконання прийнятих з цих питань рішень.

Безпосереднє керівництво зовнішньополітичними діями та дипломатичною службою держави уряд здійснює через міністерство закордонних справ, керівникові якого уряд дає прямі доручення і контролює їх виконання. Міністр закордонних справ, згідно зі своїми повноваженнями і функціями, здійснює повсякденну оперативну діяльність у галузі зовнішніх відносин держави без будь-яких спеціальних на кожн випадок повноважень. Може представляти державу і уряд на засіданнях Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки ООН тощо. Поточними справами зовнішньої політики безпосередньо займається *Міністерство закордонних справ України*. Воно захищає інтереси держави та її громадян за кордоном, представляє на розгляд глав держав та урядові документи зовнішньої політики, надсилає директиви і дає вказівки дипломатичним представництвам і консульським установам своєї країни за кордоном, спрямовує і контролює їх діяльність. Підтримує контакти з представництвами іноземних держав у своїй країні, готує проекти документів, опрацьовує інформацію з міжнародної проблематики, поширює позитивний імідж держави за кордоном. Відомство також здійснює підготовку дипломатичних кадрів.

Реалізацію зовнішньополітичної концепції здійснює *дипломатична служба* через центральні структури зовнішніх відносин держави і закордонні дипломатичні представництва та консульські установи. Загалом дипломатична служба призначена забезпечувати практику реалізації зовнішньої політики держави, її інтереси у сфері міжнародних відносин, а також захищати її юридичних осіб і громадян за межами країни.

МЗС України: структура і основні напрями діяльності. У складний період розгортання самостійної зовнішньополітичної роботи в 90-х роках потрібно було створювати дипломатичні

осередки, тому на перших етапах МЗС України наполегливо включало українських представників у дипломатичні представництва колишнього СРСР. Вдалося домогтися призначення українських дипломатів у посольства деяких країн: Канади (Оттава), США (Вашингтон), Югославії (Белград), Чехословаччини (Прага), Польщі (Варшава), у генконсульство в Мюнхені. Нестачу вітчизняних дипломатичних кадрів поповнювали дипломати українського походження, що працювали в зовнішньополітичних відомствах колишнього СРСР. З українськими дипломатами контактували іноземні фірми та громадяни, бажаючи вийти на ринок України, розв'язати особисті проблеми, набути громадянства України. Поступово розбудовувалось Міністерство закордонних справ України: кількісний склад центрального апарату на початку 90-х років налічував 156 осіб, зокрема 97 дипломатів і 59 адміністративно-технічних представників.

Діяльність Міністерства закордонних справ України регулюється *“Положенням про МЗС України”* (Указ Президента України від 3 квітня 1999 р.). Серед основних завдань зовнішньополітичного відомства — участь у забезпеченні національних інтересів і безпеки України через підтримку мирного і взаємовигідного співробітництва з учасниками міжнародного товариства, сприяння забезпеченню стабільності міжнародного становища України, створення сприятливих умов для зміцнення незалежності, державного суверенітету, економічної самостійності та збереження територіальної цілісності України, захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном, сприяння розвитку зв'язків з іноземними українськими громадянами та надання цим громадянам підтримки і захисту відповідно до норм міжнародного права та чинного законодавства України.

Відповідно до завдань міністерства сформовано і його структуру: керівництво міністерства та його секретаріати, пресслужба, група послів з особливих доручень та група головних радників, генеральна інспекція, департаменти, управління — територіальні (регіональні), функціональні, адміністративно-фінансові. Департаменти включають низку управлінь. Так, департамент з питань політики та безпеки керує роботою управлінь політичного аналізу та інформації, євроатлантичного співробітництва, ООН та інших міжнародних організацій, контролю над

озброєнням та військово-технічним співробітництвом. Департамент європейської інтеграції, економічного та гуманітарного співробітництва — керує управліннями Європейського Союзу, економічного та науково-технічного співробітництва, культурного та гуманітарного співробітництва. Департамент двостороннього співробітництва спрямовує роботу територіальних управлінь, що відають питаннями відносин з певними країнами чи групами країн (перше територіальне управління — Росія, друге — країни Північно-Західної і Південно-Західної Європи та Балтії, третє — країни Центральної і Східної Європи, Балканські країни, країни Кавказу і Туреччини, четверте — країни Північної і Латинської Америки та Карибського басейну, п'яте — країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Центральної та Південної Азії, шосте — країни Близького і Середнього Сходу та Африки).

У територіальних управліннях зосереджується і аналізується оперативна інформація про внутрішнє становище і зовнішню політику країн регіону, їх відносини з Україною; готуються пропозиції про ті чи інші кроки з боку України, що мають на меті зміцнення політичних, економічних і гуманітарних контактів з партнерами; а у випадку недружніх кроків стосовно України — розробляються пропозиції щодо протидії таким акціям. У свою чергу, територіальні управління поділяються на відділи.

До складу МЗС України також входять департамент консульської служби, правовий департамент, управління політичного аналізу та інформації, департамент державного протоколу, секретаріат національної комісії у справах ЮНЕСКО, історико-архівне управління та ін. Через департамент державного протоколу посли та інші офіційні представники іноземних держав встановлюють свої перші контакти з країною перебування, через згаданий департамент до відома дипломатичних представництв іноземних держав у прийнятній дипломатичній формі подають інформацію про внутрішньополітичні і зовнішньополітичні заходи в Україні. Консульства представляють державу в питаннях захисту інтересів громадян та держави в галузі торгових та майново-правових відносин, видають паспорти громадянам своєї держави, які постійно проживають у країні перебування, оформлюють їм всі юридичні документи стосовно цивільного стану,

громадянства тощо, а іноземним громадянам і особам без громадянства видають візи.

Департамент державного протоколу опікується облаштуванням новоприбулих дипломатичних представників іноземних держав, організовує вручення вірчих грамот, офіційні візити; відповідно документує дипломатів та членів їхніх родин тощо. Відповідальні функції покладено на договірно-правовий підрозділ, який бере безпосередню участь у підготовці проектів договорів та угод, оформлює ці документи, веде облік і контроль за їхнім виконанням як з боку своєї країни, так і партнерів. Важливою ланкою діяльності департаменту є недопущення прикрих помилок юридичного характеру, помилкових деталей, які б могли в конкретному випадку, або в майбутньому завдати шкоди зовнішньополітичним і внутрішнім інтересам України. Управління політичного аналізу та інформації не тільки інформує закордонні підрозділи українських представництв, а й насамперед всебічно опрацьовує проблеми, враховує можливі наслідки тих чи тих прийнятих рішень і дій, прогнозує розвиток відносин, ситуацію в країнах перебування, готує пропозиції щодо реакції на деякі дії певних країн, зміни ситуації тощо.

Закордонні представництва України здійснюють дипломатичну діяльність за межами країни через розвиток і підтримку офіційних відносин з країною перебування, захист прав та інтересів своєї держави, її громадян і юридичних осіб. Фактично, у своїй діяльності закордонні представництва керуються Віденською конвенцією про дипломатичні відносини 1961 р.¹ Поза посольствами існують Постійне представництво України при ООН (Нью-Йорк), Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях (Женева), Постійне представництво України при міжнародних організаціях (Відень), Постійне представництво України при ЮНЕСКО (Париж), Постійне представництво України при координаційних інститутах СНД (Мінськ), Представництво України при ЄС (Брюссель), Місія України при НАТО (Брюссель) тощо. Оскільки Україна є членом більш як ста міжнародних організацій, важливі завдання покладаються на дипломатичні представництва при них: політична робота, забезпечення просування ініціа-

¹ Ратифікована Президією Верховної Ради Української РСР 21 березня 1964 р.

тив України в міжнародних структурах, створення позитивного іміджу держави, досягнення максимальної користі від членства в організаціях, у більшості з яких Україна сплачує членські внески.

Зовнішньополітична діяльність України спирається на широку договірно-правову базу. Держава бере участь у численних дво- і багатосторонніх міжнародних договорах, які торкаються різних питань. У Законі України *“Про правонаступництво України”* зазначається, що на її території *“діють закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Радою Української РСР”*; державним кордоном України є *“державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 р.”*, тобто до прийняття Декларації про державний суверенітет України. Стаття 6 цього Закону підтвердила зобов'язання України щодо міжнародних договорів, укладених Українською РСР до проголошення незалежності.

Відповідно до ст. 9 Конституції, чинні *міжнародні договори*, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Укладені і належно ратифіковані Україною міжнародні договори застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Засади механізму дії міжнародних актів на території України, а також їх місце в ієрархії нормативно-правових документів держави закріплені в законах України *“Про дію міжнародних договорів на території України”* від 10 грудня 1991 р. та *“Про міжнародні договори України”* від 29 червня 2004 р.

Договірно-правова база України формується з різних документів, які умовно можна поділити на три групи: міждержавні документи (договори, укладені на найвищому рівні), міжурядові домовленості (міжнародні угоди та інші види документів, підписані на рівні урядів прем'єр-міністрами країн або міністром закордонних справ) і міжвідомчі угоди (підписуються зазвичай керівниками відповідних відомств або міністром закордонних справ). Повноваження для підписання міжнародних договорів згідно із *Законом України “Про міжнародні договори України”* від 26 червня 2004 р. надаються: щодо договорів, які укладаються від імені України — Президенту України; щодо до-

говорів, які укладаються від імені уряду України — Кабінетом Міністрів України або за його дорученням Міністерством закордонних справ України; договори міжвідомчого характеру — відповідним міністерством або іншим центральним органом державної виконавчої влади разом із Міністерством закордонних справ України. Отже, Президент України, Прем'єр-міністр України і Міністр закордонних справ України мають право вести переговори і підписувати міжнародні договори України без особливих повноважень.

Після підписання документа, в деяких випадках необхідна його *ратифікація* (затвердження). Порядок ратифікації міжнародних договорів визначає внутрішнє законодавство. Ратифікація міжнародних договорів України здійснюється Верховною Радою України ухваленням спеціального закону про ратифікацію, який підписує Голова Верховної Ради України. Закон Верховної Ради України ратифікує територіальні міжнародні договори України, договори про громадянство, про участь у міжнародних союзах та інших міждержавних об'єднаннях, системах колективної безпеки, що були попередньо розглянуті в Комісії Верховної Ради України у закордонних справах. Інші договори ратифікуються на підставі рішення про ратифікацію Верховної Ради України підписанням ратифікаційної грамоти Головою Верховної Ради України, підпис якого засвідчує Міністр закордонних справ України. Договори України, які не потребують ратифікації, затверджуються наступним чином: державні — Президентом, урядові — урядом, міжвідомчі — за порядком, що визначає уряд України.

Підвалиною міжнародної договірно-правової системи є *основні договори*. Такі договори, звичайно, є міждержавними і підписуються главами держав. На міждержавні договори спираються всі інші угоди і домовленості (міжурядові і міжвідомчі). Кожна держава з метою закріплення своєї територіальної цілісності і недоторканності кордонів намагається укласти міждержавний договір як із сусідами, так і з провідними державами світу. Ці угоди укладаються від імені держави. Від імені України укладаються такі міжнародні договори: політичні, територіальні, мирні; ті, що стосуються прав і свобод людини; про громадянство; про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної

безпеки; про військову допомогу та про відрядження контингенту Збройних сил України до іншої країни чи допуску збройних сил іноземних держав на територію України; про використання території та природних ресурсів України; ті, яким за згодою сторін надається міждержавний характер.

Україна сумлінно дотримується всіх своїх зобов'язань відповідно до норм міжнародного права, виступає за те, щоб й інші учасники дво- і багатосторонніх міжнародних договорів неухильно виконували свої зобов'язання, що випливають із цих договорів. У разі суттєвого порушення міжнародного договору іншими учасниками, Україна може денонсувати такий договір, тобто відмовитися від нього.

Договірні-правова база міжнародних відносин України спирається на безліч документів різного змістовного навантаження, але, на жаль, далеко не всі вони виконуються. Провідним положенням міжнародного права є те, що договори мають дотримуватися: *Pacta sunt servanda* (хоча в міжнародній практиці трапляються випадки і факти недотримання угод). Забезпечення виконання договорів і контроль над цим процесом покладено на різні міжнародні комісії, що існують у межах міжнародних структур і організацій (в ООН, ОБСЄ, Раді Європи тощо), до яких у пошуках захисту інтересів суб'єкта міжнародного права може звернутися будь-яка держава, зокрема й Україна.

Україна не тільки заявила про своє існування, а й сформулювала принципи міжнародної політики. Як член-засновник ООН і суб'єкт міжнародного права вона творить свою самостійну міжнародну політику на засадах міжнародного права, а також таких, що продиктовані її державними інтересами і фактором геополітичного положення у Європі.

==== Запитання і завдання ====

1. Назвіть основні документи, де сформульовано засади й визначено основні напрями зовнішньої політики Української держави, розкрийте їх зміст.
2. Розкрийте задачі зовнішньополітичної діяльності держави.

3. Схарактеризуйте зовнішньополітичні функціональні обов'язки гілок української влади.

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. *Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.* — К., 1996.
2. *Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.*
3. *Основні напрями зовнішньої політики України // Політика і час.* — 1993. — № 7.
4. *Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 — 2011 роки (30 квітня 2002 р.) // Уряд. кур'єр.* — 2002.
5. *Закон України “Про дію міжнародних договорів на території України” від 10 грудня 1991 р. // ВВР України.* — 1992. — № 10.
6. *Закон України “Про міжнародні договори України” від 22 грудня 1992 р. // ВВР України.* — 1994. — № 10.
7. *Васильєва-Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.).* — К., 1998.
8. *Введение в теорию международных отношений: Учеб. пособие / Отв. ред. А. С. Манькин.* — М., 2001.
9. *Гаджиев К. С. Введение в геополитику.* — М., 2001.
10. *Зленко А. М. Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів. Виступи, промови, інтерв'ю, статті.* — К., 2002.
11. *Зовнішня політика України. 2006. Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці.* — К., 2007.
12. *Зовнішня політика України. 2007. Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г. М. Перепелиці.* — К., 2008.
13. *Международное право / Отв. ред. проф. Ю. М. Колосов.* — М., 2000.

14. *Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки. 2004* / За ред. А. С. Гальчинського. — К., 2004.
15. *Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України.* — К., 2004.
16. *Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: Підручник.* — К., 2006.
17. *Шульгин О. Без території.* — К., 1998.

Додаткова

18. *Бодрук О. С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспект.* — К., 2001.
19. *Политология: Хрестоматия* / Сост. М. А. Василик. — М., 1999.
20. *Современные международные отношения и мировая политика* / Отв. ред. А. В. Торкунов. — М., 2004.
21. *Теория международных отношений на рубеже столетий: Пер. с англ.* / Под ред. К. Буса и С. Смита. — М., 2002.
22. *Україна і світ: проблеми і перспективи міжнародних відносин.* — К., 2003.
23. *Україна на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів. 1991–1995 рр.* — К., 1998.
24. *Цыганков П. А. Международные отношения.* — М., 1996.

МАУП

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ

1. Територіальна цілісність і непорушність кордонів

Українсько-російський кордон. Причини непорозумінь між Україною і Росією криються в геополітичних та історичних реаліях. Це не тільки впливає з безпосереднього територіального сусідства, а й є результатом великодержавницьких амбіцій російського керівництва, шовіністичних уявлень певної частини російського суспільства. Напруження у двосторонніх відносинах створюють нерозв'язані питання українсько-російського державного кордону, політичної та економічної взаємозалежності обох країн, власності колишнього СРСР та захисту співвітчизників за кордоном.

Важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності сучасної України є захист державних кордонів. При цьому слід зауважити: якщо кордони із західними сусідами України — Польщею, Угорщиною, тодішньою Чехословаччиною, Румунією — були встановлені і практично врегульовані за часів існування СРСР, то питання кордонів між країнами-сусідами пострадянського простору — Російською Федерацією, Республікою Білорусь, Республікою Молдова — вимагали розв'язання після проголошення української незалежності.

Кордон між Україною і Росією встановлювався за адміністративною розподільчою лінією між УРСР і РРФСР, що на деяких ділянках не перевірялася, тому питання облаштування кордону потрібно було вирішувати наново. Позиція України полягала в тому, що всі її кордони мають однаковий правовий статус. Остаточно прийняти під охорону 2292 км кордону з Російською Федерацією вдалося лише в січні 1993 р. Проте й досі реальний статус його відрізняється від статусу західних кордонів Української держави — колишніх західних кордонів СРСР. Питання *делімітації (опису)* і *демаркації (позначення на місцевості)* українсь-

ко-російського кордону значно затягнулося. У 1998–1999 рр. вдалося лише в загальних рисах розмежувати лінії землекористування суб'єктів господарювання в прикордонних областях РФ і України. Проблема ускладнювалася й тим, що питання делімітації кордону не було закріплене в базовому Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство РФ і України від 31 травня 1997 р., оскільки керівники держав вилучили згадане з основного тексту для майбутнього їх розгляду окремою угодою. Зволікання України з вирішенням питання демаркації кордону відсували сам процес врегулювання на невизначений термін, що стало підґрунтям для різних необґрунтованих претензій з боку Росії.

Особливого напруження двосторонні відносини набули у зв'язку з періодичним *висуванням територіальних претензій Росії на Крим і місто Севастополь*. У 1992 і 1993 рр. Державна дума Росії (нижня палата парламенту) прийняла відповідні документи. У Постанові й Заяві про Крим ідеться про неправомірність акту передачі Криму Україні в 1954 р. Претензії на Крим російські законодавці обґрунтовують трьома аргументами: це російська земля; заперечення законності поєднання Криму з Україною, тобто гіпотезою про “дарування” Криму Україні з нагоди 300-річчя воз'єднання України з Росією; російський народ, який проживає на території Криму, становить більшість населення півострова і тому має право на самовизначення.

Нагадаємо, що внаслідок російсько-турецьких воєн Крим став частиною Російської імперії. Після повалення царизму в Росії кримськотатарський курултай 13 грудня 1917 р. проголосив відокремлення Криму від Росії. Водночас фактичний уряд Криму виступив за союз з Україною (УНР), розуміючи важливість збереження історичних, господарських та культурних зв'язків із нею. Традиційна радянська політика повалила уряд Кримськотатарської республіки і 1921 р. було утворено Кримську автономну РСР у складі Російської Федерації. У 1945 р. Кримську автономію було ліквідовано, натомість створено Кримську область, населення якої значно зменшилося внаслідок депортації 1944 р. кримських татар, німців, греків та інших.

У перші повоєнні роки економіка півострова стала ще більше залежати від України: звідси постачалася сировина для мета-

лургійного виробництва (комбінат “Азовсталь”). З України Крим отримував продукти харчування і передусім хліб. У 1950 р. промисловість Криму досягла лише 81 % довоєнного рівня. Сільське господарство потерпало від нестачі робочих рук, води. Спроби переселити на Кримський півострів жителів з інших областей (Воронезької, Курської, Рязанської) зазнали фіаско: люди поверталися з огляду на тяжкі умови проживання. Населення і місцеві органи влади дедалі частіше висловлювали бажання про приєднання до України. Рада Міністрів РРФСР після ретельного вивчення питання дійшла висновку про доцільність передачі Кримської області до складу України. З цією пропозицією вона звернулася до Президії Верховної Ради РРФСР, а та — до українського керівництва. Зазначене питання розглянули на спільному засіданні представників кримської і севастопольської рад депутатів трудящих. На підставі ухвалених рішень президія Верховної Ради РРФСР прийняла постанову, в якій йшлося про доцільність передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки¹. Пізніше документ було направлено до Верховної Ради СРСР. Президія цієї установи розглянула звернення “*Про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР*” і визначила, що з “географічних та економічних міркувань передача Кримської області до складу братньої Української республіки доцільна і відповідає загальним інтересам Радянської держави”. 26 квітня 1954 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про передачу Кримської області УРСР. Отже, *передача Криму відбулася за ініціативи самої Російської Федерації*. У жодному з наведених документів немає й згадки про подарунок Криму Україні з нагоди 300-річчя воз’єднання. Не збігається це рішення і зі святкуванням та хронологічно.

Україна вклала чимало коштів в економічний потенціал півострова: у 50–90-х роках ця сума становила понад 30765 млн крб. Зросло промислове виробництво, підвищився добробут населення. Завдяки дніпровській воді північнокримським каналом і нині зрошується кримська земля. Поліпшення ситуації в Криму викликало певну “ностальгію” за кримськими курортами, і не завадило Росії вже у нових історичних умовах висувати тери-

¹ Радянська Україна. — 1954. — 27 лют.

торіальні претензії до України, розглядати Крим розмінною монетою у своїх політичних устремліннях. У результаті антиукраїнської пропаганди російських ЗМІ певна частина населення Росії вимагає повернення Криму, вважаючи Севастополь російським містом і вимагаючи будь-якою ціною захищати перебування військового Чорноморського флоту Росії в Криму, тобто на суверенній території іноземної держави.

Реагуючи на такі зухвалі зазіхання, *Україна змушена була звернутися до Ради Безпеки ООН у пошуках міжнародного захисту власної суверенності і територіальної цілісності*. Після відповідних процедур Рада Безпеки ООН 26 липня 1993 р. підтримала Україну, вказала Росії на неприпустимість таких дій у міжнародних питаннях і зафіксувала дозвіл Україні в разі повторення територіальних претензій з боку Росії звертатися до Ради Безпеки ООН. Після відповідних дипломатичних нот вибачення з боку міністерства закордонних справ РФ і визнання допущених помилок з боку президента РФ, інцидент начебто було вичерпано. Водночас нове бачення Росією своєї ролі на пострадянському просторі було заявлено в державному документі, затвердженому указом Б. Єльцина 14 вересня 1995 р.: “Стратегічний курс Росії з державами-учасницями СНД”, де оголошено територію країн Співдружності простором інтересів Росії. Аналіз документа дає підстави зробити висновки щодо завдань і цілей російської зовнішньої політики: ігнорування Росією у відносинах з країнами СНД норм і принципів міжнародного права, обґрунтування недотримання і невиконання домовленостей у межах СНД, недопущення самостійної зовнішньої і внутрішньої політики країн пострадянського простору тощо.

Наступним кроком російського парламенту стало намагання повернути історичний процес у радянський вимір, тобто Держдума РФ прийняла постанову про скасування Біловезьких угод про розпад СРСР і утворення СНД. 15 березня 1996 р. Державна дума Росії ухвалила два документи: “Про поглиблення інтеграції народів, які були об’єднані в СРСР, і скасування постанови ВР РРФСР від 12 грудня 1991 року” та “Про юридичну силу для Російської Федерації — Росії результатів референдуму СРСР від 17 березня 1991 року з питання збереження Союзу РСР”. У цих документах визнано неправомірним денонсацію договору про створення СРСР 1922 р. і прийняття угоди про створення СНД (Угода і Заява країн СНД — України, Білорусі, Росії від 8 груд-

ня 1991 р., с. Віскулі, Біловезька Пуща, Білорусь). Біловезькі домовленості оголошено такими, що не мають юридичної сили, хоча вони були ратифіковані російським парламентом. Отже, російські депутати повелися так ніби “забули”, що всі ухвалені російським парламентом рішення мають характер закону, який нинішня Дума без згоди Ради Федерації (вищої палати парламенту РФ) та президента скасувати не має юридичного права. Справу було припинено тільки після втручання президента РФ із загрозою про розпуск парламенту. На думку тодішнього президента Росії подібні рішення є спробою не лише зашкодити СНД, а й ліквідувати державність Росії, тобто є зрадою державних інтересів. Позиція глави Російської держави щодо рішень Держдуми свідчила про серйозність ситуації, що склалася, і, як її наслідок, — можливість глибоких політичних змін, які далися б взнаки й у світовому масштабі, й у країнах СНД, і в українсько-російських відносинах.

Історичною віхою в українсько-російських відносинах став “Договір між Україною і РФ про дружбу, співробітництво і партнерство” 1997 р. Одним із важливих аспектів документа є юридичне визнання сторонами територіальної цілісності одна одної і непорушності існуючих між ними кордонів. Однак Росія погоджувалася підписати цей документ тільки за умов перебування на території України Чорноморського флоту Росії. Російські умови втілилися в три угоди по ЧФ РФ, підписання яких без належного узгодження з українським парламентом спричинило безліч проблем, які й нині вважаються загрозою національній безпеці України. Це проблеми з питань делімітації чорноморського кордону, розділу континентального шельфу у виключних економічних зонах на Чорному морі і сам прецедент перебування іноземних військ в Україні.

Доволі складним у цій площині стало визначення правового статусу Чорного та Азовського морів і Керченської затоки. *Делімітація*¹ сухопутної частини кордону між країнами довжи-

¹ Делімітація (від франц. *délimitation*) кордону — визначення лінії державного кордону з описом його проходження і нанесенням на карту відповідно до укладеного договору. Д. к. відбувається з докладним її описом. Карта з нанесеною на неї лінією кордону зазвичай підписується або парафується і є складовою договорів про делімітацію кордону. Договори про Д. к. підлягають ратифікації і набувають чинності після обміну ратифікаційними грамотами. Договори про Д. к. містять зобов’язання сторін про демаркацію кордону.

ною понад 3,1 тис. км була завершена 2002 р. і закріплена 23 січня 2003 р. Договором між Україною і Росією про державний кордон. Цей документ було підписано у компромісному варіанті — з вилученням статей про Азовське і Чорне моря (хоча така практика вже зазнавала фіаско у врегулюванні схожих питань з іншими країнами, наприклад Румунією). Росія й сьогодні дотримується жорсткої позиції щодо Азовського моря — ухиляється від прийнятої міжнародної практики поділу водного простору і намагається уникнути втрати значних морських територій для рибальства й видобутку корисних копалин.

Вилучення з договору статей про морський кордон зашкодило вирішенню питання про належність острова Коса Тузла, на який несподівано стала претендувати Росія. Російська сторона 29 вересня 2003 р. розпочала активне будівництво дамби “для укріплення Таманського узбережжя”, яка б приєднала косу до російської території — Таманського півострова. *Україна розцінила події як зазіхання на свою територіальну цілісність.* У свою чергу, Україна спиралася на положення міжнародно-правових норм щодо заборони будь-яких будівельних робіт у зоні невіршених прикордонних питань, що й змусило російську сторону припинити будівництво. У разі реалізації російського проекту — з’єднання острова з материком — острів Коса Тузла міг перетворитися на півострів, що додало б РФ аргументів у переговорах з питань його територіальної належності. До того ж у районі Азовського моря винайдено понад сто перспективних родовищ нафти і газу, тільки в районі Тузли — сім нафтогазових родовищ. Поклади нафти становлять 50 млн т і близько 200 млрд куб. м газу. Керченська протока також є транспортним коридором, яким щороку проходить близько 8500 суден, з яких 65 безпосередньо російські або такі, що прямують в російські порти. Оплата проходження російських суден українським каналом щорічно становить 15–16 млн дол. Отже, політика Росії щодо острова Коса Тузла, крім інших причин, пояснюється й намаганням узяти у власність Керч-Єнікальську протоку, що належить Україні.

У заявах Президента України дії російської сторони були схарактеризовані як такі, що є недружніми і не відповідають засадам та рівню стратегічного партнерства. До цих подій привернуто увагу світової спільноти, що стало небажаним для РФ. Проте сторони залишилися на своїх позиціях. Україна виходить з того,

що визначати державний кордон, у тому числі морський, потрібно по периметру цих територій. У разі проведення державного кордону по прямій лінії між крайніми точками з обох берегів Азовського моря, Україні відійшло б 2/3 його акваторії, з чим російська сторона не погоджується. До того ж Україна вважає за необхідне розглядати питання Керченської протоки окремо від іншого. Потребувало вирішення і питання про визначення виключних економічних зон. У нинішній ситуації така невизначеність призводить до безконтрольної господарської діяльності також і браконьєрами з третіх країн (переважно з Туреччини).

Російська сторона виступає за закріплення за країнами прибережних зон відповідальності. Акваторією, що залишилася, зокрема Керченською протокою, пропонує управляти спільно. Росія також наполягає на виокремленні на морському дні в Азовському морі суверенних прав районів з надкористування тієї або тієї сторони при збереженні загальної використання товщі води й поверхні моря. Переговори між Україною і Росією, що відбулися 30 жовтня 2003 р., завершилися прийняттям рішення про створення робочих груп з розгляду спірних питань.

Договір про кордони було ратифіковано парламентами двох країн у пакеті з іншими документами 20 квітня 2004 р. Цим Росія фактично заборонила входження в Азовське море кораблів інших країн, що перешкоджатиме реалізації Україною державної програми європейського вибору. Та все ж остаточна демаркація морського кордону не здійснена: питання розмежування Азовського і Чорного морів та Керченської протоки й досі не завершено. На регулярних консультаціях експертних груп Україна намагається захистити власні інтереси, які полягають в необхідності розмежування Азовського і Чорного морів, тим самим завершити делімітацію українсько-російського державного кордону по всьому його периметру. Щодо Керченської протоки — має бути підтверджена колишня (з часів СРСР) лінія кордону.

Проблема кордонів спричинює інші проблеми: постійне просування з Росії на територію України *нелегальних мігрантів* для подальшого пересування до європейських країн. Тільки у 2005 р. прикордонники України затримали 17,9 тис. нелегальних мігрантів, з яких 6,6 тис. осіб — безпосередньо під час спроби незаконного перетину українського західного кордону з європейськими державами. Справа ускладнюється й тим, що всі

матеріальні витрати для випровадження цих осіб на їхню батьківщину повністю лягають на українську сторону, хоча, за міждержавними угодами, відповідальність за такі порушення мають нести обидві сторони. Росія зобов'язана, як і будь-яка інша країна, нести відповідальність за іноземців, що опинилися на її території. У разі порушення ними законодавчих вимог легального перебування після закінчення візового дозволу, нелегали мають бути випроваджені з російської території до їхніх країн проживання коштом російської сторони. Отже, Росія зобов'язана приймати тих іноземців, які опинилися на українській території, оскільки в Росію вони в'їхали легально за російськими візами.

Ускладнюють українсько-російський діалог намагання Росії втручатися у *внутрішні справи Української держави*. Чергове загострення відносин між країнами викликала політика російської сторони щодо перебігу президентських виборів в Україні (жовтень–листопад 2004 р.). Представники російських владних структур відверто підтримали одного з кандидатів на президентську посаду і до офіційного оприлюднення результатів виборів Центральною виборчою комісією України російський президент В. Путін двічі привітав В. Януковича з перемогою. А після його поразки російські політики відверто підтримали дії деяких українських чиновників при владі, спрямовані на розчленування Української держави. Представники адміністрації російського президента, російські депутати взяли участь у неконституційних з'їздах в регіонах України, що проголосили утворення незалежних республік у складі держави з майбутнім їх приєднанням до Росії. Так, глава уряду Москви Ю. Лужков, депутати російського парламенту (В. Затулін та ін.) в Сєвєродонецьку вітали проголошення “Південно-східної української незалежної республіки”. Такі дії мали б викликати рішучий протест не тільки українського, а й російського керівництва. На жаль, цього не відбулося.

Проблемні питання відносин з Румунією. Пропагандистську кампанію щодо “історичного права” Румунії на деякі українські землі румунська сторона особливо посилила після розпаду СРСР та з появою незалежної України. Румунський парламент 24 червня 1991 р. ухвалив “Декларацію Парламенту Румунії щодо Пакту Молотова–Ріббентропа та його наслідків для країни” — за-

клик до президента, уряду та всіх політичних сил країни повернути румунські землі, анексовані внаслідок цього пакту. У документі міститься вимога повернути Румунії Південну Бессарабію, округ Герца та Північну Буковину. У відповідь Верховна Рада Української РСР у Заяві від 5 липня 1991 р. розцінила такі дії румунської сторони як висування територіальних претензій до України, наголосивши, що це суперечить загально визнаним принципам міжнародного права, духу і букві Гельсінкі. Нагадаємо, що *за міжнародними домовленостями державні кордони країн Європи були визнані остаточно усталеними після завершення Другої світової війни, що закріплено в основних документах ООН (1945 р.) і ОБСЄ (1975, 1990, 1994 рр.), і зазіхання на них є злочином проти людства, миру і світової стабільності.*

Недружною акцією щодо України стала ухвалена 28 листопада 1991 р. румунським парламентом Декларація про референдум в Україні, за якою Північна Буковина, округи Герца та Хотин, а також південь Бессарабії (нині Чернівецька та частина Одеської області) проголошувалися “румунськими територіями”. У заяві містився заклик до парламентів та урядів інших країн у своїх актах про визнання незалежності України не поширювати його на згадані території. В аналогічній заяві уряду Румунії ці положення були конкретизовані. Різко негативна реакція України на вияви територіальних домагань, відповідний міжнародний резонанс змусили Румунію змінити наголоси щодо територіального питання.

Українська позиція в обстоюванні територіальних інтересів спирається на домовленості радянсько-румунського договору 1961 р., де фактично йдеться про українсько-румунський кордон у нинішньому стані. Румунія зі свого боку пропонувала внести до статей документа доповнення щодо зміни лінії проходження кордону по р. Дунай, в результаті чого до неї відійдуть українські острови; не на користь України змінюватиметься і морська розподільча лінія.

Договір про режим державного кордону з Румунією спирається у своїй основі на принцип правонаступності держав стосовно кордонів. В українсько-румунському випадку кордон визначений та описаний у Договорі 1961 р. про режим радянсько-румунського державного кордону і відповідних документах демаркації, дійсних на 16 липня 1990 р. Зазначені демаркаційні

документи передбачають, що о. Зміїний також є частиною території України. За цими договорами сторони зобов'язувалися не брати участі у ворожих коаліціях, діяти в дусі дружби і співробітництва. Укладалися договори строком на двадцять років з подальшою автоматичною *пролонгацією*¹.

Територіальні питання постійно перебувають у полі зору румунської сторони. Послідовно реалізуючи власну стратегію в житті, румунська сторона впродовж 1993–1995 рр. надіслала до МЗС України кілька нот, якими в односторонньому порядку і з порушенням норм міжнародного права та відповідної процедури оголосила такими, що втратили чинність Договір про режим радянсько-румунського державного кордону 1961 р. та Протокол про уточнення лінії проходження радянсько-румунського державного кордону від 1948 р., які нині визначають лінію українсько-румунського державного кордону. Тобто Румунія в односторонньому порядку намагалася ліквідувати напрацьовану за часів СРСР договірно-правову базу встановленого українсько-румунського державного кордону.

Із середини 90-х років намічається зміна акцентів у румунській позиції: країна зробила низку зустрічних кроків до поживлення українсько-румунської співпраці. Це виявилось в активізації візитів на найвищому рівні, заявах високих посадових осіб Румунії щодо дружби і співробітництва з Україною, уникнення відвертих висловлювань з приводу належності земель. Зміна позиції румунського керівництва на той період пояснюється налаштованістю країни до вступу в європейські структури, передусім у НАТО. За умовами Північноатлантичного альянсу країна-кандидат, а тим більше член організації, не може розраховувати на преференції в разі наявності територіальних претензій до інших держав. Враховувалося також те, що до Румунії могли б висунути зустрічні територіальні вимоги інші держави, наприклад, Угорщина щодо Трансільванії — провінції Румунії, де етнічні угорці становлять більшість населення. Водночас вони зазнають постійного тиску місцевих властей, що здійснюють румунізацію краю.

¹ Пролонгація (від лат. *prolongo* — продовжую) — продовження терміну чинності договору, угоди, повноважень.

В оновленій тактиці застосовувалися й нові форми співпраці з Україною. У зазначений період Румунія активно залучала українських працівників до роботи на своїх підприємствах, створювала невеликі спільні підприємства, заохочувала українську молодь до навчання у румунських вищих навчальних закладах, надаючи українцям усупереч вітчизняному законодавству румунське громадянство і паспорти, виплачуючи підвищену стипендію тощо. Так, тільки 1993 р. в освітніх закладах Румунії навчалось понад 300 осіб з Буковини. Таку політику можна окреслити як тактику “дрібних кроків” заради досягнення глобальної мети.

У листопаді-грудні 1995 р. українсько-румунські відносини загострилися внаслідок нових заяв румунської сторони *щодо належності о. Зміїний (Шерпілор)*, який румуни оголосили скелею, щоби прибрати його до рук. На шельфі острова є нафта й газ (третина українських запасів нафти і чверть — нерозвіданих запасів газу). Водночас румуни в 1996 р. збудували за шельфом острова платформу і розробляють велике промислове родовище Левада, добуваючи нафту. Відповідно до ст. 121 Конвенції ООН з морського права 1982 р. островом, який може мати власні континентальний шельф та економічну зону, вважається природно сформована частка суші, що залишається над водою під час припливу і придатна для життя чи економічної діяльності. Острів Зміїний підпадає під таке визначення: середня висота острова над рівнем моря становить 37 м, він є придатним для життя, тут розташований підрозділ Збройних сил та Прикордонних військ України, проживають сім’ї офіцерів тощо.

Румунська сторона, спекулюючи на територіальних претензіях, намагалася уникнути підписання базового міждержавного договору про визнання України та співробітництво, всіляко гальмуючи процес новими умовами й перешкодами. Поза тим укладення договору з Україною вимагав і активний переговорний процес, що відбувався у Європі в рамках французької ініціативи про розробку Європейського пакту стабільності, що змушувало європейські країни визнати наявні державні кордони і дотримуватись європейських стандартів про права національних меншин (слід зауважити, що Франція лобіює інтереси Румунії в міжнародних структурах). Врешті-решт Румунія погодилась на компромісне рішення: вичленити з договору статті, що

стосувалися кордонів, і розглянути їх пізніше. Спонукало до цього й рішення НАТО про розгляд кандидатури Румунії на членство в альянсі. Румунія погодилась укласти основний базовий договір у новому варіанті. 2 червня 1997 р. Договір про відносини добросусідства та співробітництво між Україною та Румунією було підписано (м. Констанца). У ньому сторони зобов'язалися вирішити питання режиму кордонів до 2000 р. Проте румунська сторона заблокувала розв'язання цього питання.

Складний період просування Румунії до визнання українського кордону завершився підписанням 17 червня 2003 р. (м. Чернівці) президентами двох країн *Договору про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємодопомоги з прикордонних питань* із вилученням спірних статей. Паралельно тривали переговори стосовно делімітації континентального шельфу і виключної морської економічної зони в Чорному морі, щоправда основний акцент робився на сухопутному кордоні. Підписання Договору стало, без перебільшення, значною подією для обох країн, що слугуватиме зміцненню відносин між двома сусідніми державами.

Набуття членства в НАТО (квітень 2004 р.) вивело Румунію в геополітичній площині на порядок значно вищий, ніж посідає Україна. Сучасна Румунія висловлює наміри вже не як одноосібний суб'єкт міжнародного права, а як представник світового воєнного альянсу.

Попри урядові заяви про відсутність претензій до України, румунська сторона активізувала діяльність стосовно визнання о. Зміїний скелею, що надало б їй право привласнити цю територію. 16 вересня 2004 р. Румунія звернулася до Міжнародного Суду ООН з проханням розглянути справу про делімітацію континентального шельфу і виключні економічні зони між Україною і Румунією у Чорному морі. 25 жовтня 2004 р. в Гаазі (Королівство Нідерландів) у Палаці миру¹ Уповноважені від України (від МЗС) і Румунії (МЗС) обговорили процесуальні терміни подання до Суду документів у рамках письмового провадження, а саме Меморандуму Румунії і Контр-меморандуму України. Підготовка цих документів становить важливий етап розгляду Судом справи, оскільки вони містять детальне обґрунтування позиції кожної сторони.

¹ Місцезнаходження Міжнародного Суду.

Україна високо оцінює роль Міжнародного Суду як головного юридичного органу ООН і вбачає в ньому неупередженого та авторитетного арбітра, здатного вирішити на засадах міжнародного права найскладніші питання у відносинах між державами. Україна впевнена, що її позиція, належно обґрунтована нормами міжнародного права, знайде підтвердження у рішенні Суду¹. З лютого 2009 р. Міжнародний Суд ООН виніс рішення про розподіл континентального шельфу і виключних економічних зон, за яким о. Зміїний визнано островом, що належить Україні.

Водночас слід зауважити, що робота міжнародних судових інститутів із розслідування в межах ООН подекуди виявлялася недостатньо ефективною. Це пояснюється відсутністю розвиненої правової бази для їх створення і функціонування. Недосконалий судовий механізм, дорожняча здійснення дослідження тощо значно затягнули перебіг мирного врегулювання питання про о. Зміїний і тим самим ускладнили його. Нагадаємо також, що прийняті високою інстанцією рішення не означають їх автоматичне виконання. Зазвичай рішення Міжнародного Суду ООН впроваджувалися лише через добровільне підпорядкування, скоординовані міжнародні санкції, а також посередництво третіх держав.

З метою прямого виходу до морських просторів у травні 2004 р. Україна розпочала будівництво каналу “Дунай — Чорне море”, що викликало чергове невдоволення румунської сторони. Румунія навіть звернулася до міжнародних інстанцій з протестом проти поглиблення Україною гирла Бистре, заявляючи, що це може спричинити екологічну катастрофу. *Причиною побоювань офіційного Бухареста є зовсім не екологічний альтруїзм, а можлива втрата монополії на проходження кораблів із Дунаю у Чорне море, внаслідок якого українські судна змушені щороку платити близько 2 млн дол. за прохід у Чорне море через ру-*

¹ У міжнародній судовій практиці траплялися схожі ситуації. Так, 1994 р. Камерун розпочав процес проти Нігерії з питання територіальної належності багатого на нафту півострова Бакассі, а пізніше — сухопутного і морського кордону загалом. Ця справа донині перебуває в суді. Перша територіальна суперечка стосувалася спільного звернення до Суду Лівійської Арабської Джамахірії і Чаду. У 1994 р. Суд вирішив, що кордон має пролягати по лінії, встановленій на основі Договору 1985 р. між Лівією і Францією. Внаслідок розгляду Лівія вивела свої війська з цієї зони на весьому західному кордоні з Чадом, яка відома як сектор Аозу.

мунські канали. Незважаючи на дорожнечу відновлювальних робіт (вартість першого етапу очищення і розширення каналу сягає 14,7 млн дол.), Україна сподівається заробляти на новому проході 50 тис. дол. на рік. Румунська сторона вдалася до антиправних дій на Дунаї: ліквідувала буї, забороняла іноземним туристичним суднам пересуватися річкою тощо. Таким чином, на порядку денному постало питання жорсткої економічної конкуренції щодо недопущення України до економічно вигідних варіантів навігації.

Україна закликала Румунію дотримуватися вимог міжнародного права, а також звернулася до міжнародних безпекових структур із роз'ясненням ситуації. Для ознайомлення світової спільноти із сутністю справи щодо каналу Україна презентувала на 18-й сесії Міжнародної координаційної ради Програми ЮНЕСКО “Людина і біосфера” (восени 2004 р.) проект поновлення судноплавства в українській частині дельти Дунаю. Члени Ради позитивно оцінили проект, наголосивши, що Україна виконала свої зобов'язання і вжила заходів для посилення природоохоронної функції Дунайського біосферного заповідника.

13–14 грудня 2004 р. у Відні (Австрія) відбулася зустріч міністрів охорони довкілля країн — членів Міжнародної комісії із захисту р. Дунай та засідання Постійної робочої групи Комісії, у рамках якої проведено заходи з нагоди 10-річчя підписання Конвенції із співробітництва щодо захисту та сталого використання р. Дунай. Україна ратифікувала цю Конвенцію 2003 р., набувши повноправного членства в організації. На сучасному етапі українські спеціалісти та експерти залучаються на постійній основі до реалізації основних напрямів діяльності Комісії та співпрацюють у важливих для України сферах попередження та подолання екологічних небезпек, поліпшення якості води, зниження рівня забруднення та антропогенного тиску на навколишнє природне середовище Дунайського регіону. До планів роботи Комісії внесено і питання негативного впливу антропогенної діяльності Румунії на ситуацію в дельті Дунаю.

У протистоянні румунській політиці Україна залучає механізм двосторонніх відносин з іншими країнами, зацікавленими у значно дешевшому українському шляху, а також міжна-

родні структури (ОЧЕС, ГУАМ). Україна також залишає за собою право звернутися до структур ООН (Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Міжнародний Суд) з приводу ситуації, що склалася на судноплавному каналі “Дунай — Чорне море”. Таким чином спірне питання каналу “Дунай — Чорне море” з політичного перетворюється на економічне питання.

2. Ядерні гарантії Україні

Українська держава сподівається, що засади міжнародного права, система міжнародної безпеки зможуть гарантувати недоторканність її території і непорушність кордонів. До того ж *гарантами територіальної цілісності України, що відмовилася від ядерної зброї, виступили провідні ядерні держави світу — Росія, США, Велика Британія, Франція і Китай*. Україна відмовилася від значного ядерного арсеналу, який розташовувався на її території з часів Радянського Союзу, за умов надання їй відповідних гарантій провідними ядерними державами. Від дня проголошення незалежності України минуло майже два десятки років. Україна — єдина держава у світі, що знищила свій ядерний потенціал. Тиск на Україну в цьому питанні чинився також і через структури СНД. При створенні СНД Україна погодилася передати всю тактичну й стратегічну ядерну зброю об'єднаному командуванню СНД, але не визнала її власністю будь-якої іншої держави, зокрема Росії.

Шлях України до без'ядерного статусу був досить складним і тривалим. Після розпаду Радянського Союзу увагу світу було прикуто до майбутньої долі ядерної зброї, що залишилася на колишній радянській території — у Росії, Білорусі, Казахстані та Україні. З проголошенням незалежності України в багатьох постановках і заявах українського парламенту неодноразово йшлося про те, що у майбутньому Україна буде без'ядерною державою. Про це, зокрема, свідчать застереження українського парламенту до ратифікації Угоди про створення СНД. У документі було заявлено, що Україна має намір досягти без'ядерного статусу шляхом ліквідації під міжнародним контролем усього ядерного арсеналу і що присутність стратегічних сил на території України є тимчасовою. Цей намір, який і на сьогоднішній день є не-

змінним, деякі зарубіжні засоби масової інформації висвітлювали як одностороннє зобов'язання України.

Уряди ядерних держав чинили шалений тиск на Україну з питання відмови від ядерної зброї. З вересня 1993 р. президенти України і Росії домовилися про ліквідацію всієї ядерної зброї, що розташовувалася в Україні. Угода про утилізацію ядерних боезарядів та інші документи про основні принципи утилізації ядерних боезарядів Стратегічних ядерних сил, дислокованих в Україні, були підписані керівниками урядів двох країн. Верховна Рада України, врахувавши всі позитиви і негативи домовленостей, погодилася ратифікувати антиядерні угоди — *Постанову про ратифікацію Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь*, підписаного в Москві 31 липня 1991 р., і протоколу до нього, підписаного в Лісабоні (Лісабонський протокол) від імені України 23 травня 1992 р. — тільки після виконання відповідних українських застережень.

Серед застережень привертають увагу такі: нерухомість, стратегічні і тактичні ядерні сили, зокрема ядерні боезаряди, розташовані на території України, оголошено власністю України (п. 1); Україна, яка стала власником ядерної зброї, наслідуючої від колишнього СРСР, здійснює адміністративне управління стратегічними ядерними силами (п. 3); Україна як держава-власник ядерної зброї просуватиметься до без'ядерного статусу і поетапно вивільнятиметься від розміщеної на її території ядерної зброї за умов отримання нею надійних гарантій її національної безпеки, в яких ядерні держави візьмуть на себе зобов'язання ніколи не використовувати ядерну зброю проти України, а також звичайні збройні сили і не застосовувати погрози силою, *поважати територіальну цілісність і недоторканність кордонів України, утримуватися від економічного тиску з метою розв'язання будь-яких спірних питань* (п. 5); Україна має виконати свої зобов'язання за Договором у передбачені ним строки [...]. Враховуючи нинішній кризовий стан економіки України, виконання цих зобов'язань є можливим лише за умов надання достатньої міжнародної фінансової і технічної допомоги (п. 7); умови компенсації поширюються і на тактичну ядерну зброю, яка була вивезена в Росію з території України у 1992 р. (п. 10); Верховна Рада України рекомендувала Президентів Ук-

раїни затвердити графік ліквідації стратегічних наступальних озброєнь і забезпечити контроль над його виконанням (п. 12).

Незважаючи на сильний тиск, з яким у 1992–1993 рр. представники європейської та євроатлантичної спільноти поставилися до внутрішньоукраїнських дискусій щодо майбутнього українського ядерного арсеналу, країна досягла консенсусу в питанні про відмову від ядерної зброї і приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерна держава.

23 травня 1992 р. Україна підписала Лісабонський протокол про СНО-1 до Договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь від 31 липня 1991 р. У ньому зазначалося, що всі зобов'язання СРСР на виконання Договору про ліміти обмежень, інспектування тощо перебрали на себе колишні радянські республіки, тепер — незалежні держави СНД. До кінця 1998 р. всю ядерну зброю з Казахстану, України та Білорусі було направлено до Росії.

Такі дії нашої держави продемонстрували, що молода українська демократія є спроможною зробити вагомий внесок у європейську та світову безпеку шляхом зменшення запасу світової ядерної зброї. Цей крок України допоміг зберегти чинний світовий порядок, що спирається на Статут ООН і структури Ради Безпеки. Український внесок до європейської та загальної світової безпеки світова спільнота сприйняла позитивно, що свідчить про участь України в роботі “Великої вісімки + 6” з питань нерозповсюдження ядерної зброї у Південній Азії.

14 січня 1994 р. в Москві Б. Єльцин, Б. Клінтон і Л. Кравчук підписали “Тристоронню заяву Президентів Росії, США і України”, якою підтвердили процес деактивації стратегічних сил на території України. Президенти визнали важливість компенсації Україні, Казахстану і Білорусі вартості високозбагаченого урану в ядерних боезарядах, розташованих на їхніх територіях, і домовились про надання справедливої і своєчасної компенсації цим країнам. Президенти прийняли рішення про одночасні дії щодо виведення ядерних боезарядів з України із наданням компенсації Україні у вигляді тепловідляючих зборок для атомних електростанцій. Президенти Б. Єльцин і Б. Клінтон інформували Л. Кравчука про те, що Росія і США готові надати Україні гарантії безпеки. Як тільки Договір СНО-1 набуде чинності і Ук-

раїна стане державою-учасницею Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ), яка не володіє ядерною зброєю, Росія і США підтвердять Україні свої зобов'язання відповідно до принципів Заключного акта НБСЄ: поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони держав-учасниць НБСЄ і визначити, що кордони можуть бути змінені лише мирним шляхом і за домовленістю; утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави і що жодні їхні збройні сили ніколи не будуть застосовуватися, крім цілей самооборони відповідно до Статуту ООН; утримуватися від економічного примусу, спрямованого на те, щоб підпорядкувати своїм власним інтересам здійснення іншим учасником НБСЄ прав, притаманних його суверенітету; добиватися термінових дій Ради Безпеки ООН з надання допомоги Україні як державі-учасниці ДНЯЗ, яка не володіє ядерною зброєю у разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погроз агресії із застосуванням ядерної зброї.

Президент Б. Клінтон підтвердив зобов'язання США надати технічну і фінансову допомогу для безпечового і надійного демонтажу ядерних сил і збереження ядерних матеріалів (у межах програми Нанна-Лугара на це передбачалось як мінімум 175 млн дол.). У додатках до "Тристоронньої Заяви Президентів Росії, США і України" йшлося про технічні питання надання і застосування технічної допомоги: протягом десяти місяців Росія надасть для атомних електростанцій України близько 100 т низькозбагаченого урану, а Україна виведе на територію Росії 200 ядерних боезарядів ракет для розукомплектування. Україна протягом семи років забезпечить ліквідацію всієї ядерної зброї, включно зі стратегічною наступальною зброєю. Росія і США сприятимуть виробленню і схваленню в МАГАТЕ угоди про постановку під її гарантії всієї ядерної діяльності України.

Як наслідок частково реалізованих обіцянок ядерних країн, 3 лютого 1994 р. Верховна Рада України прийняла постанову про виконання парламентських рекомендацій (застережень) з приводу ядерної зброї з боку Президента і Уряду України, в якій зняла застереження і доручила Уряду України здійснити обмін ратифікаційними грамотами про міждержавні угоди.

Письмові гарантії Україні щодо запобігання загрозам ядерних держав — Меморандум дій — були отримані Україною під час Будапештського саміту НБСЄ/ОБСЄ (грудень 1994 р.), але механізм упровадження цих гарантії і досі не розроблено. Певним чином саме така ситуація надає змогу Російській Федерації час від часу погрожувати Україні й зазіхати на нашу територіальну цілісність. Отже, положення про гарантії безпеки Українській державі потребують подальшого опрацювання і затвердження на найвищому рівні, оскільки, як показала практика, ці гарантії вразливі своєю неясністю щодо рівня ескалації конфлікту, після якого держава, що надала гарантії, зможе втрутитися у конфлікт.

Іноземні військові формування на території України. Складним питанням, яке Україна й досі не вирішила, є проблема перебування на її території іноземних військ, а саме Чорноморського флоту Російської Федерації. Впродовж усього процесу утвердження України як незалежної держави питання Чорноморського флоту було проблемним для розбудови та становлення міждержавних українсько-російських відносин. Воно пройшло еволюційний шлях від поділу між Україною та Росією ЧФ колишнього СРСР до визначення умов тимчасового перебування ЧФ РФ на території України. Особливої нагальності це питання набуло, коли Росія пов'язала підписання і ратифікацію базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та РФ від 31 травня 1997 р. з укладенням і ратифікацією угод щодо Чорноморського флоту.

Україна обрала реальну і компромісну позицію: за двосторонньою *“Угодою між РФ і Україною щодо Чорноморського флоту”* від 9 червня 1995 р. сторони домовилися, що основна база ЧФ Росії розміщуватиметься у Севастополі, а Чорноморський флот, зокрема його майно, буде поділене у співвідношенні 50 % на 50 % (ст. 3). У ст. 4 цього документа зазначалося, що Україні передається 18,3 %, а Російській Федерації — 81,7 % кораблів та суден Чорноморського флоту.

Проблема флоту наближалася до розв'язання, але 16 жовтня 1996 р. Держдума РФ прийняла проект закону *“Про припинення розподілу Чорноморського флоту”*. Таким чином передбачалося поширити юрисдикцію Російської Федерації на Севастополь. Звісно, що цей крок поставив під загрозу національні

інтереси України, переговорний процес щодо поділу Чорноморського флоту та можливості укладення договору про дружбу і співробітництво між Україною і РФ. *Російський парламент питання укладення базового договору відверто ставив у залежність від угод про долю ЧФ, фактично використовуючи політичний шантаж.* Верховна Рада України звернулася із заявою, в якій неоднозначно дала зрозуміти, що такі дії порушують безпеку в регіоні, відіграють дестабілізаційну роль, створюють конфліктну ситуацію, що може призвести до непередбачуваних наслідків. Стосовно Чорноморського флоту позиція України була чіткою: Росія може отримати в оренду інфраструктури військово-морської бази в Севастополі на обмежений період за певну плату, поки не побудує свою базу в Новоросійську.

Врешті-решт сторони узгодили підписання трьох угод по ЧФ. Це — *Угода про статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України* від 28 травня 1997 р., яка укладалася на 20 років від дати її запровадження і термін дії Угоди автоматично може продовжуватися на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна із Сторін не повідомить письмово іншу Сторону про припинення дії Угоди і не пізніше, ніж за один рік до закінчення терміну її дії. Наступний документ — *Угода про параметр розподілу Чорноморського флоту* від 28 травня 1997 р. Ст. 3 документа закріпила за ЧФ Росії низку об'єктів: 31 випробувальний центр, аеродром Гвардійське, військовий санаторій “Ялта”, 830 постів зв'язку і ретрансляції в Ялті і 1001 пункт високочастотного зв'язку в населеному пункті Прибережне Судакського району, 2436 складів ракетного палива на станції Мамут та ін. І, нарешті, *Угода про взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом Чорноморського флоту і перебування ЧФ РФ на території України* від 28 травня 1997 р. В ст. 2 зазначено, що Російська сторона компенсує Українській стороні вартість отриманих від неї кораблів, суден і плавзасобів шляхом проведення у 1998 р. взаємозаліків загальною сумою 526,509 млн дол. на погашення заборгованості України за державними кредитами, наданими їй Росією в 1993 і 1995 рр. Згідно з цією статтею Україна передає Росії в оренду земельні ділянки і розміщені на них об'єкти берегової інфраструктури, а також акваторію бухт у м. Севастополі і Феодосійському порту. Сума щорічної погашеної частини державного боргу України становить 97,75 млн дол.

Було підписано також *Протокол про додаткові заходи щодо виконання угод по ЧФ* від 28 травня 1997 р. стосовно належності Росії трьох причалів у Феодосії і карт перебування ЧФ РФ. Таким чином база дислокації Чорноморського флоту РФ у Севастополі була здана в оренду Росії на 20 років, а орендною платою з боку Росії стало погашення значної частки заборгованості України перед РФ за енергоносії, загальний обсяг якої сягав близько 4 млрд дол.

Отже, статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, параметри розподілу ЧФ і взаєморозрахунки, пов'язані з розподілом, були визначені трьома базовими угодами з питань ЧФ, які набули чинності 6 липня 1999 р.

Водночас в угоді про статус і умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України є серйозні прогалини. Особливо вразливі формулювання ст. 15, за якими можливе переміщення поза місцями дислокації груп військовослужбовців ЧФ (для цього потрібне лише узгодження з компетентними органами України). Зважаючи на таке загальне формулювання, командування ЧФ впевнено заявляє, що тренування загону морської піхоти в Кримських горах за 12 км від місць його дислокації не порушує домовленості, оскільки на цей рейд отримано дозвіл компетентного органу місцевого самоврядування.

Не конкретизована і ст. 13. У ній ідеться про переміщення осіб, які входять до складу військових формувань, та членів їхніх сімей. У разі переведення їх до нового місця служби чи перебування дозволено безмитне перевезення невизначеного переліку майна і товарів широкого вжитку. Це відкриває певні можливості для контрабанди чи вивезення культурних цінностей. Отже, перебування в Криму ЧФ РФ не тільки значно ускладнює дотримання режиму державного кордону України, а й призводить до закріплення виняткового статусу російських військових, вільного переміщення українською територією з проведенням військових навчань, а також особистого пересування та переміщення цінностей.

За Конституцією України використання наявних військових баз на її території для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, передбаченому міжнародними договорами, які ратифікувала Вер-

ховна Рада України. Зокрема, Закон України “Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України”, ратифікований Верховною Радою України 22 лютого 2000 р., встановлює порядок допуску підрозділів збройних сил інших держав на територію України та умови їх перебування, а також порядок здійснення контролю за їхньою діяльністю під час перебування на території України. Привертають також увагу положення законодавчого акта, яких не дотримуються військові контингенти інших держав. Так, забороняється допуск і перебування підрозділів збройних сил держав, які не визнали незалежність України та територіальну цілісність або висувають до неї територіальні претензії (ст. 4). Серед підстав для денонсації міжнародних договорів України щодо тимчасового перебування на її території підрозділів збройних сил інших держав зазначені наявність загрози національним інтересам України або недотримання чи порушення підрозділами збройних сил інших держав вимог міжнародних договорів України, цього закону та інших нормативно-правових актів (ст. 6). Закон передбачає умови, за яких можливе перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України, проте в разі їх порушення контингенти мають бути виведені з української території. У ст. 11 Конституції України зазначається: необхідно дотримуватися її законів; шанувати традиції та звичаї українського народу; не завдавати шкоди національним інтересам України; не посягати на права, свободи та законні інтереси громадян України. У цьому зв’язку варто згадати про присутність Чорноморського флоту Росії на території України; періодичні виступи особового складу ЧФ РФ та членів їхніх сімей на підтримку російського парламенту щодо передачі м. Севастополя Росії, а також протиставлення російської мови українській; підтримку сил, що протистоять утворенню українських шкіл, яку можна розглядати як факт порушення законодавчих нормативних актів Української держави.

Як зазначається у ст. 17, не всіх положень закону дотримується й Україна щодо іноземних військових формувань. Зокрема, це стосується обмеження права власності на окремі види майна підрозділів збройних сил інших держав. Проблемним вбачається й питання виведення іноземних збройних сил з української території, хоча законом передбачені такі дії (ст. 21).

На жаль, і досі не визначено порядок виведення частин ЧФ РФ з території України, порядок їхнього мобілізаційного розгортання та використання в конфліктах з третіми країнами. Низка істотних поступок України з питань перебування російського флоту на її території простежується у підписаних з Росією документах. Так, постанова Кабінету Міністрів України *“Про порядок перетину державного кордону України військовослужбовцями, військовими кораблями (суднами забезпечення) і літальними апаратами Чорноморського флоту Російської Федерації, який перебуває на території України”* від 19 грудня 1999 р. була призупинена згідно з постановою Уряду України від 9 червня 1999 р. № 995 і відновлена постановою Уряду зі змінами й доповненнями лише 24 січня 2000 р. За цим документом, як зазначено у п. 7, для перетину державного кордону України в разі екстреної ситуації командирам військових кораблів достатньо попередити про це українську сторону формально — за 72 години, а реально — за одну годину до виходу в море, оскільки в документах не вказано, що слід розуміти під поняттям “екстрена ситуація”. Тобто російські військові та військово-транспортні судна і літаки фактично безперешкодно перетинають кордон України, незважаючи на можливі ускладнення, що можуть в такому разі виникнути для певних українських служб. Російські військові підрозділи дислокуються у різних навігаційних установах прибережної зони України (маяки, бухти; побудували вздовж берега бази відпочинку тощо), що викликає негативну реакцію української сторони й вимагає негайного розв’язання. У 2000 р. країни підписали низку додаткових угод з питань діяльності Чорноморського флоту РФ на території України, зокрема українсько-російську декларацію та спільну заяву з питань м. Севастополя та Чорноморського флоту.

Сторонам ще належить врегулювати широкий комплекс питань політичного, військового та військово-політичного, економічного й гуманітарного характеру, які не знайшли свого відображення в базових угодах, але відіграють вирішальну роль у визначенні позиції України. Ці питання стосуються: визначення мети і цілей тимчасового розміщення на території України основної бази та основних сил ЧФ РФ; врегулювання порядку дій ЧФ РФ у разі виникнення кризових ситуацій та у випадках

його бойового застосування; визначення порядку здійснення контролю над озброєннями та військовою діяльністю ЧФ.

Деякого прогресу в українсько-російському діалозі з проблем взаємної безпеки та питань розвитку військово-політичних відносин було досягнуто. У січні 2001 р. відомства оборони двох країн підписали план військового та військово-технічного співробітництва, в якому зафіксовані положення про подібність для військових України та Росії завдань реформування збройних сил, розвитку техніки та озброєнь. Було ухвалено рішення про створення об'єднаного командного пункту з контролю за рейдами в Севастополі та про спільне російсько-українське чергування. Вперше після поділу Чорноморського флоту створено спільний військовий підрозділ двох країн.

Невирішеність питань щодо Чорноморського флоту негативно впливає на позиції Української держави і з огляду на формування багатополлярної моделі протистояння в Чорноморському регіоні. Серед морських держав у цьому протистоянні вирізняються головні сили, одна з яких прагне відігравати домінуючу роль, — це Росія, а друга — Туреччина, яка активно протидіє їй, претендуючи на регіональне лідерство. Загостренню ситуації в цьому регіоні, який оголошено зоною американських інтересів, додає політика США. Отже, Чорноморський флот за важливістю регіональних проблем вийшов на перше місце серед інших флотів Росії у зв'язку з перетворенням Чорноморсько-Каспійського регіону на один із головних. Діяльність флоту створюватиме для України нові зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні проблеми, однією з яких може стати мілітаризація регіону.

2002 року знову загострилися проблеми навколо об'єктів ЧФ РФ на території України. 19 листопада Севастопольський суд висунув до Міністерства оборони РФ вимогу передати українській стороні 18 об'єктів, а також маяки на мисі Тарханкут, в районі Євпаторії, Ялти і Солодунова. Севастопольський апеляційний господарський суд прийняв рішення щодо належності 22 об'єктів навігаційно-гідрографічного забезпечення, які розташовані вздовж Кримського узбережжя, від мису Тарханкут до мису Лукул, а також від мису Сарич до мису Аюдаг. При цьому три об'єкти, зокрема Айтодорський маяк на Південному узбережжі Криму, відповідно до рішення суду, залишаються за російською стороною. Тривають судові справи щодо невиконан-

ня Росією умов передачі у власність України гідронавігаційних приладів, іншого устаткування, хоча Україна несе відповідальність за безпеку мореплавства у своїх територіальних водах. *Державні суди України подали до кримських судових установ позови щодо 102 таких об'єктів вартістю близько 90 млн дол.* Україна готова провести інвентаризацію об'єктів, землі, оцінити стан екології на цих територіях з метою перегляду вартості базування ЧФ РФ.

Фактично російське 20-тисячне військове угруповання не тільки забезпечує військово-політичний контроль Росії над Україною, а й утримує Українську державу від участі в інших союзах і блоках, спонукаючи об'єднатись у військово-оборонний союз на теренах СНД (ОДКБ). Військове командування ЧФ РФ не дотримується формату міждержавних відносин, встановленого договірно-правовою базою, часто порушує і міжнародно-правові норми (наприклад сухопутні навчання морської піхоти ЧФ у горах Криму поза місцями дислокації у лютому 2001 р.). Одностороння динаміка російської присутності простежувалася і під час морських середземноморських походів російських кораблів. Моральну й матеріальну підтримку ЧФ РФ надає російське керівництво, депутатський корпус, збройні сили РФ, московська мерія.

Російський депутатський корпус, політичні представники періодично звертаються до теми належності м. Севастополя і Криму, що тісно пов'язано з євроатлантичною орієнтацією України. З боку депутатів і мера Москви регулярно лунають загрози про звернення до Міжнародного суду ООН, а МЗС Росії для продовження оренди пропонує переглянути суму орендної плати за севастопольську базу в Криму, де розташований ЧФ РФ, збільшивши її до кількох мільярдів доларів на рік (нині Росія сплачує близько ста мільйонів доларів). Україна твердо дотримується власної позиції щодо припинення оренди до 2017 р., як це було домовлено у міждержавних угодах. Чергове загострення відносин з Росією спостерігалось під час грузино-осетинського конфлікту, коли Росія без попередження вивела свої військові кораблі і заблокувала узбережжя Грузії, тим самим піддаючи Україну небезпеці визнання її країною агресором, з території якої вийшов військовий флот. Президент В. Ющенко указом за-

требував від російських військових подавати заявку на переміщення збройних сил з місць їх дислокації за десять днів. У разі невиконання регламенту українська влада вимагатиме від Росії залишити територіальні води України або її повітряний простір¹.

Політика напівофіційних домовленостей, зволікання з об'ясуванням кордону відповідно до міжнародних стандартів стало наслідком загострення проблемних питань ЧФ РФ у Криму і давала змогу спекулювати на різних форматах інтеграції, неформально трактувати нинішні кордони як тимчасові та призводила до серйозних прогалин (як у ситуації з островом Тузла) на вістрі загострення військового протистояння з важко прогнозованими наслідками. Отже, проблема Чорноморського флоту, яку штучно було створено у перші роки розвитку Української держави, — це нагальне питання української безпеки на сьогоднішній день. Своєрідним застережним чинником після ЧФ РФ є діяльність Організації Договору про колективну безпеку (ОДКБ) — військової структури деяких країн СНД. Слід зауважити, що Україна, з огляду на посилення ролі ОДКБ на теренах СНД та намагання цього військового утворення координувати свої дії з НАТО, розвиває співробітництво з учасниками організації у статусі спостерігача.

3. Матеріальні і культурні втрати України після розпаду СРСР

Нерозв'язані питання власності. Питання власності пострадянського простору включають ядерну зброю, валютні та золоті запаси, нерухомість, історичні цінності тощо. В “Основних напругах зовнішньої політики України” наголошено, що Україна вважає себе, нарівні з усіма іншими колишніми радянськими республіками, правонаступницею Союзу РСР і не визнає будь-яких переваг і винятків з цього принципу для жодної з держав- правонаступниць без належним чином оформленої згоди всіх цих держав. Про правонаступництво йдеться і в низці угод у рамках СНД. Україна має право також на частку закордонної

¹ <http://www.kommersant.ru/news.aspx?NewsID=131585>

нерухомості колишнього СРСР, яка, за визнанням Росії, належить Україні, а також активів і пасивів колишнього СРСР.

Пошук та реституція втрачених культурних, історичних цінностей — проблема, яку висунуло перед українським народом саме життя, розв'язання її — життєво необхідне для усвідомлення молодим поколінням високого рівня розвитку культури, мистецтва, історичних надбань своєї країни, всього, що формує світогляд громадянина України. Спектр національної культурної спадщини України надзвичайно широкий. Це матеріальні і духовні надбання: атрибути Української держави різних історичних епох, археологічні знахідки, архітектурні залишки та скарби періоду Київської Русі, державні атрибути, зброя, клейноди українського козацтва, мозаїки, фрески, ікони, художні твори, архівні документи, особисті речі видатних історичних діячів, рукописи та стародруки, вироби декоративно-вжиткового мистецтва, етнографічні пам'ятки тощо.

Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (створена 1992 р.) бере участь у розробці стратегії та реалізації рішень щодо повернення історико-культурних реліквій, вивчає міжнародно-правові норми, що забезпечують цивілізаційні шляхи вирішення цього питання, складає реєстри пам'яток національної культури, що опинилися на територіях інших держав, вивчає можливості їх повернення. Зауважимо, що за часів СРСР усе, що мало більш-менш історичну, наукову чи художню цінність, переправлялося до центральних російських сховищ. Частина творів мистецтва з України потрапила до Росії як військові трофеї, що їх повернули радянські війська з Німеччини (під час Другої світової війни з України вивезено 40 вагонів з історичними цінностями).

Свого часу до Росії після знищення козацтва було вивезено атрибути державної влади України — клейноди Запорозької Січі, бібліотеку й інкрустовану коштовним камінням бандуру Івана Мазепи, колекції Пилипа Орлика, Євангеліє Павла Полуботка, особисті речі Петра Могили, матеріали розкопок багатьох курганів скіфської культури, серед яких курган Чортомлик Дніпропетровської області (матеріальні знахідки IV ст. до н. е.), курган Солоха Запорізької області (IX ст. до н. е.), скарби золотих і срібних виробів X–XII ст. (25 кг), віднайдені на Полтавщині, фельдмаршальський жезл графа Рум'янцева-Задунайсь-

кого, який він подарував Успенському собору Києво-Печерської лаври. Давньогрецькі мозаїки, у т. ч. мозаїчне панно “Дмитро Салунський”, а також частина фресок із Михайлівського Золотоверхого собору Києва, знищеного у 30-х роках ХХ ст., також опинилися поза межами України. Тільки в 1950 р. із Львівського історичного музею було вивезено 116 експонатів із золота та срібла (близько 12 кг). А в 1991 р. до Росії вивезено старовинні монети й прикраси зі скарбу, знайденого на Черкащині, та чимало іншого.

Повернення історичних цінностей на батьківщину — окреме питання, що розглядалося країнами СНД. Про це йшлося у рішенні чергового засідання СНД у Мінську (14 лютого 1992 р.) та в статтях спільної угоди (1996 р.). Країни Співдружності, ухвалюючи ці рішення, спиралися на положення резолюцій Генеральної Асамблеї ООН про реституцію культурних цінностей країнам їхнього походження, а також Конвенції від 14 листопада 1970 р. про заходи щодо заборони й попередження ввезення, вивезення і передачі права власності на культурні цінності. Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження підписали всі країни СНД. Створено спеціальну комісію експертів, які мали ознайомитися з фондами державних музеїв, бібліотек та архівів країн СНД. Проте українським фахівцям такої можливості не надали й не допустили до російських сховищ.

Російська Державна дума 20 травня 1992 р. в односторонньому порядку денонсувала Мінську угоду про повернення історичних цінностей країнам їхнього походження. Надалі представники Росії не брали участі в роботі засідань і нарад у рамках СНД, на яких обговорювалися питання повернення культурних цінностей. Росія фактично відмовилася виконувати положення угод про повернення цінностей. Нереалізованою залишилася й пропозиція Білорусі про утворення комісії для розв’язання проблем власності історико-культурних цінностей. Хоча Росія приєдналася до низки міжнародних документів з питання повернення цінностей (тільки у 1972–1989 рр. Генеральна Асамблея ООН прийняла з цього приводу 14 резолюцій), у т. ч. і в рамках СНД, але не виконує їх.

Відповідно до Дагомиської угоди між РФ і Україною про подальший розвиток двосторонніх відносин від 23 червня 1992 р.

та Ялтинської Угоди між Україною і РФ про реалізацію прав на закордонну власність колишнього СРСР від 3 серпня 1992 р. обидві сторони 23 червня 1993 р. парафували угоду про передачу Україні об'єктів зарубіжної власності у 36 країнах.

Залишається складною ситуація довкола ратифікації Верховною Радою України так званого *нульового варіанта* розподілу власності колишнього СРСР. Відповідно до Договору про правонаступництво з державного боргу й активів колишнього СРСР від 4 грудня 1991 р. Україні належить частка в 16,37 % (або 12,1 млрд дол., 7,8 млрд перевідних рублів (використовувалися для розрахунків всередині країни замість доларів США), 42,1 т золота і на 600 млн рублів закордонного майна). Наприкінці 1991 р. пасиви колишнього Союзу оцінювали в 93,7 млрд дол., а активи — у 110,1 млрд, депозити Зовнішекономбанку становили близько 700 млн дол. Згідно з протоколами до договоруsuma зовнішнього боргу СРСР становила 81 млрд дол.; активи: майно за кордоном — 3,5 млрд руб. (за балансовою вартістю), борги країн, що розвиваються — 74 млрд дол., борги колишніх соціалістичних країн — 47,9 млрд перевідних рублів, золото — 259 т. З іншими статтями це становило майже 400 млрд дол.

Водночас оголошено й розмір боргів: близько 100 млрд дол. Україна готова була взяти на себе виплату 16,37 % боргів Союзу: 13,5 млрд дол. і 2,8 млрд перевідних рублів.

Через постійний тиск західних країн Україна свого часу відмовилася від жорсткої позиції щодо вирішення питання власності колишнього СРСР за кордоном. Так, восени 1992 р. вона підписала договір про передавання Росії повноважень щодо управління боргами. Лондонський клуб, який об'єднує найбільші фінансово спроможні держави, надав Росії відстрочку у виплаті боргів. Німеччина відклала сплату боргу ще на вісім років. Однак Росія так і не поінформувала українську сторону про наявне нерухоме радянське майно за кордоном. На початку 1993 р. вона оприлюднила указ президента РФ Б. Єльцина “Про державну власність колишнього Союзу РСР за кордоном” від 8 лютого 1993 р., яким в односторонньому порядку привласнила всі права на нерухомість, що була за кордоном, а також взяла на себе всі зобов'язання, пов'язані з її використанням. Таким чином, *у порушення міжнародно-правових норм були перекреслені всі попередні домовленості щодо поділу власності колишнього СРСР.*

9 грудня 1994 р. уряди Росії та України підписали угоду про *нульовий варіант*, за яким РФ мала стати правонаступницею колишнього СРСР із зовнішнього боргу та активів, у тому числі закордонної власності. *Український парламент не ратифікував зазначеної угоди, оскільки вона була підписана без урахування державних інтересів України.* На вимогу Верховної Ради України Угода могла набути чинності тільки за умов: погашення РФ заборгованості колишнього Зовнішекономбанку СРСР перед резидентами України (на початку 90-х років усі внески українських громадян з ощадбанків були переведені до Зовнішекономбанку, розташованого у Москві); укладення та набуття чинності міжурядової угоди про принципи реструктуризації заборгованості України з державних кредитів, наданих РФ; нотифікації Українською стороною ратифікації РФ угоди про взаємне визначення прав і врегулювання відносин власності від 15 січня 1993 р.; розподілу та повернення Росією належної Україні частки активів та пасивів колишнього Держбанку СРСР; виконання РФ своїх зобов'язань щодо забезпечення вступу України у права власника об'єктами власності колишнього СРСР (відповідно до угод від 23 червня 1992 р. та від 3 серпня 1992 р.); підписання і набуття чинності угоди про оцінювання та розподіл Алмазного фонду та оцінювання, розподіл або грошову компенсацію золотого запасу колишнього СРСР станом на 1 грудня 1991 р., згідно з частками, передбаченими договором про правонаступництво (4 грудня 1991 р.), і фактичне повернення їх Україні; підписання та набуття чинності угоди про повернення в Україну цінностей, які є національним надбанням українського народу за переліком; застосування РФ режиму вільної торгівлі у відносинах з Україною.

Зазначені вимоги містяться у прийнятій Верховною Радою України 19 лютого 1997 р. *Постанові “Про порядок ратифікації угоди між Україною і Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступності по зовнішньому державному боргу й активах колишнього СРСР”*. Відповідно до цієї Постанови російська сторона має надати повну інформацію про балансову вартість закордонної власності СРСР, яку підтверджують висновки міжнародного аудиту, та про стан балансу Державного банку СРСР, Зовнішекономбанку СРСР, а також інформацію про обсяги золотого запасу і Алмазного фонду колишнього

СРСР. Третій пункт цього документа стосується питань об'єктів, зокрема союзного підпорядкування, які станом на 1 грудня 1991 р. розташовувалися в Україні. Слід зауважити, що за попередніми даними таких об'єктів з обох сторін налічувалося більш як 150. Таким чином, питання про закордонну власність виходить за межі лише дипломатичних об'єктів. Це і питання врегулювання проблем правонаступництва щодо боргів і активів колишнього СРСР.

У відповідь російська сторона запропонувала Україні підписати протокол, у якому зазначалася вже інша (менша) кількість об'єктів власності, в основному в країнах, що розвиваються. Під час чергового раунду переговорів (серпень 2002 р.) було обговорено проект угоди про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР. Сторони домовилися підготувати перелік об'єктів закордонної власності колишнього СРСР, що можуть стати предметом переговорів. За інформацією РФ на 7 травня 2003 р. об'єкти повністю перереєстровані у 87 країнах, а в 13 країнах (Австрії, Бельгії, Болгарії, Ірані, Люксембурзі, Німеччині, Польщі, Японії та ін.) — справа не вирішується через позицію Києва, який, за російською версією, “незаконно претендує на зарубіжні активи колишнього СРСР”. Росія вимагає відкликати *українські ноти, якими МЗС України попередив низку зарубіжних країн про недотримання РФ своїх зобов'язань щодо розподілу закордонної власності колишнього СРСР*. Проте проблеми Росії щодо власності за кордоном виникли не тільки з Україною: не оформлено об'єкти в Ірані; проблеми з радянською нерухомістю виникли з країнами Балтії (як республіки СРСР, вони мали дипломатичні резиденції у Франції і не мають наміру їх повертати).

Останнім часом РФ активізувала спроби отримати частку об'єктів на території України. Це стосується оздоровчих баз на південному березі Криму. Водночас російська сторона не визнає права власності України на об'єкти на своїй території, які перебували на республіканському балансі України. Є проблеми, пов'язані з передачею Україні постійного представництва колишньої Української РСР у Москві, де тепер розміщується Посольство України в Росії, та приміщення Українського культурного центру в російській столиці, за яке українська сторона сплачує чималі орендні кошти. Таким чином, російською сторо-

ною ведеться торг щодо передачі Україні деяких об'єктів нерухомості, що належали колишньому СРСР, на заміну ратифікації угоди про “нульовий варіант”.

Іншою проблемою у двосторонніх відносинах є *заборгованість Зовнішекономбанку СРСР перед юридичними і фізичними особами України*. Нагадаємо, що перед розпадом СРСР Україна переказала до Москви акумульовані на рахунках ощадбанків республіки значні кошти вкладників. Про повернення Росією через правонаступників Зовнішекономбанку СРСР власності українських громадян уже не йдеться, оскільки левову частку банку — правонаступника боржника придбав австрійський банк, який не несе відповідальності за попередні фінансові операції вже не чинного суб'єкта. Хоча за чинною міжнародною практикою Україна може домогтися від РФ повернення зазначених коштів. У ситуації, що склалася, Україна, за можливості, в рахунок погашення сум сплачує своїм вкладникам із власних коштів.

З 90-х років ХХ ст. спостерігається посилення економічних позицій Росії в українській економіці, поступове просування і закріплення російського капіталу в Україні. Росія вже з перших років існування СНД почала використовувати ціновий потенціал на енергоресурси як чинник тиску на держави Співдружності. Білорусь, Молдова, Україна свого часу не погодились із такою ситуацією, наполягаючи на встановленні фіксованих цін на енергоресурси. Це пов'язано передусім із тим, що підвищення Росією експортних цін на енергоресурси формує динаміку цін в Україні: так, 1992 р. ціни в паливній промисловості України зросли у 227 разів, в електроенергетиці — у 52 рази, у нафтохімічній промисловості — у 55 разів. Так звана війна цін з Україною супроводжувалась і торговельною “війною”. Росія відмовилась від купівлі української солі, яку держава може видобувати щорічно 8 млн т. Для внутрішніх потреб Україні потрібно 2,5 млн т, решту купувала Росія та інші країни. 30 грудня 1992 р. уряд РФ прийняв Постанову “Про розвиток виробництва кухонної солі в Російській Федерації”, згідно з якою були збудовані власні солевидобувні підприємства. І хоча виконання цієї програми потребувало значних коштів, проте Росія розв'язала питання з сіллю на свою користь.

Набула поширення практика створення спільних українсько-російських підприємств або поглинання російськими компаніями українських заводів шляхом їх приватизації.

На сьогоднішній день Україна могла б запобігти продажу контрольних пакетів акцій стратегічних підприємств. Однак за підтримки тодішнього українського керівництва Лисичанський НПЗ (ЛіНОС), Одеський НПЗ, Херсонський НПЗ, МГЗ та деякі інші українські підприємства стратегічного призначення вже належать, по суті, російським ТНК.

Таким чином, однією з прикмет сучасного економічного розвитку України стало подальше *закріплення російського капіталу на українському ринку*. Так, російським нафтогазовим компаніям, які придбали нафтопереробні заводи України, належать: п'ять нафтопереробних заводів в Росії та Україні загальною потужністю понад 1 млн барелей на день (50 млн т на рік) і більш як 2100 АЗС на територіях обох держав. Росія посилила позиції і в банківській сфері України. 25 вересня 2003 р. російський інвестиційний банк “Траст” розпочав діяльність на українському ринку (серед акціонерів “Траста” фігурують МФО “Менатеп” і нафтова компанія ВАТ “ЮКОС”, які зацікавлені у придбанні українських заводів з виробництва мінеральних добрив — “Вінницьхімпром”, “Сумихімпром”, северодонецький “Азот” тощо). В Україні зміцнилися позиції російської банківської групи по російських валютних запасах “НРБ”, ядром якої є московський Національний резервний банк. Свою діяльність в Україні група розпочала зі створення Банку НРБ-Україна, чисті активи якого становили близько 320 млн грн.

Україна і Росія виступають конкурентами у військовій сфері: російська сторона блокує напрями, в яких не потребує участі українських фахівців. Таке спостерігалось в процесі модернізації керованих авіаційних ракет повітря—повітря для нових літаків “Міг” і “Су”, у введенні Росією обмежень в кооперації з Україною у виборі тематики для подальшого військово-технічного співробітництва. Привертає увагу й те, що Росія у тих сферах, де залежить від поставок з України, намагається вивільнитися від цієї “залежності”, нарощуючи самостійне виробництво. Так, проект літака “АН-70” представники військового комплексу Росії всіляко гальмували, називаючи “неперспективним”. Нині Росія намагається розвивати авіабудівництво

самостійно. Водночас без українських технологій ця справа просувається досить повільно і російські представники укладають контракти на поставку українських літаків АН-148 і АН-148Е, що відрізняються більшою дальністю льоту¹.

Росія, незважаючи на заяви про стратегічне партнерство з Україною, веде боротьбу за ринки збуту військової техніки. Прикладом цього є перехоплення Росією замовників на техніку спільного виробництва, де українська частка становить понад 40 % (грецьке замовлення малих десантних кораблів “Зубр” та ін.). Зазначимо, що за підсумками минулих років Україна входить у десятку країн за обсягом продажу зброї (тільки у 2004 р. було укладено угоди на продаж звичайних озброєнь на суму 400 млн дол. і реалізовано зброї на суму 300 млн, а Росія, для порівняння, того самого року посіла друге місце серед поставальників озброєнь на міжнародний ринок, обсяг її продажу сягнув 6,1 млрд дол., що становило 16,5 % від загальної суми всіх подібних контрактів. Перше місце посіли США — 12,4 млрд дол. або 33,5 % усіх контрактів.

Російські лідери всіляко тиснуть на європейську спільноту стосовно зовнішньої політики України, використовуючи політичні, енергетичні і військові важелі. За заявами російських президентів, з ким бути Україні — зі Сходом чи Заходом, із Росією чи Європою, вирішуватиме не Захід, а Росія. Російські президенти — В. Путін та його наступник Д. Медведєв — шантажують Європу енергоносіями в разі підтримки української позиції щодо євроатлантичного посування². Заради повної енергетичної безпеки Європа змушена рахуватися з Росією. Отже, Україна залишається сам на сам з могутнім сусідом, який використовує різноманітні варіанти тиску на нашу державу.

Українсько-молдовський кордон. Серйозним питанням, що потребувало якнайшвидшого вирішення, було оформлення державного кордону між Україною і Молдовою. І це зрозуміло: Молдова межує з Румунією, яка донедавна висувала тери-

¹ Тільки у червні 2008 р. російські компанії уклали з українськими авіабудівельниками контрактів на 1 млрд 800 млн дол. Прикметним є те, що у виконанні замовлень задіяні 32 українських підприємства (День. — 2008. — 2 серп.).

² Асадова Н., Виноградов А. Котлета по-киевски // Коммерсантъ. — 2005. — 22 февр.

торіальні претензії до Української держави. Відповідно до радянських документів у 1940 р. між колишньою УРСР і МРСР був установлений кордон, за яким Молдова не мала виходу до моря. З проголошенням незалежності двох країн між суверенною Україною і Республікою Молдова з питань встановлення кордону виникли непорозуміння як через географічні зміни у гирлі річки Прут, так і через побудову молдовською стороною широкомасштабного нафтотерміналу без згоди України, фактично із захопленням української території.

Розгляд питання українсько-молдовського державного кордону розпочався з середини 90-х років. Уряд Молдови *1 березня 1995 р. надав чинності Угоді про співробітництво з прикордонних питань*, що дозволило розпочати роботу з делімітації і демаркації державного кордону. Це, у свою чергу, сприяло вирішенню проблемних питань розподілу власності колишнього СРСР, у тому числі об'єктів залізничного транспорту. Парламент Молдови 1994 р. ратифікував міждержавний молдовсько-український договір про власність. Особливо складною для розв'язання стала ситуація, що склалася навколо будівництва порту на р. Дунай поблизу с. Джурджулешти та ділянки кордону в населених пунктах Бессарабська і Паланка. Ускладнювалося питання через проходження кордону: його лінія автотрасою в с. Паланка віддаляла молдовських селян від їхніх земельних угідь. Суперечливою була й територія поблизу с. Джурджулешти, на яку претендували молдовани. Делімітацію державного кордону між Україною і Республікою Молдова спільна українсько-молдовська комісія розпочала 14 липня 1995 р. Нагадаємо, що вся довжина українсько-молдовського кордону становить 1222 км, з них — 29 км (2,4 %), через які виникла напруга у відносинах двох країн.

Пропозиції України щодо утворення в м. Рені міжнародного порту з наданням Молдові сприятливих умов для перевезення і транзиту вантажів молдовська сторона не прийняла: *Молдова наполягала на отриманні української території для спорудження власного порту*. Міністерству закордонних справ Молдови та Дунайській комісії 18 листопада 1993 р. були направлені ноти, в яких викладено позицію України про те, що згідно з документами колишнього СРСР Молдова юридично не мала і не має дунайського узбережжя. А питання про будівництво порту

може бути розглянуто лише за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права тільки після консультацій з Україною як сусідньою державою та завершенням делімітації державного кордону.

Після тривалих переговорів розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. затверджено Директиви з делімітації державного кордону з Республікою Молдовою, в яких зазначено: погодитися з пропозиціями молдовської сторони про визначення проекту лінії державного кордону в районі населеного пункту Бессараб'яска південною окраїною цього населеного пункту із залишенням його (з рефрижераторним депо) на території Республіки Молдова тільки за умови передачі у власність України ділянки території населеного пункту Паланка, якою проходить (7,7 км) автомобільний шлях Одеса—Ізмаїл. При цьому межа державного кордону має визначатися північною стороною дороги, а земельна ділянка (975,5 га) може бути здана в оренду Молдові терміном на 99 років. Відтинок берегової лінії річки Дунай (375 м) має залишатися у власності України.

Черговим фактом порушення державного кордону України з боку Молдови було встановлення молдовського прикордонного поста на українській Дністровській ГЕС (2003 р.). Усі звернення до офіційних молдовських установ, зокрема й МЗС Молдови, щодо виведення прикордонників, не дали бажаного результату.

Двосторонній договір “Про державний кордон” з Республікою Молдова було підписано 18 серпня 1999 р., ратифіковано Верховною Радою України 6 квітня 2000 р. У додатковому протоколі до документа записано, що Республіка Молдова передає у власність Україні ділянку автомобільної дороги Одеса — Рені в районі населеного пункту Паланка та земельну ділянку, по якій вона пролягає. На переданій ділянці діє юрисдикція України. В результаті переговорів сторони дійшли компромісу: на автошляху, яку передано у власність України, поставити прикордонні пости на початку і наприкінці дороги (7,7 км). Молдовський порт, за наполяганням Республіки Молдова, частково охопив і територію України, яку спочатку Молдові було передано в довгострокову оренду. Київ погодився також не розривати бессарабський залізничний вузол і додав до молдовської території ще 480 м по р. Дунай, фактично передавши цю територію Молдові у довічне користування.

Таким чином, унаслідок наполегливості молдовської сторони було втрачено не тільки землі, а й порушено безпековий баланс регіону. Україна власними руками створила сприятливі умови для появи нового конкурента на р. Дунай у галузі перевезення вантажів. А з дозволом на побудову молдовського нафтотермінала з'явився загрозливий регіональний суперник України в енергетичному секторі. Отже, результатом поступок України стало отримання Молдовою виходу до узбережжя Дунаю, яке придатне для будівництва порту та нафтотермінала. Молдова перетворилась на морську державу.

Особливою темою в українсько-молдовських відносинах є *питання кордону з незвіданою Придністровською Молдовською Республікою*, довжина якого становить 386 км. Загалом Придністров'я виступає зоною стратегічних та економічних інтересів України. Понад 80 % усіх імпортних товарів Придністровської Молдовської Республіки ввозиться з України, співробітничать близько 30 підприємств із придністровського боку і 50 — з українського. Готову металопродукцію також відвантажують через українські порти Одеси та Іллічівська. *Транзит вантажів із Придністров'я до країн СНД територією України становить понад 80 млн дол. (без транзиту енергоносіїв)*.

Водночас українсько-молдовський придністровський відрізок кордону є джерелом особливої уваги прикордонників: з усього периметра українського кордону у 2003 р. саме на цій ділянці затримано 100 % вибухівки, 72 % контрабандних товарів, 28 % зброї, 25 % боєприпасів. З Придністров'я через цей кордон надійшло 83 % від усього обсягу наркотичної сировини, яка ввозиться в Україну. На українсько-молдовський кордон припадає 45 % затриманої контрабанди, 60 % — порушників державного кордону України, причому 79 % із них порушують кордон, в'їжджаючи в Україну. Проблеми, пов'язані з придністровським кордоном, загострилися в березні 2006 р.: Україна не пропускала товари без дозволу молдовської сторони. Для розв'язання складних питань тристоронніх відносин було залучено представників ОБСЄ та ЄС.

Питання власності в українсько-молдовських відносинах. За угодою між Молдовою та Україною про взаємне визнання прав і врегулювання відносин власності від 11 серпня 1994 р. молдовська сторона зобов'язувалася передати Україні нерухомість,

що перебувала на її території. За даними Кишинеу, на території України розташовувалося 245 об'єктів молдовської власності, загальною вартістю 453,8 млн рублів за цінами 1991 р. Цими об'єктами є санаторії, пансіонати, бази відпочинку і підприємства в Одеській, Миколаївській, Херсонській областях. Україна не мала об'єктів соціально-культурної сфери на території Молдови окрім Дністровського водопроводу сільськогосподарського водопостачання. Доволі складними виявилися й питання, пов'язані з залізницею, адже сім ділянок молдовської залізниці пролягали територією України. На них розташовано 12 залізничних станцій та низка об'єктів інфраструктури молдовської власності. Оскільки залізничні об'єкти охороняла молдовська поліція, це ускладнювало вирішення питання. Підписаний з молдовською стороною документ про передачу залізниці не було узгоджено з Фондом держмайна України, а частина статей угоди суперечили законодавству України. *14 квітня 1994 р. в Києві сторони врегулювали майнові відносини.* Спільній українсько-молдовській комісії з питань розподілу майна залізничних об'єктів і дільниць, розташованих на суміжних територіях, утвореної в лютому 1997 р. за рішенням двосторонньої міждержавної комісії з питань торговельно-економічного співробітництва, було доручено до 1 червня 1997 р. передати залізничне майно України і Молдови у власність країнам розташування. Вирішення цього питання затягнулося і 17 березня 1998 р. Україна була змушена розпочати оформлення власності згаданих об'єктів в односторонньому порядку. В листопаді–грудні 1998 р. передано на баланс Львівської залізниці майно залізничних об'єктів, розташованих на дільниці Мамалига — Ларга — Сокиряни (територія Чернівецької області), оформлено також кадрову й технічну документацію. Львівська залізниця і державне підприємство “Залізниця Молдови” затвердили технологію роботи на цій дільниці, керування рухом поїздів покладено на українську сторону.

Відповідно до домовленості, досягнутої в Києві на другому засіданні спільної українсько-молдовської комісії з питань розділу майна об'єктів залізничного транспорту, розташованих на суміжних територіях України і Республіки Молдова (7 квітня 1999 р.), об'єкти залізничного транспорту на території Одеської області передано на баланс Одеської залізниці (станції Климен-

тове, Кучурган, Болград, Фрікацей, Лиман, Рені, роз'їзди Карабуцени, загальною протяжністю 121 км).

20 травня 1999 р. в Одесі відбулася нарада представників державної адміністрації залізничного транспорту України і державного підприємства “Залізниця Молдови”. За підсумками наради було укладено договір про спільну діяльність між Укрзалізницею і ДП “Залізниця Молдови”, досягнуто домовленостей з питань тарифної політики та взаємодії залізниць України і Республіки Молдова. Узгодженню технології роботи прикордонного переходу Рені (Україна) — Джурджулешти (Молдова) — Галац (Румунія) мали сприяти тристоронні консультації представників залізничних адміністрацій України, Молдови і Румунії.

Зважаючи, що українською і молдовською територіями пролягають міжнародні транспортні коридори, питання розподілу майна залізничного транспорту між Україною і Молдовою є досить актуальним. У результаті наполегливої позиції української сторони щодо розв'язання питання власності на залізничному транспорті вдалося досягти певних компромісів з молдовською стороною. Однак постійне ухиляння молдовською стороною від прийняття рішень щодо власності на території України було ознакою, з одного боку, інших, далекосяжних намірів керівництва Молдови щодо власності України, а з іншого — повторення сценарію українсько-румунських переговорів з низки важливих територіальних питань.

Висновки. У розбудові українсько-російських відносин необхідно брати до уваги те, що російська зовнішньополітична конфігурація складається й відбувається на порядок значно вищий, ніж українські реалії. На сьогоднішній день Росія є гравцем елітного клубу — Великої вісімки. Росія міцнішає і намагається укріпити свої зовнішні позиції. Це простежується у розвитку російсько-американських і російсько-європейських відносин. *Росія проводить наступальну політику по всіх зовнішніх політичних і економічних позиціях, намагаючись повернути Україну під свій протекторат.* Цілком імовірно, що РФ продовжуватиме претендувати й наполягати на розподілі сфер впливу. Вірогідність такого сценарію підтверджується ускладненням ситуації в конфліктних регіонах СНД, де американські стандарти не спрацьовують. Одним з актуальних питань української зовнішньої політики продовжує залишатися проблема збереження

позитиву відносин з Росією поряд із реалізацією європейського зовнішньополітичного курсу. В українських інтересах — розвивати партнерські відносини за умови взаємоповаги; здатності йти на компроміс; підтримки одне одного з урахуванням інтересів третіх країн; неперервності відносин; наявного прагматизму (про що часто забувають українські політики). Виявами прагматичності на цьому етапі світової політики може бути коаліційна боротьба з тероризмом, об'єднання зусиль у встановленні міцного громадянського миру в конфліктних регіонах із застосуванням цивілізаційних методів; надання гарантій або взяття на себе відповідальності як гаранта за дотримання миру і стабільності в регіоні; віднесення до сфери стратегічності життєво важливих для держави питань.

Прикметною ознакою становлення і розвитку українсько-румунських відносин було питання територіальних претензій з боку Румунії. Саме вони є реальною загрозою для безпеки Української держави. З переважною більшістю країн — європейських сусідів — Українська держава уклала базові договори про дружбу і співробітництво, про визнання кордонів і територіальної цілісності. Деякі питання щодо кордонів перебувають на порядку денному з Російською Федерацією стосовно демаркації кордонної лінії та з Румунією. Справа ускладнюється тим, що Україна на сьогодні опинилася між кордонами колишніх радянських республік — з одного боку, і кордонами Північноатлантичного альянсу — з іншого. Таке геополітичне положення держави вимагає чіткого усвідомлення небезпеки, яка може стати наявною в разі певного ускладнення діалогу Україна—НАТО, або Україна—ОДКБ (Ташкентський договір).

Українська поміркованість у розгляді територіальних питань продовжує надавати опонентам певні преференції. Слід зауважити, що для будь-яких територіальних претензій до України немає ні юридичних, ні фактичних підстав, тим більше, що сучасні кордони Європи були закріплені низкою міжнародних договорів і двосторонніх угод. Аналіз ситуації свідчить, що Україна вчасно не скористалася можливістю, коли можна було реалізувати необхідний пакет умов для набуття членства в НАТО і примусити румунську сторону прийняти необхідне нашої державі рішення. Нині це має бути активний діалог на найвищому рівні, а за потреби — безапеляційний і жорсткий, якщо потріб-

но, то із залученням європейських структур миру і безпеки. Адже згідно з Концептуальними засадами стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр. (Європейський вибір) Україна обрала європейський вектор розвитку, який вимагає врегулювання всіх неузгоджених територіальних питань. Наша держава заінтересована в подальшому якнайшвидшому і повному правовому облаштуванні своїх кордонів, виходячи з власних державних інтересів та розвитку стабільних і добросусідських відносин зі своїми сусідами.

4. Захист прав українських громадян за кордоном

Українські трудові мігранти і співвітчизники за кордоном. Гуманітарний чинник безпеки у всі епохи визначав сутність держави і складову її незалежного розвитку. Шлях, торований державою до безпекового існування всього суспільства, пролягає через кожну особистість, її прагнення і реалізацію конституційних прав.

Новий етап розвитку людства третього тисячоліття, і України зокрема, тісно пов'язаний з постіндустріальною цивілізацією. Істотні зміни відбуваються в соціально-економічній і політичній сферах. Формується новий тип суспільних відносин. Новий цивілізаційний виток — це повернення до особистості з її проблемами і прагненнями. Людство поступово виробило договірно-правову систему, що покликана захищати права особистості. У Статуті ООН (1945 р.) записано, що міжнародна співпраця здійснюється з метою дотримання прав людини і основних свобод для всіх. Основні права і свободи закріплено у Загальній декларації прав людини (1948 р.). Україна як одна з держав-засновниць ООН взяла на себе ці зобов'язання (відповідно до ст. 55 Статуту). Завдяки широкому міжнародному визнанню Загальної декларації прав людини, в конституціях понад 120 країн світу перелік, зміст і допустимі обмеження прав і свобод, що містяться в документі, перетворилися на загальновизнані норми міжнародного права — міжнародні стандарти прав людини. Українська держава ратифікувала Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1973 р.). Приєднавшись до Конвенції

про захист прав і основних свобод людини (1950 р.), Україна взяла на себе зобов'язання імплементувати положення документа до національного законодавства. Виконуючи вимоги правонаступництва, держава стала складовою міжнародної системи захисту прав людини. Конституція України дотримання прав людини визначає як найголовніше завдання і покликання держави. У ст. 3 Основного Закону йдеться про те, що свободи людини та гарантії їх визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Права людини і громадянина мають бути захищені не лише в державі, а й поза її межами. Захист прав українських трудівників за кордоном забезпечує ст. 25 Конституції України.

Значна спільнота української трудової міграції сформувала своєрідний феномен нової людини-заробітчанина, надала поштовх для розвитку міжнародно-правової бази у сфері захисту прав вітчизняних трудівників за кордоном, висунула на порядок денний проблеми, які містять потенційні загрози безпеці України. Слід зауважити, що міграційні зв'язки держави є несприятливими. Так, з 1994 р. зовнішня міграція має стійке негативне сальдо, яке в середньому становило 106 тис. осіб. Депопуляція і міграційний вплив населення були одними з причин зменшення чисельності населення України, яке з 51,584 млн осіб у 1990 р. скоротилося до 48 млн осіб на 2005 р.

У зв'язку із загостренням ситуації на внутрішньому ринку праці, зростанням безробіття, затримками з виплатами заробленого, виїзди за кордон з метою заробітку стали засобом виживання для багатьох українських сімей. За даними Міністерства праці України у 1999 р. працевлаштувалися за кордоном 28,2 тис. громадян України, з яких у країнах СНД, зокрема в Росії та Молдові, працювали 960 осіб, за межами СНД — 27,3 тис. осіб. За іншими оцінками кількість таких громадян перевищує офіційні дані і коливається від 500 тис. до 3 млн осіб на рік.

Українці працюють у Великій Британії, Франції, США, Канаді, ФРН, Туреччині, Португалії, Швеції, Польщі та інших країнах світу. Потік трудових міграцій з України є досить потужним — в інші роки сягає 7 млн осіб і набуває подальшого розмаху. Проте офіційна статистика стосовно трудящих-мігрантів з України не віддзеркалює реальної картини трудової міграції, оскільки переважна більшість українських громадян працевлаштовується самостійно і часто нелегально.

За кількістю українських громадян, які виїждять за кордон у пошуку заробітку, першість належить Російській Федерації: прибулі українці становлять 30 % від загальної кількості працюючих у РФ іноземців. Зазвичай українські мігранти в РФ залишаються на постійне проживання. У 2003 р. в Росії трудових мігрантів з України налічувалося близько 1 млн осіб (у сезонний пік — понад 3 млн), а в російській столиці — понад 100 тис. осіб. Переважна більшість українських громадян працює на будівництві, у сільському і лісовому господарстві, промисловості, транспорті та соціальній сфері.

Однією з причин широкого залучення іноземців до РФ є несприятлива демографічна ситуація, яку визнано катастрофічною. Одним з найефективніших шляхів поліпшення демографічної ситуації і поповнення трудових ресурсів керівництво РФ вважає залучення в Росію громадян СНД із наступним набуттям російського громадянства, для чого потрібен закордонний паспорт. Кожного року українські закордонні паспорти тільки в Москві отримують близько тисячі громадян України. За інформацією МВС РФ у 2001 р. громадянство Росії оформили понад два мільйони осіб переважно працездатного віку, більшість яких — українські громадяни. Отримання російського громадянства не є позитивним явищем для Української держави як з економічних, так і соціальних причин. 70 % мігрантів — вихідці з промислово розвинених регіонів України — Донецької, Луганської і Харківської областей. Цей процес несе і низку соціальних загроз для України. Зазвичай представники чоловічої статі — громадяни України — не визнають факту залишення в країні неповнолітніх дітей. Дозвіл на постійне проживання за кордоном українські установи автоматично надають тим громадянам, які виїхали з України до 1 березня 1997 р. Отже, дітям, які залишилися, держава має сплачувати пенсію або інші соціальні виплати до 18 років. До того ж в Україні залишаються батьки похилого віку, всі турботи про яких також лягають на державу. Оскільки не відпрацьовано механізм обліку громадян призовного віку, що перебувають за кордоном, постають проблеми і для Збройних сил України. Молоді люди — громадяни України до 25 років намагаються “пересідати” набір в українську армію на російській території, а з виповненням 25 років отриму-

ють російське громадянство і вже в російську армію їх не призивають вже за віком.

Різномірні економічні потенціали України і Росії, спрощений режим перетину кордону, відсутність візового режиму, а також політика заохочування і залучення на роботу дешевої робочої сили — все це посилює міграційний процес з України. Розвиткові захисних механізмів прав українських громадян у РФ не сприяє існуюча договірно-правова база відносин, що породжує проблеми, які виникають в українських громадян в РФ. У зв'язку з єдиним громадянством України, закріпленому *Законом “Про громадянство України”*, постає низка питань. У березні 1996 р. спеціальна комісія, створена при Президенті України, розробила проекти договорів про усунення випадків подвійного громадянства, а також про запобігання подвійному громадянству. Пропозиції щодо подібних угод були направлені до всіх країн СНД.

У мігрантів виникають також проблеми, пов'язані з недотриманням умов прийому на роботу, реєстрацією, оплатою праці і відсутністю соціального захисту. Негативні наслідки мало нововведення російською стороною з 14 лютого 2003 р. міграційних карток для іноземців, що перетинають російський кордон (“Положення про міграційну карту” в РФ розроблено 9 листопада 2002 р.). Запровадження міграційних карток зіграло негативну роль у реалізації попередніх домовленостей з Російською Федерацією, насамперед угоди між урядами про безвізові поїздки громадян України і Російської Федерації від 16 січня 1997 р., а міграційні картки можна розглядати як перший етап на шляху до впровадження візового режиму.

Змінено законодавство Росії щодо прийому робітників-мігрантів з інших країн. 1 листопада 2002 р. в Росії набув чинності закон “Про правове положення іноземних громадян у РФ”, яким введено новий порядок прийому і дозволу на роботу іноземців, розроблена система міграційних трудових квот і мита. Водночас Федеральна міграційна служба Росії зосередила увагу на контролюванні потоків трудової міграції в країну для “запобігання колосального удару по економіці і фінансовій системі”. За інформацією Центрального банку Росії майже 50 % придбаної валюти громадяни СНД безмитно вивозять з російської території.

У 2003 р. іноземці вивезли з РФ близько 10 млрд дол. США, при цьому частка українських громадян становить 1,4 млрд дол.

Через низку чинників переважна більшість українських громадян працює на території Росії поза правовим полем: російські роботодавці не зацікавлені в оформленні дозволу на працевлаштування, зважаючи на значні матеріальні витрати. Легалізація накладає додаткові зобов'язання на роботодавця: оплата спеціального внеску, забезпечення мінімальної заробітної плати, соціального та медичного захисту, належних умов праці, дотримання технічних вимог техніки безпеки тощо. В результаті 90 % працюючих трудових мігрантів задіяні у тіньовій економіці. Зростає кількість звернень українських громадян, які працюють в Росії, щодо порушення їхніх прав: у 2002 р. з цих питань звернулися 964 особи, що на 246 осіб більше, ніж у 2001 р. Характерним для міграції з України в Росію є те, що значна частина українців перебуває на території Росії на законних підставах, здійснюючи нелегально лише трудову діяльність. Відповідно українські трудові мігранти як іноземці, що легально перебувають на території РФ, повинні мати всі права та свободи, пов'язані з цим статусом, але на практиці це відбувається не завжди.

Наступним питанням щодо врегулювання прав громадян є виконання положень українсько-російської консульської конвенції у частині захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб України та РФ, укладення двосторонньої угоди про гарантії прав громадян України, які працювали в районах Крайньої Півночі і прирівняних до неї місцевостях, у частині пенсійного забезпечення цієї категорії осіб, а також двосторонньої міждержавної угоди про реадмісію¹. Захисту прав українських громадян за кордоном сприятиме вдосконалення наявної договірної бази двосторонніх відносин, урахування норм міжнародного права, а також проведення моніторингу російського ринку праці з метою укладення взаємовигідних двосторонніх угод про використання робочої сили з України на території Росії.

Підтримка на належному рівні вже досягнутих договірних зобов'язань, а також вдосконалення положень закону про гро-

¹ *Рeadмісія* — повернення. Угода про Р. містить зобов'язання держави приймати нелегальних мігрантів, які потрапили за кордон з її території.

мадянство України сприятиме забезпеченню правового статусу українського робітника за кордоном: медичне страхування, право на отримання та переказ в Україну чи за кордон пенсій, регресів тощо. Усунення розбіжностей в політичних підходах до розв'язання проблем міграції в РФ, вироблення правових механізмів, що відповідають стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, сприятимуть поступовій адаптації соціальної політики нашої держави до стандартів ЄС.

Водночас існують інші проблеми у забезпеченні прав українських громадян за кордоном: моряків, громадян, позбавлених волі, дотримання прав людини у зв'язку із загибеллю (смертю) та похованням, у системі пенсійного забезпечення за кордоном тощо. Внаслідок арештів екіпажів морських суден тільки у 1999–2001 рр. до Федерації морських професійних спілок України звернулося 1654 українських моряка з проханням надати допомогу щодо репатріації, виплати заробітної плати, компенсацій у зв'язку із заподіяною їхньому здоров'ю шкодою та юридичну допомогу. Федерація допомогла 976 морякам на суму 2,1 млн дол. США, отриманих від судовласників шляхом правової допомоги. МЗС України у 2002 р. повернуло в Україну 214 моряків, з них 183 було надано допомогу в отриманні заробітної плати на загальну суму 624600 дол. США. Для усунення причин, які призводять до того, що українські моряки опиняються за кордоном у беззахисному становищі, потрібно вдосконалити національне законодавство з питань діяльності підприємств, що є посередниками у працевлаштуванні моряків за кордоном, а також ратифікувати основні конвенції Міжнародної організації праці, зокрема, конвенцію 1996 р. № 179 про наймання та працевлаштування моряків, яка передбачає ефективні та всеохоплюючі міжнародні стандарти захисту соціальних прав моряків, а також урегулювання та контроль за діяльністю фірм, що здійснюють посередницькі функції з наймання моряків на судна іноземних судовласників. Проти цього виступають приватні крьюнгові компанії, які в такому разі будуть позбавлені можливості отримувати прибутки за рахунок безробітних українських моряків. Цьому заперечує і Федерація морських профспілок України, що знаходиться в Одесі. На думку центральної установи профспілок, це зменшить кількість на-

званих компаній, що призведе до звуження можливостей правецлаштування моряків.

Складною для розв'язання є проблема захисту прав громадян України, позбавлених волі в зарубіжних країнах. За даними МЗС України таких осіб налічується 10 тис., а відбували покарання за вироками іноземних судів понад кілька тисяч громадян. Так, від загальної кількості заарештовано і засуджено громадян України в Греції — 2 %, Угорській Республіці — 7 %, Республіці Білорусь — 8 %, Чеській Республіці — 10 %, Республіці Польща — 11 %, Російській Федерації — 12 %, ФРН — 17 % та Іспанії — 22 %. В Іспанії ця кількість становила більш як 1200 осіб.

Переважна більшість країн дотримується стандартів щодо затриманих і засуджених осіб, закріплених у таких міжнародних документах: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 р., Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводження чи покарання 1987 р. тощо. Консульські відносини України з іноземними державами будуються на підставі багатосторонніх та двосторонніх договорів, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права з належним урахуванням законодавства країн. Передусім беруться до уваги положення Віденської конвенції з консульських відносин 1963 р., учасницею якої є Україна. В конвенції містяться основні гарантії діяльності консульських посадових осіб щодо захисту прав громадян держави, яку вони представляють, і які були з тих чи інших причин позбавлені волі на території держави перебування. Слід зауважити, що понад 160 країн світу є учасницями Віденської конвенції. До зазначеного документа додаються десятки двосторонніх консульських угод, підписаних Україною з іноземними державами, які доповнюють і закріплюють положення конвенції. При цьому, українські представники спираються на статті Консульського статуту України, затвердженого Указом Президента України 2 квітня 1994 р.

Незважаючи на доволі широку договірно-правову базу, що визначає, регламентує і впроваджує механізм захисту прав громадян, позбавлених волі за кордоном, існує безліч нерозв'язаних проблем. Переважна кількість є наслідком недотримання міжнародних вимог, викладених у правових документах, порушення права українських громадян на невідкладну передачу повідомлень, адресованих консульській установі України, порушень кримінального процесуального законодавства під час арешту, досудового слідства і судового розгляду. Проблеми час від часу загострюються ще й через відсутність відпрацьованого механізму інформування установами МЗС України родичів заарештованого або засудженого. Бажають кращого умови утримування українських громадян за ґратами: низка заворушень у 2000-х роках мали місце в Чеській Республіці, де голодували майже 6 тис. засуджених, серед яких більш як 200 українських громадян. У жахливих умовах перебували засуджені українські жінки у Грецькій Республіці тощо.

Зростає кількість громадян України похилого віку, які виїжджають на постійне проживання до зарубіжних країн. Відповідно до *Закону України “Про пенсійне забезпечення”*, воно здійснюється на підставі договорів з іншими державами. За основу нарахування та виплати пенсій, закріплених у цих угодах, покладено два принципи: територіальний та пропорційний. За територіальним — пенсіонеру нараховується пенсія за новим місцем проживання, якщо такий вид пенсії передбачений законодавством договірної сторони, а стаж зараховується на основі довідок з місця попереднього перебування. Відповідні угоди Україна уклала з усіма країнами СНД, а також Угорщиною, Монголією та Румунією. За пропорційним принципом нараховуються пенсії тим, хто переселився до Латвії, Іспанії, Литви, Естонії, Словаччини, Болгарії і Чехії. Фактично кожна з договірних сторін призначає пенсію за стаж роботи і виплачує сторона попереднього місця проживання. У багатьох випадках застосування такого принципу зумовлює низку проблем, особливо в країнах Балтії, де проживає чимало громадян України пенсійного віку. Значні труднощі виникають у тих країнах, з якими відповідні угоди не підписані, особливо в Німеччині, США, Ізраїлі та ін. Українським громадянам у таких випадках виплачуються призначені пенсії за шість місяців наперед перед виїз-

дом за кордон. Виходом з цього може бути тільки укладення відповідних угод про пенсійне забезпечення громадян України за кордоном. Особливої уваги потребує ситуація, що склалася з пенсійними нарахуваннями громадянам України, які працювали в регіонах Крайньої Півночі РФ або прирівняних до них регіонах: із заявлених 2500 справ російська сторона виплачує відповідні пенсії тільки 955 особам. Отже, міграційні процеси з України вимагають подальшого вдосконалення і узгодження з країнами-учасницями. Громадяни Української держави також потерпають через недосконалу систему захисту прав робітників-мігрантів за кордоном.

У новому баченні дотримання прав національних меншин постає проблема захисту прав людини. Це поняття характеризується як з внутрішнього, так і зовнішньополітичного боку. Важливість означеного полягає в тому, що більшість зарубіжних країн ставлення до національних меншин розглядають як основний критерій до розвитку двосторонніх відносин. Збереження внутрішньополітичного миру було б неможливим в ситуації явних міжетнічних конфліктів. Одним із досягнень політики Української держави є збереження міжнаціональної злагоди. Україна є поліетнічною державою, що, з одного боку, покладає на неї відповідальність за захист прав представників етнічних меншин паралельно з урахуванням потреб і вимог титульної української нації. З іншого — етнічний чинник є тим важелем, який визначає і формує ставлення до України з боку держав, чия етноскладова населення в ній представлена. Відповідно до стану захищеності прав етнічних меншин розвиваються відносини України з європейськими структурами — Радою Європи, ОБСЄ, ЄС тощо, покликанням яких, у тому числі, є захист прав і свобод особистості. Водночас виражена етнополітика України певною мірою сприяє діалогу на всіх рівнях, у тому числі дає можливість обстоювати інтереси української діаспори за кордоном.

Загальновизнані форми і принципи міжнародного права, з одного боку, і національна безпека України — з іншого, вимагають реалізувати таку стратегію в етнополітичних відносинах, яка будувалася б на балансі інтересів усіх етносів. Отже, в Україні формується полікультурне суспільство на засадах національної злагоди, зокрема територіального патріотизму та етнічного плюралізму. Відповідно до ст. 10 Закону “Про націо-

нальні меншини в Україні”, яка гарантує право на збереження життєвого середовища у місцях історичного і сучасного розселення національних меншин, розгорнувся процес повернення історичних назв населеним пунктам у місцях їх компактного проживання. За рішеннями органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування 27 населеним пунктам Закарпатської і 4 населеним пунктам Чернівецької областей повернуто історичні назви. Подібна робота здійснюється й в інших областях України.

Ефективним механізмом забезпечення прав національних меншин України, як і засобом захисту прав зарубіжних українців, є укладення міждержавних і міжвідомчих двосторонніх угод з країнами, які споріднені з меншинами України єдиним етносом. Такі угоди дають змогу впливати на вирішення окремих питань існування своїх етнічних меншин у сусідній країні. Угоди про співробітництво з питань міжнаціональних відносин зі спорідненими за функціями відомствами підписано з Угорщиною, Республікою Молдова та Литовською Республікою. Обговорюються угоди з відповідними органами виконавчої влади Російської Федерації, Азербайджанської Республіки, Республіки Казахстан. До того ж розробляються міждержавні угоди про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, з Грузією, Республікою Узбекистан, Республікою Білорусь, Азербайджанською Республікою та Республікою Казахстан.

Особливу увагу деякі країни у зазначених питаннях приділяють роботі міжурядових двосторонніх комісій з питань забезпечення прав меншин, як, наприклад, двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури та українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин.

Міжнародні структури і захист прав національних меншин. Значну підтримку Україні у передачі світового досвіду щодо реалізації міжнародно-правових норм захисту прав і гарантування свобод представникам національних меншин надали міжнародні організації. Особливу позицію в питаннях задоволення потреб національних меншин в Україні посіла ОБСЄ, місія якої розпочала роботу в Києві 24 листопада 1994 р., а в Криму (м. Сімферополь) — у квітні 1996 р. Основну увагу місія

ОБСЕ зосередила на питаннях підтримки суверенітету, територіальної цілісності і непорушності кордонів України відповідно до основоположних принципів повоєнного устрою світу. Місії також доручалося з метою попередження конфліктів і суперечок встановити контакти з владними структурами, політичними партіями, представниками громадських організацій.

ОБСЕ зосередила свою увагу на питанні статусу Автономної Республіки Крим (АРК) як автономного утворення на теренах України. Зокрема “круглі столи” у травні 1995 р. у м. Локарно, а також у голландському м. Нордвіку в березні 1998 р. були присвячені узгодженню політико-правових аспектів статусу Кримської автономії та проектів Конституції АРК. Місія приділяла увагу поверненню до Криму більш як 250 тис. осіб — представників кримськотатарського народу. У червні 1998 р. завдяки активній роботі місії ОБСЕ на облаштування кримських татар було виділено кілька мільйонів доларів, що сприяло реінтеграції колишніх депортованих. У грудні 1997 р. Постійна рада ОБСЕ скоротила чисельність місії в Україні, а в грудні 1999 р. — припинила її діяльність, що стало безпрецедентним фактом в історії роботи ОБСЕ, коли місія припинила свою діяльність через успішне виконання покладених на неї завдань.

За результатами переговорів щодо пошуку нових форм співробітництва України з інституціями ОБСЕ було прийнято рішення заснувати з 1 червня 1999 р. посаду координатора проектів ОБСЕ в Україні. Серед проектів — реформування процедур подачі і розгляду скарг та апеляцій у зв’язку з виборами, забезпечення захисту прав людини в Україні, боротьба з торгівлею людьми, перегляд законодавства з прав людини з метою приведення відповідно до прийнятних міжнародних норм, управлінська допомога Верховному суду України тощо.

Надсилаючи свого часу постійних представників в Україну, керівництво організації дещо перебільшувало наявну конфліктогенність в регіоні, надаючи їй зайвого драматизму. Якщо ситуації з поділом Чорноморського флоту та визначенням статусу м. Севастополя справді потрапляли у площину питань, що потрібно вирішувати на міжнародному рівні, то внутрішньополітична та національно-етнічна ситуація в Криму залишалася стабільною, до того ж вона є суто внутрішньою справою України. Працівники місії ОБСЕ в Криму відкрито заявляли про реаль-

ність збройного конфлікту на півострові в результаті повернення кримських татар, що було вочевидь перебільшенням.

Інше питання цієї площини — процес так званої мовно-культурної “українізації” кримського населення. Пильна увага до мовних проблем, прагнення втручатись у внутрішні справи, підтримка позицій іноземних держав в обстоюванні їхніх інтересів в Криму — все це поставило питання щодо доцільності присутності місії ОБСЄ в м. Сімферополі. Помилкові кроки місії ОБСЄ мали негативні наслідки для малодосвідченої української демократії та владних інститутів у створенні у складі держави фактично самостійного формування. Політика представників місії могла призвести до далекосяжних наслідків для всієї держави, посилити загрозу безпеці, прагнення відсторонення півострова від проблем України, а переселення значної кількості чужорідного населення без достатньої підготовки, за відсутності матеріальних засобів, не вирішення юридичних питань щодо гарантування прав і обов’язків переселенців зумовило появу нових викликів стабільності в Криму. Зокрема, це питання надання громадянства кримськотатарському населенню, фінансові труднощі, сутички за землю між місцевим і прийдешнім населенням зокрема у м. Судаку, “походи” на столицю АРК м. Сімферополь тощо. Робота місії ОБСЄ в Україні негативно позначилася на загальнодержавному кліматі злагоди і цілісності Української держави.

Окремим питанням у забезпеченні прав і свобод людини, а отже, “підтягуванням” країни до світових стандартів є проблема відновлення історичної справедливості: повернення нащадків народів, виселених з території України, передусім — кримськотатарського населення. Нагадаємо, що у травні 1944 р. сталінський режим здійснив депортацію кримськотатарського народу: усього було вивезено до Узбекистану та деяких районів Казахстану, Киргизстану, Таджикистану та Росії близько 200 тис. осіб. Улітку 1944 р. такі акції здійснювалися й щодо кримських болгар, вірмен, греків — загалом виселено близько 38 тис. осіб. Ще в 1941 р. з України було депортовано понад 450 тис. німців та осіб інших національностей, які входили до складу німецьких сімей. Неодноразово виселялись й етнічні українці, особливо із західноукраїнських земель.

З часу здобуття незалежності Україна сприяє поверненню представників репресованих народів на батьківщину, постійно надаючи кошти на облаштування депортованих, розв'язує культурні та освітні проблеми. Затверджено спеціальну програму першочергових заходів із розселення й облаштування понад 250 тис. кримських татар та осіб інших національностей, що повернулися в останні роки до Криму. Активніше почали залучати країни СНД, інші держави, міжнародні організації та фонди до розв'язання зазначеної проблеми. Зусилля України в цьому напрямі підтримало світове співтовариство: Програмою розвитку ООН, Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців і Міжнародною організацією з міграції.

Закон України “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 р. став відправною точкою у розв'язанні проблем реабілітації жертв політичних репресій. 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла *Закон “Про громадянство України”*, який набув чинності 13 листопада 1991 р. На підставі закону громадянами України стали всі депортовані особи, у тому числі 146 574 кримські татари, які на той час повернулися в Україну. 16 квітня 1997 р. набула чинності нова редакція закону про громадянство, до якого внесено поняття депортованих народів. До законодавчої системи України входять також укладені та ратифіковані нею міжнародні договори. Зокрема, Угода з питань, пов'язаних з відновленням прав депортованих осіб, національних меншин та народів, укладена країнами СНД 9 жовтня 1992 р. у м. Бішкеку. За конституційними нормами, бішкекська угода є такою самою частиною національного законодавства, як і будь-який законодавчий документ України. На окремих осіб із числа депортованих поширено відповідні норми *Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні”*, прийнятого 17 квітня 1991 р. (внесено зміни і доповнення 15 травня 1992 р.).

Проблемні питання етнічної політики України та шляхи їх розв'язання. Із самого початку, коли постала кримськотатарська проблема, головне навантаження щодо її вирішення — політичне, юридичне, фінансове — лягло на Україну. Незважаючи на скрутне фінансове становище, держава у 1990–1998 рр. фінансувала повернення і облаштування кримськотатарського народу, що становило 5 % від загальної суми всіх капіталовкла-

день на освіту, культуру і науку. Доцільно нагадати, що кримські татари становлять в Україні 0,5 % населення. Проблема непромірних витрат полягала в тому, що процес повернення відбувався неконтрольовано, як передбачалося у державній концепції.

Слід зауважити, що Україна багато зробила для облаштування народу в Криму: на ці цілі було надано понад 800 млн грн. За рахунок державних коштів побудовано 375 тис. кв. м житла, на яких розселено 32 тис. кримських татар. Прокладено 1130 км ліній електропередач, 715 км водопровідних мереж, 100 км доріг, понад 100 км газопроводів. У 2004 р. на реалізацію програми із облаштування депортованих призначено 20,6 млн грн, а з бюджету автономії — 7,5 млн. Проте зазначених коштів поки що не вистачає.

Питаннями кримськотатарського населення поза ОБСЄ опікувалися УВКБ ООН (програма розвитку інтеграції), датська рада у справах біженців, турецьке агентство “ТІКА”, Міжнародний Червоний Хрест та інші міжнародні організації. Фінансову підтримку надавали країни та організації — донори. У Криму діє також Міжетнічна рада. Так, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців згідно з мандатом, затвердженим Генеральною асамблеєю ООН, надавало допомогу у питаннях громадянства кримських татар.

Особливої думки у цих питаннях дотримуються деякі представники кримськотатарського народу. Привертає увагу політика меджлісу, який не підтримував кампанію з отримання українського громадянства. Нагадаємо, що Курултай на референдумі 20 січня 1991 р. висловився проти утворення Кримської АРСР: “Кримська АРСР, що відновлюється не як національно-територіальне утворення, розглядається як спроба юридичного закріплення результатів депортації... і не визнається Курултаєм в такому вигляді”. Деякі представники кримськотатарського народу (зокрема Н. Бекіров — керівник політико-правового відділу меджлісу) і досі вважають, що закони в Україні використовуються для дискримінації кримських татар, утиску, недотримання прав людини. З його позицією збігаються думки М. Джемілева: “Неможливо вирішити проблеми, спираючись на закон про національні меншини в Україні. Слід враховувати й колективні права народу. Негативна ситуація, що склалася, полягає не в тому, що кримські татари володіють меншими права-

ми, а в тому, що Україна не забезпечила їм рівних умов”. Вимогами нащадків депортованих є: визнання серед офіційних мов автономії мову кримськотатарського народу, забезпечення адекватного представництва в органах влади. Серед інших проблем називається земельне питання. Керівництво меджлісу закликає владні структури розробити механізми, які б забезпечували кримських татар землею принаймні в такій самій кількості, як і інших громадян — мешканців Криму. Водночас кримські татари покладають надії на прийняття закону “Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою”.

Питання кримських татар є важливим регіональним чинником України. Неприпустимим є ігнорування проблеми кримських татар з точки зору стратегічної перспективи держави. Якщо тактичне питання співпраці з кримськими татарами поступово вирішується, то стратегічна лінія практично відсутня. Залишаються складними питання збереження принципу права кримських татар на самовизначення, що суперечить громадянським правам решти жителів Криму. Конституційне закріплення різниці у правах між “корінною” і “некорінною” частинами кримського населення також становить небезпеку держави. Не слід забувати, що рішення, прийняті Курултаєм і меджлісом в 1991 р., зустріли стриману оцінку не лише з боку державних органів, а й негативну реакцію нетатарського населення Криму.

Політика захисту співвітчизників РФ за кордоном і позиція України. Своєрідну загрозу безпеці України може становити політика сусідніх держав, які під приводом захисту прав співвітчизників втручаються у внутрішні справи України. Особливо складною є проблема з так званим “російським чинником”. Активне розповсюдження російськомовної літератури значно переважає за кількістю, а в деяких випадках і за якістю, українську; функціонує значна кількість російськомовних освітніх і культурних закладів; значно впливають російські мас-медіа, які поступово заповнюють український інформаційний простір тощо. За статистичними даними перепису 1929 р. в Україні проживало 3 млн росіян, 1959 р. — 7 млн, 1989 р. — 11,4 млн росіян, або 22 % населення, 2002 р. — 8 млн осіб. Із загальної кількості 4 млн є мігрантами, які прибули в Україну за останнє десятиліття. Якщо врахувати, що 50 % українців визнає російську мову

своєю рідною, можна дійти висновку про наявність певної загрози для України з боку російського чинника.

У Росії до числа співвітчизників відносять не тільки етнічних росіян, що з різних причин опинилися поза межами Російської держави, а й громадян різних національностей, які проживали на території Росії. В деяких випадках співвітчизниками вважаються усі колишні громадяни радянського простору, що проживають майже в усіх країнах світу. Певний інтерес викликає заява Держдуми РФ “Про права руського народу на самовизначення, суверенітет на всій території Росії і возз’єднання в єдиній державі”, де територією Росії було названо весь пострадянський простір.

У зв’язку з тим, що природний приплив мігрантів із країн СНД скорочується, Росія стала перед проблемою залучення трудових ресурсів іншими методами. Поліпшити демографічну ситуацію в Росії має і залучення молоді на навчання в російські вищі навчальні заклади, на контрактну службу в російську армію. За підрахунками, закон дасть змогу залучити в Росію шляхом отримання громадянства за спрощеною схемою 20–25 млн осіб. Наступним кроком стало рішення Верховного суду РФ (19 листопада 2003 р.) продовжити на необмежений термін дію паспортів колишнього Радянського Союзу зразка 1974 р. Таким чином, репатріацію співвітчизників російського походження з регіонів СНД оголошено в Росії чи не головним завданням на найближчу перспективу. Серед засобів залучення етнічних росіян в Росію є надання російського громадянства особам, які проживають також і в Україні. При цьому, за російською конституцією, це не вимагає виходу з українського громадянства.

Серед нових тенденцій простежується також ставлення Росії до співвітчизників не як до потенційних переселенців, а переважно як до “опорних пунктів” у країнах перебування. В розвитку потужної діаспори Росія вбачає своєрідний чинник впливу. Досвід провідних демократичних держав Заходу свідчить про надзвичайно успішну лобістську діяльність найактивніших діаспор світу (наприклад, єврейської та вірменської). Отже, політика Російської держави щодо співвітчизників за кордоном формується вибірково: в одних країнах реалізується програма заохочення виїзду, а в інших — програма боротьби за права діаспори. Привертає увагу положення про те, що *дискримінація гро-*

мадян РФ, які проживають за кордоном, може слугувати підґрунтям для перегляду політики РФ щодо іноземної держави.

Активна російська політика проводиться із залучення на навчання української молоді. Правовим підґрунтям є угода між урядами України та Росії про співробітництво у галузі культури, науки та освіти, підписана 26 липня 1995 р., а також угода про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і вчених звань від 26 травня 2000 р. і протокол до неї від 28 січня 2003 р. Указом президента РФ у 2002 р. було збільшено квоту на безкоштовне навчання у російських ВНЗ студентів із СНД. За російськими статистичними даними в середньому щорічно в Росії навчається близько 10 тис. українських громадян (з яких оплачують навчання 2 тис. осіб), з них у 400 вищих закладах — 7 тис. студентів і в 300 середніх спеціальних навчальних закладах — майже тисяча. Престижність навчання, порівняно високий рівень підготовки викладацького складу, подальші перспективи сприяли тому, що у 90 закладах Москви наприкінці 90-х років здобували освіту близько 3 тис. українських громадян (оплачувану — 300 осіб). На різних факультетах Московського державного університету — 400 українських громадян, індустріального університету — 130, технічного університету — 140, академії управління — 100, геологорозвідувальної академії — 90, університету Дружби Народів — 100. За популярністю і якістю навчання першість в Україні віддають Московському державному університету ім. М. Ломоносова. У стінах університету безкоштовно навчаються на цей час понад 400 студентів з України, яким університет сплачує стипендію та надає гуртожиток, а для найкращих студентів засновано понад 125 іменних стипендій ім. М. Ломоносова, М. Вавилова, В. Вернадського, Л. Толстого та ін.

Майже у 70 навчальних закладах м. Санкт-Петербурга навчалося 1000 осіб, з них — 900 у вищих навчальних закладах. Найбільша кількість студентів — у Санкт-Петербурзькому державному університеті, в морській та лісотехнічній академіях. У ВНЗ Ростовської області, яка є історично близькою нашої державі, у 16 вищих та 28 середніх спеціальних навчальних закладах навчалося понад 1000 громадян України. Значна кількість учнів і студентів здобувають освіту в навчальних закладах

Красноярського краю, Курської, Белгородської, Воронежської областей. Навчаються українські діти й у віддалених куточках Росії. Так, в Омській області навчається понад 100 студентів і учнів, Томській, Новосибірській — по 30, Камчатській, Амурській — по 20, в Алтайському, Красноярському, Приморському та Хабаровському краях — від 10 до 20 учнів і студентів.

Збільшення квоти українських студентів на навчання в російських ВНЗ, а також викладачів, які працюють в Росії, є одним із засобів залучення українських громадян в Росію на постійне проживання. Так, у постанові уряду РФ від 4 листопада 2003 р. “Про співробітництво з зарубіжними країнами в галузі освіти” йдеться про збільшення кількості студентів і викладачів, відповідно до 7 тис. і 150 осіб на рік. На жаль, не всі громадяни України — випускники російських ВНЗ повертаються до своєї країни.

В односторонньому порядку (з огляду на фінансові потужності Росії) розширюється співпраця в галузі освіти. Хоча підписано двосторонню угоду про створення і функціонування філіалів вищих навчальних закладів Росії на території України і філіалів вищих навчальних закладів України на території Росії, угоду про співробітництво у сфері молодіжної політики, але російські навчальні заклади і науково-дослідні центри відкриваються переважно в Україні зусиллями російських ВНЗ (фонд академіка РАН Ж. Алфьорова, філіали Московського університету, як, наприклад у Кримському університеті в м. Севастополі, філіал МДІМВ в Авіаційній академії України тощо).

Російське керівництво веде боротьбу за поширення і закріплення в країнах СНД російської мови як державної. Міністерство закордонних справ РФ, на яке нині покладено реалізацію завдань захисту прав співвітчизників за кордоном, засудило тенденцію захисту української мови і усунення російської з українського інформаційного простору (березень 2002 р.). Деякі депутатські групи російського парламенту вимагають у законодавчому порядку надати російській мові статус другої державної. Подібна політика вносить дисонанс у міжетнічні відносини регіонів ризику, якими є східні області України і Крим, де мовна проблема набуває загрозливих ознак, перетворюється на роз-

мінну монету під час парламентських і президентських виборів. Намагання підтримати російськомовне населення в Україні шляхом надання російській мові статусу другої державної можна класифікувати як спробу втручання у внутрішні справи, а також засіб тиску російського керівництва на Україну.

Закордонні українці. Дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо забезпечення прав національних меншин у своїй державі, Україна розраховує на адекватну політику щодо дотримання прав 12 мільйонів етнічних українців, серед яких і автохтони на своїй землі¹, хоча й проживають в інших країнах. Україна всіляко намагається захистити закордонних українців. З метою надання відповідної допомоги у вирішенні культурно-духовних, освітніх і соціально-економічних питань зарубіжних українських громад Уряд України у 1996 р. прийняв спеціальну Державну програму “Українська діаспора на період до 2000 року” (затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. № 119). Завдяки концепції цієї Програми Україна цілком законно підтримує етнічних українців за кордоном і через міжнародні організації та угоди захищає їх. У своїй політиці щодо української діаспори держава неодмінно керується загальноновизнаними нормами міжнародного права, зокрема принципом непорушності територіальної цілісності і невтручання у внутрішні справи інших держав. У Києві проводяться форуми світової української громади — III конгрес Світової федерації українських лемківських об'єднань (2002 р.), VIII і XI Світові конгреси українців (2003 і 2006 рр.). Слід зауважити, що раніше подібні форуми проводилися переважно в США і Канаді.

Україна намагається шляхом перегляду деяких законодавчих положень ввести спрощену схему отримання українського громадянства. Позитивним чинником, що впливатиме і на поліпшення демографічної ситуації в Україні, можна розглядати прийняття Верховною Радою України Закону “Про правовий статус закордонних українців”². Сутність Закону полягає в кардинальних змінах у політиці стосовно осіб українського по-

¹ Оскільки переважна більшість з них є автохтонним населенням, то визначення “діаспора” не є коректним у застосуванні до цієї частини українського етносу і не відповідає сутності питання.

² Закон України “Про правовий статус закордонних українців” / ВВР України. — 2004. — № 25. — Ст. 343.

ходження, які проживають за кордоном. Закон визначив правовий статус закордонних українців, дозволив в'їзд і перебування їх в Україні. За законом, закордонний українець — це особа, яка ідентифікує себе українцем, є громадянином іншої держави або особою без громадянства, до того ж має українське етнічне походження або є вихідцем з України. Він може проживати і за межами України, зберігати українську культурно-мовну самосвідомість і не бути громадянином України. Законом також визначено, що статус закордонного українця надається українцям за національністю або українського етнічного походження, тим, хто має культурно-мовну самосвідомість, бажання отримати статус закордонного українця і досяг 16-літнього віку. Закордонним українцям МЗС України, а також дипломатичні представництва і консульські установи України видаватимуть спеціальне посвідчення. Таким чином, Україна зробила перший крок на шляху до поповнення своїх трудових й інтелектуальних ресурсів, фактично, до поліпшення демографічної ситуації, що нині не найкраща. За даними останнього перепису, населення Української держави зменшилося майже на 6 млн осіб. Якщо врахувати, що у світі за офіційними даними проживають 18–20 млн етнічних українців (офіційна статистика подає цифру — 12 млн осіб), у тому числі в Росії, Канаді, США, Казахстані, Молдові, Бразилії, Польщі, Аргентині й Австралії, то можна сподіватися, що цей закон полегшить вирішення ними питання про подальший вибір і місце проживання.

Підсумовуючи, слід зауважити, що у площині етнонаціональної політики, а також згідно з вимогами Ради Європи особливу вагу Українська держава приділяє українцям четвертої хвилі міграції, намагаючись сприяти їхньому об'єднанню в громади. Вирішуються питання з поверненням та облаштуванням представників раніше депортованих народів. Подальший поступ східної української діаспори стане можливий лише за умови забезпечення належної підтримки з боку України, її громадських організацій, а також зацікавленості в цьому західної діаспори.

5. Формування міжнародного іміджу України

Важливим чинником в реалізації міжнародно-правових норм щодо захисту прав і свобод громадянина України на території держави і за її межами є імідж України за кордоном. Інформаційний захист держави передбачає: вивчення інформаційної ситуації в площині державних інтересів України; пошук механізму впливу на цю ситуацію з метою підтримання позитивного іміджу, реалізацію зовнішньополітичних ініціатив України; упередження ворожих інформаційних акцій проти України тощо.

Українська дипломатія для розповсюдження і популяризації досягнень країни, її історії, культури, стану розвитку освіти та науки широко використовує трибуну міжнародних організацій. Так, за допомогою ЮНЕСКО опубліковано і розповсюджено іспаномовну “Антологію української поезії” (1993 р.), українсько-англомовний каталог “100 фільмів українського кіно” (1995 р.), відзначено 100-річчя від дня народження О. Довженка, 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького, 400-річчя від дня народження П. Могили, 100-річчя від дня народження українського піонера космічної техніки Ю. Кондратюка (О. Шаргея) тощо.

Інформаційна залежність і заблокованість завдала Україні чималих втрат у перші роки незалежності, зокрема щодо поступового входження в міжнародні інформаційні структури. В Україну до 1996 р. через відсутність вітчизняного ТВ каналами ТАРС “Останкіно” надходила чітко дозована тенденційна інформація про події у світі, в тому числі й на теренах СНД. Україна змушена була з нуля створювати свою систему, нову структуру засобів масової інформації. На процесі становлення сучасної структури засобів масової інформації України позначається економічна ситуація, яка ускладнюється тим, що інформаційний простір України перебуває під постійною увагою зарубіжних країн, у тому числі й Російської Федерації. Крім розповсюдження Інтернет-видань, телефонних мереж, радіо- і телекомпаній на український інформаційний ринок просуваються російські видання; під тиском телеканалу “1+1” ліквідовано український канал “Культура”. Грошовиті російські олігархи за підтримки вітчизняних скуповують українські теле- і радіоканали. Російське керівництво підтримує таку політику, оскільки намагаєть-

ся відновити російську присутність в інформаційному просторі нашої держави.

Для входження України у світовий інформаційний простір крім поліпшення економічного становища потрібна була наявність належного правового поля — регулювання інформаційних відносин на базі нових законів суверенної України, які відповідали б нормам міжнародного права. Основою інформаційного законодавства є положення Конституції України, Закон “Про інформацію” (набув чинності у 1992 р.), Закон “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” (1992 р.) та ін. Ці документи утворили правову базу розвитку засобів масової інформації України.

Основні напрями інформаційної політики викладені в Державній програмі забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003–2006 рр., головним розробником якої виступило Міністерство закордонних справ України (прийнята Кабінетом Міністрів України 15 жовтня 2003 р.). Головна мета розробки документа — запровадження системних заходів, спрямованих на покращання іміджу України на міжнародній арені, узгодженість дій органів виконавчої влади і громадських організацій у сфері забезпечення позитивного іміджу нашої країни, створення державних інформаційних ресурсів, які відповідали б світовим стандартам. Комплексний підхід до інформаційного забезпечення іміджу України потребує відповідних фінансових витрат, що було внесено до бюджетних пропозицій на 2004 р.

Враховуючи те, що українська тематика недостатньо представлена в інформаційному просторі інших держав, а також поширення в суспільній свідомості іноземних громадян різного роду хибних та упереджених уявлень про Україну, що дискредитує нашу державу та завдає шкоди її інтересам, МЗС України виступило з ініціативою розробки Концепції Державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007–2010 рр. Першим кроком загальнодержавного рівня, спрямованим на забезпечення позитивного міжнародного іміджу України, стало започаткування відповідної Державної програми на 2003–2006 рр. Інші державні програми також так чи інакше торкаються питання формування позитивного міжнародного іміджу України: Державна програма розвитку туризму в Україні на 2002–2010 рр., Програма розвитку інвестиційної діяль-

ності на 2002–2010 рр., Програма “Інвестиційний імідж України” та ін. Основне завдання Державної програми щодо іміджу України — організація проведення органами державної влади впродовж 2007–2010 рр. скоординованої, планомірної та професійної комунікаційної кампанії, спрямованої на підвищення міжнародного авторитету України у політичній, економічній та культурній сферах. Програма має забезпечити створення міжнародної інформаційної атмосфери, сприятливої для політичного та соціально-економічного розвитку України, і, зокрема, прийняття нашої держави світовим співтовариством як надійного, передбачуваного партнера, що є прихильним до справи зміцнення демократичних засад суспільного життя та подальшої лібералізації економіки, має розвинути індустріальну базу, висококваліфіковані трудові ресурси, значний інноваційний, науково-технічний, промисловий, сільськогосподарський та туристичний потенціали, а також багаті культуру та історію.

Значна увага в інформаційному напрямі приділяється роз’ясненню зовнішньополітичних пріоритетів України, інформуванню зарубіжної громадськості, державних та бізнесових структур про позитивні зміни в економіці України, ухваленню важливих законодавчих актів. З метою впровадження новітніх технологій для створення привабливого іміджу України в рамках зовнішньополітичного відомства України створено управління інформації; досягнуто домовленостей з інформаційними агентствами про співпрацю. Так, з бельгійськими агентствами “Ківано” і “Біг Медіа Груп” готуватимуться іміджеві проекти про Україну, які не потребуватимуть державних коштів; з британською телевізійною компанією “360 Ньюз” розроблено проєкт зі створення нового телевізійного каналу у Великій Британії, який ретрансляватиме випуски новин з інших країн. Низку проєктів здійснено з британським журналом “Євроінвест”, який восени 2003 р. опублікував розгорнуту статтю про інвестиційні можливості України. Разом з марокканською телекомпанією “2М” розроблено програму телевізійних фільмів про Україну, які транслюються в Марокко.

Започатковано співробітництво з впливовою німецькою консалтинговою фірмою “WMP EuroCom AG” щодо реалізації цільового іміджевого проєкту, яким передбачається проведення масштабної піар-кампанії в німецькомовному просторі з метою

піднесення іміджу України та лобювання її інтересів: створення позитивного інвестиційного іміджу, масована присутність публікацій про Україну, презентація України як місця відпочинку з метою збільшення потоку іноземних туристів тощо.

При цьому слід зауважити, що попри активізацію роботи в інформаційному напрямі, існує низка проблем, які знижують ефективність діяльності у цій сфері: українська тематика недостатньо представлена в інформаційному просторі інших країн, у зарубіжних ЗМІ залишається досить високим відсоток тенденційної інформації про Україну. Із згаданих проєктів бельгійському іміджевому агентству “Ківано” не вдалося підготувати мультимедійну доповідь про Україну, заручитися фінансовою підтримкою компаній-рекламодавців, відтак агентству було змушене згорнути свій проєкт через брак коштів.

Одним із напрямів інформаційної роботи є організація поїздок зарубіжних журналістів в Україну, що сприяє поширенню позитивної інформації про Українську державу. У листопаді 2003 р. для цього до України прибули представники провідних друкованих і електронних ЗМІ Євросоюзу (щотижневик “European report”, щоденний вісник “Europe”, щотижневик “European Voice”, щотижневик “New Europe”, Інтернет-видання “EUobserver”), які спеціалізуються на висвітленні політичних питань, проблематики кордонів і міграції та питань енергетики. У 2004 р. домовлено про приїзд італійських та американських журналістів. У межах інформаційної роботи з Радою Європи було узгоджено проведення в Києві наприкінці 2004 р. конференції РЄ з питань ЗМІ. Українські дипломатичні представництва за кордоном отримують низку інформаційних та рекламних матеріалів про Україну іноземними мовами, у тому числі англійську газету “Kyiv Weekly” та журнал “Welcome to Ukraine”.

Зрозуміло, цього недостатньо для повноцінного інформування світу про можливості України в економічному, інвестиційному і туристичному (рекреаційному) відношенні. Особливо шкодить при цьому неоперативність висвітлення фактів і подій, неврегульованість механізму використання коштів на здійснення відповідної роботи, невідпрацьованість механізму підготовки та реалізації іміджевих проєктів, незадовільне кадрове забезпечення. Не сприяє поширенню знань про Україну недосконалість багатомовного веб-порталу закордонних дипломатичних установ України та зовнішньополітичного відомства.

Безпека інформаційного простору залежить від кількох компонентів, у тому числі й захисту вітчизняного середовища від поширення негативної інформації. Узагальнення інформації щодо іміджу України за кордоном 2003 р. засвідчило, що у світі сформувався доволі суперечливий і неоднозначний імідж Української держави, уявлення про Україну часто є поверховим та фрагментарним. 2002 рік став роком негативного сприйняття України у світі.

В інформаційному просторі США головним є висвітлення ЗМІ “гарячих” подій, які можуть привернути увагу читача. Кількість негативних публікацій про Україну порівняно з 2002 р. скоротилася, що можна пояснити іракськими подіями, але загалом позитивних матеріалів небагато. Інформаційна палітра канадських ЗМІ щодо України є толерантною і зваженою, але негативу додало невдоволення політичних кіл української діаспори керівництвом України. У Великій Британії до цих пір використовують негативні стереотипи і кліше, сформовані на початку 90-х років ХХ ст. Україну зображують переважно як проблемну державу, що розбудовує демократичні інституції, де трапляються випадки порушення прав людини і свободи ЗМІ та недостатня боротьба з корупцією. Уявлення про Україну в ФРН поступово змінилося від стримано-негативного до нейтрального. Серед представників бізнесових кіл дедалі частіше позитивні характеристики нашої держави як перспективного партнера. У французьких ЗМІ інформація щодо України зустрічається рідко, переважно у зв’язку з політикою щодо нових сусідів ЄС. Позитивні відгуки лунають з боку журналістів і наукової інтелігенції. Нерідко можна зустріти і негативні кліше. В інших країнах Західної Європи увага до українських подій незначна, що пояснюється місцем нашої країни у зовнішній політиці кожної з держав.

У країнах Центрально-Східної Європи позитивний імідж України переважно зберігається в Чехії, Польщі, Словаччині, Болгарії, але традиційно негативним залишається в Румунії. В Угорщині коливається від позитиву до негативу відповідно до подій навколо становища угорської меншини в Україні. Позитивні тенденції щодо українського іміджу зустрічаються в інформаційних засобах африканських країн. Спорадичну інформацію — в країнах Латинської Америки.

У країнах СНД імідж України переважно склався позитивний. Сприятливе ставлення до Української держави як надійно-

го партнера із значним економічним потенціалом, виваженою і миролюбною політикою спостерігається в Грузії, Казахстані, Молдові, Білорусі, Азербайджані. В інформації про Україну тут відсутні чорні хроніки подій. Нейтральний імідж України, недостатня поінформованість про життя країни та її людей присутня у Киргизстану, Узбекистані та Туркменистані. Далекий від позитиву імідж України сформований в Російській Федерації: ЗМІ Росії цілеспрямовано подавали Україну як слабку політично та економічно державу, яка значною мірою залежить від Росії. Аналіз цієї інформації вказує на те, що антиукраїнська кампанія, присутня в публікаціях і передачах, набула характеру традиційності. За оцінками представників адміністрації російського президента, напередодні президентських виборів в Україні “російські телеканали щодо України розгорнули справжню інформаційну вендету...” Повідомлення про Україну зазвичай мають негативне забарвлення: присвячені політичним та економічним негараздам, антисоціальним явищам у сусідній країні. Як приклад можна навести висвітлення результатів перепису населення в Україні, за даними якого кількість росіян у нашій державі скоротилася майже на 3 млн осіб. Російські ЗМІ пояснюють цей факт “етнічною чисткою” і обмеженням прав російськомовних громадян, які “були вимушені перейти на українську мову”. Водночас російські ЗМІ замовчують факт скорочення українського населення в Росії (за даними перепису 2002 р. — на 2 млн осіб). При цьому, за повідомленнями російського міністерства внутрішніх справ, населення РФ тільки у 2002 р. збільшилося на 2 млн громадян за рахунок, переважно, прибулих з України.

Інформаційна залежність і заблокованість завдала Україні чималих втрат. Це стосується і друкованих видань, і ефірних передач. Так, у 1985 р. засновниками видань були переважно партійні органи і структури, які видавали 1799 найменувань. У 1992 р. виходили друком 4122 видання, з яких владним структурам належало лише 24 %, 17 % мали комерційні структури, 10 % — громадські об’єднання, 3 % — творчі спілки, 10 % — фізичні особи. Нині побільшало видань українською мовою, журналів і газет національних меншин. Проте у багатьох випадках спостерігається їх тимчасова присутність серед мас-медіа. Якщо до 1985 р. існувала державна монополія на радіо і ТВ, то у

1995 р. діяло 918 компаній, студій, редакцій, які не входили в систему державного телебачення. На процесі становлення сучасної структури засобів масової інформації України позначається складна економічна ситуація.

В одному з інтерв'ю міністр закордонних справ РФ заявив, що зовнішньополітичне відомство Росії розробляє такі засоби, які дадуть можливість поступово відновити російську присутність в інформаційному просторі СНД. На переконання МЗС РФ, для цього потрібно, щоб інформаційна присутність була “справедливою і об'єктивною”. За якою шкалою цінностей визначається “справедливість і об'єктивність” саме російської інформації, глава зовнішньополітичного відомства РФ не повідомив, але запевнив, що для цього Росія має всі технічні і фінансові можливості. “Суто дипломатичними методами проблеми не розв'язати: шлях, обраний для поновлення своєї інформаційної присутності, полягає у формуванні чіткої договірної основи з країнами СНД щодо розподілу інформаційного простору”. Результатом перерозподілу інформаційного простору України (з 1 жовтня 2003 р. в Києві) стала робота українського бюро Всеросійської державної телерадіокомпанії (ВГТРК) через прямий супутниковий зв'язок із Москвою. У жовтні 2004 р. в столиці України відкрито Російський клуб. Наступним кроком у просуванні російського інформаційного істеблішменту є утворення на початку грудня 2002 р. російського медіа-холдингу, який об'єднав 14 друкованих і 3 інтернет-видання. За інформацією редакції “Русской правды”, медіа-холдинг створений за ініціативою громадського руху “Русский блок” і має намір пропагувати ідею об'єднання російського, українського і білоруського народів. Отже, ринкові відносини диктують свої правила і в інформаційній площині спілкування двох країн. До того ж з усіх популярних в Україні ЗМІ державними є на телебаченні два канали — УТ-1 та УТ-2, які охоплюють 2,9 і 0,82 % населення, а більшість належить і контролюється російськими олігархами від інформації¹.

¹ Підраховано за кількістю глядачів за одну хвилину по країні. Інформація незаангажованого спостерігача агентства “АГВ”. — Див.: *Столичные новости*. — 2008. — 13–19 мая.

Висновки. Діяльність держави у гуманітарній сфері здійснюється у напрямках захисту співвітчизників за кордоном, забезпечення прав етнічних меншин, формування позитивного іміджу України. Дослідження проблеми дає підстави стверджувати про низку завдань, що постають перед державою у цій площині. Це розробка і реалізація відповідних схем захисту прав українських робітників та інших категорій українських громадян за кордоном, особливо в Росії та інших країнах СНД, вироблення засад страхування, медичного обслуговування, соціального захисту працівників. У зв'язку із зазначеним Україна має ратифікувати низку міжнародних конвенцій стосовно правового статусу мігрантів, моряків та інших, а також визначити на законодавчому рівні концепцію міграційної політики України.

Наступним комплексом питань економічної та гуманітарної сфери є міграція населення, що також перебуває у площині постійних загроз Україні.

Національна безпека Української держави визначається як захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, забезпечення сталого розвитку суспільства, своєчасного виявлення, попередження і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. З огляду на це міграційна політика держав-сусідів, спрямована на залучення українських громадян як трудових ресурсів, становить певні загрози стабільності Української держави. Зазначене є джерелом не тільки погіршення економічного становища в країні, а й загострення демографічної ситуації.

На особливу увагу в цьому зв'язку заслуговує робота вітчизняних ЗМІ. Для підвищення ефективності інформаційного захисту потрібно, щоб Україна була інформаційно презентована за кордоном, розширювала радіомовлення на зарубіжжя, впроваджувала програми телевізійного іномовлення, створила мережу супутникового зв'язку, посилила кадровий склад дипломатичного представництва України, поліпшила матеріально-технічну базу інформаційних служб, увійшла до міжнародної системи обміну інформацією. Потрібні двосторонні міждержавні угоди насамперед із сусідніми країнами щодо транскордонного радіо- і телемовлення, має поглиблюватися співпраця українських засобів масової інформації із зарубіжними. У багатьох випадках необхідне формування договірної бази із зарубіжними країнами

і передусім з Росією щодо розподілу, а в деяких випадках — вже офіційному перерозподілу інформаційного простору.

Запитання і завдання

1. Як регулюється процес захисту українців за кордоном?
2. Наведіть приклади щодо геноциду українського народу в історичній ретроспективі.
3. Розкрийте поняття “закордонний українець”.
4. Поясніть співвідношення права держави на цілісність і непорушність кордонів з правом етнічних меншин на самовизначення, до створення державних утворень.
5. Ваше бачення шляхів формування міжнародного позитивного іміджу України.

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. Закон України “Про основи національної безпеки України” // ВВР України. — 2003. — № 39.
2. Закон України “Про національні меншини в Україні” // ВВР України. — 1992. — № 36.
3. *Зам'ятін В.* Волинь: примирення по-парламентськи // День. — 2003. — 11 лип.
4. *Зарубжні українці.* — К., 1991.
5. *Заява Президентів України Л. Д. Кучми і Республіки Польща А. Квасньневського з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії* // Уряд. кур'єр. — 2003. — 12 лип.
6. *Постанова Верховної Ради України “Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин”* // ВВР України. — 2003. — № 16.
7. *Права людини.* Міжнародні договори України, декларації, документи. — К., 1992.
8. *Рамочная Конвенция о защите национальных меньшинств.* Совет Европы (Council of Europe). — К., 1995.

9. *Зленко А. М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Х., 2003.
10. *Концепція* Державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007–2010 роки / <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/6652.htm>
11. *Україна: стратегічні пріоритети.* Аналітичні оцінки. 2004. — К., 2004.
12. *Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика України: Підручник. — К., 2006.

Додаткова

13. *Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції.* — К., 1998.
14. *Міграція і пограничний режим: Беларусь, Молдова, Росія и Украина.* — К., 2002.
15. *Наулко В. І.* Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.
16. *Стратегії розвитку України: Теорія і практика.* — К., 2002.
17. *Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Слов.-довід.* — К., 1997.
18. *Чекаленко Л. Д.* Політика РФ щодо “захисту співвітчизників за кордоном” та її можливі наслідки для України // Стратег. панорама. — 2002. — № 3.
19. *Чекаленко Л. Д.* Боротьба за народ або українсько-російські репатріанти // Нова політика. — 2001. — № 1 (33).
20. *Чекаленко Л. Д.* Україна і українці в зовнішній політиці Польщі // Спец. іст. дисципліни: питання теорії та методики. — К., 1998.

ДВОСТОРОННІ ВІДНОСИНИ

1. Українсько-російське партнерство

Україна і Росія є незалежними суб'єктами міжнародного права, провідними державами європейського і пострадянського простору, від взаємного розуміння та партнерських відносин яких залежить стабільність не тільки в регіоні, а й на континенті загалом. Російська Федерація є провідним партнером України, з яким наша країна розвиває і поглиблює співпрацю в усіх площинах міжнародного життя. В “Основних напрямках зовнішньої політики України”, схвалених Верховною Радою України 2 липня 1993 р., зазначено, що з огляду на особливості історичного розвитку, геополітичного і гео економічного розташування українсько-російські відносини є домінантою двосторонніх відносин з прикордонними державами.

Російська Федерація — східний та північно-східний сусід України, пріоритетність і особливості розбудови відносин з яким зумовлені глибокою взаємозалежністю, що спричинена історичними зв'язками, геополітичним розташуванням України, спільністю кордонів, значною кількістю спорідненого населення, автохтонів, що проживають в обох країнах, економічними проблемами перехідного періоду, розвиненістю наукових, культурних зв'язків та суто людських стосунків.

Відносини з Росією ґрунтуються на принципах, закладених в основних державотворчих документах України: Декларації про державний суверенітет України, Акті проголошення незалежності України, Конституції України, а також Основних напрямках зовнішньої політики України. Отже, стабільність українсько-російських відносин впливає як на безпеку в регіоні, так і на загальнополітичний клімат у Європі. Міждержавні відносини охоплюють низку питань, як-то: розвиток політичного та економічного співробітництва, що спирається на розгалужену до-

говірно-правову базу; питання кордонів; проблеми пострадянської спадщини, зокрема закордонної власності; захист прав людини; коспонсорська діяльність; спільні науково-технічні розробки і співпраця в галузі ВПК; широкі контакти в галузі культури і освіти тощо.

Значною історичною подією в українсько-російських відносинах можна розглядати підписання 31 травня 1997 р. (Київ) главами обох держав політичного Договору про дружбу, співробітництво і партнерство. Одним із найважливіших аспектів цього документа є юридичне визнання сторонами територіальної цілісності одна одної і непорушності існуючих між двома суверенними країнами кордонів. Верховна Рада України ратифікувала Великий договір 14 січня 1998 р., Державна дума Федеральних Зборів РФ — тільки 25 грудня 1998 р., а Рада Федерації Федеральних Зборів РФ (вища палата російського парламенту) — 17 лютого 1999 р. Отже, знадобилося два з половиною роки, щоб російський парламент, який є виразником прагнень усього населення, дав згоду на ратифікацію вже підписаного президентами документа.

Зволікання з ратифікацією важливого двостороннього договору — базису, на якому має ґрунтуватися весь комплекс двосторонніх відносин, російська сторона пов'язувала з ратифікацією Верховною Радою України угод щодо Чорноморського флоту. Тільки прийняття українським парламентом закону про ратифікацію цих угод 24 березня 1999 р. відкрило шлях для набуття чинності Великого договору.

Співробітництво України і Російської Федерації спирається на досить вагомий *договірно-правову базу*, яка складається із сотень різних документів: міждержавних і міжурядових (близько 200) та міжвідомчих (близько 300). Двосторонні відносини України і РФ на початковому етапі регулювалися *Договором про основи відносин між УРСР і РРФСР* від 19 листопада 1990 р. Поступово договірно-правову базу було розширено, при цьому увага приділялась в основному питанням економічного характеру. У 1995 р. було парафоровано, а 31 травня 1997 р. підписано вже згаданий політичний *Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією* (Великий договір), який ратифіковано Законом України від 14 січня 1998 р. Отже, визначальними документами українсько-російських від-

носин є базовий, який названо Великим договором, Договір про економічне співробітництво на 1998–2007 рр. від 27 лютого 1998 р., три угоди щодо Чорноморського флоту від 28 травня 1997 р., Договір про державний кордон від 28 січня 2003 р., Договір про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. та ін.

Розбудовано дипломатичні й консульські представництва в обох державах, що спираються на двостороннє визнання обома країнами (5 грудня 1991 р.) і встановлення дипломатичних відносин (14 лютого 1992 р.). Генеральні консульства України відкриті в Тюмені, Санкт-Петербурзі, Ростові-на-Дону та Владивостоці. Росія відкрила генеральні консульства у Львові, Донецьку, Харкові, Сімферополі та Одесі.

Отже, між Україною та Російською Федерацією укладено низку документів у різних галузях, але, на жаль, більшість із них не була реалізована з огляду на зміни політичних уподобань російської сторони. Постулат міжнародного права гласить: *Pacta sunt servanda* (договори мають виконуватися). Постає запитання: чому вони “не працюють” або реалізована лише третина підписаних документів? Відповідь слід шукати в політиці РФ, яка намагається зміцнити свої політичні та економічні позиції в Україні.

Початок нового тисячоліття позначився активізацією контактів на всіх рівнях. Протягом 2001–2004 рр. відбувалися активні політичні контакти на найвищому рівні: регулярними стали зустрічі президентів, керівників урядів, спікерів парламентів, лідерів політичних партій і рухів. Цей період за насиченістю подій можна розглядати як особливий етап активізації українсько-російських відносин та пошуку нових важелів для його розвитку. Президентами були проголошені роки України в Росії (2002 р.) і Росії в Україні (2003 р.). У результаті візиту президента РФ В. Путіна (28–29 січня 2003 р.) підписано п’ять міжурядових і чотири міжвідомчі документи. Найвагоміші серед них — міжурядова угода про створення і функціонування філій російських ВНЗ на території України й українських — на території Росії; міжурядова угода про співробітництво в галузі молодіжної політики; протокол про внесення змін до угоди про взаємне визнання й еквівалентність документів про освіту й учені звання від 26 травня 2000 р.; протокол про постачання то-

варів по виробничій кооперації в 2003 р.; угоди про співробітництво у сфері охорони здоров'я, про співпрацю ЗМІ, зокрема Російської державної радіокомпанії “Голос Росії” і Національної радіокомпанії України та ін.

Серед далекоглядних виявів російської політики опосередковано можна розглядати і пропозицію українському Президентові очолити Раду глав держав СНД, в якій з 1991 р. незмінно головували керівники РФ.

У Москві 22–23 лютого 2003 р. лідери РФ, України, Казахстану і Білорусі домовилися про запровадження нової схеми міждержавного співробітництва і утворення Єдиного економічного простору. Кінцевою метою нового етапу міждержавної інтеграції мала стати Організація регіональної інтеграції. Нагадаємо, що функціонування повноцінної зони вільної торгівлі, про створення якої йдеться з 1993 р., залежатиме від гармонізації законодавств учасників, узгодження єдиної сітки тарифів. Вивчатиме ці питання спеціально створена Комісія з торгівлі і тарифів, а проміжною ланкою є Група високого рівня на рівні віце-прем'єрів країн четвірки.

У політичній сфері обох держав намітилися конкретні шляхи до активізації *миротворчої діяльності на просторі СНД* — у Придністров'ї, Нагірному Карабаху, Грузії. Українській і російській дипломатії, за сприянням ОБСЄ, вдалося розблокувати перерваний переговорний процес щодо придністровського врегулювання. У Києві 2002 р. після десятимісячної перерви відбулися зустрічі представників з політичних питань України, Росії, Молдови, Придністров'я та ОБСЄ.

Країни активно співробітничать з питань протистояння виявам міжнародного тероризму. Україна бере участь у роботі створеного в межах СНД антитерористичного центру, на який покладено відповідальні завдання унеможливлення терористичної діяльності на просторі Співдружності.

У 90-х роках з'явилася нова форма взаємодії двох країн — *співробітництво парламентів*. Вона була започаткована Спільним комюніке за підсумками перебування в липні 1994 р. в Москві Голови Верховної Ради України О. Мороза і закріплено під час офіційного візиту до Києва делегації Державної Думи Росії у лютому 1996 р. Під час зустрічей законодавці визначили основні напрями міжпарламентської співпраці, серед яких: гармоні-

зація законодавства; законодавча робота з розвитку торгово-економічних відносин, науково-технічних і культурних зв'язків, зняття штучних обмежень просування через державний кордон громадян двох країн; проведення науково-практичних конференцій, зустрічей депутатів та експертів із найважливіших проблем двосторонніх відносин. Було також досягнуто домовленості щодо укладення Угоди про міжпарламентське співробітництво між Федеральними Зборами Російської Федерації і Верховною Радою України. Депутати Верховної Ради України разом з колегами з російського парламенту 23 вересня 2002 р. (Москва) виробили основні критерії співпраці між інституціями, утворили українсько-російську Міжпарламентську комісію зі співробітництва. На комісію покладені завдання розвитку парламентських зв'язків, обміну інформацією, проведення консультацій та аналіз стану співробітництва, внесення відповідних пропозицій і рекомендацій до парламентів двох країн. Одним із перших завдань парламентів стало узгодження законодавств України і Росії та забезпечення законодавчого супроводу домовленостей між країнами. Вища палата російського парламенту — Рада Федерації із ініціативи комітету СНД 21 листопада 2002 р. провела спеціальні парламентські слухання, присвячені Україні: “Росія—Україна: пошук спільних підходів до поглиблення економічної інтеграції”.

Зважаючи на те, що російський парламент нині є чіткою орієнтованою провладною структурою, вироблення тактичних орієнтирів російсько-українського співробітництва у його стінах свідчить про намагання активно втручатися у двосторонні інтеграційні процеси з метою уніфікувати економічне законодавство Росії й України, утворювати ФПГ, ТНК, страхові компанії, що прискорить розв'язання проблем. Тобто вживати відповідних кроків для подальшого закріплення російського бізнесу на українському ринку. У березні 2006 р. російські парламентарі розробили й передали на обговорення до Верховної Ради України пропозиції щодо співробітництва двох країн на перспективу.

У відповідь Верховна Рада України 10 червня 2003 р. провела парламентські слухання за результатами виконання положень базового Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією — *“Українсько-російські відносини: сучасний стан і перспективи”*. Широке коло обго-

ворюваних парламентарями питань може свідчити про далекосяжні наміри керівництва парламентів щодо посилення українсько-російського співробітництва. Активізація міжпарламентських сил в українському законодавчому істеблішменті є ще одним свідченням тісної взаємозалежності української і російської політичної еліти.

Російська Федерація — основний торговельний партнер України. У торгівлі впродовж тривалого часу частка Росії коливалась у межах 30 % (на початку 2008 р. імпорт становив близько 35 %, а експорт — 24,8 %), а Україна посідала перше місце з обсягів товарообороту з Росією серед інших країн СНД. Наша держава постачала в Росію 55 % чорних металів, 10 % технологічного обладнання, а також продовольчі товари: цукор, молочну продукцію, м'ясо. Україна від Росії отримувала нафту, газ, залізну руду, технологічне обладнання. У низці промислових галузей українсько-російська кооперація становить 55–80 %. Політика України розвивається з огляду на пріоритетність співпраці з Російською Федерацією. За словами першого Президента України Л. Кравчука: “Не геть від Москви, а поряд із Москвою”¹.

За роки співпраці економічні відносини держав пережили періоди спадів і піднесень: з 1993 р. значними темпами скорочувалися обсяги взаємної торгівлі, порівняно з 1991 р. втричі скоротився експорт прокату чорних металів у Росію, втричі — сталевих труб і вантажівок, у 20 разів — мінеральних добрив. Зменшилися обсяги поставок обладнання для металургійної і нафтопереробної промисловості. Скорочення українського експорту відбувалось і в наступні роки. Погіршилась структура російського імпорту: частка енергоносіїв у його обсязі зростає з 30 % до 60 %. Наприкінці десятиліття ситуація в економічному співробітництві двох країн мала такий вигляд: з 1996 до 1999 р. взаємний товарообіг скоротився з 14,4 до 8 млрд дол. або на 55,5 %, що пояснювалось переорієнтацією обох сторін на європейські ринки.

Перехід Росії з 1 липня 2001 р. на принцип вилучення ПДВ з товарів (за винятком нафти, природного газу й газового конденсату) країни призначення викликає різке подорожчання української продукції. У кінцевому підсумку це негативно позна-

¹ Урядовий кур'єр. — 1993. — 2 лип.

чилося і на загальних обсягах товарообігу. Отже, темпи торгівлі гальмувалися, баланс торгівлі складався не на користь України.

Поступово Росія опановує українським ринком, збільшуючи поставки в Україну власної продукції. Товарообіг між Росією та Україною за підсумками 2002 р. досяг 11,8 млрд дол., а показники 2009 р. значно перевищили попередні: 35,1 млрд дол. Найбільші обсяги експортних поставок Україна здійснювала до Російської Федерації (22,5 % від загального обсягу експорту) і найбільші імпортні надходження отримала з Російської Федерації (30,6 %). *Експорт становив 15,7 млрд дол., а імпорт — 19,4 млрд.* Негативним явищем при цьому є від'ємне сальдо української торгівлі. Такий стрибок в економічних показниках можна пояснити ціновими причинами (зростанням цін на енергоносії), збільшенням обсягів поставок, здешевленням української національної валюти тощо. Водночас триває перерозподіл українського ринку, до якого найбільший інтерес виявляють російські бізнесмени і поступово зміцнюють свої позиції в Україні.

Україна намагається розвивати стабільні партнерські відносини з Росією, які розглядає складниками свого інтегрування в Європу. При цьому стратегію економічного партнерства вибудовує на фундаменті спільних інтересів, а не залежностей. Росія — найбільший торговельний партнер України, але *важливим партнером для Росії є й Україна* і саме в тих пріоритетних галузях, від розвитку яких залежать рівень відносин Росії з ЄС і ефективність інтегрування у світову систему господарства.

Визначальним напрямом в українсько-російському економічному співробітництві є *енергетична галузь*. Виконання українських енергетичних програм залежить не тільки від ефективності процесу економічних реформ в Україні, а й від співпраці з країнами СНД, передусім із Росією. Ця країна ще тривалий час залишатиметься основним постачальником в Україну енергоносіїв: вугілля, нафти, газу, палива для атомних електростанцій. Не слід забувати, що через Росію проходять транзитні шляхи українського імпорту енергоносіїв з інших країн Співдружності: Туркменістану, Казахстану, Узбекистану, Азербайджану.

Водночас енергетична залежність України і Росії є взаємною: територією України прокладені транзитні шляхи в Європу, яки-

ми постачаються енергоресурси з Росії. Російські владні структури особливу увагу приділяють питанням економічної взаємодії через *привласнення українських підприємств*. Поза нафтопереробні комбінати та інше, які вже є власністю російських олігархів, увагу привернуто до привласнення через так званий Міжнародний газовий консорціум газотранспортної системи України (ГТС). Якщо спочатку, за запевненням російської сторони, у створенні консорціуму мали взяти участь представники ФРН, Італії та інших країн, то на сьогоднішній день серед міжнародних учасників залишилася лише Російська Федерація, що дає підстави розглядати ідею про створення консорціуму, як захід для поглинання української ГТС, що є державною власністю України. Водночас залежність українського нафтогазового ринку, більшість якого частиною регулюють російські структури, викликає низку проблем, пов'язаних із ціновими питаннями палива, інфляцією тощо. Російські нафтові компанії стали власниками низки українських нафтопереробних заводів, у тому числі найбільшого в Україні Лисичанського НПЗ, активно розширюють мережу автозаправних станцій, що свідчить про їхні довгострокові плани на українському ринку.

Країни співробітничать в *атомній енергетиці*. Враховуючи те, що атомна енергетика забезпечує більш як половину українських потреб в ресурсах, державні органи особливу увагу надають забезпеченню цієї галузі всім необхідним. Вітчизняна промисловість задовольняє лише 15 % потреб ядерно-енергетичного комплексу України, а оснащення, матеріали, прилади постачаються з Росії та інших країн СНД і Заходу. Розгортає роботу ЗАТ “СП УКРТВС” (створено 2001 р.), засновниками якого на паритетній основі є ВАТ “ТВЕЛ” (Росія), ЗАТ “Національна атомна компанія “Казатомпром” (Казахстан) і Фонд держмайна України. Сферою його діяльності є спільне виробництво конкурентоспроможного ядерного палива для реакторів ВВЕР-1000 АЕС України. Російське АТ “Концерн ТВЕЛ” щорічно постачає в Україну ядерні матеріали на загальну суму 200–250 млн дол. Водночас 20 % уранової сировини, що поступає до Росії, добувається в Україні (45 % у Казахстані, 10 % в Узбекистані), а після збагачення знову повертається в Україну як паливо. Передбачалося, що з 2003 р. всі АЕС України перейдуть на забезпечення російськими ядерними паливними елементами, але за тендер на

їх поставки борються американські та інші іноземні компанії. Для стратегічних інтересів України бажано б мати альтернативні джерела постачання ядерного палива.

Енергетична стратегія України має враховувати той факт, що в найближче десятиліття Росія інтенсивно створюватиме альтернативні шляхи для експорту енергоресурсів з метою максимально скоротити транзит через сусідні країни у тому числі й Україну. Ускладнення ситуації можна очікувати з розгортанням російських проєктів в обхід України (наприклад, узгоджене з Німеччиною будівництво Північноєвропейського балтійського газопроводу по дну Балтійського моря, а також будівництво морських газопроводів — відводів в Калінінградську область, Фінляндію, Швецію і Данію), оскільки попит європейських країн на російський газ є високим.

Проблему залежності України від російських енергоносіїв, враховуючи стратегічний курс України на членство в Євросоюзі, можна розв'язати шляхом диверсифікації енергетичного імпорту через часткову відмову від послуг Росії і купувати нафту та природний газ в інших країнах. Варіант віднайдення альтернативних джерел енергосировини видається привабливішим, але для цього потрібні час і певні кошти. Схожим шляхом пішла Польща, яка, на підставі настанов Євросоюзу про необхідність диверсифікації енергетичного імпорту, домовилась у серпні 2001 р. з Норвегією про постачання (з 2008 р. по 2024 р.) норвезького газу (в розмірі 5 млрд куб. м на рік) за ціною, що майже вдвічі перевищує ціну російського. Україна могла б скористатися польським досвідом. Спробою знайдення альтернативного виходу з енергопостачанням стало будівництво нафтопроводу Одеса—Броди (в обхід Росії). Передбачалося, що нафта піде нафтопроводом Баку—грузинський порт Супса й далі танкерами до Одеси. В такому разі український нафтопровід став би конкурентним російським нафтопроводам, що транспортують каспійську нафту на світовий ринок. Таким чином Україна прагнула позбутися абсолютної російської монополії щодо нафтового імпорту. У відповідь російська сторона запропонувала реверсне перекачування російської нафти (до 4 млн т на рік, що вдвічі менше потужності першої черги трубопроводу) із Броди в Одесу з подальшим перевантаженням на танкери, що йдуть у протоку Босфор. Поліпшенню ситуації в цій галузі має сприяти

реалізація Закону України “Комплексна програма утвердження України як транзитної держави в 2002–2010 рр.”. З огляду на викладене Україна може зайняти своє місце у світовому нафто-транзиті в тому разі, якщо відмовиться від уявлень про своє непорушне монопольне становище, провадитиме більш зважену, прагматичну політику.

Нині українською ГТС проходить 90 % усього газового експорту Росії в Європу, що забезпечує Україні транзитну монополію в цій галузі.

Активно розвиваються українсько-російські зв'язки у військово-промисловому комплексі. Діапазон розробок ВПК регулюється здебільшого російськими інтересами в цьому процесі внаслідок більшої самодостатності Росії. Основними напрямками залишаються ракетно-космічна та авіабудівна галузі, де країни виступають не конкурентами, а партнерами. Двосторонні зв'язки наближаються тут до 40 %, а в деяких вузьких галузях — до 60 %. Україна продовжує забезпечувати чергування бойових ракетних комплексів РФ, а також експортувати системи стиковки космічних апаратів, елементи управління для ракетоносців “Протон” і “Союз”, устаткування для космічних полігонів тощо. Триває співпраця над проектом “Дніпро”, що передбачає використання модернізованої ракети СС-18 (“Сатана”). Нижньогородський авіабудівний завод “Сокіл” кооперується із Запорізьким “Мотор-Січ” у виробництві двигунів АІ-222; Об'єднане конструкторське бюро ім. Яковлева уклало контракт із Міноборони Росії на виготовлення літаків Як-130; успішно завершена спільна робота по виготовленню літака АН-148 тощо.

Серед спільних українсько-російських проектів перспективними вбачається виробництво вертольотів типу Мі-8/Мі-171 держпідприємствами Міністерства оборони України “КАРЗ”, “АВІАКОН” (Сумська обл.) разом із ВАТ “Улан-Удинський авіаційний завод” (ВАТ “УУАЗ”) Росії.

Україна з її високим технологічним і кадровим потенціалом, розгалуженою мережею коопераційних зв'язків, сформованої ще за часів СРСР, потенційно готова до масштабного розширення співробітництва. Саме розвиток військово-технічного співробітництва (ВТС) дає можливість реалізувати багатопланове завдання: збереження високотехнологічних виробництв, кваліфікованих кадрів і робочих місць; отримання засобів для струк-

турної і технологічної перебудови виробництв; підтримка боєздатності й можливості модернізації озброєння і військової техніки у Збройних силах України. У цій сфері пріоритетним є розширення співробітництва в таких напрямках, як розробка, виробництво і збут на внутрішньому і зовнішньому ринках продукції авіаційно-космічної галузі; виробництво звичайних видів озброєнь; проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, пов'язаних зі створенням нових зразків озброєнь, а також модернізації та ремонту військової техніки (ВТ); знищення й утилізація боеприпасів і зразків ВТ, що підлягають скороченню.

Традиційно розвивається *співробітництво у галузі науки і техніки*, що спирається на Договір про співробітництво між Російською академією наук та Національною академією наук України (липень 1992 р.) та Договір про наукове співробітництво між Сибірським відділенням Російської академії наук та Національною академією наук України (липень 1998 р.). Успіхи українських учених у таких важливих напрямках, як дослідження космічного простору, нанофізика та наноелектроніка, актуальні проблеми економіки та історії тощо презентувалися на спільних засіданнях академій наук. Разом із російськими вченими був сконструйований і виведений на навколосемну орбіту телескоп ДИФОС. Українські дослідники розробляють бортову дослідницьку і контрольно-перевірочну апаратуру космічних апаратів “Січ”, беруть участь у міжнародному проєкті “Інтербол”, а також співробітничать у галузі глобальних навігаційних супутникових систем (ГНСС) з використанням російської системи “ГЛОНАСС”.

Національне космічне агентство України (НКАУ) бере участь у науковому проєкті з космічного матеріалознавства “Автоматична універсальна орбітальна станція (АУОС) — Фотон” у рамках Федеральної космічної програми РФ, за яким досліджуються сонячно-земні зв'язки (“Коронас-Ф”). Космічні агентства (у тому числі НКАУ) та академії наук сформували українсько-російську програму наукових досліджень і технологічних експериментів на російському сегменті міжнародної космічної станції (МКС). Продовжено спільну розробку, наладку й поставку бортової дослідницької і контрольно-перевірочної апаратури космічного апарата “Січ-1М”. Спільними зусиллями вчених Украї-

ни, Туреччини, Росії та США з використанням новітніх технологій стеження за станом морського середовища і приводної атмосфери отримано оцінки мезомасштабної мінливості течій та інших характеристик поверхневого і понадповерхневого шарів Чорного моря. Укладено низку угод про науково-технічне співробітництво між НАН України та урядом Москви і Московської області. Одним із прикладів плідного співробітництва можна назвати запуск технологічної лінії з виробництва теплозберігаючого скла для промислового й цивільного будівництва. Спільно з російськими вченими реалізовуватимуться перспективні науково-технічні проекти, у тому числі зі створення інтелектуальних комп'ютерів, нових методів та апаратури медичної діагностики, унікальних інструментів і технологій прецизійної обробки на основі нових матеріалів.

Українські вчені беруть участь у роботі Об'єднаного інституту ядерних досліджень у м. Дубна (Московська область), співробітничать із науковими центрами впливових міжнародних організацій. Зокрема, на базі Національної академії наук під егідою ОЧЕС створено Міжнародний центр дослідження води, який має розв'язувати проблеми, пов'язані із забезпеченням країн Чорноморського регіону питною водою.

Значні зусилля було докладено для суттєвого поглиблення співпраці національних академій наук України, Росії та Білорусі, зокрема щодо розв'язання проблем українського та білоруського Полісся, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Поступово реалізується двостороння Програма науково-технічного співробітництва на 1998–2007 рр. Українська сторона фінансово підтримала десять проектів з нанофізики, наноелектроніки (на загальну суму 200 тис. грн). Розробляється тристороння угода між Україною, Росією і Казахстаном, пов'язана з реалізацією програми “Дніпро”.

Поширюється *співпраця регіонів України і Росії*, започаткована Радою прикордонних областей (1993 р.), і закріплена Указом Президента України “*Про заходи щодо розвитку економічного співробітництва областей України із суміжними прикордонними областями Російської Федерації*” від 3 серпня 1994 р. Одними із перших про співробітництво домовились Уряд України і адміністрація Тюменської області (5 березня 1992 р.), уклавши відповідний договір. 3 червня 1992 р. Уряд України і

Уряд Москви уклали Угоду про торгово-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво, а 13 травня 1994 р. Уряд Росії уклад з Урядом Республіки Крим Угоду про торгово-економічне співробітництво.

З ініціативи Ради прикордонних областей (Белгородське звернення від 28 січня 1994 р.) розроблено і 27 січня 1995 р. підписано міжурядову Угоду про співробітництво прикордонних областей Російської Федерації і України. У цьому документі зокрема зазначено, що уряди сприятимуть співпраці Донецької, Запорізької, Луганської, Сумської, Харківської і Чернігівської областей України відповідно з Белгородською, Брянською, Воронежською, Курською, Ростовською областями і Краснодарським краєм Росії. 22 грудня 1997 р. Оренбурзька область Російської Федерації і Львівська область України уклали Угоду про принципи торгово-економічного співробітництва. 3 грудня 1997 р. Угоду про ефективне співробітництво уклали Управління освіти Івано-Франківської обласної державної адміністрації (Україна) і Комітет освіти Адміністрації Новгородської області та ректорат Новгородського державного університету ім. Ярослава Мудрого (Росія). Між федераціями Росії та областями України укладено понад 250 угод про співробітництво. Найбільшу кількість домовленостей мають Брянська (22 угоди) і Оренбурзька (16 угод) області Росії та Дніпропетровська (14 угод), Вінницька і Луганська (по 8 угод) області України та Автономна Республіка Крим (22 угоди). Найбільше спільних підприємств з російськими суб'єктами господарювання створено в Донецькій області (138), Києві (130) та Криму (88).

Програмою міжрегіонального і прикордонного співробітництва України і Російської Федерації на 2001–2007 рр. (12 лютого 2001 р.) затверджені конкретні спільні заходи в таких галузях, як паливно-енергетичний комплекс, машинобудування, транспорт, агропромисловий комплекс, медична й мікробіологічна промисловість, будівництво, гуманітарна і соціальна сфери. В Україні координацію діяльності державних установ у сфері зовнішніх відносин, у тому числі економічних, покладено на зовнішньополітичне відомство України. Особливу увагу звернено на реалізацію суб'єктами іноземних держав з федеративним устроєм права відкривати в Україні свої торговельні представництва.

Основними перешкодами як міждержавної, так і міжрегіональної прикордонної торгівлі є стягнення РФ податку на додану вартість із товарів за 70 товарними позиціями (енергоносії, інші товари критичного українського імпорту). Це є причиною подорожчання їх на 20 %. На заваді прикордонної торгівлі — відсутність відповідної угоди, законів із надання суміжним територіям особливого режиму прикордонної зони з широкими повноваженнями, норми яких мали б уніфікований характер. Водночас слід зауважити, що частина СП (спільних підприємств) не працює або працює недостатньо. Так, у Житомирській області з 52 СП працюють лише 14. До того ж більшість СП створюється у сфері посередництва, а не виробництва. Підвищенню ефективності співпраці могло б сприяти як надання місцевим органам ширших прав у здійсненні зовнішньоекономічних зв'язків, так і створення бази даних щодо чинних угод і проєктів, а також ведення моніторингу їх виконання.

Складниками двостороннього економічного співробітництва є кардинальне збільшення українських державних і комерційних структур на російському ринку, спільних проєктів і спільних підприємств. Спостерігається просування на російський ринок української кондитерської та молочної продукції. Стратеги́чно важливим є ще один напрям — спільні дії в заміні й модернізації устаткування, виготовленого на українських і російських підприємствах. Поліпшенню розвитку регіонів сприяло б створення у прикордонних областях вільних економічних зон, екологічних заповідників. Позитивними прикладами є такі єврорегіони: “Полісся” (Брянська, Гомельська, Чернігівська області), “Донбас” — співпраця у межах трикутника: Донецьк — Ростов — Маріуполь (Донецька і Луганська області та Краснодарський край), “Слобожанщина” (Белгородська і Харківська області). Гальмівним фактором при цьому виступає політика Москви щодо обмеження повноважень місцевої влади в роботі єврорегіонів (“Буг”, “Карпати”, “Нижній Дунай” та ін.).

Отже, *економічна співпраця між Україною і РФ набуває характерних ознак коопераційної діяльності. У цьому виявляються як свої плюси, так і мінуси. Позитивними наслідками інституалізації російського капіталу в Україні можна вважати: передбачуваність економічної політики в Україні; створення своєрідного заслону від політизації його діяльності; уникнення і*

певною мірою запобігання підживленню частини тіньової вітчизняної економіки. Серед негативних моментів: лобіювання єдиного економічно-правового поля; захист інтересів російського капіталу; поява додаткових проблем для західних інвесторів і бізнесменів. У геополітичному масштабі співробітництво з Україною може розглядатися РФ як знакова складова її власного європейського вибору — через специфічне геополітичне положення України та через можливість прискорити процеси модернізації національної економіки відповідно до європейських вимог.

Розклад зовнішньополітичних сил на сучасному етапі не зазнав особливих змін. З одного боку, постійне спостереження з боку Москви, яка намагається спрямувати перебіг подій за своїм сценарієм, настійно зміцнюючи позиції в економіці України, а з іншого — позиція американського керівництва, яке дає поради щодо майбутнього розвитку країни. Тим не менш *перший візит новообраний український Президент В. Ющенко здійснив до Москви, де підтвердив важливість партнерства з Росією*. На думку Президента, курс України на євроінтеграцію не зашкодить Росії та її відносинам з Європою¹. Щодо співпраці в рамках СНД (проект ЄЄП), Україна вбачає за можливе розвивати лише зону вільної торгівлі. “Якщо ми говоримо про створення зони вільної торгівлі, то це не буде проблемою для нашої інтеграції в ЄС. Однак, якщо ми говоримо про поглиблену інтеграцію, то в цьому випадку можуть виникнути проблеми. Нашим пріоритетом є членство в ЄС”, — пояснив міністр зовнішньополітичного відомства нашої країни².

Водночас Росія й надалі проводить політику тиску: підвищує ціни за енергоносії, витісняє українські товари і виробників з ринків третіх країн. У відповідь на намагання української сторони ввести розрахунки за газ за попередніми цінами російське керівництво у 2005 р. поставило ультиматум Україні про перехід на ринкові ціни розрахунків — з 50 доларів до 230 дол. за 1 тис. куб. м., тобто у п’ять разів збільшивши ціни. А у 2008 р. ціни за газ ще збільшилися до 250 дол. за 1 тис. куб. м. Україна вважає такий безпрецедентний тиск виявом політичних незадо-

¹ РІА “Новости”. — 2005. — 23 февр.

² Інтерфакс. — 2005. — 22 февр.

волень російського керівництва щодо євроатлантичного просування України.

Під час візиту В. Путіна в Україну 19 березня 2005 р. керівники держав обговорили питання щодо кордонів, Чорноморського флоту, віз і громадянства, вступу в СОТ і врегулювання придністровського конфлікту; домовилися створити Міждержавну комісію президентів, яка складатиметься з чотирьох комітетів: з питань оборони, міжнародного співробітництва, економічного співробітництва і гуманітарної сфери. Координація дій комісії покладена на ради національної безпеки двох країн. Міністр економіки України і міністр промисловості та енергетики Росії представлятимуть обидві держави в Групі високого рівня (ГВР) Єдиного економічного простору. Певне охолодження відносин, до якого причетний і нинішній російський президент Д. Медведєв, спостерігалось в намаганні України піднятися на вищий щабель відносин партнерства з НАТО під час розгляду Плану дій щодо членства в Альянсі.

Українсько-російські відносини у своєму становленні подолали шлях від декларативних до прагматичних. Україна бачить майбутній розвиток співробітництва з Росією тільки на засадах взаємоповаги державної суверенності, що не дозволяє втручатися у зовнішні та внутрішні справи країн, тим більше диктувати, з ким і як дружити на міжнародній арені. Лише взаємовигідне партнерство сприятиме виходу і Україні, і Росії на високий економічний рівень розвитку. Це завдання мають вирішити обидві країни, використовуючи коефіцієнт корисної дії від взаємовигідного співробітництва.

Одним із актуальних питань української зовнішньої політики продовжує залишатися проблема збереження позитиву відносин з Росією поряд із реалізацією інтегрування в Європу. Стратегічний вибір України — європейська інтеграція. Цей напрям визначений державною програмою розвитку і не підлягає кардинальним змінам. Україна бере активну участь у створенні колективної і регіональної системи безпеки. Відповідь на глобальні виклики шукає і знаходить разом з іншими державами, тобто колективно, спираючись на універсальні цінності та здатність партнерів чути один одного і приймати зважені, узгоджені рішення. Україна не має наміру відступати від проголошених пріоритетів у реалізації євроатлантичного курсу. Водночас вона

не має наміру відмовлятися від поглиблення партнерських відносин з Російською Федерацією.

Відносини між Україною і Росією дехто намагається визначати як стратегічне партнерство. Це є глибокою помилкою, оскільки стратегічне партнерство є вищою сходинкою співробітництва порівняно зі звичайними відносинами. Зумовлена конкретними інтересами сторін така *співпраця стає можливою між тими партнерами, які не мають взаємних територіальних претензій, натомість наявна взаємна прихильність принципам територіальної недоторканності і непорушності кордонів*. Це відносини партнерів, які мають наближені цінності і подібні корінні, національні інтереси, що визнають очевидність і необхідність тенденції динамічного зростання двостороннього товарообороту, поглиблення співпраці.

Щоб надати співробітництву характеру стратегічності створюють політичне, економічне й соціальне міжнародне середовище, яке сприяє розвитку конкуренції, взаємному доповненню, динаміці різних соціальних форм господарювання та укладів як усередині країни, так і у співпраці з партнером, що врешті-решт покликано стати стратегічним спрямуванням трансформації економіки. Тобто стратегічне партнерство використовується для досягнення внутрішніх трансформацій вищого порядку з метою виведення вітчизняної економіки на наступний, вищий щабель світового розвитку. Такий напрям сприяє мобілізації максимуму наявних ресурсів, використанню різних виробничих можливостей — від індустріальних до постіндустріальних, розширенню всіх форм підприємництва — від малого бізнесу до великого капіталу.

Водночас стратегічні партнери мають враховувати низку обставин, пов'язаних із геополітичними й геоекономічними інтересами інших країн-партнерів. Серед складників, що визначають *сутність стратегічного партнерства*, — високий ступінь співробітництва і довіри; прозорість відносин, що означає широку взаємодію у міжнародних справах та неспрямованість проти третіх країн; широта партнерства не тільки в економічній сфері, а й у політичній (зміцнення регіональної безпеки тощо); тісна координація зовнішньополітичних кроків у всіх ключових напрямках світових і двосторонніх проблем розвитку; характер від-

носин з країною-партнером як самодостатня величина, що не піддається кон'юнктурним впливам; обов'язкова довготривалість відносин, оскільки вона містить комплекс політичних і військових гарантій. При цьому наявність довгострокової програми економічного співробітництва має стати додатком до базового міждержавного договору. До згаданого можна додати і збіг уявлень про засади майбутнього розвитку світу. В українському варіанті — це визнання необхідності поліполярного світового устрою, повага до інших, намагання бути незалежними у своєму виборі.

Наведені принципи мають бути конкретизовані у кожному окремому випадку, розвинені й закріплені у відповідних документах. Зазвичай вони виступають основними орієнтирами двосторонніх зв'язків на довгострокову перспективу.

Таким чином, держава, яка здійснює стратегічне партнерство з іншими суб'єктами міжнародного права, передбачає реалізацію своїх намірів, спираючись на широку підтримку партнера як у зовнішній, так і у внутрішньополітичній площині. Отже, *стратегічне партнерство означає жорстку реалізацію взятих на себе зобов'язань, відповідальність за партнера*. Стратегічне партнерство на двосторонньому рівні є основою для розвитку такого самого партнерства на багатосторонньому, що в результаті сприяє процесу формування стабільних союзів стратегічних партнерів, тобто союзів держав. Прикладом такого партнерства є співпраця НАТО і ЄС. Як свідчить практика, на союзх держав вибудовується система регіональної і глобальної безпеки.

Висновки. В умовах сьогодення поняття стратегічності набуло значного поширення. Світова спільнота вже визнає, що *жодна держава не може брати на себе функції жандарма і приймати рішення щодо долі інших країн (на що посягає Росія)*. У політичній ідеології України міцно утвердилося сприйняття намірів Росії як імперських, тобто зближення з нею автоматично означає втрату незалежності й суверенітету України. Періодичні зазіхання на українську територію, намагання втручатися у внутрішні справи похитнули суто позитивне ставлення до російської політики українського населення, посилилося інформаційне протистояння, що супроводжується нагадуванням про голодомори 20-х, 30-х і 40-х років, знищення національної інтелігенції, проблема Чорнобилю тощо.

30 вересня 2008 р. МЗС України заявило про недоброзичливу політику Росії у зв'язку з розповсюдженням Постійним представництвом цієї країни при ОБСЄ звернення учасників т. зв. Всекримського мітингу щодо відокремлення Криму від України. У тексті заяви МЗС України зазначалося: “Усупереч гучним заявам керівництва Російської Федерації щодо невтручання у внутрішні справи України, російська сторона все ж таки не втрималася від спокуси розіграти “кримську карту””.

А днем раніше, 29 вересня, Постійне представництво Росії при ОБСЄ розповсюдило звернення учасників т. зв. Всекримського мітингу “Про грубе порушення правлячим режимом України основних конституційних повноважень Автономної Республіки Крим”.

З метою дестабілізації ситуації в Криму використовуються методи та брудні технології, апробовані в 90-х роках минулого століття, і які спрямовані на формування сепаратистських утворень на теренах колишнього СРСР.

У ноті МЗС України йшлося, що дії російської дипломатичної місії у Відні не відповідають нормам дипломатичної етики і міжнародного спілкування. Такі дії не можуть розглядатися інакше як відверте, грубе втручання у внутрішні справи нашої держави і як такі, що суперечать інтересам народів України та Росії.

Отже, двосторонні відносини України і Росії, якщо країни прагнуть розвивати стратегічне партнерство не на папері, а на практиці, мають відповідати таким критеріям, як довіра і визнання суверенних засад, невтручання у внутрішні справи; повага до вибору партнера (стосовно третіх країн) і взаємовигідна співпраця; намагання поліпшити економічний стан країни завдяки двостороннім економічним та іншим зв'язкам; визнання зовнішньополітичної й зовнішньоекономічної орієнтації; в разі потреби надання взаємодопомоги. Позитивними чинниками для розгортання стратегічного партнерства також можуть бути: спільний кордон, доповнюваність економік, сприяння розв'язанню різнопланових проблем іншої країни (у тому числі безпекових). Бажаною умовою в цьому ракурсі є відсутність у партнерів проблем міждержавного рівня та збіг інтересів в економічному плані. При цьому стратегічне партнерство може розглядатися пріоритетним, що не завдає шкоди співпраці з іншими країнами.

Запитання і завдання

1. Розкрийте поняття “українсько-російські відносини як домінанта зовнішньополітичного спрямування”.
2. Назвіть основні чинники і поясніть причини необхідності поглибленого українсько-російського співробітництва.
3. Виокремте проблемні питання взаємин України і Російської Федерації. Які їхні витoki та шляхи розв’язання?
4. Висловіть свої міркування щодо перспектив співпраці України і Росії.
5. У чому полягають причини періодичного погіршення українсько-російських відносин?

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. *Постанова* Верховної Ради України “Про основні напрями зовнішньої політики України” (2 липня 1993 р.) // Уряд. кур’єр. — 1993. — 24 лип.
2. *Договір* про дружбу, співробітництво і партнерство між Російською Федерацією і Україною (31 травня 1997 р., Київ). Російсько-українські відносини (1990–1997 рр.). — М., 1997.
3. *Програма* співробітництва в галузі дослідження й використання космічного простору в мирних цілях на 2001 рік і Програми співробітництва щодо забезпечення виготовлення, запуску і спільної експлуатації космічного апарата “Січ-1М” (12 лютого 2001 р., Москва).
4. *Закон* України “Про порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України” (22 лютого 2000 р.).
5. *Закон* України “Про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон” // Уряд. кур’єр. — 2004. — 21 квіт.
6. *Послання* Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році. — К., 2001.

7. *Васильєва-Чекаленко Л. Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). — К., 1998.

Додаткова

8. *За длинным Кремлем* // Коммерсантъ-Власть. — 2005. — № 51. — 26 дек.
9. *Зовнішня політика України. 2007. Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети* / Кол. авт. — К.: Стилос, 2008.
10. *Зовнішня політика України в епоху глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003 рр.)*. — К., 2004.
11. *Концепция внешней политики России* // Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002 гг.: В 4 т. — М., 2003. — Т. 4.
12. *Стратегії розвитку України: теорія і практика* / За ред. О. С. Власюка. — К., 2002.
13. *Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива*. — К., 2001.
14. *Україна — Росія: пошук оптимальної моделі відносин*. — К., 2004.
15. *Чекаленко Л. Д.* Політика Росії щодо захисту співвітчизників за кордоном та її можливі наслідки для України // Стратег. панорама. — 2003. — № 3.
16. *Чекаленко Л. Д.* Посилення гуманітарного чинника в українсько-російських відносинах // Стратег. панорама. — 2004. — № 2.
17. *Чекаленко Л. Д.* Формування нової моделі українсько-російських відносин на сучасному етапі глобалізації // Наук. вісн. Дип. акад. України. — 2004. — Вип. 10.
18. *Чекаленко Л. Д.* Вибір України: Кому грядеши? // Україна дипломатична. — К., 2008.

2. Інші країни СНД в політиці України

Республіка Білорусь. Пріоритетного значення Україна надає розвитку двосторонніх відносин з країнами-сусідами. Відносини між Україною і Білоруссю зумовлюються спорідненістю культур, відсутністю територіальних претензій, спільним кордоном, тісними економічними зв'язками. Дипломатичні відносини між країнами були встановлені 27 грудня 1991 р., призначено послів, які обмінялися вірчими грамотами, відкриті посольства. Двосторонні відносини певний час регулювалися *Договором про дружбу і співробітництво* від 29 грудня 1990 р. і 50 іншими документами. 17 липня 1995 р. під час візиту Президента України в Білорусь був підписаний новий базовий договір на заміну попереднього. Верховна Рада Білорусі ратифікувала документ 25 квітня 1996 р. У 2005 р. договірно-правова база українсько-білоруських відносин становила вже понад 230 угод і домовленостей. Серед них найважливіші угоди з питань торгово-економічного співробітництва, співпраці в галузях зв'язку та транспортного сполучення, військово-технічної співпраці і консульської взаємодії, яка включає врегулювання безвізового в'їзду громадян і перетину кордону. Певний інтерес являє і платіжна угода між національними банками України і Білорусі, завдяки якій можна було паралельно проводити розрахунки в безготівкових білоруських рублях та тодішніх українських карбованцях і вільно конвертованій валюті.

Із середини 90-х років в українсько-білоруських відносинах простежуються ускладнення, пов'язані не лише з економічною кризою, що охопила всі пострадянські країни, а й сталою орієнтацією білоруського керівництва на Москву. Республіка Білорусь приєдналася до Митного союзу з Російською Федерацією та Казахстаном (1995 р.), де були інші вимоги щодо торгівлі і тарифної політики. Проросійська політика Білорусі призвела до втрати українських позицій на білоруському ринку: тільки у період з 1992 по 1994 рр. частка України в товарообороті Білорусі зменшилася з 21,5 % до 11,3 %. У 1994 р. торговельно-економічне співробітництво двох сусідніх держав послабло через недопостачання білоруській стороні цукру й олії, а українській від Білорусі — нафтопродуктів, мінеральних добрив, скла і тракторів. Зростання обсягів торгівлі між країнами спостерігається

з 1995 р. Якщо у 1997 р. товарооборот з Білоруссю перевищив 1,4 млрд дол., то у 2008 р. — 4,9 млрд. Сальдо для України скла-лося негативне, що пояснюється значним збільшенням імпорту білоруських товарів хімічної, сільськогосподарської, будівель-ної промисловості, машинобудування тощо. Україна закуповує в Білорусі кормозбиральні комбайни, вироблені промисловим об'єднанням “Гомельсільмаш”, продукцію хімічної промисло-вості тощо, а постачає їй цукор та інші сільськогосподарські продукти. Спільна Міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва почала пра-цювати з 10 квітня 1996 р.

За обсягом співпраці Україна посідала друге (після Росії) міс-це в зовнішньоторговому обігу Білорусі. Україна для Білорусі є надійним інвестором: за її участі в Білорусі діє низка підпри-ємств: обсяг інвестицій становив 500 тис. дол., а в Україні функ-ціонують близько 40 білоруських підприємств (інвестиції ста-новлять 17,6 млн дол.). Серед спільних українсько-білоруських підприємств можна назвати Київський завод “Арсенал” і Мінсь-кий завод годинників “Луч”, які виробляють годинники з комп-лектуючих деталей білоруського заводу. Широкі можливості двостороннього співробітництва вималювались у напрямі ви-робничої кооперації. Одним із напрямів двосторонньої співпраці є взаємна участь у євро регіонах, як транскордонному об'єднанні Єврорегіон “Буг”, діяльність якого спирається на угоду про спів-робітництво прикордонних областей.

Важливість українсько-білоруського співробітництва просте-жується у зв'язку зі спільними проблемами, пов'язаними з ліквідацією наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. У ліквіда-ції наслідків аварії на ЧАЕС країни співпрацювали за програма-ми уряду Японії “Сакасава—Чорнобиль” та “АЙФІКА”. За Уго-дою про співпрацю між міністерствами охорони здоров'я обох країн українські фахівці надають білоруській стороні допомогу в дезактивації забруднених територій, сприяють в організації оздоровлення дітей у Криму, а постраждали від наслідків аварії українські громадяни проходять реабілітацію в онкогематоло-гічному центрі Білорусі. Над питаннями проблем українського та білоруського Полісся, наслідків аварії на ЧАЕС і низки інших співпрацюють учені національних академій наук України та Бі-лорусі. Глобальний характер Чорнобильської катастрофи вима-

гає від держав постійної уваги й координації зусиль щодо мінімізації її наслідків, розширення міжнародного співробітництва у цій сфері, організації обміну інформацією стосовно всіх аспектів спільних дій. Особливо нагально це питання постало у зв'язку з вимогою до України деяких білоруських політиків відшкодувати збитки наслідків аварії.

16 грудня 1994 р. уряди двох країн підписали довгострокову Угоду про військово-технічне співробітництво, де визначені умови для збереження та розвитку кооперативних зв'язків, спільного виробництва, взаємних поставок військової продукції, надання відповідних послуг, спільних науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт в інтересах оборони і безпеки двох країн. У жовтні 1994 р. президент Білорусі О. Лукашенко відвідав Київ з приводу 50-річчя визволення України від фашистських загарбників. У липні 1995 р. в Мінську з офіційним візитом перебував Президент України Л. Кучма. Під час перебування в Україні урядової білоруської делегації (грудень 1995 р.) були підписані міжурядові угоди про сприяння та взаємний захист інвестицій, про гарантії прав громадян у галузі пенсійного забезпечення, про організацію спільного контролю в пунктах пропуску на українсько-білоруському державному кордоні, про співробітництво у сфері молодіжної політики, а також домовленості про співробітництво з питань захисту навколишнього середовища, про взаємні поставки озброєння, військово-технічне співробітництво та ін. Влітку 1996 р. проблеми регіонального співробітництва у межах програми Єврорегіон "Буг" обговорювалися на зустрічі президентів України, Білорусі і Польщі. У цьому зв'язку нагадаємо, що повноцінній участі Білорусі в міждержавних формуваннях за участі країн Центрально-Східної Європи часто перешкоджає Росія, яка намагається утворити двосторонні схеми співробітництва на зразок єврорегіонів з Республікою Білорусь.

На початку нового тисячоліття українсько-білоруські відносини дещо активізувалися. На зустрічі урядових делегацій 16 травня 2002 р. у Мінську сторони висловилися за дотримання балансових інтересів як на державному, так і на підприємницькому рівнях. Можливими сферами співробітництва були названі поставка олії з України в Білорусь, а також об'єднання зусиль у будівництві та експлуатації транспортної магістралі Білорусі

“Північ—Південь” для сприяння в поставках українських і білоруських товарів. У Мінську досягли домовленості про мінімізацію на першому етапі вилучень із двосторонньої Угоди про вільну торгівлю, щоб потім взагалі її відмінити. У сфері валютного регулювання передбачено проведення взаємної конвертації білоруського рубля та української гривні. По завершенні переговорів було підписано Угоду між урядами Республіки Білорусь та України про співпрацю у сфері атестації наукових і науково-педагогічних кадрів найвищої кваліфікації та Угоду про співпрацю між Міністерством статистики й аналізу Республіки Білорусь і Державним комітетом статистики України.

Негативним чинником, що впливає на двосторонні зв'язки, є незадовільний стан законодавчої бази торговельно-економічного співробітництва, що зумовлено приєднанням Республіки Білорусь до Митного союзу між Росією, Казахстаном і Киргизією (6 січня 1995 р.), створенням Співтовариства Білорусі і Росії (8 грудня 1996 р.), пізніше перетвореного на Союз двох держав (1999 р.), орієнтацією Білорусі на Росію. Приєднання Білорусі до Митного союзу спричинило необхідність перегляду ситуації, що склалася із формуванням режиму вільної торгівлі між Україною і Білоруссю. У п'яту річницю підписання Договору про створення Союзної держави Росії і Білорусі (8 грудня 2004 р.) російська сторона повідомила, що цим документом було визначено створення єдиного економічного і гуманітарного простору, перехід на використання спільної валюти, проведення узгодженої зовнішньої та оборонної політики. З 1 січня 2006 р. уряди передбачали ввести на території Білорусі спільну валюту — російський рубль як єдиний законний платіжний засіб, але обережне ставлення до таких кардинальних питань глави Білоруської держави загальмувало згаданий процес. Посилку союз двох держав і обсяг співпраці, що постійно зростає (2004 р. становив майже 16 млрд дол.).

Водночас Білорусь дотримується виваженої позиції щодо зовнішньополітичних ініціатив України: досить стримано поставилася до ядерних вимог держави, намагалася уникнути оцінок зазіхань Росії на територіальну цілісність України у 1993 і 1995 рр. Не сприяє поліпшенню двосторонніх відносин і стійка конфронтація Білорусі з провідними країнами Заходу та міжнародними політичними структурами, що приводить до певної ізо-

ляції держави у світовому спілкуванні. Водночас було б необ'єктивним не згадати про дипломатичні спроби України залучити білоруську сторону до активної співпраці. Під час Будапештського саміту ОБСЄ (5 грудня 1994 р.) відбулася тристороння зустріч України, Білорусі і Польщі. Географічним сусідам, передусім Білорусі, пропонувалося поглибити стосунки у площині зміцнення регіональної і європейської безпеки, надати допомогу у просуванні Білорусі до співпраці з НАТО в рамках “Партнерства заради миру”, проведенні економічних реформ тощо. Однак ці кроки виявилися запізнілими і недостатньо наполегливими й не привели до позитивного результату. У тристоронній зустрічі з Республікою Польща у січні 1995 р. (Краків) білоруській стороні пропонувалося використати геополітичне положення трьох держав для розвитку торгівлі, економічної взаємодії, створення транснаціональних структур, які сприяли б спілкуванню Сходу із Заходом, а Півночі з Центральноєвропейським регіоном. (Україна має вихід до Чорного моря, а це означає і на Близький Схід, а Польща — на Балтійський регіон, західні країни). На жаль, ідея щодо вісі стабільності від Чорного моря до Балтії не знайшла підтримки з боку білоруського керівництва.

Слід зауважити, що в білоруській економіці на початку тисячоліття спостерігалось відчутне зростання, що значною мірою було зумовлено низькими цінами на енергоносії, які забезпечує Росія. Зросла частка білоруського експорту в Європу. Президент Білорусі О. Лукашенко не допустив приватизації, розорення лівової частки республіканських заводів і фабрик, повернув економіку республіки до планового господарювання. Завдяки гнучкій політиці для економіки Білорусі створено такий режим сприяння (з пільгами, кредитами тощо), за яким вона щорічно нарощує свій ВВП. Експорт Білорусі до РФ у 2008 р. склав 36,5 %, до Нідерландів — 17,8 %, а до Великої Британії — 6,3 %. Відроджуються білоруські підприємства. Автомобілебудівники вийшли на світові ринки збуту готової продукції: 300 нових моделей вантажівок МАЗ із сертифікатом Euro-2 і Euro-3 експортуються до розвинених країн; БелАЗ випускає продукцію з американськими двигунами “Каммінз” і експортує її до багатьох країн світу. Високими оцінками відзначено білоруські автобуси, телевізори “Витязь”, які виготовляє єдиний завод в СНД

з повним технологічним циклом; продукція хімічної промисловості тощо.

Між Україною і Білоруссю розвивається співробітництво у рамках міжнародних організацій, зокрема ООН і ОБСЄ. Сторони узгоджували ініціативи щодо вироблення механізму міжнародної підтримки ринкових реформ у країнах з перехідною економікою, перегляду шкали внесків до бюджету ООН, реформування Ради Безпеки та системи ООН, а також залучення світового співтовариства до розв'язання проблем мінімізації наслідків Чорнобильської аварії, що для обох країн лишається найважливішим. Існували й певні можливості співпрацювати в рамках просування до євроструктур. ЄС визначив Білорусі, як Україні й Молдові, своєрідний статус країни-сусіда. У заяві ЄС від 15 квітня 2003 р., розповсюдженій в Мінську, йшлося про те, що розвиток активної співпраці між Білоруссю і Європейським Союзом залежатиме від ефективного здійснення Білоруссю подальших демократичних реформ, а також її бажання поважати свої міжнародні зобов'язання й дотримуватися європейських стандартів демократії і прав людини.

Обидві країни мають широкі можливості для збереження і розвитку зв'язків між народногосподарськими комплексами в межах *Програми українсько-білоруського економічного співробітництва до 2008 р.*, підписаної президентами 12 грудня 1998 р. Представники ділових кіл прикордонних областей на початку 2002 р. (Гомель) обговорили питання подолання кризового стану в економічному співробітництві України і Білорусі; домовилися об'єднати зусилля із спільного використання та охорони транскордонних вод, військово-технічному співробітництві тощо. 21–22 квітня 2002 р. у столиці Білорусі були проведені Дні Києва, під час яких урочистою подією стало відкриття пам'ятника Тарасу Шевченку.

Водночас відносини України з Республікою Білорусь розвиваються нерівномірно і складаються ситуативно: їхню суть і характер визначає процес просування Білорусі до створення союзної держави з РФ. Свого часу білоруські лідери зазначали, що Україна свідомо чи ні втратила можливість впливу на Білорусь, хоча мала для цього всі можливості. Тодішній керівник Білорусі С. Шушкевич зауважував, що Україна з проголошенням незалежності шукала союзників по всьому світу, у тому числі в Ка-

наді, США, чомусь не бачачи свого сусіда — Білорусі. Це виявилось як у затуванні відкриття українського дипломатичного представництва в республіці, так і в уповільненні процесу формування договірної-нормативної бази співробітництва. Така позиція України, фактично, штовхнула Білорусь в обійми Росії.

На початку нового тисячоліття білоруський уряд вжив низку заходів із захисту власного виробника, впровадив обмеження на імпорту продукцію, що негативно позначилося на двосторонній торгівлі (обмежено ввіз пива українського виробництва). На дев'ятому засіданні Міжурядової українсько-білоруської комісії з питань торговельно-економічного співробітництва (жовтень 2003 р.) сторони домовились підписати Протокол до міжурядової Угоди про вільну торгівлю від 17 грудня 1992 р. про поетапну (або повну) відміну вилучень із режиму вільної торгівлі; підписали план заходів на 2004 р. з реалізації Міждержавної програми довгострокового економічного співробітництва між Україною та Республікою Білорусь на 1999–2008 рр., а також щодо збільшення обсягів транзиту білоруських вантажів територією України. Домовились поглибити співробітництво у межах виробничої кооперації, розширити міжрегіональну співпрацю, зокрема щодо залучення до неї не лише прикордонних областей обох країн, а й інших регіонів. З 2005 р. з білоруською стороною обговорювалося питання укладення угоди про реадмісію стосовно нелегальних мігрантів, підписання якої у тристоронньому форматі із залученням Росії відбулося 2007 р. Сторонами також досягнуто значного прогресу в переговорному процесі щодо спрощення порядку перетину українсько-білоруського державного кордону на ділянці Славутич—ЧАЕС—Славутич; автомагістралі, яка проходить через територію Республіки Білорусь, працівниками, транспортними засобами та вантажами підприємств ЧАЕС; зони відчуження; а також іноземними спеціалістами, залученими до реалізації міжнародних проектів, пов'язаних із закриттям ЧАЕС. Сторони домовилися створити спільну українсько-білоруську Робочу групу для остаточного узгодження позицій і вироблення взаємоприйнятної варіанта рішення зазначеної проблеми. Україна послідовно виступає за активне політичне та економічне співробітництво з Республікою Білорусь. Українська держава сприяє також виходу Білорусі з міжнародної ізоляції, формуючи відповідну думку в ООН, ОБСЄ,

інших організаціях. Разом із представниками Польщі й Литви Україна ініціювала в Раді Європи заяву постійних представників щодо необхідності підтримувати контакти і політичний діалог із владними установами республіки, що сприятиме виконанню програм співробітництва з Білоруссю.

Українсько-молдовські відносини. Нагадаємо, що до 1940 р. частина сучасної Молдови (лівобережжя Дністра) входила до складу України як автономна республіка, а інша частина — до Румунії. 28 червня 1940 р. СРСР повернув Бессарабію і 2 серпня 1940 р. утворено Молдавську РСР, що перебувала до 1991 р. у складі Союзу РСР.

Декларація про незалежність Республіки Молдова була проголошена парламентом країни 27 серпня 1991 р. Україна і Молдова встановили дипломатичні відносини 10 березня 1992 р. Посольство України в Республіці Молдова (березень 1993 р.) та Посольство Республіки Молдова в Україні (липень 1993 р.) розпочали свою роботу, що сприяло налагодженню тісних контактів, розвитку добросусідських відносин, партнерства та взаємодопомоги. Базовий Договір про добросусідство, дружбу та співробітництво, підписаний президентами 23 жовтня 1992 р., був ратифікований Верховною Радою України 1 листопада 1996 р. і парламентом Молдови 3 грудня 1996 р. Причиною зволікання з визнанням документа виявилось нерозв'язане територіальне питання між країнами (відрізок кордону, який молдовська сторона вважала спірним).

Співпраця України й Молдови охоплює низку питань загальноєвропейського спрямування, а саме: запровадження спільного прикордонного та митного контролю із створенням необхідної інфраструктури, процес демаркації українсько-молдовського державного кордону, двостороннє співробітництво тощо. Ці та інші питання обговорюються в рамках тристоронніх консультацій з питань прикордонного та митного співробітництва: Україна—Європейський Союз—Республіка Молдова. На чергових консультаціях, що відбулися 15 жовтня 2004 р. в Брюсселі, до обговорюваних питань додалася проблема, що склалася внаслідок припинення пропуску Молдовою з 20 серпня 2004 р. вантажів та товарів до України через територію Придністров'я. Одним із важливих питань було надання ЄС фінансової та технічної допомоги для потреб завершення демаркації українсько-мол-

довського кордону та облаштування інфраструктури для здійснення спільного прикордонного й митного контролю.

Україна і Молдова є сталими партнерами і мають досить розгалужені двосторонні зв'язки. Це зумовлено багатьма чинниками, зокрема спільним кордоном, взаємозалежністю економік, наявністю значної кількості українців у Молдові — понад 600 тис. осіб і понад 250 тис. молдован в Україні, які проживають в Одеській, Закарпатській і Чернівецькій областях тощо.

Двостороння співпраця спирається на розгалужену договірно-правову базу відносин. Тільки в березні 1993 р. у Кишиневі були підписані 24 міжурядові угоди з питань торгово-економічного та науково-технічного співробітництва. Низку документів з питань двостороннього співробітництва було підписано під час візиту до Києва у грудні 1993 р. президента Республіки Молдова М. Снегура. У 1994 р. були створені українсько-молдовські спільні комісії з торгово-економічного співробітництва, на які покладено врегулювання майнових та прикордонних питань, поліпшення співпраці. Під час зустрічі голів двох урядів у серпні 1995 р. в Кишиневі було досягнуто порозуміння з пріоритетних питань широкомасштабного економічного співробітництва. Серед 16 підписаних документів більшість торкалася питань запровадження вільної торгівлі, взаємного захисту інвестицій, запобігання подвійному оподаткуванню, створення фінансово-промислових груп, спільних підприємств і фірм, відкриття філіалів банків України і Молдови тощо. Багато питань дипломатичної сфери — про дипломатичні представництва, співпрацю в галузі інформації між зовнішньополітичними відомствами обох країн, про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах — були врегульовані внаслідок досягнення порозуміння з молдовською стороною на початку 1995 р. під час візиту до Молдови міністра закордонних справ України. Збільшуються обсяги торгівлі з Молдовою: якщо у 1995 р. експорт в країну становив 144,8, а імпорт — 45,1 млн дол., то в 2008 р., відповідно 1,1 млрд і 169,5 млн дол.

Молдова вирішує політичні та економічні завдання, які за своєю проблемністю схожі з українськими. Так, у країні відбувається подолання економічної кризи, боротьба з інфляцією, молдовський лей (грошова одиниця) став конвертованим і стабільним. Міжнародні фінансові структури надають Молдові фі-

нансову та технічну допомогу. Значні преференції в економічній співпраці Молдови надала сусідня Румунія. З цією країною жваво розвивається торговельний обмін, який щорічно зростає майже удвічі.

Придністровська проблема є складовою питання цілісності країни. Нагадаємо, що на території Молдови виникли Гагаузька Республіка (19 серпня 1990 р.) та Придністровська Молдовська Республіка — ПМР (2 вересня 1990 р.). Новоутворені формування ведуть наполегливу боротьбу за свою автономію. Конституція держави, яка набула чинності 27 серпня 1994 р., проголосила Молдову суверенною, єдиною та неподільною державою. Водночас населеним пунктам Лівобережжя Дністра і півдня країни може бути надано особливий статус автономії, форми та умови якої визначаються окремими законами. Таким чином, створено конституційні основи для політичного врегулювання конфліктів, пов'язаних із виникненням на території Молдови самопроголошених Гагаузької Республіки та ПМР. Ці територіальні автономії мають право на самовизначення у разі зміни державного статусу Молдови, наприклад приєднання її до Румунії.

Серед інших проблем, які можуть спричинити нестабільність у регіоні, — отримання подвійного громадянства (в цьому процесі активну роль відіграють Румунія та Росія). Складність виникла у зв'язку з тим, що Росія свого часу ініціювала введення спрощеної процедури набуття громадянства мешканцями ПМР. 1 листопада 2002 р. парламент Молдови прийняв поправки до Конституції, якими також передбачається можливість отримання подвійного громадянства, у тому числі і румунського. Значне зростання кількості фактично іноземних громадян також є загрозою стабільності і цілісності країни.

Після громадянської війни початку 90-х років Молдови з Придністровською Республікою, у результаті якої загинули десятки мирних жителів, Україна долучилася до миротворчого процесу в цьому регіоні, намагаючись захистити права українського населення. Незважаючи на привабливість миротворчої функції у придністровському врегулюванні, українська сторона з певною обережністю ставиться до спроб втягнути Україну у конфлікт як лобіста інтересів однієї зі сторін. Водночас українська держава відповідно до своїх зобов'язань за нормами міжнародного права зайняла принципову позицію безумовного

поважання територіальної цілісності й суверенітету Республіки Молдова. Позиція України полягає в тому, що політичне врегулювання конфлікту має передбачити надання Придністров'ю адміністративно-територіальної автономії у складі РМ. А населенню Придністров'я має бути гарантована можливість вирішення своєї долі шляхом демократичного волевиявлення в разі зміни міжнародно-правового статусу Республіки Молдова.

У пошуках шляхів придністровського врегулювання Молдова вдалася до розширеної міжнародної допомоги, залучивши поза Україною спостерігачів з ОБСЄ і Росії¹. Одним із перших документів з врегулювання придністровської проблеми став “Меморандум про основи нормалізації відносин між Республікою Молдова і Придністров'ям”, підписаний 8 травня 1997 р. президентом Молдови і главою адміністрації Придністров'я. Під Меморандумом як посередники в переговорному процесі поставили свої підписи президенти України і Росії, а також чинний голова ОБСЄ. 3–4 липня 1997 р. (м. Ізмаїл) президенти України, Румунії і Молдови домовилися про тристороннє співробітництво у політичній, торговельно-економічній та гуманітарній сферах, що становлять взаємний інтерес і потребують спільного вирішення. Зокрема, підписано Заяву про співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю, Протокол про співпрацю між урядами та ін. Українська сторона підтримала проєкт про створення вільної економічної зони в районі Рені—Джурджулешти—Галац та про формування єврорегіонів “Нижній Дунай” і “Верхній Прут”. Саме в цих проєктах окреслився обраний країнами шлях на інтеграцію в європейські структури та зміцнення політичного й економічного співробітництва з Європейським Союзом. Планам не судилося реалізуватися, погіршилася ситуація і навколо придністровського конфлікту, який зайшов у глухий кут. Особливе занепокоєння у цьому зв'язку викликали проблеми виведення колишньої 14-ї армії Росії транзитом через Україну.

Про можливі варіанти розблокування переговорного процесу йшлося і під час українсько-російських консультацій у квітні 2002 р. в Києві; черговим кроком на шляху переговорного про-

¹ Придністров'я і Молдова 1997 р. офіційно звернулися до України з проханням про розташування на своїй території українських миротворчих сил.

цесу стала кийвська п'ятистороння зустріч 2–3 липня 2002 р., де ОБСЄ, Росія та Україна, як і в попередні роки, були присутніми лише як гаранти й посередники. Завдання створеної під час зустрічі у Києві Постійної політичної наради — підготовка безпосередніх заходів щодо врегулювання проблеми.

Приводом для періодичного дистанціювання у молдовсько-українських відносинах є значні розбіжності в економічній сфері та підходах до врегулювання придністровського конфлікту. Причини ж лежать набагато глибше — в намаганні Молдови відігравати роль лідера в регіоні. В особі України молдовське керівництво бачить не тільки економічного конкурента, а й певну перешкоду у просуванні молдовських інтересів за межі регіону, у тому числі й в СНД. На тлі загострення політичних суперечностей на початку тисячоліття погіршилися відносини і в галузі торгівлі: Україна ввела обмеження на ввезення м'яса і цукру з Молдови. У відповідь Молдова також вжила низку заходів проти українських виробників. У молдовських ЗМІ час від часу розгортається антиукраїнська кампанія: зокрема наголошується на розбіжностях між Кишиневом і Києвом з питань реалізації Євро-Азійського нафтотранспортного коридору. Молдовська сторона заявляє, що Україна фактично витіснила Молдову з ЄАНТК, побудувавши нафтопровід Одеса—Броди. Йдеться про бажання молдовської адміністрації завантажити нафтою Джурджулештський термінал.

Придністровське керівництво налагоджує різноманітні контакти з Україною. У вересні 2002 р. широке коло представників обох сторін (президент ПМР, дипломатичні представники України, українські бізнесмени) обговорили можливості розвитку економічного співробітництва ПМР і України. Інтенсифікувалися парламентські контакти між Верховною Радою України та парламентом ПМР. Український парламент створив Комісію з врегулювання відносин між Придністров'ям і Молдовою. Придністровська сторона виступила з ініціативою створення в Тирасполі Представництва Верховної Ради України. Нестабільність ситуації навколо Придністров'я швидко створює офіційний Кишинів, який реалізує політику економічної реінтеграції де-факто відокремленого Придністров'я. Молдовські лідери стверджують, що Придністров'я загрожує не лише економіці Молдови, а й безпеці всього регіону. США, вітаючи боротьбу з

тероризмом і підтримуючи молдовські власті, веде власну гру з посиленням свого впливу в регіоні. Європейський Союз, який заінтересований у безпеці й стабільності навколо своїх кордонів, також уважно спостерігає за цими подіями. Україна запропонувала конкретний механізм розблокування складного питання. Водночас молдовська сторона ініціювала встановити на українсько-молдовському кордоні міжнародний моніторинг, розпочавши роботу місії ОБСЄ із штаб-квартирою в Одесі.

Наприкінці квітня 2004 р. посередникам від Росії, України та ОБСЄ вдалося розблокувати переговорний процес і 14–15 грудня 2004 р. у Відні відбулася спеціальна зустріч із придністровського врегулювання. Президент РМ В. Воронін офіційно запропонував ЄС стати постійним учасником процесу придністровського врегулювання. Невдовзі в м. Одесі було відкрито представництво Європейського Союзу. Черговим відлунням кризи стало припинення роботи шкіл Придністров'я у вересні 2005 р., в яких викладання здійснюється молдовською мовою з використанням латинської графіки. Українське зовнішньополітичне відомство виступило із заявою, що Україна глибоко стурбована подальшим загостренням ситуації навколо придністровського врегулювання, спрямованим на припинення функціонування в Придністров'ї шкіл з молдовською мовою і вважає неприпустимим політизацію питання, яке торкається дітей, особливо дітей-сиріт. Україна як посередник у переговорному процесі закликала тираспольську адміністрацію вжити заходів щодо відновлення функціонування шкіл з викладанням молдовською мовою¹.

Отже, Україна обстоює неподільність кордонів, установлених після Другої світової війни. Водночас вона не може лишатися осторожним випадків недотримання міждержавних угод щодо захисту прав української етнічної меншини в Республіці Молдова. Населення Придністров'я, яке переважно складається з українців, постійно висловлює занепокоєння ситуацією, яка може скластися в країні.

Азербайджанська Республіка як нафтовидобувна країна зі значним економічним потенціалом має всі шанси стати важ-

¹ *Україна* відзначає зрушення у розблокуванні так званого “шкільного питання” у Придністров'ї // Уряд. кур'єр. — 2005. — 1 верес.

ливим економічним партнером для України у вирішенні нагальних питань для забезпечення альтернативних джерел енергоносіїв. Позиції країн збігаються в різних площинах міжнародного буття. Україна постійно виступає за збереження встановлених кордонів Азербайджану і неподільність територій. Обидві країни виступають проти надання структурам СНД наддержавної ваги.

Дипломатичні відносини між Україною і Азербайджаном встановлені 6 лютого 1992 р. Першими угодами між країнами стали домовленості 21 жовтня 1992 р. про співпрацю республік у розкритті злочинів, розшуку та затриманні злочинців та в боротьбі з незаконним обігом наркотиків. *Міждержавний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Азербайджанською Республікою (АР)* було підписано 9 грудня 1992 р. під час офіційного візиту в Україну президента Азербайджану А. Ельчибея. Верховна Рада України ратифікувала цей документ постановою від 8 квітня 1993 р. на противагу азербайджанської сторони, яка зволікала з рішенням. Обмін ратифікаційними грамотами щодо Договору відбувся 25 січня 1995 р. Дипломатичне представництво України в Баку було відкрито 5 травня 1996 р.

Договірно-правова база двосторонніх відносин іноді розширюється шляхом залучення третіх країн, наприклад Ісламської Республіки Іран. Так, 29 січня 1992 р. в Києві підписано тристоронню угоду про вивчення, проектування та будівництво газопроводу, що мав зв'язати Іран із Західною Європою (проект не діє). Правовою базою відносин є документи про домовленості в різних галузях економічного і культурного співробітництва. Тільки під час візиту до Азербайджану Президента України в липні 1995 р. було підписано 11 державних, урядових та міжвідомчих документів щодо розвитку торговельно-економічного співробітництва, виробничої кооперації, вільної торгівлі тощо. Значні сподівання українська сторона поклала на створення Транскавказького транспортного коридору, а також трубопроводного і морського транспортування нафти з каспійських родовищ територією України в Європу. З підписанням у грудні 1996 р. (Одеса) тристоронньої транспортної угоди між Україною, Азербайджаном і Грузією та відкриттям регулярного поромного сполучення Одеса—Поті співробітництво України і АР дещо

активізувалося. Україна заінтересована в імпортуванні з Азербайджану продукції машинобудування, зокрема електричних двигунів і трансформаторів, кондиціонерів, автомобілів спеціального призначення, електричних ізоляторів, а також продукції агропромислового комплексу і текстильної промисловості.

З огляду на те, що машинобудівні заводи Азербайджану перебували в стані технологічного занепаду, підприємства України мали реальні можливості для створення спільних виробництв у таких галузях, як нафтогазова, харчова, легка промисловість та ін. Азербайджан виявляє інтерес до продукції чорної металургії, хімічної промисловості, машинобудування та агропромислового комплексу України. Тож Азербайджан можна було розглядати як ринок збуту для українських легкових і вантажних автомашин, труб, прокату, гідротурбін, тракторів, сільськогосподарської техніки й запчастин для неї, лікарських засобів, фарб, лаків, борошна, цукру, масла тощо. Азербайджану запропоновано також використати можливості української фабрики цінних паперів і монетного двору в наданні послуг.

Поставки Азербайджану в Україну склалися з продукції нафтопереробки (66 %), машинобудування (11 %), АПК і легкої промисловості (17 %). Проте рівень співробітництва залишався низьким: якщо в 1995 р. обсяги зовнішньої торгівлі становили 68,1 млн дол., то в 1996 р. — близько 100 млн. Дещо зросли ці показники в наступні роки: у 2008 р. експорт українських товарів до Азербайджану становив 910,5, а імпорт — 75,7 млн дол.

Азербайджанська Республіка, відчуваючи нагальну потребу в модернізації та переозброєнні своєї армії, звернулася до України з пропозицією співпраці в галузі ВПК. Співробітництво у цьому напрямі дещо зашкодило розвиткові українсько-вірменських відносин. За таких умов Україна має чітко виконувати резолюції Ради Безпеки ООН і виступати із закликом до третіх держав утримуватися від постачання зброї сторонам, що конфліктують. Слід зауважити, що Україна не врахувала вимоги “Принципів, що регулюють передачу звичайних озброєнь”, прийнятих Спеціальним комітетом Форуму НБСЕ зі співробітництва в галузі безпеки 30 листопада 1993 р., а також Договору про звичайні збройні сили в Європі, укладеного 1990 р.

Дійсність спонукає Україну до пошуків стратегічних партнерів, передусім таких, що допомогли б їй у вирішенні питання з енергоносіями. Ці намагання посилили український вектор зовнішньої політики в азіатських і закавказьких країнах. Україна була заохочена до участі у видобутку нафти на території Азербайджану. Організацією видобутку сировини на бакинських нафтопромислах та поставкою її на Захід опікується міжнародний консорціум, власниками якого є: американські компанії (40 % власності), англійська “Брітіш петролеум” (17 %), російська компанія “ЛукОйл” (10 %), Азербайджан (10 %), Туреччина (5 %) та ін. Всього у міжнародному консорціумі беруть участь 12 фірм із 7 країн світу. Було визначено і шлях для нафтопроводу Баку—Супса: грузинською територією з подальшим продовженням до Туреччини. Проект активно підтримали США, які використовують до 40 % усього світового видобутку нафти. Фінансову підтримку такому проєктові надали міжнародні фінансові структури.

Зауважимо, що основними джерелами наповнення українського трубопроводу Одеса—Броди нафтою можуть бути Азербайджан і Казахстан. А це для України має не лише економічне, а й стратегічне значення, тобто поступове вивільнення її від повної російської енергетичної залежності. Нафтопровід Одеса—Броди будувався для стикування з нафтопроводом Баку—Супса. Передбачалося, що каспійська нафта перевозитиметься танкерами від порту Супса до Одеси, далі трубопроводом Одеса—Броди з виходом на нафтопровід “Дружба” і польським нафтопроводом Броди—Гданськ у Європу.

Іншим шляхом переправлення бакинської нафти в Європу є нафтопровід Баку—Новоросійськ із наступним транспортуванням її танкерами через чорноморські протоки. Цей трубопровід поза азербайджанську ділянку входить до системи магістралей російської компанії “Транснефть”. Пріоритетним для Азербайджану є реалізація проєкту “Основного експортного трубопроводу (ОЕТ)” (Баку—турецький порт Джейхан на Егейському морі). За таких умов перспективи наповнення українського нафтопроводу азербайджанською нафтою стають менш реальними.

Особливе місце в українсько-азербайджанському діалозі посідають питання можливої спільної розробки нафтових і газових родовищ як в Азербайджані, так і в Україні. Спеціалісти-нафто-

вики Азербайджану, які мають значний досвід у видобутку нафти й газу на морі та суходолі, можуть допомогти українським колегам у розробці нафтових покладів у Чорноморському шельфі.

З-поміж інших проектів Україна має перспективи приєднатися до Угоди про координацію діяльності залізничного транспорту (травень 1996 р.), що регулює співробітництво між Азербайджаном, Грузією, Туркменістаном та Узбекистаном у галузі транзитних перевезень. Розвивається співпраця в авіабудівній галузі: за контрактом Харківське державне авіаційне виробниче підприємство на замовлення азербайджанського державного концерну “АЗАЛ” виготовляє літаки АН-140–100.

Зовнішньополітичні позиції України та Азербайджану з багатьох питань розвитку СНД збігаються. Україні імпонує незалежна постава кавказького партнера, його обережне ставлення до створення будь-яких наддержавних структур СНД, до питань охорони кордонів держав-учасниць, до захисту прав і свобод людини тощо. Розвиткові партнерських відносин з Азербайджаном сприяє виважена позиція України у питанні про *врегулювання конфлікту навколо Нагірного Карабаху*. Україна послідовно дотримується статусу потенційного посередника, неприйнятності будь-яких територіальних змін у Закавказзі без згоди обох сторін; виступає за непорушність кордонів і територіальну цілісність держав Закавказького регіону. Україна запропонувала Азербайджану свій миротворчий контингент у зону конфлікту з Вірменією. Для розв’язання проблеми біженців було запропоновано використати консультативну і оперативну допомогу ОБСЄ з участю України. Розширення співпраці в гуманітарній сфері покликано забезпечити духовні потреби української громади в Азербайджані (33 тис. осіб) та інформаційний обмін між країнами.

Україна і Грузія активно розвивають стратегічне партнерство. Відносини між країнами мають давню історію. Дві республіки уклали перший міждержавний *Договір про дружбу і співробітництво* 5 грудня 1918 р. і відкрили в столицях перші дипломатичні представництва. 12 грудня 1991 р. Республіка Грузія визнала державний суверенітет, державну незалежність і територіальну цілісність України. Взаємні візити президентів обох країн зміцнили й розширили договірно-правову базу дво-

сторонніх відносин підписанням угод, зокрема *Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між Україною та Республікою Грузія* (12 квітня 1993 р.). Посольство України в Республіці Грузія було відкрите в 1994 р.

Всебічне співробітництво України з Грузією відповідає стратегічним інтересам України у Закавказькому регіоні загалом. Через Грузію Україна може вирішувати нагальні питання диверсифікації джерел постачання нафти і газу, розширювати сфери співробітництва з Азербайджаном і Вірменією, країнами азійського регіону. Співробітництво з Україною відповідає економічним і політичним інтересам Грузії: потужний промисловий і сільськогосподарський комплекс України задовольняє значну потребу країни в продукції чорної металургії, легкої та харчової промисловості. Особливого значення обидві сторони надають співпраці в питаннях створення Транскавказького транспортного коридору та трубопровідного і морського транспортування нафти з каспійських родовищ до Європи через територію України. З підписанням у грудні 1996 р. (Одеса) тристоронньої транспортної угоди між Україною, Грузією та Азербайджаном і відкриттям регулярного поромного сполучення Одеса—Поті співробітництво дістало новий поштовх до поступового розгортання.

Українсько-грузинська співпраця розвивається на основі двостороннього Договору про довгострокове торговельно-економічне співробітництво на період 1999–2008 рр., основні напрями якого координує спільна міжурядова комісія з питань економічного співробітництва. Серед важливих проблем: створення Євразійського транспортного коридору (Європа—Кавказ—Азія (ТРАСЕКА), надання Україною гуманітарної допомоги Грузії (5 тис. т продовольчої пшениці у 2001 р.). Відчутну підтримку Уряд України надав Грузії під час абхазького конфлікту: вертольоти українських Військово-повітряних сил вивезли 7634 біженці, доставили 500 т продуктів, медикаментів, одягу, пального. Транспортними літаками України із Кельна (Німеччина) до Тбілісі було перевезено понад 50 т гуманітарної допомоги, громадські організації України надавали допомогу постраждалим предметами першої необхідності.

Удвічі збільшились поставки в Грузію чорних металів, продуктів машинобудування, хімічної продукції. З Грузії в Україну

надходить продукція агропромислового комплексу, гірничодобувної промисловості, чорної металургії. Рівень торговельно-економічного співробітництва між Україною і Грузією у 2006 р. досяг 384,7 млн дол. Переважна частина товарообороту України — експорт в Грузію (у номенклатурі товарів переважає металопродукція). Україна і Грузія як країни-транзитери нафти співпрацюють з питань її транспортування шляхом Тбілісі—Супса—Одеса—Броди—Гданськ, у військово-технічній сфері, а також у сфері розбудови зони вільної торгівлі в межах СНД.

Україна і Грузія уклали понад 130 угод і протоколів: про вільну торгівлю, виробничу кооперацію, сприяння та взаємний захист інвестицій, організацію розрахунків, пенсійне забезпечення тощо. Серед підписаних документів — угода про приймання і передачу осіб, що нелегально перебувають на території країн, про співробітництво у сфері інформації, *“Меморандум про співробітництво між міністерством економіки, промисловості і торгівлі Грузії і Державним комітетом з питань підприємницької і регуляторної політики України”*. Перспективи двосторонньої співпраці вбачаються в реалізації довгострокової міжурядової програми економічного співробітництва України і Грузії; у діях сторін щодо реалізації положень Угоди про заохочення і взаємний захист інвестицій (угода набула чинності 1997 р.), хоча обсяг їх незначний (грузинська сторона — 6 млн дол., українська — 4,2 млн). Для збільшення товаропотоків на поромній переправі Іллічівськ—Поті—Батумі влітку 2000 р. було підписано українсько-грузинську угоду про зниження транспортних тарифів. У пошуках альтернативних енергоносіїв Грузія за угодою 1997 р. купує в Україні вітряні електростанції, що виробляються в Павлодарі та Дніпропетровську. Україна постачає в Грузію обладнання для об’єктів металургійної промисловості, бурильне устаткування для шахт, повітряно-енергетичне обладнання, а також тролейбуси, трамвайні вагони, електровози та автобуси. Традиційно Грузія закуповує український цукор, зернопродукти, спирт, олію, а українська — коньячні спирти, вина, цитрусові, чай, мінеральні води. Розвивається співробітництво держав у створенні оптоволоконної комунікаційної мережі з Китаю до Західної Європи.

Наука, високі технології, культура та освіта — це ті сфери людської діяльності, які забезпечують входження в цивілізова-

ний світ. Більше того, інтелект і рівень розвитку науки — це фундаментальні засади безпеки держави. Немає сумніву, що як Грузія, так і Україна є державами з досить вагомим науковим потенціалом. Беручи до уваги те, що одним із чинників стійкого розвитку є міжнародна науково-технічна співпраця, Україна і Грузія намагаються розвивати контакти у цій сфері. Країни активно співробітничали у наукових розробках у межах ОЧЕС, беруть участь у роботі Міжнародного центру чорноморських досліджень в Афінах, Робочої групи з науково-технічного співробітництва, Постійного академічного комітету ОЧЕС; спільно працюють у Міжнародному центрі водних проблем і Міжнародному центрі трансферу технологій ОЧЕС. Українські і грузинські вчені з 1993 р. спільно працюють у рамках Міжнародної асоціації академії наук з проблем природничих, гуманітарних, соціальних і технічних наук, з проблем екології, космічних досліджень, енергетики тощо. Президент Академії наук Грузії у 1994 р. обраний віце-президентом МААН. Представники сфери культурного співробітництва (Міністерства у справах молоді і спорту України і Міністерства культури, охорони пам'ятників і спорту Грузії) підписали Програму співпраці у сфері молодіжної політики на 2005–2006 рр.

Збігається ставлення держав до багатьох міжнародних проблем: Україна і Грузія спільно виступають за інтеграцію у світові політичні та економічні структури, визнають пріоритетність двосторонніх відносин, заперечують створення наддержавних структур на пострадянському просторі. В результаті втручання у внутрішні справи з боку Росії (події в Південній Осетії) Грузія вийшла з СНД у серпні 2008 р. Як і Україна, Грузія розглядає СНД як корисну, але не єдину форму об'єднання для двостороннього та багатостороннього співробітництва, тому стала активним учасником ГУАМ. Своєрідну позицію займає Грузія щодо Чорноморського флоту, на частку якого також претендувала в межах можливого.

У зв'язку з подіями в Україні 2004 р., пов'язаними з виборами глави держави, президент Грузії М. Саакашвілі одним із перших зарубіжних лідерів визнав конституційність вибору українського народу. 2005 рік було оголошено роком Грузії в Україні. Глави держав підписали Декларацію про стратегічне партнерство, домовились про розширення співпраці в ГУАМ, із

врегулювання конфлікту в Придністров'ї, запропонували свої миротворчі послуги у врегулюванні політичної кризи в Киргизії. Обидва президенти закликали ОБСЄ до термінових превентивних дій, аби не допустити силового сценарію подій у Киргизії й запобігти кровопролиттю. У серпні 2005 р. президенти підписали Заяву про наміри створити союз держав балто-чорноморсько-каспійського регіону. Приєднатися до цього союзу запросили й Російську Федерацію.

Грузія розглядає Україну як регіонального лідера в питаннях економіки, безпеки і політики. Київ, на переконання грузинських колег, є локомотивом євроінтеграції.

Стратегічна співпраця двох країн підтверджена їхнім ставленням до внутрішніх конфліктів. Грузія позитивно сприйняла українську позицію щодо абхазького та південноосетинського конфліктів, яка полягає в неприпустимості будь-яких територіальних змін у Закавказзі, у вирішенні спірних ситуацій тільки мирним шляхом. Слід нагадати, що спроби місцевої влади Абхазії (з 1931 р. входила до складу Грузії на правах автономної республіки) відокремитись від Грузії призвели в 1992 р. до ескалації збройного протистояння, під час якого загинули сотні людей. Нова фаза конфлікту розгорілася влітку 2008 р. З огляду на виважену позицію України, а також із завершенням строку дії мандату миротворчих сил Росії в Абхазії (31 липня 1997 р.) *Грузія відмовилася продовжувати термін перебування російських військових у цьому регіоні і звернулася по допомогу до України.* На думку української сторони, таке введення контингенту могло б відбутися під егідою ООН, а не СНД (російські миротворці були введені в зону конфлікту в 1994 р. за рішенням країн СНД. У зоні конфлікту загинули 86 росіян, а в 2008 р. — близько 100 осіб). Україну було запрошено також увійти до групи держав — Друзі Генерального секретаря ООН по Грузії. Поза Україною учасниками групи є США, ФРН, Франція, Велика Британія і РФ. *Грузія розраховує поступово замінити російських миротворців на міжнародний військовий контингент під керівництвом ООН.*

Небажанням залишати грузинську територію — стратегічний регіон Кавказу, можна пояснити експансіоністську діяльність РФ через надання громадянам Грузії — абхазцям і осетинам — російського громадянства: майже 80 % жителів цих

самопроголошених республік мають російські паспорти. Російський парламент висунув пропозицію (жовтень 2005 р. і серпень 2008 р.) про входження Абхазії і Південної Осетії до складу Росії. Нове грузино-російське протистояння завершилося збройним зіткненням: під гаслом захисту осетин від грузинських регулярних частин, Росія розгорнула військові дії проти суверенної Грузії. Втручання світової громадськості припинило військовий конфлікт: обидві сторони мають виконувати план мирного врегулювання під спостережницькою місією країн ЄС і ООН. Росія продовжує проводити політику щодо розчленування Грузії: у 2008 р. офіційно визнала самопроголошену республіку Південну Осетію, що є частиною грузинської території, хоча обіцяла включити її до складу Росії.

Україна засудила пряме втручання Росії як агресора у внутрішні справи Грузії. У разі потреби Україна може надати грузинській стороні відповідну допомогу як стратегічному партнеру. Внутрішні й зовнішні проблеми Грузії не сприяють стабільності в регіоні і негативно віддзеркалюються на двосторонніх відносинах.

Українсько-вірменські відносини є цікавими з погляду стабільності на Кавказі і місця у врегулюванні регіональних криз України. Встановлення 25 грудня 1991 р. дипломатичних відносин між державами поклало початок широкому співробітництву. У травні 1992 р. МЗС Вірменії передав Україні на розгляд проекти міждержавного Договору про дружбу та співробітництво, а також угоди про культурне співробітництво. Наприкінці 1992 р. в Україні було відкрито дипломатичне представництво Республіки Вірменія. Попри віддаленість Вірменії від України, двосторонні відносини з цією країною мають значний вплив на місце і роль України у кавказькому регіоні. Україна заінтересована в нормалізації вірменсько-азербайджанських відносин, що сприятиме не тільки реалізації спільних економічних проєктів, а й стабілізації ситуації в кавказькому регіоні.

Особливістю розбіжностей обох країн у зовнішньополітичній площині виявляються різні підходи щодо вирішення нагірно-карабахського конфлікту. Вірменія не погоджується з принципом територіальної цілісності і непорушності кордонів без урахування іншого ключового аспекту Гельсінкського заключного акта — права народів на самовизначення. Україна ж ставить

принцип непорушності кордонів як основу майбутньої глобальної європейської безпеки.

Негативно сприймають у Вірменії поглиблення співробітництва України з Азербайджаном, зокрема у військово-промисловій галузі. Придбання Азербайджаном українських танків і літаків (1993 р.) спричинило появу антиукраїнських публікацій у вірменських ЗМІ. 8 вересня 1993 р. МЗС Вірменії звернулося до МЗС України з нотою протесту з приводу поставок Україною озброєння Азербайджану. Цей факт, як зазначалося в ноті, ставить під сумнів традиційну дружбу між українським, і вірменським народами.

У Закавказькому регіоні Україна дотримується традиційної політики збалансованих відносин з кожною із закавказьких держав, передусім це стосується Вірменії та Азербайджану. За тристоронніми переговорами у 2004 р. намітились перспективи взаємодії України і Вірменії в забезпеченні постачання газу з Ірану.

Республіка Казахстан посідає провідне місце в азіатському регіоні СНД. Дипломатичні відносини між Україною і Казахстаном встановлені 23 липня 1992 р. В обох країнах діють посольства. 20 лютого 1991 р. було укладено *Договір про дружбу і співробітництво між УРСР і КазРСР*, а перший офіційний візит до Казахстану Президент України здійснив у вересні 1995 р. Зовнішньополітичні засади двох країн збігаються у найважливіших питаннях війни і миру: країни відмовилися від ядерної зброї, послідовно проводять мирлюбну зовнішню політику. Казахстан виявляє інтерес до вироблення спільних з Україною позицій з багатьох питань міжнародної політики.

Між державами закладено широку правову базу для співробітництва: підписано понад 170 документів про співпрацю. Серед них крім базового договору можна виокремити *Програму економічної інтеграції України і Казахстану в галузі важкої промисловості на 1994–2000 рр.*, якою було передбачено створення нових міждержавних структур — асоціації “Титан”, консорціуму з розробки одного з найбільших у світі покладів бокситів, виробництва техніки для зварювання, організацію спільних підприємств з випуску корозійностійких труб і труб з кольорових металів, розробку спільних проектів з виробництва гірничошахтного устаткування, геофізичної апаратури та облад-

нання для дослідження нафтових свердловин та ін. Країни підписали угоди про співробітництво у сфері науки і технологій, про принципи співробітництва у нафтогазовій галузі, про підготовку спеціалістів, у тому числі військових кадрів.

Значні перспективи співпраці передбачаються у створенні фінансово-промислових груп у таких галузях, як чорна і кольорова металургія, видобуток хромових руд, виробництво рідкоземельних металів і коштовного каміння, енергетика, нафтопереробка. Можливості тісної співпраці простежуються у межах Міждержавної Ради з питань організації експорту газу і нафти з Туркменистану на світові ринки.

Глибокі зв'язки поєднували Україну і Казахстан у ракетно-космічній галузі: на території Казахстану розташований один із найкращих у світі космодром "Байконур". Країни мають значні можливості для ефективної співпраці в дослідженні і використанні космічного простору. Між Україною і Казахстаном досягнуто важливих домовленостей щодо кооперації в галузі машинобудування, енергетичного комплексу та енергоємних виробництв. Важливим кроком розширення відносин стало підписання Декларації про поглиблення співробітництва та угод про співпрацю в галузях освоєння космосу, розвитку нафтогазової промисловості. За підтримки Казахстану Україну прийнято спостерігачем до Наради із взаємодії та заходів довіри в Азії.

Співпраця між Україною і Казахстаном у торговельно-економічній сфері має значні резерви. У 1994 р. товарообіг між ними становив майже 300 млн, а у 2008 р. — 4,9 млрд дол., при цьому імпорту перевищував експорт, що формувало від'ємне сальдо не на користь України. Українсько-казахське співробітництво характеризується стабільністю, перспективністю і тенденцією до розширення. Водночас спроби української сторони налагодити режим вільної торгівлі у двосторонньому порядку наштовхнулися на протидію Казахстану, який увійшов у Митний союз Росії і Білорусі. Тим самим в односторонньому порядку Казахстан загальмував і, зрештою, відмовився від ратифікації Угоди між урядами України і РК про вільну торгівлю. Форсування окремими державами-учасниками СНД підходу до розвитку економічного (інтеграційного) союзу в обхід етапу створення зони вільної торгівлі поставило під сумнів доцільність участі в ньому. Гальмівним чинником економічного співробітництва виявилась і

проблема взаєморозрахунків, яка тривалий час не була розв'язаною. Заборгованість казахських підприємств тільки за 1995 р. перевищувала борг України Казахстану у 2,5 раза. Лише Новокраматорському комбінату казахська сторона заборгувала 43 млрд тодішніх російських рублів.

Розвиткові українсько-казахських економічних зв'язків сприяють об'єктивні обставини. Казахстан потребує поставок з України продукції переробних галузей агропромислового комплексу, продукції хімічної і нафтохімічної промисловості, обладнання, продукції чорної металургії (котлів, парових турбін, насосів, холодильників, автотранспорту), електричних машин, залізничного транспорту, засобів наземного транспорту, будівельних збірних конструкцій тощо. Із Казахстану імпортуються азбест, слюда, мінеральне паливо (кам'яне вугілля, нафта, нафтопродукти), продукція хімічної промисловості, бавовна, механічне обладнання, мідь та вироби з неї, зерно тощо. Казахстан постачає Україні в основному сировину, він заінтересований у співпраці з Україною для використання її промислового потенціалу, устаткування, технологій для переробки сировини, у виході через Україну на треті держави. Україна заінтересована в отриманні з Казахстану кольорових металів, ферохрому, нафти і газу; пропонує взяти участь у пошуках і видобутку нафти й газу на континентальному шельфі Каспію; у будівництві експортних трубопроводів, нафтопереробних заводів та в обопільному їх використанні; у реконструюванні підприємств важкої промисловості. Успішно співробітничать з РК підприємства Дніпропетровської, Запорізької і Донецької областей України. Українські інтереси економічного порядку пов'язані також із нафтою. У Казахстані видобувається приблизно 34 млн т нафти на рік, яка експортується нафтопроводами територією Росії.

Однією з проблем співробітництва країн СНД є конкуренція учасників Співдружності в деяких галузях виробництва, у тому числі у сталевій промисловості, при виході на світові ринки збуту. Особливого загострення у цій площині набули конкурентні спроможності України і Казахстану на протиположному російському. Російська сторона час від часу звинувачує обидві країни у намаганні захопити не тільки європейський, а й російський ринок сталі.

Відкрита, порівняно з іншими країнами СНД, зовнішньоекономічна політика, стабільність залучили до Казахстану багато досить відомих зарубіжних компаній: “Agip”, “Atlantic Richfield”, “British gas”, “Chevron”, “CS First Boston”, “Mobil”, “USX — U. S. Steel”, “ABB”. Зауважимо, що Казахстан одним із перших у регіоні запровадив політику заохочення іноземних інвестицій в країну. Видобуток хромових руд був переданий Японії, уранових — Бельгії. Переважна більшість підприємств Казахстану, в тому числі Карагандинський металургійний комбінат, були передані в управління західним фірмам. Російські “ЛукОйл”, “Роснафта”, “Транснефть” очолюють нафтовидобувну промисловість на перспективному Тенгизькому нафтовому промислі. Така орієнтація на іноземні інвестиції дала позитивні результати — додаткові надходження до державної казни країни, замкнutoї у степовому просторі.

Обопільне прагнення держав посилити взаємодію, пов’язане з реалізацією чотиристоронньої заяви Президентів України, Росії, Казахстану і Білорусі щодо поглиблення економічного питання про співпрацю від 23 лютого 2003 р. Досягнуті домовленості Президента України В. Ющенка під час перебування в Казахстані на інавгурації президента Н. Назарбаєва (січень 2006 р.) дають підстави передбачити активізацію двостороннього співробітництва України з Республікою Казахстан, передусім в економічній площині. Пропозиції про співробітництво з підприємствами Казахстану вже надійшли від Донецької, Запорізької, Харківської, Луганської, Кіровоградської та інших областей України. Об’єднавчу роль у поновленні зв’язків можуть відігравати й торговельні місії та представництва провідних підприємств. Україна передбачає участь у проектах пошуку нафти і газу, видобуванні покладів у шельфі Каспійського моря, у будівництві експортних трубопроводів, нафтопереробних заводів, реконструкції підприємств, а також у космічній, суднобудівній, металургійній, хімічній та фармацевтичній галузях. Перспективним є проект євразійського транспортного коридору, виходу якого вивело б Україну на ринки азіатських країн, а Казахстан — на європейські.

У двосторонньому співробітництві України з Казахстаном виявляються і негативні тенденції — поступове послаблення економічних зв’язків. Незважаючи на широкі можливості України,

її частка в загальному товарообігу Казахстану коливається в межах 4 %. Широкий спектр питань вирішували країни в 2005 р. Йдеться, зокрема, про участь Казахстану в реалізації проекту постачання нафти нафтопроводом Одеса—Броди і про транспортування газу. Була підписана угода щодо створення спільного підприємства між “Нафтогаз Україна” та казахським “Казмунайгазом”. Візит президента Казахстану Н. Назарбаєва до Києва (за два тижні до президентських виборів) продемонстрував серйозність намірів Астани в реалізації спільних з Україною проектів у газовій сфері та в рамках постачання нафти нафтопроводом Одеса—Броди. Водночас казахський лідер лобював розвиток ЄЕП як альтернативи ЄС, закликав Україну підтримати повномасштабний проект інтеграції до Єдиного економічного простору.

Безперечний вплив на розбудову українсько-казахських відносин має чинник етнічних зв'язків обох країн: у Казахстані проживає понад 900 тис. українців, 37 % з яких визнали українську мову рідною. У 1989 р. в Алмати створено перше українське об'єднання — Український культурний центр. *Товариства українців* діють в Акмолі, Актау, Аркаліку, Джекказгані, Караганді, Кустанай, Байконурі, Павлограді, Семипалатинську, Талди-Кургані та ін. В Алмати виходить українська газета “Українські новини”, в Акмолі працюють український ліцей, бібліотека української книги. Водночас українці Казахстану розраховують на допомогу України. У цьому плані Українська держава зробила певні кроки: передано підручники для українських шкіл, художню літературу тощо. Українські співвітчизники активно провели Дні культури України в Казахстані та Дні культури Казахстану в Україні, брали участь у святкуванні 150-річчя заснування Форту Шевченка. Слід зауважити, що останнім часом спостерігається посилення еміграції представників української національності з Казахстану, що може свідчити про незадоволення їхніх соціальних і культурних потреб.

Республіка Туркменістан. Відносинам з Туркменістаном Україна приділяє особливу увагу, оскільки вбачає в них стратегічні важелі альтернативних джерел постачання газу. Принципами діяльності на міжнародній арені *керівництво держави проголосило позитивний нейтралітет*, невтручання у внутріш-

ні справи інших країн та рівне взаємовигідне партнерство. 12 грудня 1995 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію про постійний нейтралітет Туркменистану. Держава виступає за ліквідацію зброї масового знищення, за розв'язання конфліктів тільки політичними засобами і наголошує на своїй повазі до суверенітету й територіальної цілісності сусідніх країн. Керівництво країни розвиває двосторонні відносини як з Афганістаном, Іраном, Туреччиною, так і з Україною, Білоруссю, Росією і США. Основним зовнішньополітичним і торговельним партнером Туркменистану традиційно продовжує бути Росія. Пріоритетними для себе Туркменистан вважає також відносини з Узбекистаном, Казахстаном, Іраном, Туреччиною, США (які презентують його інтереси на Заході), Францією, Індією, Китаєм. Останнім часом спостерігається помітна активізація туркменської дипломатії на західному та азійському напрямках і охолодження — на російському. Активна позиція багатовекторності підкріплюється низкою договорів та угод, у тому числі зовнішньоекономічного характеру. Найважливішими з-поміж них є Угода про подальший розвиток міждержавних відносин з Україною, аналогічні документи з Іраном і Афганістаном та ін.

Туркменистану в політиці та економіці України належить стратегічне становище, зумовлене значним постачанням енергоносіїв. Дипломатичні відносини між Україною і Туркменистаном були встановлені 10 жовтня 1992 р. під час візиту Президента України Л. Кравчука до Ашгабата. Тоді ж укладено Договір про дружбу і співробітництво між країнами. Договірноправова база українсько-туркменських зв'язків значно розширилася під час візиту прем'єр-міністра України (лютий 1993 р.), підписанням 12 угод і протоколів про подальше співробітництво. Розвиток договірноправої бази здійснюється в основному у сфері економічного співробітництва. Більшість із підписаних угод і протоколів мали короткострокову дію (один–два роки) і торкалися в основному питань поставок туркменського газу в Україну та розрахунків за нього. Всього на різних рівнях з Туркменистаном підписано майже 90 документів, більшість яких стосується питань економічної співпраці. Найважливішими серед них поза базовим Договором про дружбу і співробітництво є *Угода про співробітництво у сфері міжнародного автомобільного сполучення* (1993 р.), *Угода про реструктуризацію державно-*

го боргу України Туркменістану за 1993 р. щодо поступової до 2002 р. виплати боргу, *Угода про порядок розрахунків за поставки газу в 1994 р.*, *Угода про вільну торгівлю*, *Угода про виробничу кооперацію* тощо. У листопаді 1994 р. під час візиту президента України до Туркменістану було підписано міжурядову угоду про відкриття посольств (відкриті в 1995 р.) та ін. Наступного року під час візиту в Україну президента Туркменістану С. Ніязова обговорювалося питання про постачання газу в Україну. Співпраця України і Туркменістану в енергетичній сфері із середини 90-х років регулювалась Угодою між Міністерством енергетики та електрифікації України і Міністерством енергетики та промисловості Туркменістану про співробітництво в галузі енергетики і промисловості на 1996–1997 рр. (січень 1996 р.). За угодою українські підприємства та організації мали брати участь у реалізації низки проектів, серед яких: будівництво лінії електропередач (ЛЕП), електричної підстанції “Сейді”, ремонт енергетичного устаткування Марійської ДРЕС. Головним виконавцем робіт з української сторони виступала Державна акціонерна холдингова компанія “Енергобуд”.

У результаті неврегульованості міждержавних правових норм (на жаль, з українського боку) практично не діє угода про вільну торгівлю: імпорт з Туркменістану в Україну оподатковується ПДВ у розмірі 20 % та фіскальним податком — 0,2 %, а на товари, що вивозяться з України в Туркменістан, податки не нараховуються. Практично не існувало на міждержавному рівні договірної бази в культурній і гуманітарній сферах. Цю прогалину частково заповнили домовленості, досягнуті 1998 р.

Україна і Туркменістан уклали низку угод стосовно співробітництва у газовидобувній галузі. Природний газ в Україну почав надходити з Туркменістану з листопада 1992 р. У 1994 р. обсяги поставок досягли 28 млрд куб. м. Відомо, що країна щорічно видобуває понад 80 млрд куб. м газу. Обидві держави мали труднощі щодо реалізації домовленостей, пов’язані з транспортуванням та оплатою. Враховуючи газові поставки, Туркменістан традиційно входить у десятку країн світу найбільшого товарообігу з Україною і посідає другу позицію серед країн СНД: у 1995 р. цей показник дорівнював близько 1 млрд дол., а у 2006 р. — 3,7 млрд дол.

Наступною сходинкою розвитку українсько-туркменського співробітництва стало залучення до нього іранської сторони. Меморандум про тристороннє співробітництво між Україною, Туркменистаном та Ісламською Республікою Іран було укладено в квітні 1995 р. Вихід зі складного становища щодо платежів за газ було віднайдено у постачанні української продукції до Ірану за рахунок частини оплати поставок туркменського газу в Україну. Згідно з міжурядовою угодою від 5 листопада 1994 р. державний борг України перед Туркменистаном становив 713,4 млн дол. Протягом 1995 р. українська заборгованість за газ була повністю погашена. Нова заборгованість регулювалася домовленістю про реструктуризацію українського боргу Туркменистану, який виплачувався протягом 1997–2001 рр. Фактично, Туркменистан надавав Україні державний кредит з поступовим погашенням. У 1997 р. Україна сплатила 133,2 млн дол. основної суми боргу та 39,1 млн дол. відсотків. До того ж у рахунок погашення реструктурованого боргу зараховуються витрати на підготовку спеціалістів для азійського партнера в навчальних закладах України. Однак це незначні суми (близько 8 млн дол.), що не впливали на картину заборгованості загалом. На початку 1998 р. сума боргу вже становила 563,4 млн дол., частку її — 140,9 млн (основної суми) і 35,7 млн (відсотки) було погашено протягом 1998 р.

Туркменистан є однією з країн найбільшого імпорту в Україну, який становив наприкінці 90-х років 750 млн дол., а в 2008 р. — 5,6 млрд. Нагадаємо, що 97 % українського імпорту становлять природний газ, продукти нафтохімії, майже дві третини експорту — це продукти харчування та засоби наземного транспорту. Туркменський газ надходить в Україну транзитом через Узбекистан, Росію і Казахстан. Існують проблеми з доставкою туркменського газу в Україну, що спричинено політикою Росії (РФ скуповує газ на кордоні і перепродує Україні). 2003 року Росія і Туркменистан уклали довгострокову угоду на 25 років щодо закупівлі газу. Отже, особливістю ситуації є те, що в туркменському газі заінтересована третя сторона — Росія, яка запропонувала хоча й нижчу планку закупівлі газу, ніж Україна, але стовідсотковою валютою.

Вірогідно запропонована українськими економістами схема щодо розрахунків за енергоносії з Туркменистаном була дале-

кою від оптимальної, оскільки борг України перед азіатською країною лишався досить високим: у 2003 р. він становив 281,7 млн дол. і за обсягом займав п'яту позицію після Світового банку, Росії, Євросоюзу, Німеччини, випереджаючи США, Японію, Італію, Францію, Європейський банк реконструкції і розвитку.

Перспективними напрямками співробітництва України і Туркменистану вбачається продаж українських труб (Харцизький трубний завод), газоперекачувальних агрегатів (НВО ім. Фрунзе, Мотор-Січ, Зоря), устаткування для заміни ізоляційного покриття на газопроводах, а також реалізація програм з капітального ремонту та реконструкції газотранспортної системи Туркменистану. Розгортається співпраця “Нафтогазу України” з держконцерном “Туркменнафта”, першим етапом якої можна розглядати надання сервісних послуг у нафтогазовій сфері на заході Туркменистану — участь у розробці покладів Корпедже. Українські спеціалісти ведуть розвідувальні роботи в газоносних регіонах і будують дві розвідувальні свердловини в межах геологічних завдань ГК “Туркменнафта”. Сейсмологічні дослідження показали високу перспективність цього регіону, де буріння свердловинами на глибину 3800–4500 м здійснюють досвідчені українські фахівці.

Отже, держави обоюдно зацікавлені в розвитку двосторонніх торговельно-економічних відносин. Водночас на шляху цього розвитку є як гальмівні чинники, так і певні суперечності. Серед них — недостатньо розвинена договірно-правова база двосторонніх відносин, передусім в економічній сфері; відсутність узгодженої програми економічного співробітництва; надмірно широка присутність посередницьких структур третіх країн у схемі постачання туркменського природного газу в Україну, які не зацікавлені в розвитку українсько-туркменської співпраці; нерегульованість питань сплати за природний газ, що постачається в Україну, зокрема щодо визначення ціни та співвідношення товарних і валютних частин (Туркменистан активно наполягає відмовитися від бартеру і збільшити валютну частину); російська монополія на поставки туркменських енергоносіїв в Україну, наявність суперечностей між Росією і Туркменистаном щодо питань поставок туркменського газу на світові ринки.

Республіка Узбекистан проводить лінію на подальше зближення з країнами Європи, Північної Америки та Японії у війсь-

ковій та економічній сфері. Значний інтерес до Узбекистану виявляють міжнародні регіональні організації, такі як НАТО, МАГАТЕ, за новою схемою розвивається співпраця з Європейським Союзом, а також розвинені країни Західної Європи, зокрема ФРН, яка передбачає розвивати співпрацю у сфері регіональної безпеки, боротьби з тероризмом, в економічній площині та ін. Особливий інтерес до Центральноазіатського регіону виявили США, які почали створення поясу безпеки, покладаючись передусім на Узбекистан, економічний та військовий потенціал якого є одним з найбільших серед країн регіону, та на Таджикистан, який має найбільшу протяжність кордону з Афганістаном. Останнім часом цим країнам надано відчутну фінансову допомогу. Республіка набула членства в ГУАМ (1999 р.), вбачаючи в цьому об'єднанні реальні перспективи, а згодом, напередодні президентських виборів під тиском Росії, вийшла з цієї міжнародної організації¹.

Українсько-узбецькі відносини започатковані *Договором про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво* від 28 жовтня 1991 р. Дипломатичні відносини між державами було встановлено 14 серпня 1992 р. Під час візиту президента Узбекистану І. Карімова до Києва 25 серпня 1992 р. укладено новий *Договір про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Узбекистан*, ратифікований 10 грудня 1992 р. Верховною Радою України. З 1993 р. в Узбекистані діє посольство України, а з 1995 р. — посольство Республіки Узбекистан в Україні.

Узбецька сторона, підтримуючи самостійний зовнішньополітичний курс нашої держави, виявляє свою заінтересованість у збереженні сильної суверенної України, у співробітництві з Україною в галузі виробництва та поставок авіаційної техніки, вантажних перевезень, військово-технічних зв'язків, розвитку режиму вільної торгівлі, постачань продуктів харчування, зокрема цукру. У низці важливих документів — угоди про взаємні інвестиції та їх захист, про неторгові платежі, співробітництво в галузі повітряного та залізничного транспорту, зв'язку, торгів-

¹ Цей крок був зумовлений насамперед підтримкою багаторічного узбецького президента І. Карімова з боку російського керівництва В. Путіна на черговий президентський термін.

лі, банківської та митної діяльності, про участь України в розробці нафтогазодобувного комплексу та золоторудних родовищ Узбекистану. Розгортанню співробітництва обох країн сприяла Декларація про основні напрями економічної співпраці між Україною та Республікою Узбекистан (1994 р.), угоди про військово-технічне співробітництво. Між Україною та Узбекистаном укладено кілька десятків угод, у червні 1995 р. підписано *Договір про поглиблення економічної інтеграції*, а також *Угоду про співробітництво в галузі науки, культури, охорони здоров'я, спорту, туризму, інформації* тощо.

Україна отримує з Узбекистану газ: ПАТ “Газпром” постачає на український ринок, крім 53 млрд куб. м свого газу, ще 10 млрд куб. м узбецького. З урахуванням розробки існуючих перспективних газових і нафтових родовищ Узбекистану може стати важливим партнером України у розв’язанні проблем енергозабезпечення. На жаль, остаточне вирішення цього питання гальмувалося неконструктивною позицією російських енергетичних структур, що встановили монополні, не виправдано завищені тарифи на транзит центральноазіатських енергоносіїв у треті країни.

Потенціал українсько-узбецьких відносин повною мірою ще не реалізований. Зростає торговельно-економічний обіг між країнами: у 1994 р. — 165 млн дол., а у 2008 р. — 2,6 млрд, тенденція збільшення негативного сальдо України зберігається. Узбецькі інвестиції в економіку України незначні — близько 50 тис. дол. В Україні діє 9 підприємств з узбецьким капіталом, 6 — спільних. З метою розгортання співпраці в енергетичних галузях Україна уклала з Узбекистаном кілька угод: про постачання природного газу з Республіки Узбекистан в Україну, про транзит в Україну туркменського природного газу через територію Республіки Узбекистан, про розвиток виробничої кооперації між Держнафтогазпромом України і Національною Корпорацією “Узбекнафтогаз”. Українські та узбецькі фахівці співробітничать з питань пошуково-розвідувальних робіт, оцінки прогнозних ресурсів нафти і газу у регіонах, розробляють проекти облаштування родовищ нафти і газу, впроваджують методи інтенсифікації видобутку нафти, захисту наземного і підземного обладнання від корозії. Українська сторона запропонувала здійснювати обслуговування нафтових і газових

промислів вахтовим методом, обстеження технічного стану, розробку проектів реконструкції та капітального ремонту нафтогазотранспортних систем, поставку обладнання для нафтогазової галузі, створення спільних підприємств, у тому числі з участю третіх країн, проводити підготовку кадрів для нафтогазової галузі тощо.

Традиційно між країнами розвивається військове співробітництво, початок якому було покладено підписанням низки угод 1994 р. Серед найважливіших питань співпраці — поставка озброєння, військового майна, запасних частин, організація ремонту і надання послуг військового призначення, а також виконання контрактів про капітальний ремонт і виготовлення різних видів військової техніки (танків Т-72, Т-64, машин БРЕМ-1, БРЕМ-2, ТРМ-У) та ін.

Україна експортує до Узбекистану цукор, кондитерські вироби, м'ясо та субпродукти, тютюн, вироби з чорних металів, продукцію машинобудування (котли, обладнання, електричні машини та їх частини), продукцію хімічної та нафтохімічної промисловості (матеріали мастильні, шини пневматичні гумові, вуглеводи циклічні). З Узбекистану в Україну ввозиться продукція легкої промисловості (бавовняне волокно, тканини), хімічної та нафтохімічної промисловості (нафта та нафтопродукти, сира нафта), кольорової металургії (мідь та вироби з неї, цинк, алюміній необроблений тощо), а також продукція АПК (у тому числі тютюн і вироби з нього).

Інтенсивному розвитку двосторонніх зв'язків перешкоджають неузгодженість розрахунків за минулі роки, недопоставка українським партнерам у 1995 і 1996 рр. бавовни-сирцю. Зазначені проблеми покликана усувати українсько-узбецька комісія з торговельно-економічного і гуманітарного співробітництва.

Україна опікується співвітчизниками, яких проживає в Республіці Узбекистан понад 300 тис. В Узбекистані за сприяння С. Мансурова-Ковригенка українця за походженням організовано український культурний центр "Батьківщина", який проводить значну культурно-просвітницьку та організаційну роботу з популяризації надбань української культури. Українська (часто примусова) еміграція до азійських республік тривала більш як 200 років. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у 20–30-х роках ХХ ст. Останнім часом з огляду на об'єктивні причини

(складне внутрішньополітичне становище у сусідньому з Узбекистаном Таджикистані, труднощі у здобутті вищої освіти, недостатнє володіння узбецькою мовою тощо) розпочався виїзд українців в Україну і Росію.

Двосторонні відносини України з азіатськими країнами СНД є стрижневими, хоча в азіатському просторі є безліч проблем. Основна серед них та, що держави цього регіону ніколи не будувалися за національною ознакою. Проблемою Ферганської долини є існування узбецьких ексклавів у Киргизії і Таджикистані. Через територіальні проблеми, що існують між Таджикистаном і Узбекистаном, у 2001 р. введено візовий режим між сусідами. Це може перешкодити відновленню Великого шовкового шляху, який колись пролягав цією територією. Під знаком питання залишаються і проекти ТРАСЕКА. Після введення візового режиму Узбекистан в односторонньому порядку почав укріплювати кордон, відгородивши колючим дротом і замінювавши 70 % прикордонної смуги. Кожного року десятки мирних жителів з обох боків кордону підриваються на мінах. Є проблеми з таджицьким населенням і в Киргизії, яке зв'язане з материком лише однією дорогою. Прикордонні проблеми країн Центральноазіатського регіону, нестабільність в регіоні не сприяють розвитку стабільних відносин цих країн з іншими державами, у тому числі й розширенню співробітництва з Україною.

Запитання і завдання

1. Дайте оцінку розвитку двосторонніх відносин з країнами СНД.
2. Назвіть особливості українсько-білоруських відносин.
3. Поясніть труднощі в українсько-молдовських відносинах.
4. Назвіть пріоритетні напрями співробітництва з країнами кавказького регіону.
5. Які складнощі, на вашу думку, постають перед Україною у відносинах з країнами азіатського регіону СНД?

**Список використаної
та рекомендованої літератури**

Основна

1. Барановська Н. П., Верстюк В. Ф. та ін. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). — К., 2001.
2. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України. — К., 2006.
3. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. — К., 2002.

Додаткова

4. Васильєва-Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). — К., 1998.
5. Верстюк В. Ф., Гарань О. В., Гуржій О. І. та ін. Історія України / За ред. В. А. Смоляка. — К., 1997.
6. Гайдуков Л. Ф., Кремень В. Г., Губерський Л. В. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.): Підручник. — К., 2001.
7. Зленко А. Дипломатія і політика України в процесі динамічних геополітичних змін. — Х., 2003.
8. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003). — К., 2004.
9. Михальченко Н., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна. 1991–1995. — К., 1996.
10. Україна — Грузія: Хроніка. 2000: У 2 т. — К., 2001. — Т. 2.

3. Розвиток відносин із сусідами — членами ЄС

Партнерські відносини України з країнами Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) та розвиненими державами світу є визначальними для збереження стабільності і миру в регіоні, забезпечення безпеки України, посилення її позицій як регіонального лідера. Українська держава використовує досвід країн-сусідів новообраних учасників НАТО і Європейського Союзу для торування свого власного шляху до європейської інтеграції.

Із припиненням існування соціалістичної системи, яка об'єднувала в Європі СРСР, Польщу, Угорщину, тодішню Чехословаччину, Німецьку Демократичну Республіку, Болгарію та інші країни, розпуском утвореної ними військової структури — Організації Варшавського Договору та економічного об'єднання — Ради Економічної Взаємодопомоги, країни ЦСЄ розгорнули активну діяльність з просування до загальноєвропейських інституцій: насамперед до НАТО, а згодом і до Європейського Союзу.

За обсягом і потужністю у двосторонніх контактах України з країнами ЦСЄ *українсько-польські відносини* є визначально стратегічними. Вони мають свою глибоку історію, досвід розбудови за радянських часів, а також широкий діапазон стратегічного партнерства сьогодення. Зміцнення українсько-польських відносин у роки незалежності позначилося підтримкою України в часи її міжнародної ізоляції, спричиненої як наслідками дезинтеграції Радянського Союзу, так і політичними кризами (“касетний скандал”, “кольчужна справа” тощо). У цьому контексті варто вказати на виважену й далекоглядну позицію східноєвропейського сусіда.

Республіка Польща. Вихід України на міжнародну арену як суб'єкта міжнародного права схвально сприйняло польське керівництво і 2 грудня 1991 р. Польща першою серед зарубіжних країн визнала державну незалежність України. 4 січня 1992 р. країни встановили дипломатичні відносини на рівні посольств. Важливим етапом у формуванні нової системи двостороннього співробітництва став перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до РП (18–19 травня 1992 р.), під час якого було підписано міждержавний *Договір між Україною і Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини та спів-*

робітництво. Для поглиблення двосторонніх зв'язків особливе значення мав офіційний візит в Україну президента Польщі Л. Валенси (24–25 травня 1993 р.), одним із головних результатів якого стало створення Консультаційного комітету президентів обох країн.

Створений комітет — безпрецедентна форма взаєморозуміння, обопільного тяжіння та співробітництва. На переконання сторін, робота Комітету мала сприяти гармонійному і рівноправному співробітництву, як-то: поліпшенню координації спільних дій у галузі транскордонного співробітництва, бартерній торгівлі, боротьбі зі злочинністю. Офіційно Консультаційний комітет як своєрідний механізм гарячої лінії між президентами почав діяти у квітні 1993 р. Перше засідання Комітету відбулося в Києві 24–27 травня 1993 р., де сторони підтвердили виконання своїх зобов'язань, утворили комісію експертів у галузі безпеки, а також визначили напрями співпраці в економічній сфері. Серед гуманітарних питань приділялася увага необхідності перегляду змісту підручників з історії і географії, які містили часто упереджені оцінки; збереження та інвентаризації пам'яток культурної спадщини; забезпечення умов для розвитку культури національних меншин.

На другому засіданні Комітету, що відбулося в листопаді 1993 р. (Варшава), розглядалася доповідь Комісії експертів з питань національних меншин та питання щодо реалізації домовленостей, досягнутих під час першого засідання в Києві. У галузі безпеки виокремлювалися питання про створення системи європейської безпеки, яка задовольняла б усі зацікавлені держави. Особливу увагу привернула концепція Президента України про створення зони стабільності й безпеки у Центрально-Східній Європі, що в окремих пунктах збігалася з планом Е. Балладюра, ініційованого Європейським Союзом. Українська сторона наголосила, що з розумінням ставиться до прагнення Польщі та інших країн ЦСЄ набути членства в НАТО, а польська — підтримала гарантії безпеки України. Розширення НАТО, на думку обох сторін, мало стати дієвим елементом загальноєвропейської системи безпеки. Сторони підтвердили намір співробітничати в межах НБСЄ, ООН та інших європейських структур у заходах превентивної дипломатії і на підставі мандату НБСЄ або ООН у діях, що запобігають чи ліквідують можливі конфлікти.

Польща підтримала бажання України приєднатися до регіональної організації Центральноєвропейської ініціативи (ЦЕІ), а також розпочати конкретну співпрацю із субрегіональним формуванням — Вишеградською групою (ВГ). Обидві країни висловилися за двостороннє і багатостороннє співробітництво з Росією. При цьому застерегли, що нова російська воєнна доктрина викликає занепокоєння і може ускладнити процес розвитку співпраці з РФ. Україна і Польща неодноразово наголошували, що відкидають будь-які спроби втручання у внутрішні справи інших держав як такі, що суперечать принципам ООН і ОБСЄ. Польська сторона з розумінням поставилася до дій України з питання поступового виконання вимог щодо статусу без'ядерної держави.

Беручи до уваги те, що Польща стала першопрохідником економічних реформ, її досвід у реформуванні економіки і залученні іноземних інвестицій був корисним для України. Наша держава спиралася на підтримку і досвід Польщі в її інтегральному просуванні до європейської спільноти. Польські керівники неодноразово наголошували, що готові підтримати інтереси України і на практиці довели свою позицію. Думка легендарного керівника Польської держави Ю. Пілсудського, висловлена на початку 20-х років ХХ ст. про те, що *“без незалежної України неможливе існування незалежної Польщі”*, стала своєрідним гаслом українсько-польського політичного партнерства та економічної співпраці сьогодення.

Українсько-польські відносини охоплюють практично всі площини двосторонньої взаємодії держав. Активна участь України у створенні архітектури європейської безпеки, внутрішньополітичний курс на послідовне здійснення радикальних ринкових реформ, розпочатий 1994 р., сприяли активізації нового етапу в історії українсько-польських відносин. Формування цих відносин відбувається поза глобальним рівнем — Україна — США — Польща — насамперед на регіональному: Європа — Польща — Україна, а також субрегіональному: Польща — Росія — Україна. Наприкінці 2002 р. були оприлюднені пропозиції польського зовнішньополітичного відомства щодо східного виміру ЄС, де, зокрема, вказувалося, що рівень відносин ЄС з Україною має бути не нижчим за рівень відносин ЄС з Росією; що Україна має отримати чітку перспективу свого можливого вступу

до ЄС у разі виконання умов копенгагенських критеріїв (демократичний політичний розвиток, конкурентоспроможна ринкова економіка, свобода преси тощо).

Республіка Польща з 1 травня 2004 р. стала повноправним членом Європейського Союзу, що окреслило її подальшу політику. Відведена Варшаві західним співтовариством роль регіонального лідера залишається за РП, яка користуватиметься загальним бюджетом ЄС для побудови нової конструкції “східного виміру” політики ЄС. Саме Польща підтримувала Україну у найскладніший період її політичної ізоляції на світовій арені. Тодішній Президент РП А. Квасьневський проводив чітку лінію на підтримку України в очах Заходу: українська тема порушувалася ним під час зустрічей із президентом США у 2002–2003 рр. Отже, на вищому політичному рівні Польща діяла не тільки у власних інтересах, а й в інтересах польсько-українських. Поляки свідомі того, наскільки Україна є значущою для польської національної безпеки.

На початку нового тисячоліття політичні відносини між Україною і Польщею зазнали певних труднощів з політико-гуманітарних причин, посиленням проросійського лобі в польських владних колах. Це виявилось у відміні візиту глави Польської держави в Україну, приводом для чого стала ситуація навколо меморіалу “Орлят” у Львові; загостренні з польського боку проблеми Волині тощо. В польському середовищі проводилася широка кампанія з критикою доцільності та ефективності проукраїнського напрямку політики, названого політичним романтизмом. Причини цього, як можна припустити, полягають у просуванні Польщі до Євросоюзу. Країні потрібно було розв’язувати власні проблеми, найбільочіші з яких: стан сільського господарства, значне безробіття, перегляд законодавчої бази, несамотійний вибір торгових партнерів тощо. У геостратегічному вимірі до цих питань додавалося ще й насторожене ставлення до Польщі як “проамериканського троянського коня” з боку Франції та Німеччини. Намагання Польщі підтримати Україну саме в цей період негативно сприймали деякі країни Євросоюзу. До того ж провідні європейські політики застерігали Польщу від активного лобювання інтересів України, давали зрозуміти, що тим самим просування до ЄС уповільниться. За такої ситуації спостерігалася переорієнтація Польщі на поглиблене розв’язан-

ня внутрішніх проблем держави і дистанціювання від зовнішніх проблемних партнерів, яким в очах Заходу була Україна.

Нашарування негативних історичних стереотипів у двосторонніх відносинах українського і польського народів певним чином було знято обопільним визнанням історичної правди, що закріплено в спільних заявах Президентів України і РП “До порозуміння і єднання” (20 травня 1997 р.) і “Про примирення — в 60-ту річницю трагічних подій на Волині” (11 липня 2003 р.).

Одним із пріоритетних напрямів реалізації стратегічного партнерства є подальший розвиток взаємовигідних торгово-економічних відносин. Спільна стратегія двостороннього співробітництва полягала у впровадженні режиму вільної торгівлі, що висунула на порядок денний підписання Меморандуму про заходи щодо лібералізації двосторонньої торгівлі між Україною і Республікою Польща (23 січня 1997 р.). Об’єктивні дані підтверджують високий рівень торгово-економічного партнерства між Україною і Польщею. За обсягом товарообороту, який у середині 90-х років становив понад 1,5 млрд доларів США, Польща посідала друге (після ФРН) місце серед європейських країн.

Подальшій активізації економічного співробітництва сприяло розширення договірно-правової бази, яка налічує вже понад сто документів. Черговим поштовхом до цього стали угода про лібералізацію торгівлі, координація дій у процесі розбудови прикордонної інфраструктури та розширення мережі прикордонних переходів із залученням коштів міжнародних фінансових організацій, поглиблення зв’язків у галузі виробничої кооперації, передусім у машинобудуванні, металургії, реконструкції вугільної промисловості, переробці сільськогосподарської продукції та військово-політичній галузі. Активізації двостороннього співробітництва сприяє діяльність українсько-польської змішаної комісії з питань торгівлі та економічного співробітництва. Тільки 17–18 березня 1997 р. сторони підписали Угоду між Державним комітетом у справах охорони державного кордону України, Державною митною службою України і Прикордонною вартою РП, Головним митним управлінням РП про тимчасове співробітництво під час проведення контролю осіб, транспортних засобів і товарів, що перетинають українсько-польський державний кордон у пункті пропуску “Устилуґ—Зосін”; Угоду між урядами про утримання дорожніх прикордон-

них мостових об'єктів на українсько-польському державному кордоні; Угоду між Державним комітетом України з медичної та мікробіологічної промисловості та Міністерством охорони здоров'я і соціального забезпечення РП про співробітництво в галузі фармації та медичного устаткування; Угоду між Міністерством транспорту України та Міністерством транспорту і морського господарства Республіки Польща про визначення місця з'єднання запланованої автомагістралі на українському боці і автомагістралі А-4 на польському боці на українсько-польському державному кордоні в районі населених пунктів Краковець (Україна) і Корчова (Польща) та їх проходження в прикордонних областях; Програму співробітництва між Мінсільгоспродом України і Мінсільгоспродом Польщі на 1997–1999 рр. Польща підтримала приєднання України до системи ГАТТ/СОТ (Генеральна Угода з тарифів і торгівлі/Світової організації торгівлі). Після прийняття України до Ради Європи і Центральноєвропейської ініціативи як першорядне постало завдання набуття статусу асоційованого, а згодом і повноправного членства у Європейському Союзі.

Подальшому співробітництву сприяє спільна діяльність українських і польських військових в об'єднаному батальйоні за Угодою про створення спільної українсько-польської частини для участі в міжнародних миротворчих та гуманітарних організаціях під егідою міжнародних структур від 26 листопада 1997 р., що ратифікована Верховною Радою України 6 квітня 2000 р. У липні 2000 р. українсько-польський миротворчий батальйон було введено до Косова (колишня Югославія) для виконання функцій спостереження за дотриманням сторонами мирних угод. У травні 1998 р. і вересні 1999 р. відбулися спільні навчання “Козацький степ” повітрянодесантних військ України і Польщі із залученням третьої сторони — Великої Британії. Яскравим прикладом такої співпраці є участь українських миротворців і будівельників у відновленні Іраку, де український контингент (понад 1600 осіб) діяв у складі британсько-польських сил стабілізації. Умови діяльності українських і польських військових були закріплені в міжурядовому Меморандумі про взаєморозуміння щодо підпорядкування п'ятої окремої моторизованої бригади Збройних сил України, яка вирушає до Іраку, командуванню багатонаціональної дивізії “Південь—Центр” (30 липня 2003 р.).

Між Україною і Польщею також триває робота з розширення міжрегіонального співробітництва. За обсягом торговельно-економічного співробітництва з Україною у 2006 р. Польща посіла четверте місце серед країн ЄС (третє у 2005 р.): товарообіг перевищив 3,4 млрд дол. США, а у 2008 р. — 6,5 млрд дол. Негативним з погляду українських інтересів можна розглядати від’ємне сальдо в торгівлі з поляками, яке неухильно зростає (2008 р. — 1,9 млрд дол.).

Значну роль в економічному співробітництві двох країн відіграє інвестиційна діяльність. У січні 1993 р. було укладено міжурядову Угоду про взаємне заохочення та захист інвестицій і вже 1996 р. капіталовкладення польських інвесторів в українську економіку становили 22 млн дол. США (2 % від їх загального обсягу). Порівняно незначне інвестування в українську економіку у наступні роки польська сторона пояснює нестачею в обох країнах фінансових ресурсів і неефективністю системи кредитування й гарантування в Україні. Попри наведені труднощі у 2000 р. обсяг польського інвестування перевищив 62,1 млн дол., а 2003 р. — 100 млн. В Україні зареєстровано 1800 господарських об’єктів за участі польської сторони, але працює лише 710, спільними з яких є менш як 500 підприємств. Більшість із них проводить посередницьку діяльність. Польські інвестиції нерівномірно розподілено по Україні: більш як половина припадає на Львівщину, де діє спеціальна економічна зона “Яворів”. Планується участь польського капіталу у фінансуванні розвитку туризму в Західній Україні (утворення туристичного кільця “Замки Центральної Європи” тощо). Успішним фінансовим проектом Польщі можна розглядати і просування на український банківський ринок польської фінансової групи “Кредит Банк”, який придбав 66,7 % акцій Західноукраїнського комерційного банку. Певний інтерес для польської сторони становить економіка Харківської області: з 2001 р. тут було вкладено 1,5 млн дол. інвестицій. Спільні проекти здійснюються на великих промислових підприємствах — підшипниковому, тракторному заводах, “Електротяжмаш”, АТ “Турбоатом”; кошти вкладаються у розвиток транспортного машинобудування і рослинництва. Майже 50 польських підприємств налагоджують співробітництво із Запоріжжям у швейній, деревообробній, меблевій, м’ясопереробній промисловості, будівництві тощо. Водно-

час на економічній співпраці двох країн відбиваються політичні нашарування і глобальні економічні коливання.

2005 рік був проголошений Роком України в Республіці Польща і урочисто відкритий у Варшаві за участі Президента України В. Ющенка (квітень 2005 р.). У планах майбутньої співпраці — актуальні питання двостороннього політичного та економічного співробітництва. Особлива увага приділятиметься газовому консорціуму і спільній участі в енергетичних проектах. Представники урядів обговорили питання добудови нафтопроводу Одеса—Броди до м. Плоцьк, механізми активізації співпраці в суднобудівній, гірничо-металургійній і авіаційній галузях. Позитивним чинником сьогодення є закріплення українських позицій на польському ринку: вітчизняний “АвтоЗАЗ” інвестує кошти у будівництво заводу в польській столиці. У червні 2005 р. у Варшаві проведено польсько-український бізнес-форум.

Україна і Польща підписали угоди про академічне визнання документів про освіту і наукові ступені, а також про співробітництво у сфері інформатизації; домовилися поновити співпрацю консультативних комітетів при президентах двох країн тощо. Співробітництво України і Польщі у регіональних проектах заслужує на особливу увагу. Така співпраця містить координацію дій із країнами Вишеградської групи, в межах Угоди про розвиток вільної торгівлі в Центральній Європі (аббревіатура з англійської — ЦЕФТА), Центральноєвропейській ініціативи (ЦЕІ), Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), а також мережі єврорегіонів тощо. Метою участі країн у єврорегіонах є розвиток двостороннього прикордонного (транскордонного) співробітництва. Одним із перших був створений єврорегіон “Буг” (29 вересня 1995 р.) за участі чотирьох польських воєводств (Люблінське, Хелмське, Замосцьке, Тарнобжецьке) та Волинської області України. Питання міжрегіональної співпраці активно підтримує Європейський Союз, який вбачає в цьому шлях до впровадження стабільності навколо ЄС та усунення можливих зовнішніх загроз. У зв’язку з цим Європейська комісія 11 березня 2003 р. оприлюднила документ “Ширша Європа — сусідство”, в якому викладено концепцію відносин ЄС із сусідніми країнами. Серед них держави Південного Середземномор’я та сусіди ЄС на Сході — Росія, Україна,

Білорусь і Молдова. Сутність концепції полягає у створенні широкого простору співпраці і взаємодії прикордонних держав з ЄС, тобто у впровадженні простору сусідів, але не у пропонуванні цим країнам членства в ЄС.

Перспективи членства України в ЄС багато в чому залежать від підтримки нових учасників ЄС, насамперед Польщі. Позиція Республіки Польща щодо цього полягала у підкреслюванні особливої ролі України в регіоні, необхідності окремого формату відносин ЄС з Україною, що передбачав би її конкретну євроінтеграційну перспективу у майбутньому. У відповідь ЄС доволі стримано поставився до польських ініціатив щодо України, оскільки такі положення суперечили стратегічній меті відносин з країнами, розташованими вздовж зовнішніх кордонів ЄС. Водночас відповідно до концепції ширша Європа був прийнятий план транскордонного та регіонального співробітництва із сусідніми країнами.

За програмами ЄС щодо сусідства Польща, Білорусь та Україна мають виконати такі завдання: досягти однакового рівня розвитку центральних і периферійних регіонів; поліпшити умови життя громадян; розвивати прикордонні інфраструктури (створювати інформаційні центри, туристичні агенції); розвивати молодіжний рух за принципом скаутських організацій, міжшкільне і міжвузівське співробітництво. На реалізацію спільних програм і проектів Польщею від ЄС отримано 48 млн євро, Білоруссю і Україною — по 4 млн євро. Отже, сформовану нову модель співробітництва в межах євро регіону можна буде використовувати як лобістську структуру у відносинах з європейськими фінансовими організаціями. Досвід українсько-польської взаємодії у функціонуванні євро регіонів запозичили й інші країни.

Активно розвивається науково-технічне співробітництво між країнами. Відповідно до затвердженої 1997 р. Спільної українсько-польської програми співробітництва в галузі науки і технологій, яка на сьогодні налічує понад 150 спільних проектів, пріоритетними напрямками співробітництва є матеріалознавство та промислові технології, охорона довкілля та науки про землю, сільськогосподарські дослідження, фізико-математичні науки, науки про здоров'я, інформаційні технології та телекомунікації, електроніка. Низку завдань представники цієї сфери виконували за Спільною програмою з науково-технічного співробітництва

тва на 2001–2002 рр., а також такої самої програми на 2003–2006 рр. Та хоча наявний рівень двосторонніх відносин у науково-технічній галузі загалом є достатньо високим, він не відповідає новим геополітичним реаліям у Східній Європі, науковому потенціалові двох країн і є недостатнім для охоплення всього спектра проблемних питань, що зумовлено передусім низьким рівнем фінансування.

Польська сторона виявляє інтерес до налагодження співпраці з українськими партнерами, використовуючи потенціал створеного в Україні 1 серпня 2003 р. Національного інформаційного центру зі співробітництва з ЄС у сфері науки та технологій. Для активізації двостороннього науково-технічного співробітництва між Україною та Польщею передбачається реалізація комплексних програм, розпочатих у межах Року Польщі в Україні (2004 р.) та Року України в Польщі (2005 р.), міжнародних науково-дослідницьких програмах INTAS, Inco-Kopernicus, EUREKA, CERN, “Наука заради миру” тощо.

Важливе місце в українсько-польських відносинах, а також у відносинах України з ЄС посідають стосунки всіх учасників процесу зі США. Польські офіційні особи наголошують на необхідності для України використати свій шанс у реалізації європейських намірів на основі досвіду Польщі: захист власних інтересів через американську підтримку. Водночас Польща намагається грати роль провідника України в європейських проєктах. І не тільки. Польща бачить своє покликання у формуванні й реалізації східноєвропейського напрямку в Європейському Союзі. Вона наполягає на тому, що *відповідно до ст. 49 Договору про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. будь-яка європейська країна має право на вступ до ЄС, якщо вона поділяє європейські цінності*. Саме Польща розпочала консультації (травень 2004 р.) в межах ЄС, щоб Україна мала такі самі права. Особливим поштовхом для просування України в європейському напрямі стали події щодо оновлення української влади: перед Україною відкрилися нові можливості в реалізації зовнішньополітичних намірів. Тодішній Президент Польщі А. Квасьневський активно підтримав демократичний вибір України. Він спромігся залучити до посередницької місії під час політичної напруги представників Литви, Євросоюзу, ОБСЄ, Росії, а також віднайшов формулу повторення виборів, ведення політичного

діалогу і повну відмову від застосування сили. Підтримка української демократії польським лідером і простими поляками свідчить не тільки про взаєморозуміння країн, а й про розуміння України, її прагнення до кращого життя, гідності і високої свідомості народу. Таким чином, підтримавши Україну, виграла й Польща, яка завдяки українській перемозі довела правильність свого вектора східної політики.

У розбудові відносин з РП у найближчій і подальшій перспективі Україна виходитиме з необхідності поглиблення стратегічного партнерства, що сприятиме європейській безпеці. Сувороб'єктивна реальність вимагає від обох країн щільної взаємодії, яка гарантуватиме їм безпеку в регіональному і субрегіональному просторі. Польща й надалі захищає інтереси України в НАТО та ЄС; чітко заявляє, що Україна має бути прийнята до Північноатлантичного альянсу й до Європейського Союзу за умови виконання нею певних вимог.

Угорська Республіка. Серед важливих партнерів України особливе місце посідає Угорщина, яка однією з перших (3 грудня 1991 р.) визнала суверенність Української держави. 23 грудня 1991 р. країни встановили дипломатичні відносини, а невдовзі відкрили посольства. 26 грудня 1991 р. укладено базовий *Договір про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорщиною*, який набув чинності 16 червня 1992 р. Цей важливий документ став першим міждержавним договором суверенної України, укладений з іноземною державою. У травні 1991 р. було підписано дев'ять двосторонніх документів, які стали підґрунтям договірної бази українсько-угорського співробітництва. У лютому 1993 р. відбувся офіційний візит Президента України Л. Кравчука до Угорщини, під час якого підписано новий пакет угод, що визначили пріоритетні напрями подальшого розвитку співробітництва. Активно і на всіх рівнях розвиваються міждержавні контакти. У 1995 р. в Україні з офіційним візитом перебував прем'єр-міністр Угорщини, делегація Державних зборів Угорщини. Сторони уклали низку угод, серед яких — Договір про режим українсько-угорського державного кордону та взаємодопомогу з прикордонних питань. На урочистому засіданні з нагоди святкування 50-річчя ООН 24 жовтня 1995 р. у Нью-Йорку відбулася зустріч президентів України та Угорщини. 11 січня 1996 р. лідери обох країн обговорили питання двосто-

роннього співробітництва в Парижі. Регулярні зустрічі парламентарів відбуваються в Дебрецені, Будапешті, Києві та Ужгороді.

Пріоритетними у двосторонніх зв'язках за пропозицією угорської сторони визначено кілька напрямів: забезпечення прав національних меншин, торгово-економічне співробітництво, а також прикордонна співпраця. Такий підхід впливає з основних засад зовнішньополітичної концепції Угорщини, що спирається на “три кити”: територіальну незалежність, дружбу з сусідами, захист прав угорців у всьому світі. Ці засади втілюються на практиці: створено міжурядові українсько-угорські комісії з питань забезпечення прав національних меншин, торгово-економічного співробітництва, розвивається транскордонна співпраця.

Комісія з питань забезпечення прав національних меншин у своїй діяльності ґрунтується на засадах, закладених у декларації про принципи співробітництва між УРСР та Угорською Республікою із забезпечення прав національних меншин, що підписана 31 травня 1991 р. Створено розгалужену мережу національних угорських шкіл та бібліотек у місцях компактного проживання угорської меншини, у Береговому Закарпатської області (1993 р.) відкрито угорський професійний театр, запроваджено спрощений порядок перетину кордону, відкрито нові пункти пропуску. Для задоволення потреб української національної меншини в Будапешті відкрито недільну школу та бібліотеку української книги, уряд Угорщини фінансує діяльність культурного товариства українців.

Країни поступово долають проблемні питання, що постають у двосторонніх відносинах. Досить складною виявилась проблема, пов'язана зі встановлення пам'ятника угорцям, які у 897 р. віднайшли свою історичну батьківщину. За переказами, саме в ті далекі часи угорські племена дійшли до Верецького перевалу в Карпатах. У цьому місці керівництво сучасної Угорщини запропонувало встановити пам'ятний знак. Громадськість Закарпатської області не підтримала згадану ініціативу, бо саме в тих місцях під час Другої світової війни з угорськими фашистами воювали воїни Карпатської Січі Закарпатської України — утвореної в тилу німецько-фашистських загарбників держави. Питання було залагоджено дипломатично: посольство Угорської

Республіки в Україні макет пам'ятного знака встановило поблизу Аскольдової могили на схилах Дніпра.

Низку питань обидві країни вирішують у межах співпраці з ЄС. В результаті поступового виконання вимог ЄС Угорщина вжила конкретних заходів щодо обмеження випадків нелегальної міграції в країну. Певних змін зазнали домовленості з угорською стороною з питань перетину українсько-угорського кордону. Якщо з 2003 р. було припинено спрощений порядок перетину державного кордону громадянами, які проживають в прикордонних областях, то 2007 р. країни виробили нові, пільгові умови для перетину кордону.

Питання розвитку двосторонньої співпраці з 1992 р. вирішує міжурядова комісія з торгово-економічного та науково-технічного співробітництва. Зокрема, це реконструкція автомобільного мосту через р. Тиса на українсько-угорському кордоні (угода підписана 16 січня 1996 р.), надання статусу міжнародних пунктів пропуску “Лужанка — Берешурань” і “Вилок — Тисабеч”, створення вільних економічних зон у формі двох акціонерних товариств у містах Чоп і Загонь, взаємодія правоохоронних органів України та Угорщини в боротьбі з організованою злочинністю, нелегальною міграцією та контрабандою. На рівні міністерств закордонних справ у травні 1995 р. створено консультативний комітет з питань зовнішніх зв'язків.

Проблемі формування загальноєвропейської архітектури безпеки, зокрема розширенню НАТО, сторони приділяли постійну увагу. Україна зайняла виважену позицію у цьому питанні: процес мав бути еволюційним, прозорим, враховувати інтереси позаблокових країн і не призводити до виникнення в Європі нових розділових ліній. Враховуючи досвід військового співробітництва з Польщею, Україна пропонувала угорській стороні створити спільний українсько-угорський підрозділ, який діяв би в межах програми НАТО “Партнерство заради миру” і брав участь у миротворчих операціях ООН. За підтримки НАТО такий багатонаціональний інженерний батальйон “Тиса” було створено із залученням України, Угорщини, Румунії та Словаччини.

У період становлення незалежних держав активно розвивалося торговельно-економічне співробітництво. За товарооборотом Угорщина посідала друге місце серед країн Центральної та Східної Європи (після Польщі). Динаміка торгівлі постійно зрос-

тала: якщо у 1992 р. цей показник становив 259 млн дол., то в 2008 р. він перевищив 2,6 млрд дол. Україна імпортує лікарські засоби, виноградні натуральні вина, мідний дріт, свійську птицю тощо. Експортує алюміній необроблений, електроенергію, вуглеводи ациклічні, руди та концентрати залізні, похідні вугледодів, нафту і нафтопродукти. За попередні роки стан інвестиційного співробітництва не поліпшився. На території України діяло більш як 140 спільних українсько-угорських підприємств, а саме: у галузях внутрішньої торгівлі, машинобудування і металообробки, медичної промисловості, громадського харчування, лісовій, деревообробній, целюлозно-паперовій промисловості. Українські інвестори вкладали кошти в основному у хімічну промисловість та внутрішню торгівлю. Договірноправова база двосторонніх зовнішньоекономічних відносин спиралася на міжурядові угоди про вільну торгівлю, свободу транзиту, співробітництво в галузі енергетики, транскордонне співробітництво тощо. Розвивається співробітництво в галузі транспортного машинобудування: виробництво мостів і передніх осей транспортування, виробництво двигунів Д-10, міських автобусів “Ікарус”, використання шасі та агрегатів заводу “Раба”.

Співпрацювали українські й угорські інститути в галузі металургії та металознавства. Розвивалася кооперація промислових підприємств, наприклад Калуського комбінату і Тисайського підприємства, Боршодського хімкомбінату і нафтогазової компанії “МОЛ”. Створене на базі останніх спільне підприємство виробляє понад 400 тис. т бензину з відходів олефінового виробництва. Передбачається спільне будівництво мережі автозаправних станцій в Україні. Наша країна традиційно постачає на угорські металургійні підприємства “Дунафер” та “Мішкольц” залізорудну сировину. Планується постачання слябів Маріупольського металургійного комбінату “Азовстал” для подальшої переробки в Угорщині. Дунайварошський металургійний комбінат виявляв інтерес до приватизації гірничорудних підприємств України, а також до завершення будівництва Криворізького гірничозбагачувального комбінату окислених руд (КГЗКОР). Обидві сторони зацікавлені у співпраці в галузі фармацевтичної промисловості та з виробництва медичної техніки. Це стосується препаратів лікування серцево-судинних захворювань, протимік-

робних, хіміко-терапевтичних засобів, нейропрепаратів. Україна та Угорщина уклали угоду про співробітництво в галузі енергетики: спорудження підстанцій постійного струму, виробництво енергетичного обладнання, а також про спільні зусилля для підвищення безпеки Рівненської АЕС та АЕС “Пакш”.

Країни ефективно розвивають міжрегіональне співробітництво. Вінницька, Донецька, Закарпатська, Івано-Франківська, Луганська, Черкаська області співробітничать з відповідними угорськими регіонами. Перше місце серед регіонів, яким Угорщина постачає свою продукцію, посідає Закарпаття. Значну роботу проведено прикордонниками двох країн з розбудови міжнародних переходів, зокрема переходу “Тиса”, реконструйовано дорогу Київ—Чоп, розпочато спорудження автопорту для вантажних автомобілів.

Нагальною спільною проблемою є створення відповідної інфраструктури для боротьби з катастрофічними повенями, які дедалі частіше трапляються в українському Закарпатті та в Угорщині. Нині країни разом протистоять стихії: угорська сторона фінансує створення автоматизованої інформаційно-вимірювальної системи “Тиса” для запобігання наслідкам повеней, а Україна надає технічну допомогу.

У 90-х роках було налагоджено двосторонні зв'язки у військовій галузі, зокрема в межах програми “Партнерство заради миру”. Відомства оборони 27 жовтня 1998 р. уклали Угоду про заходи зміцнення довіри і безпеки та про розвиток двосторонніх військових зв'язків (ратифікована Верховною Радою України 10 січня 2002 р.) та відповідний Протокол про двостороннє співробітництво в галузі підготовки військових кадрів — авіаційних інженерів, спеціалістів з протиповітряної оборони об'єктів “Круг”, “Куб”, “Оса”, а також фахівців тилу. За відповідними домовленостями Угорська сторона також придбала польовий магістральний трубопровід ПМТ-150 МО України довжиною 200 км. Проте в подальшому, коли угорська армія почала дотримуватися вимог НАТО, співпраця в цій галузі послабилася.

У червні 2005 р. сторони узгодили в межах євроінтеграції питання лібералізації візового режиму взаємних поїздок громадян, активізації торгово-економічної співпраці, питання прикордонного співробітництва, а також актуальні питання міжнародного життя.

Під час перебування делегації Дипломатичної академії України в Угорщині (лютий 2009 р.) міністр закордонних справ цієї країни К. Гьонц наголосила, що Угорщина є прихильницею надання Україні повноправного членства в НАТО і ЄС.

Словацька Республіка. Відносини між Україною і Словацькою Республікою розвивалися спочатку в межах українсько-чехословацького співробітництва, а з 1 січня 1993 р. — зі Словацькою Республікою, що утворилася внаслідок виходу зі складу Чехословаччини. Україна визнала Словацьку Республіку саме в день проголошення її незалежності. У столицях країн — Києві і Братиславі — діють посольства, генеральні консульства відкриті в Ужгороді та Прешові. Широкі можливості для всебічної взаємовигідної співпраці між Україною і Словацькою Республікою зумовлені багатьма позитивними чинниками, як-то: спільний кордон, відсутність взаємних територіальних претензій, традиційні господарські зв'язки, існування чисельної української національної меншини в Словаччині та словацької в Україні. У програмній заяві уряду Словацької Республіки (січень 1995 р.) проголошувалося, що словацька сторона зацікавлена в розвитку словацько-українських відносин, насамперед у господарській галузі, де є невикористані можливості.

Словацька Республіка пройшла доволі складний шлях до досягнення своєї мети — набуття членства в європейських структурах. У 90-х роках вона зазнала внутрішньополітичної, економічної та зовнішньополітичної кризи. Зросло напруження у словацько-угорських відносинах, що було пов'язане з проблемою захисту прав угорської меншини в Словаччині. Водночас ускладнилися українсько-словацькі відносини, внаслідок розподілу посад в ООН. У 1997 р. обидві країни висунули своїх кандидатів на посаду голови 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, а також на обрання до складу Ради Безпеки ООН на період 2000–2001 рр. Під час переговорів (30–31 березня 1997 р.) сторони дійшли компромісу: було домовлено, що Словаччина запропонує свою кандидатуру на наступний термін головування. У зв'язку з провалом референдуму в Словацькій Республіці про вступ цієї країни до НАТО та наступною відставкою міністра закордонних справ країни у травні 1997 р., уряд Словаччини 17 червня 1997 р. прийняв рішення про відкликання свого кандидата як претендента на посаду голови Генеральної Асамблеї ООН. За

заявою словацької сторони такий крок було зроблено в інтересах подальшого поглиблення дружніх відносин з Україною, збереження єдності у східноєвропейській групі держав.

Представники країн констатували, що тактичні й стратегічні зовнішньополітичні інтереси України та Словаччини багато в чому збігаються, при цьому особливо важливою є взаємна конструктивна підтримка прагнень обох сторін інтегруватися до європейських економічних і політичних структур. Словацька сторона підтримала прагнення України набути повноправного членства у ЦЕФТА та інших європейських структурах.

Сторони уклали десятки міждержавних, міжурядових та міжвідомчих документів, які регулюють співробітництво у сферах двосторонніх дипломатичних відносин, правового оформлення державного кордону, повітряного сполучення, сприяння і взаємного захисту інвестицій, охорони здоров'я і медичних наук, ветеринарної медицини і захисту рослин. 29 червня 1993 р. підписано базовий Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво між Україною і Словацькою Республікою, а 16 червня 1994 р. у Братиславі відбувся обмін ратифікаційними грамотами. У жовтні 1998 р. сторони уклали *Договір про спільний кордон між Україною і Словацькою Республікою*.

Розширюються політичні контакти між Україною і Словаччиною, які характеризуються високим рівнем взаєморозуміння, прагненням поглиблювати співробітництво як на двосторонній, так і багатосторонній основі. Відбуваються обміни візитами на всіх рівнях: у червні 2002 р. до Словаччини здійснено офіційний візит українського Президента, а в грудні — відповідний візит словацького глави держави до Києва. Словаччина підтримала європейський вибір України, що закріплено у ратифікованій Верховною Радою України (26 грудня 2002 р.) *Угоді між урядами України і Словацької Республіки про співробітництво і взаємну допомогу в разі виникнення надзвичайних ситуацій* (від 5 грудня 2000 р.). На порядку денному — питання про візовий режим, запобігання нелегальній міграції і про реадмісію.

Економічна співпраця ґрунтується на угодах про уникнення подвійного оподаткування (січень 1997 р.), взаємне працевлаштування громадян (лютий 1998 р.), а також про співпрацю в галузі машинобудування, військово-промислового комплексу і конверсії, торгівлі, науки і техніки тощо. Економічне співробіт-

ництво між країнами дещо пожвавилася, коли вдалося подолати негативні тенденції щодо зменшення обсягу товарообороту. Словаччина увійшла до групи країн найбільшого експорту України: цей показник 2008 р. становив 1,6 млрд дол. (сальдо позитивне — 167 млн доларів) і складався здебільшого з сировинних матеріалів, електроенергії, мінеральних добрив та напівфабрикатів. Україна постачає Словаччині 80 % усього імпорту залізної руди. В Україну зі Словаччини надходить продукція машинобудування, товари широкого вжитку тощо. Однією з форм співпраці є поглиблення регіональних зв'язків між Закарпатською областю і регіонами Східної Словаччини, створення безтарифної торговельної зони. Наприкінці 90-х років в області діяло вже 130 спільних підприємств. Словацька сторона бере участь у розробці корисних копалин, яких у Закарпатті виявлено близько 150 родовищ, серед них є нетрадиційні поклади поліметалів, амонітів, перлітів, цеолітів, ліпаритів тощо.

Водночас негативно впливає на розвиток українсько-словацького співробітництва відсутність чітко окреслених напрямів співпраці, розпорошеність українського імпорту зі Словаччини та українського експорту до цієї країни (за винятком поставок залізної і марганцевої руд, електроенергії та азотних мінеральних добрив). Це свідчить про те, що суб'єкти зовнішньополітичної діяльності обох країн недостатньо обізнані з потенційними можливостями сторін, а зовнішньоторговельні контакти між ними не сформовано в стабільну систему.

Республіка Болгарія. Особливе місце на балканському напрямі зовнішньополітичних інтересів України посідає Болгарія, уряд якої 5 грудня 1991 р. офіційно визнав Україну як незалежну державу, а 13 — було встановлено дипломатичні відносини на рівні посольств. Основою міждержавного співробітництва є Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною і Республікою Болгарією від 9 жовтня 1992 р.

Болгарія є важливим партнером України насамперед з огляду виходу на Балкани, транспортування енергоносіїв, що включає будівництво трансконтинентальних магістралей, коридору Схід—Захід, нафтогазопроводів з Азії до Європи, будівництво нових мостів через Дунай. Болгарське керівництво неодноразово наголошувало, що відносини з Україною є пріоритетними та стратегічними. В березні 1998 р. у Софії було підписано *Декла-*

рацію про подальший розвиток та поглиблення співробітництва між двома країнами, а також низку угод про співпрацю у митних справах, науково-технічній сфері, фармакологічній промисловості тощо.

Політична активність Болгарії на міжнародній арені, активізація двосторонніх зв'язків із сусідніми країнами свідчать про те, що Болгарія намагається відігравати провідну роль у Балканському регіоні. Зважаючи на те, що Україна надає великого значення забезпеченню стабільності і безпеки на Балканах, болгарський напрям у зовнішній політиці нашої держави є досить важливим. Від його успішності залежить реалізація проєктів транс'європейських коридорів, телекомунікацій і туризму, залучення України до участі в створенні системи безпеки в регіоні Південно-Східної Європи (ПСЄ), активізація співробітництва в межах ЦЄІ щодо надання допомоги регіонам, постраждалим внаслідок Чорнобильської катастрофи. Водночас слід зауважити, що болгарське керівництво хоча і з розумінням ставиться до балканських інтересів нашої держави, але обмежує просування українських інтересів у регіон, вбачаючи в Україні своєрідного конкурента, і питання участі України в стабілізації на Балканах розглядає з урахуванням позиції Росії.

Розвивається торговельно-економічне співробітництво між країнами: якщо у 1997 р. товарооборот становив 303,4 млн дол., то у 2008 р. — 1,33 млрд дол. У структурі імпорту з України переважають сировина та напівсировинні вироби: мінеральне паливо (кам'яне вугілля та кокс), чорні метали, залізна руда, продукція хімічної промисловості. У болгарському експорті в Україну переважають фармацевтичні, парфумерні та косметичні вироби, продукти нафтопереробки, харчової та машинобудівної промисловості. Як перспективні розглядалися поставки до Болгарії пшениці, спирту, племінної худоби, насіння, машин, обладнання та запчастин, а також спільне виробництво елітного безвірусного посадкового матеріалу, підготовка кадрів та ін. Україна успішно постачає вугілля для теплоелектростанцій Болгарії, яка, у свою чергу, пропонує українському ринку широкий асортимент продуктів харчової промисловості та обладнання для неї, вироби з електроніки, підійомно-транспортні засоби, машини для металообробки, керамічну плитку, вироби легкої промисловості, санітарне обладнання тощо.

Важливу роль у двосторонніх контактах відіграє регіональне співробітництво, а саме в межах Організації Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), інституалізацію якого активно підтримує болгарська сторона. Болгарія продовжує координацію дій та співробітництво у межах ОЧЕС та ЦЄФТА, планує й реалізує створення вільних економічних зон. Через обмежені фінансові можливості обох сторін співробітництво у військово-технічній галузі розвивається незадовільно. Підписана у липні 1996 р. програма двостороннього співробітництва в галузі військово-промислового комплексу реалізовувалася повільними темпами.

У 90-х роках болгарські інвестиції охопили близько 200 українських підприємств, 122 з яких спільні, і перевищили 20 млн дол., тоді як українські інвестиції в Болгарії значно менші (1,3 млн дол.). Серед позитивних прикладів співпраці — будівництво і запуск болгарською фірмою АТ “Приста-Ойл” сучасного перевалочного комплексу зі зберігання й переработки базових масел в Одесі. Жваво розвивається співпраця одеського порту “Іллічівськ” із болгарськими відповідними структурами: діє поромна переправа Поті—Іллічівськ—Варна. Нагадаємо, що Україна і Болгарія співробітничать не тільки у сфері торговельного судноплавства, а й енергетики. Позитивним чинником стала підтримка болгарською стороною намірів України набути членства в СОТ: 2003 р. успішно завершилися двосторонні переговори про доступ на ринки товарів і послуг у межах переговорного процесу приєднання України до СОТ, а в червні 2004 р. в Женеві був підписаний відповідний протокол. Отже, приєднання України до СОТ і введення в дію досягнутих домовленостей матиме велике значення для розвитку взаємної торгівлі.

Значно просунулися країни у вирішенні питання щодо візових вимог. Введено низку пільг на отримання болгарських віз, деякі з них видаються безкоштовно. У жовтні 2004 р. було скасовано вимоги щодо наявності запрошень для поїздки в Болгарію, а також введено процедуру спрощеного отримання віз водіям міжнародних маршрутів. Ситуація в цьому питанні змінилася 2007 р., коли Болгарія стала членом ЄС.

Міцне коріння історичних зв'язків між українським і болгарським народами є лише однією з причин сучасного висхідного розвитку відносин близького співробітництва і партнерства

між Болгарією та Україною в усіх сферах громадсько-політичного, економічного і культурного життя. Водночас недостатня увага приділяється створенню договірної-правової бази в таких галузях, як енергетика, будівельна індустрія, природоохоронні та ресурсозберігаючі технології, боротьба зі злочинністю, взаємодопомога в митних, цивільних і кримінальних справах. Перспективи співпраці з Болгарією вбачаються у здійсненні реабілітаційних проєктів. Так, між міністерствами охорони здоров'я двох країн досягнута домовленість про створення на півдні України спільного українсько-болгарського кардіологічного центру.

Румунія посідає важливе місце в зовнішньополітичних інтересах України, що зумовлено політичними й економічними факторами. Румунія визнала незалежність України 8 січня 1992 р., а 1 лютого 1992 р. в м. Давосі (Швейцарія) відбулася зустріч президентів і міністрів закордонних справ обох країн, під час якої підписано Спільне комюніке про встановлення дипломатичних відносин. У вересні 1992 р. відбувся перший офіційний візит в Румунію міністра закордонних справ України, підписано консульську конвенцію та міжурядову угоду про співробітництво в галузі культури, науки та освіти.

Існує і низка складних питань, пов'язаних із територіальними претензіями Румунії, а також захистом довкілля у зв'язку з недотриманням нею міжнародних екологічних вимог. Час від часу румунські підприємства забруднюють акваторію Дунаю в результаті викидів отруйних речовин з хімічного комбінату "Метадет" (м. Фелтичень). Сумнозвісна аварія, що сталася на комбінаті 2001 р., мала тяжкі екологічні наслідки. У зв'язку з цим українська сторона висловила надію, що Румунією буде вжито всіх необхідних заходів щодо не лише локалізації, мінімізації та ліквідації наслідків аварії, а й недопущення подібних випадків у майбутньому. У розвитку економічного співробітництва з Румунією дається взнаки фінансова обмеженість сторін, передусім місцевих органів влади. Це стосується природоохоронних питань: після кожного паводку на р. Тиса з'являються нові рукави, що змінюють основне русло, а отже, і головний фарватер, за яким згідно з міжнародним законодавством, проходить державний кордон. На міждержавному рівні було прийнято програму стосовно укріплення річкових берегів, яку румунська сто-

рона поступово виконує — будує захисні дамби, нарощує береги. Україна через брак фінансів не виконала взятих зобов'язань, у результаті чого кожний паводок підмиває українську територію. Деякі ділянки в районі міст Тячева і Солотвина, де за радянських часів стояли вітчизняні інженерні споруди, нині опинилися відрізнаними від української території. Складна ситуація утворилася і на р. Дунай, який значно обмілів, що утруднює проходження головного навігаційного фарватеру.

З 2005 р. розпочала роботу двостороння група експертів українсько-румунської прикордонної комісії щодо уточнення кордонів, які обговорили технічну сторону робіт: час аерофотозйомки, рекогносцировки, механізм заміни зруйнованих прикордонних знаків тощо. Подальші перспективи двосторонньої співпраці обговорювалися під час візиту в Україну міністра закордонних справ Румунії (березень 2005 р.) — передусім це питання інвестиційного і транскордонного співробітництва, захисту навколишнього середовища, створення сприятливих умов для діяльності румунської діаспори в Україні й української — в Румунії.

Торговельний обсяг співробітництва країн сягнув у 2008 р. 1,84 млрд дол. Румунська сторона зацікавлена у співпраці в проєктах розвитку транспортної інфраструктури, машинобудування і реконструкції гідроелектростанцій. Україна може істотно збільшити постачання природного газу в Румунію. У сфері транскордонної співпраці сторони створили спільну робочу групу взаємодії у запобіганні розповсюдженню контрабандної продукції і нелегальному перетину кордону, про що митні служби двох країн обмінюватимуться відповідною інформацією.

Україна послідовно прагне до добросусідства шляхом правового оформлення державного кордону. Партнерство з Румунією є важливим і з геополітичного погляду. Країни посідають виключне військово-стратегічне положення, ключову роль у якому відіграє Бессарабсько-Придністровський регіон. Україна, реалізуючи низку життєво необхідних програм, серед яких утворення зони стабільності навколо акваторії Чорного моря, могла б відігравати провідну роль в архітектурі євроатлантичної безпеки.

Країни Балтії. Співробітництво України з країнами Балтії, не зважаючи на їх віддаленість, становить геополітичний інтерес

як для розвитку балтійсько-чорноморського співробітництва, так і для реалізації українських політичних та економічних цілей на півночі Європи. Ці країни розглядають Україну як стрижневу державу, покликану стабілізувати клімат довіри і безпеки не лише в регіоні, а й Європі загалом. Явних перешкод на шляху розвитку повноцінних, повномасштабних відносин між державами немає. Ці відносини не затьмарені негативними чинниками минулого або сучасності чи можливим суперництвом у майбутньому. Відкриті шляхи для розвитку зв'язків і в політичній сфері, і в економічній співпраці.

Країни не забарилась визнати незалежність одна одної: Україна визнала незалежну **Латвію** 26 серпня 1991 р., а Латвія незалежність України — 4 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини встановлено в лютому 1992 р. Країни уклали базовий міждержавний *Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Латвійською Республікою* (22 листопада 1995 р.), *Договір про правову допомогу та правові відносини у цивільних, трудових та кримінальних справах*, *Угоду про вільну торгівлю*, низку міжурядових угод: про допомогу з митних питань, сполучення, про трудову діяльність та соціальний захист осіб, які постійно проживають в Україні і Латвії та працюють на території обох держав; про врегулювання проблеми переселенців, захист їхніх прав; захист прав національних меншин тощо. Розвиваються міжпарламентські зв'язки: у парламентах обох країн створено відповідні групи депутатів. Торговельний оборот з Латвією невисокий, хоча на початку століття збільшився майже вдвічі. 2008 року цей показник перевищив 393 млн дол. Після утворення комісії з питань торгово-економічного співробітництва, підписання угод про взаємодопомогу в митному регулюванні, співробітництво в галузі автомобільного, повітряного і залізничного сполучення показники співпраці між обома країнами дещо поліпшилися.

6 грудня 1991 р. незалежну Україну визнала **Естонія**, а в січні 1992 р. встановлені дипломатичні відносини між країнами. *Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Естонією* укладено 26 травня 1992 р. (Таллінн), а 1993 р. в обох країнах почали діяти посольства. Естонія всіляко підтримує Україну в світових організаціях, у налагодженні міжнародних контактів. Така політика Естонії сприяє загальноєвропейській

інтеграції, зближенню України з країнами Балтії. У 90-х роках було досягнуто домовленості між військовими відомствами України та Естонії, що дало можливість розширити співпрацю у конверсії та взаємному навчанні військового персоналу. Водночас у зв'язку з посуванням Естонії до ЄС сторони переглянули українсько-естонські угоди (про візовий режим, вільну торгівлю тощо), які мали бути приведені відповідно до євроінтеграційних критеріїв. Спостерігається широка взаємодія в межах загальноєвропейських структур у процесі формування системи європейської безпеки, взаємопідтримці з питань, пов'язаних із національною безпекою, у програмі НАТО “Партнерство заради миру”, у формуванні балто-чорноморської вісі в контексті розширення НАТО на Схід. Має перспективи й підтримка України у Північно-Балтійському регіоні.

Незалежну Литву Україна визнала 26 серпня 1991 р., а 21 листопада 1991 р. вже були встановлені дипломатичні відносини. 4 грудня 1991 р. парламент Литовської Республіки заявив про визнання незалежності України. Країни уклали міждержавний *Договір про дружбу і співробітництво* 29 березня 1995 р. під час візиту до Києва президента Литовської Республіки Альгірдаса Бразаускаса. У 90-х роках внаслідок скорочення виробництва в обох країнах, неплатоспроможності суб'єктів виробничої сфери, кризи фінансової системи, нерегульованості взаєморозрахунків банківських структур тощо зменшилися обсяги торгівлі (1995 р. — 246 млн дол.). Невисоким є показник литовських інвестицій в українську економіку — 2,3 млн дол. Поліпшенню двосторонньої співпраці мала сприяти робота комісії з питань торгово-економічного та науково-технічного співробітництва. З початку 2000 р. спостерігалось зростання показників торгового співробітництва: український експорт у Литву 2008 р. становив 432,3 млн дол., а імпорт — 724,0 млн дол. Україна експортує метали, сільськогосподарську продукцію, товари хімічної промисловості, папір, картон, устаткування, машини. Імпортує електротехнічну, електронну, радіоелектронну продукцію, мінеральні речовини, продукцію легкої промисловості та ін. Проте з набуттям країнами Балтії членства у Європейському Союзі змінюються параметри відносин. Передусім це стосується питань експортно-імпортних операцій.

Країни Балтії активно підтримали демократичні перетворення в Україні, пов'язані з виборами легітимного глави держави. Президент Литви В. Адамкус двічі приїздив до Києва, щоб узяти участь у роботі узгоджувальної групи. 1 грудня 2004 р. в річницю Акта проголошення незалежності України за його участі учасники заходу досягли домовленостей про розблокування органів державної влади з боку опозиції і створення умов для виконання ними своїх функцій, формування експертної групи для проведення термінового юридичного аналізу і внесення відповідних пропозицій про закінчення виборів на основі рішення Верховного Суду України, який визначив вибори в Україні сфальсифікованими. Представники балтійських держав (на противагу російським) обстоювали збереження територіальної цілісності України, закликали до мирного врегулювання політичних суперечок, соціально-економічної ситуації і подолання кризових явищ в економіці.

4. Провідні країни світу в зовнішній політиці Української держави

Федеративна Республіка Німеччина. Україна орієнтується на розвинені держави світу, в яких можна запозичити економічний досвід розбудови політичної, економічної і гуманітарної системи суспільства. Серед європейських провідних держав світу, повноправних і впливових членів Європейського Союзу, Україна надає пріоритет розбудові відносин з ФРН. 3 жовтня 1990 р. ФРН відновила свою єдність: землі колишньої Німецької Демократичної Республіки (НДР) увійшли до її складу. В результаті країні довелося долати безліч труднощів економічного й політичного характеру.

Сучасні українсько-німецькі відносини будуються виважено і прагматично. Заінтересованість Німеччини у зв'язках з Україною є суто економічною, а для України — це досвід економічних і державних перетворень, практика акціонування розвитку підприємств, соціальна спрямованість економіки, впровадження науково-технічних досягнень, здобутки в санації тощо. ФРН — перша країна світу, яка мала в Києві з 1989 р. консульство, і

одна з перших, що 26 грудня 1991 р. визнала Україну як суверенну державу. Дипломатичні відносини встановлені 17 січня 1992 р. У Німеччині крім українського посольства в Бонні, працюють консульства в Мюнхені, відділення посольства в Берліні. У співробітництві сторони спираються на досить розгалужену договірно-правову базу, яка налічує понад сто документів. 1993 року було укладено спільну *Декларацію про основи відносин між Україною та ФРН* (під час візиту до Києва Федеральному канцлера Гельмута Коля), *Договір про розвиток широкомасштабного співробітництва у сфері економіки, промисловості, науки і техніки* та інші угоди. У Декларації, зокрема, наголошується, що сторони, пам'ятаючи ганебні сторінки недавньої європейської історії, якомога міцніше співробітничатимуть для своїх народів і тим самим сприятимуть миру в Європі та в усьому світі. Договір про широкомасштабне співробітництво в економіці, розрахований на десять років, містить намагання сторін сприяти торгівлі і співробітництву між підприємствами та організаціями обох держав; надавати гарантії для експортних кредитів на сприятливих умовах, дотримуючись відповідного національного законодавства і міжнародного права, враховуючи взаємозв'язок між експортними гарантіями та економічним і фінансовим потенціалом відповідної сторони.

Активно співробітничують військові відомства двох країн, у тому числі навчальні заклади збройних сил України й Німеччини. За сприянням Німеччини у Києві збудовано житлове містечко майже на дві тисячі квартир для українських військовослужбовців, що свого часу були виведені з Німеччини. У межах технічного співробітництва надана пряма технічна допомога Україні через федеральні міністерства ФРН (наприклад, тільки упродовж 1992 р. по 40 проектах вартістю 8,3 млн марок) у таких секторах, як енергетика, транспорт, промисловість, сільське господарство, соціальна інфраструктура, суспільне адміністрування. Деякі проекти фінансувалися також із бюджетів федеральних земель Німеччини.

ФРН надавала значну підтримку Україні у відносинах з ЄС, НАТО, РЄ, Міжнародним валютним фондом (МВФ) та Європейським банком реконструкції і розвитку (ЄБРР). У 1995 р. в Німеччині з візитом перебував Президент України Л. Кучма, а в 1996 р. до Києва приїздив Федеральний канцлер Г. Коль. Керів-

никами двох держав було запроваджено нову форму міждержавного спілкування — проведення політичних консультацій на найвищому рівні, яким надано регулярного характеру. Особливої ваги така співпраця набула у зв'язку зі стратегічним вибором Української держави — на поглиблення співробітництва з ЄС і НАТО. У дипломатичній практиці ФРН двосторонні політичні консультації на найвищому рівні є нечастим явищем. Німеччина вдається до такого механізму взаємодії лише з тими країнами, які офіційно проголошені стратегічними партнерами ФРН (Франція, Польща), або з державами, які посідають важливе місце у геополітичних пріоритетах Німеччини (Росія).

До розгалуженої договірно-правової бази були додані *Угода про співпрацю у справах осіб німецького походження, які проживають в Україні; спільна Заява Урядів ФРН та України про поглиблення співпраці у проведенні реформ в Україні; Угода про співробітництво між Держтелерадіо України та другим каналом Німецького телебачення (ЦДФ)* та ін. Сторони обмінялися історичними реліквіями, які опинилися в результаті війни на територіях обох країн. Німецька сторона передала 173 рідкісні книги, ікону XVIII ст., скіфське бронзове дзеркало; а українська сторона — 211 гравюр (у т. ч. роботи Дюрера) із зібрання Дрезденської галереї. Федеральному канцлеру Г. Колю було присвоєно почесне звання доктора Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За визначенням Президента України дружні відносини між Україною і Німеччиною стануть важливим внеском у справу зміцнення миру, стабільності та безпеки на континенті, своєрідним кроком у майбутню Європу, де Захід і Схід будуть лише географічними термінами і не символізуватимуть собою поділ на політичні табори.

І нині Україна розраховує на підтримку ФРН у своїх євроінтеграційних прагненнях. Домовленості стосуються ядерно-технічної безпеки і радіаційного захисту, співробітництва в галузі повітряного, автомобільного сполучення і морського судноплавства, охорони навколишнього середовища, питань науки і технологій. Необхідною передумовою на шляху інтенсифікації економічного і культурного співробітництва організацій, фірм, установ мало укладення угод між Україною і ФРН про співробітництво в галузі поштового та електронного зв'язку; необмежену свободу пересування; сприяння та взаємний захист інвестицій;

співпрацю у підготовці та підвищенні кваліфікації фахівців і керівних кадрів у галузі економіки й державних органів управління економікою; культурне співробітництво тощо. У парламентах обох країн утворено депутатські групи, програми і діяльність яких передбачають створення сприятливих умов для подальшої розбудови відносин між Україною і ФРН.

Україна брала участь у різних субрегіональних проектах за участі Німеччини. Для зрівноваження ситуації в Європі було запропоновано створити своєрідну структуру взаємин і співробітництва між Україною, Польщею і Німеччиною — на зразок Веймарського трикутника — тристоронні консультаційні зустрічі політичних діячів різних рівнів, що проводяться з 1991 р. Керівництво країн підтримало зазначену ініціативу, оскільки вбачало в ній крок до стабільності на європейському континенті. З одного боку, це сприяло входженню України до економічних європейських структур, а з іншого — використанню Польщею та Німеччиною чорноморського транспортного шляху та кавказьких енергоносіїв. У цьому плані відкриваються широкі можливості й перспективи щодо залучення німецького капіталу для інвестування донецьких шахт. Так, німецький концерн “Сіменс АГ” надавав допомогу переданням технологій і досвіду в соціальній сфері. Німецька сторона висловила також готовність у переоснащенні теплових станцій в Україні.

Під час першої зустрічі у Веймарі міністри закордонних справ країн-учасниць у спільній декларації визнали Польщу як головного партнера Німеччини і Франції в реалізації спільної політики в Центральній та Східній Європі. Під час жовтневої 1997 р. зустрічі начальників генеральних штабів ФРН, Франції та Польщі було одностайно підтримано пропозицію про залучення України до співробітництва в межах Веймарського трикутника. Для цього міністр оборони України був запрошений на черговий у 1998 р. саміт керівників військових відомств країн Веймарського трикутника. Досвід співпраці учасників групи став корисним Україні в її просуванні до євроатлантичних структур. У розвиток співпраці в межах Веймарського трикутника міністри закордонних справ ФРН і Польщі (23 березня 2005 р.) висловили намагання надати допомогу Україні на її шляху до євроінтеграції у вигляді міждержавних консультацій і регіонального співробітництва. Слід визнати, що три країни мають значні

можливості щодо використання транзитного потенціалу України і розвитку її енергетичного сектора. Уряд України також заінтересований у ширшому залученні німецьких інвестицій у розвиток провідних галузей економіки (сільське господарство, облаштування транзитних автомагістралей з транспортування нафти і газу, автомобільних шляхів і залізниць), легку промисловість, а також у житлове будівництво, у спрощенні візового режиму з країнами — членами ЄС. Для іноземних інвесторів Україна готує Реєстр інвестиційних проектів. Аналіз розвитку співробітництва країн Веймарського трикутника на фоні трансформації Північноатлантичного Альянсу та поширення його на Схід свідчить про зближення позицій цих країн у військовій сфері та окреслює формування впливових чинників регіональної безпеки в Центральній Європі. Водночас співпраця у межах Веймарського трикутника сприяла поглибленню українсько-французьких військових контактів, що в ситуації їх низької активності є доволі вагомим надбанням.

За обсягом товарообороту Німеччина традиційно посідає друге місце: якщо 1995 р. товарообіг сягав 1,23 млрд дол., то в 2008 р. перевищив 8,9 млрд дол. (негативне українське сальдо становило 5,3 млрд дол.). Основу українського експорту у ФРН становили продукція легкої промисловості (27,7 %), кольорової (24,2 %) і чорної (14 %) металургії, хімічної промисловості (9,2 %), АПК (7,6 %), машинобудування (7,2 %). В українському імпорті переважали обладнання для машинобудівної, хімічної, харчової промисловості, сільського господарства, а також електротехнічне устаткування, транспортні засоби тощо. В експорті збільшилася питома вага вітчизняних товарів: сталевих труб, листової сталі, електротехнічних виробів та сільськогосподарської продукції (молока, олійних рослин). Співробітництво між країнами розвивається поза згаданими в таких галузях, як авіакосмічна техніка, транспортне машинобудування, екологічний захист, впровадження сучасних технологій глибокої переробки нафти і вугілля.

Співпраця двох країн показала, що в українському експорті низькою є частка високотехнологічних видів виробництва і промислових товарів, які віднесено до групи критичного імпорту. Незважаючи на зростання обсягів імпорту машин та обладнання, загалом простежується зменшення частки інвестиційних то-

варів у поставках з ФРН, що не сприяє поновленню виробничих фондів, здійсненню реструктуризації економіки України.

Попри складну ситуацію в українській економіці, Німеччина зберегла інтерес до економічної співпраці з Україною. Про це свідчить, зокрема, відкриття в столиці України представництв чотирьох впливових німецьких банків, Бюро делегата німецької економіки і Бюро товариства зовнішньоторговельної інформації. Для координації економічних зв'язків у березні 1992 р. була створена міжурядова Українсько-Німецька рада з питань співробітництва. Партнерські зв'язки налагоджені між Києвом, Мюнхеном і Лейпцигом, Одесою і Регенсбургом, Полтавою та Фільдерштадтом, Львовом і Фрайбургом, Харковом і Нюрнбергом, Ужгородом і Дамарштадтом, Баришівкою Київської області й Пуллахом та ін. В Україні відкриті й активно діють бюро фондів К. Аденауера, Г. Зайделя, Ф. Еберта, відділення Інституту Гете. Першим в Україні Європейським банком був комерційний Дрезден-банк з Франкфурта-на-Майні. У 1992 р. цей банк уклав угоду з експортно-імпортним банком України про надання кредиту обсягом 1 млрд німецьких марок. Серед німецьких фірм, з якими українські підприємства уклали контракти й отримали гарантії Кабінету Міністрів України на надання німецького кредиту, такі: “Вемеркс” — виробляє устаткування для верстатобудівних заводів; “Сіменс” — медичне обладнання, устаткування для міжнародної телефонної мережі; “СКЕТ” — обладнання, реконструкція заводів; “Аскотек Анлагенбау ГМЕХ Дрезден” — обладнання для підприємств харчової промисловості; “Бізон-Верке” і “Бах-кох-БСХ” — устаткування для лісової та деревообробної промисловості. Україна заінтересована в продовженні співробітництва, у розвитку і спрямуванні іноземних інвестицій у металургійну промисловість з такими фірмами, як “Шиман”, “Маннесман”, “Інтевплан”, “Зундгвич”, у розвитку автомобілебудування, автосервісу — з фірмами “Баркас”, “Мерседес”, “Шеннер”. На сьогоднішній день є значна потреба в розвитку невеликих підприємств з виробництва будівельних матеріалів: цегли, облицювальної плитки, легких бетонів, а також пластмасових виробів, продуктів харчування, зокрема дитячого, тощо. Німецький капітал приваблює в Україну відносно стабільна соціально-політична ситуація, наявність доволі розвиненої промисловості, інфраструктури і кваліфікованих кадрів,

місткий внутрішній ринок, на якому Німеччина може реалізувати свою продукцію.

ФРН проводить активну інвестиційну політику (її інвестиції становлять 40 % у Польщі, 80 % у Чехії). Нагадаємо, що Німеччина посіла одне з перших місць серед країн Європи за обсягами інвестицій в економіку України, які спрямовано у 560 підприємств, з яких 477 — спільні. Успішно діяли в Україні такі спільні підприємства, як “Біпа Мода” — в Одеській області (експортує в Німеччину фосфатні добрива, імпортує м’ясо, ковбаси, шоколад, косметичні препарати, гумові вироби, хутро, одяг, взуття, пральні та швейні машини), “Донкавамет” (реалізує на внутрішньому ринку мідь рафіновану, алюміній необроблений, цинк необроблений тощо), “КНОМінк” — в Донецькій області, “Укргермет” — у Харківській області, “Астра” — в Київській області. Прикладом успішного співробітництва може бути діяльність Запорізького автомобільного заводу, з конвеєрів якого сходили українські автомобілі з двигунами відомої німецької фірми “Фольксваген”. Фірма “Сіменс АГ” спільно з Київським науково-виробничим об’єднанням реле і автоматики ефективно співпрацюють у галузі виробництва медичної апаратури. У м. Фастові Київської області побудовано завод з виробництва складної медичної техніки (багатофункціональні рентгенівські апарати, ядерно-магнітно-резонансні томографи тощо). Особливу увагу сторони приділяли розвитку співробітництва у військово-технічній сфері. Серед найбільших спільних проєктів визнано проєкт виробництва сучасного європейського військово-транспортного літака на базі “АН-70”. Однак через негативну позицію явних конкурентів — Росії та Франції, спільне виробництво літака так і не було налагоджене.

Через низку гальмівних процесів в економіці України і проблеми в розвитку ФРН у двосторонньому економічному співробітництві простежувалося певне згортання. Скоротився й обсяг інвестицій в Україну. Якщо у 1994 р. вони становили 63,3 млн дол., то в 1996 р. — 1,8 млн дол. При цьому спостерігався відтік німецького капіталу з таких сфер, як чорна металургія, машинобудування, металообробка, легка промисловість та внутрішня торгівля. Зазначимо, що спад інвестування в українську економіку збігся із загальним зменшенням рівня німецьких капіталовкладень за кордоном. Серед перешкод, які

гальмували розвиток двосторонніх економічних відносин, зокрема надходження німецького приватного капіталу в Україну, залишаються нестабільна законодавча база, вільна інтерпретація законів, невирішеність в Україні питання про власність на землю, суперечності в податковій політиці, недостатньо розвинена інфраструктура. Німецьких підприємців стримує неврегульованість економічних процесів в Україні і високий рівень корупції, непрозорий характер та однобоке (в російському напрямі) спрямування української приватизації основних промислових підприємств. Водночас з німецького боку трапляються випадки використання української території для ввозу отрутохімікатів та інших відходів німецької промисловості. Так, 1993 р. в Україну було відправлено з ФРН 230 т високотоксичних хімічних речовин. Активісти неурядової організації із захисту довкілля “Трінпис” виявили отруйні речовини на території Одеського військового округу, в Рівному, Києві тощо.

ФРН надає широку фінансово-економічну допомогу Україні. Основні її напрями — консультування уряду та підтримка розбудови адміністративної системи, що було проведено в трьох регіонах — Києві, Полтавській і Запорізькій областях. В Україні реалізовано близько ста проектів у межах програми “Трансформ”. Допомога в сумі 170 млн дол. надійшла і на створення системи захисту у сфері ядерної безпеки. Ці резерви було використано для запровадження термінових заходів у сфері управління та технічного переобладнання АЕС, програм вимірювання випромінювання та підтримки відповідальних за ці питання українських установ. У сфері підготовки та перепідготовки кадрів по лінії Федерального міністерства науки, освіти, досліджень та технологій, земельних міністерств та різноманітних німецьких фондів протягом 90-х років фінансова допомога становила близько 20 млн дол.

Важливе місце у двосторонньому співробітництві посідають науково-технічні зв'язки між НАН України і Німецьким науково-дослідним товариством (DFG), а також між Державним комітетом науково-технічної політики України та Федеральним міністерством досліджень та технологій, німецьким аерокосмічним агентством і Центром аерокосмічних спостережень НАН України. Поширюються взаємовигідні обміни в галузі культури та освіти. Серед перспективних напрямів співпраці слід виокре-

мити проблеми використання сонячної енергії, сучасні технології глибокої переробки нафти і вугілля, використання енергії вітру тощо. Значну допомогу надають установи ФРН у розгортанні глобальної комп'ютерної мережі Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського з іншими науковими бібліотеками України та західними партнерами.

Німецькі фахівці здійснюють низку проєктів у зонах, забруднених в результаті аварії на Чорнобильській АЕС. Німеччина ініціювала заснування Міжнародного центру з питань подолання наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. Реалізуються спільні програми визначення радіаційного навантаження на населення та навколишнє середовище, а саме: Фастівський район Київської області, вісім районів Житомирської області тощо. Значну допомогу німецькі медичні установи надають лікувальним закладам України.

Особливу увагу уряди обох країн надають розбудові партнерських відносин України з однією з найбільших і найрозвиненіших федеральних земель Німеччини — Баварією. Правову основу для розвитку зв'язків створила *Спільна заява про основні напрями партнерського співробітництва між Україною і Баварією* (підписана в січні 1990 р.). Двосторонні зв'язки плідно розвивалися у різних сферах економіки, в результаті було створено понад 40 спільних українсько-баварських підприємств, у центрі Баварії — м. Мюнхені відкрито український культурний центр і консульство МЗС України.

У співробітництві сторони спираються на низку двосторонніх документів, зокрема на *Угоду між міністерствами внутрішніх справ про співробітництво з питань охорони внутрішнього правопорядку* (24 квітня 1992 р.), *Декларацію про наміри міністерств сільського господарства* (30 квітня 1990 р.), *Декларацію про наміри співробітництва з питань охорони здоров'я* (9 вересня 1991 р.), *Декларацію про наміри співробітництва у справі захисту навколишнього середовища* (31 липня 1990 р.), *Протоколи про культурне співробітництво і співпрацю з питань вищої школи* (16 вересня 1991 р.) та ін. У сфері захисту навколишнього середовища спеціалісти співпрацюють з питань водопостачання, очищення повітря, проблем промислових відходів. Баварська сторона взяла участь у реалізації проєкту з будівництва дитячої лікарні в Івано-Франківську та проєкту створення

ортопедичного виробництва в Україні. Баварський ландтаг, Червоний Хрест Баварії, інші організації постійно надавали гуманітарну допомогу Україні.

Однак поряд із широким спектром двосторонніх відносин ФРН надала співпраці з Україною статусу пріоритетного партнерства, а не стратегічного. Стратегічними партнерами Німеччина визнала Францію і Польщу. Наближеними до стратегічного характеру визначаються взаємини з Російською Федерацією. Негативною ознакою для перспектив співпраці України з ФРН стало досягнення німецько-російських домовленостей (2005 р.) про побудову Північноєвропейського газопроводу по дну Балтійського моря в обхід інших європейських країн, у тому числі й України.

Італійська Республіка. Одним із найактивніших партнерів України в зовнішньоекономічних зв'язках є Італія, яка входить до першої п'ятірки за обсягами товарообороту, посідає третє місце серед основних партнерів України за наданими послугами. Зовнішньоторговельний оборот між країнами у 90-х роках становив у середньому 700 млн дол. При цьому Україна мала позитивне сальдо торгівлі. Пожвавлення співпраці з Італією характеризує зростання обсягів експорту та імпорту товарів: у 2006 р. за експортом Італія серед європейських країн посідала друге місце після Росії, а в 2008 р. — третє (3,6 % всього обсягу). Товарообіг між країнами перевищив 5,3 млрд дол., але в наступні роки темпи зростання товарообігу зменшилися. За обсягом імпорту Італія перемістилася на сьоме місце (3 %) після Росії (28,1 %), Німеччини (9,6 %), Туркменистану (7,9 %), Китаю (5,4 %), Польщі (4,8 %).

В українському експорті основною є сировина, а в імпорті — промислова продукція. Головні статті експорту в Італію — продукти рослинного походження (борошно, шрот із насіння олійних культур, посівне насіння, рослини й насіння для парфумерної промисловості), продукція харчової промисловості (тверді відходи від рослинних жирів), мінеральні продукти (глини, руди і концентрати ніобієві, цирконієві), шкіряна сировина, шкіра великої рогатої худоби, текстиль і текстильні вироби, товари широкого вжитку. Україна імпортує: шкіру натуральну і штучну, деревину і вироби з неї, текстиль і текстильні вироби, вироби з чорних металів (столові, кухонні вироби), машини, ус-

таткування, механізми (холодильники, морозильні камери, центрифуги, посудомийні машини, установки й доїльні апарати, устаткування для переробки молока, машини для очищення насіння, друкарське устаткування, верстати для обробки деревини).

Італійські бізнесмени ініціювали інвестування української банківської і фінансової сфери, а також агропромислового комплексу; налагодження випуску виробництва залізобетонних шпал на основі італійської технології; виробництво лаків для меблевої продукції; виробництво плодоовочевих консервів дитячого харчування на Миколаївському та Одеському заводах дитячого харчування; переробку м'ясопродуктів у Чернівецькій і Сумській областях, переробку м'яса птиці в Полтавській області; реконструкцію млинзаводів у Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській і Харківській областях тощо. Італія брала участь у кредитуванні й реконструкції Лисичанського нафтопереробного комбінату та інших об'єктів. В Україні діють майже 150 спільних підприємств; італійські інвестиції становлять 2,1 % всього обсягу інвестицій в економіку нашої держави. Тривалою негативною тенденцією у співробітництві України з Італією є перевага в українському експорті сировини, а в імпорті — промислової продукції.

Розвиток політичних контактів між країнами започатковано 28 грудня 1991 р., коли Італія визнала незалежність України, а в березні 1992 р. відкрито посольство Італійської Республіки в Україні. Україна спиралася на підтримку Італії і у вирішенні фінансових питань: завдяки наполегливості Італії Україні було надано фінансову допомогу країнами Великої сімки. Саме Італія доклала зусиль стосовно запобігання скороченню запропонованій нашій державі фінансової допомоги за рішенням саміту країн у Неаполі 1994 р.; проведення реструктуризації українського боргу; надання підтримки Україні з боку ЄС, Світового банку, ЄБРР, МВФ. Під час офіційного візиту Президента України Л. Кравчука в Італію (18–20 квітня 1993 р.) сторони парафували міждержавний Договір про дружбу і співробітництво та низку міжурядових угод про співпрацю в конкретних галузях. Під час головування Італії в Центральноевропейській ініціативі (ЦЕІ) у березні 1994 р. Україну було прийнято до цієї організації як асо-

ційованого члена. Італія сприяє розвитку співробітництва між Європейським Союзом й Україною.

Водночас загальна аморфність та невизначеність політики Заходу стосовно України тривалий час не давали можливості для вироблення обґрунтованої концепції двосторонніх стосунків між Україною та Італією. 2–5 травня 1995 р. в італійській столиці було підписано базовий *Договір про дружбу і співробітництво між країнами*. Згідно з документом заснована Українсько-Італійська рада з економічного, промислового та фінансового співробітництва, що створювало сприятливі умови для поглиблення двосторонніх контактів. У жовтні 1996 р. в Україні перебував глава італійської держави президент О. Скальфаро. Договірні-правова база відносин поповнилася конвенцією про уникнення подвійного оподаткування доходів і капіталу та виявлення ухилень від сплати податків; домовленостями про співробітництво в космічній, енергетичній та машинобудівній галузях; угодами про співробітництво в галузі освіти, культури й науки, зокрема програмою культурного співробітництва на 1996–1999 рр. тощо. У червні 2005 р. на зустрічі з італійською урядовою делегацією у Києві було обговорено питання активізації українсько-італійського співробітництва.

Країни зацікавлені у співробітництві в космічній галузі: зі створення, використання та експлуатації супутникових систем. Італія виступила одним з ініціаторів створення регіональної супутникової системи — проекту наукового космічного апарата “Цезар”. Міністерства внутрішніх справ країн співробітничать у питаннях боротьби зі злочинністю, наркобізнесом; міністерства транспорту — у сфері пасажирських і вантажних перевезень. Розширилося військове співробітництво. В парламентах обох країн утворені асоціації дружби “Україна — Італія” та “Італія — Україна”. Італія відкрила низку кредитних ліній для України.

Італія є важливим партнером для України не лише у сфері економіки, а й політики. Розвиток українсько-італійських контактів на найвищому рівні відбувався під час головування Італії в Євросоюзі 2003 р. Саме у цей період ЄС, надавши нашій країні статус сусіда, схвалив масштабний план під назвою “Ширша Європа”, покликаний врегулювати відносини цієї структури з усіма державами-сусідами. На фоні поглиблення італійсько-росій-

ських відносин стосунки з Італією на початку нинішнього століття виявили дистанціювання Італії від України, що було підтверджено заявами італійських керівників, які не дали жодних шансів Україні щодо набуття членства в ЄС.

Французька Республіка. Певні особливості має розвиток відносин України і Франції, що як дві великі європейські держави спроможні налагодити двостороннє взаємовигідне співробітництво. Франція визнала незалежність України 27 грудня 1991 р., а 24 січня 1992 р. в Києві було підписано *Протокол про встановлення дипломатичних відносин між двома країнами*. Генеральне консульство Франції, яке функціонувало в Києві з 1990 р., було перетворене на посольство. Розширенню політичного діалогу значною мірою сприяли зустрічі українських парламентарів з президентом Франції, що відбулася у жовтні 1991 р. в Парижі, контакти між президентами двох країн, візит в Україну державного міністра, міністра закордонних справ Франції у січні 1992 р. 16–17 червня 1992 р. відбувся офіційний візит Л. Кравчука до Франції. Переговори з президентом Франції Ф. Міттераном, прем'єр-міністром, керівництвом Сенату, членами уряду і представниками ділових кіл Франції завершилися підписанням *Договору про взаєморозуміння і співробітництво між Україною і Французькою Республікою*, який Верховна Рада України ратифікувала 17 вересня 1992 р. Договірною-правова база поповнилася також міжурядовим *Протоколом про співробітництво у фінансовій сфері*, *Угодою про співробітництво в галузі ядерної безпеки і радіаційного захисту*, *Угодою про заохочення і захист інвестицій*, *домовленостями в галузі автотранспортних перевезень*. Розширенню співробітництва у військовій галузі сприяв візит до Франції делегації Міністерства оборони України. У французькій столиці було відкрито Центр міжнародної торгівлі України з метою ознайомлення французьких партнерів із професіоналізмом українських спеціалістів, високою конкурентоспроможністю української продукції тощо. У французьких засобах масової інформації заговорили про Україну, її позицію з питань міжнародної політики, питань роззброєння і ядерної зброї, створення власних збройних сил. Особливу увагу французька сторона надавала факту підписання Україною Паризької хартії для нової Європи в межах НБСЕ, що відбулося під час візиту Президента України до Франції.

Економічне співробітництво між країнами спочатку розвивалося досить повільно. З України поставлялися вироби художніх промислів, декоративно-ужиткового мистецтва, з Франції — обчислювальна техніка, медичне обладнання, лікарські препарати. На початок 1993 р. в Україні було зареєстровано понад 650 спільних підприємств, і лише в 10 з них брали участь французькі партнери. 1992 року на запрошення Академії наук України в Києві перебувала делегація Національного комітету Франції за програмою ЮНЕСКО “Людина і біосфера”, в межах якої досягнуто домовленості про широке співробітництво з питань захисту навколишнього середовища, здійснення наукових обмінів ученими, інформацією, проведення спільних досліджень. Добрі традиції мали зв’язки громадськості двох країн: сталі контакти підтримували з двох сторін 40 порідних міст України і Франції, такі як Київ — Тулуза, Харків — Лілль, Одеса — Марсель та ін. Інтенсивні контакти здійснювалися в культурній сфері. Так, у Паризькому палаці конгресів 1992 р. виступили оперна труппа Національного академічного театру опери і балету України ім. Т. Шевченка, Київський театр класичного балету, Національний ансамбль танцю ім. П. Вірського, Національна капела бандуристів України. Французька преса назвала театральний сезон 1992 р. у Парижі українським. У відповідь у червні в Україні пройшли Дні Франції, під час яких у великих містах країни відбулися виступи балетної труппи з Тулузи, концерти джазової музики, виставки, конференції з питань агропромислового комплексу, охорони здоров’я, енергетики та навколишнього середовища.

Слід зауважити, що офіційний Париж досить стримано сприйняв припинення існування СРСР і створення СНД. Основними проблемами, які непокоїли французьку сторону, були ядерна зброя і надійний контроль за нею. За такої ситуації Франція віддала перевагу Росії як спадкоємиці СРСР. Французька сторона виявляла особливе занепокоєння станом і перспективами українсько-російських відносин, долею Чорноморського флоту, з постійною увагою стежила за перебігом переговорів лідерів двох держав. У ситуації, що склалася із намаганням України набути статусу неядерної держави, було досить важливим отримати ядерні гарантії від Франції, що врешті-решт, після приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї

(ДНЯЗ) у грудні 1994 р. було досягнуто (поряд з отриманням ядерних гарантій від Росії, США, Великої Британії і Китаю) у формі Декларації гарантій національній безпеці України.

Активізація двостороннього політичного діалогу, поглиблення економічного співробітництва, надання Україні допомоги в ліквідації ядерної зброї були в центрі уваги переговорів під час саміту НБСЕ в Будапешті у грудні 1994 р. Однією з форм співпраці стало запровадження механізму двосторонніх консультацій зовнішньополітичних відомств обох країн. У 1995 р. підписано Угоду про культурне, наукове та технічне співробітництво, в межах якої передбачалося розпочати роботу Комісії з питань культури. Наступного року було досягнуто порозуміння між військовими відомствами двох країн, які уклали Угоду про співробітництво в галузі озброєння та військової техніки і Угоду про військово-технічне співробітництво, які заклали правову основу у військово-технічній галузі, зокрема у сфері підготовки кадрів, обміну інформацією, оснащення збройних сил. 1 лютого 1996 р. міністри оборони України і Франції підписали Угоду про умови військового співробітництва на теренах колишньої Югославії в межах колективних миротворчих сил IFOR. Розгорнули співпрацю і парламенти обох країн. Французькі громадські організації, окремі приватні особи надавали допомогу в організації оздоровлення і відпочинку дітей із районів, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Починаючи з 1990 р. до Франції щорічно виїздили близько 200 дітей. Франція розгорнула активну діяльність серед країн Великої сімки стосовно реалізації положень Меморандуму про взаєморозуміння щодо закриття Чорнобильської АЕС, а також у проведенні Консультативної наради країн-донорів по Україні (1996 р.). Країна взяла участь у роботі Міжнародного Чорнобильського дослідно-технологічного центру, створеного з метою поєднання та координації зусиль міжнародного співтовариства із всебічного вивчення проблем Чорнобиля. Разом із Німеччиною організовувала фінансову підтримку на виконання проектів, пов'язаних із гарантуванням безпеки об'єкта "Укриття", вивчення екологічних ефектів та впливу на здоров'я людей наслідків чорнобильської катастрофи. У 90-х роках французький уряд надавав гранти на такі програми, як підвищення радіаційної безпеки АЕС, інтенсифікація сільськогосподарських технологій у вирощуванні зернових, цукрових

буряків тощо. Проблема Чорнобиля порушувалася і під час візиту до Франції Президента України В. Ющенко у лютому 2005 р. Однак політичний діалог з французькою стороною розвивається нерівномірно, що пояснюється кількома факторами і насамперед традиційним превалюванням російського вектора у французьких зовнішньополітичних інтересах.

Договірно-правова база охоплює співробітництво в економічній, науково-технічній, культурній та військовій галузях. Розвивається співпраця військових обох країн у межах миротворчих функцій під егідою ООН, у тому числі на території колишніх югославських республік, а також з підготовки кадрів, обміну інформацією, оснащення збройних сил. У сфері співпраці в галузі культури у Києві відкрито Французький культурний центр, співпрацюють учені обох країн. Українсько-французьке торговельне співробітництво перебуває на низькому рівні і не відповідає можливостям України і Франції. За статистичними даними обсяг товарообігу між країнами у 2008 р. перевищив 2,1 млрд дол. Україна постачає Франції чорні метали, продукцію хімічної промисловості, текстиль, енергоносії, продукцію тваринництва, а Франція — продукцію сільського господарства та хімічної промисловості, технічне обладнання, автомобілі, трактори, харчові концентрати, товари широкого вжитку. Всі роки співпраці сальдо двосторонньої торгівлі складалося не на користь України. Можна стверджувати, що від'ємне сальдо в українсько-французькому співробітництві перетворюється на постійну величину.

Перспективи поглиблення співробітництва криються у завантаженні потужностей українських машинобудівних підприємств замовленнями на виготовлення комплектувальних, запасних частин, оснащення; експорт до Франції рослинних протеїнів (гороху) на основі використання французького насіння; використання французьких кредитів для залучення ноу-хау з перспективою експорту продукції в треті країни. Французька сторона активізувала інвестиційну діяльність у напрямі створення супермаркетів (“Брікостор” та “Каррефур”), розвитку систем постачання та очищення води (“Стеро”), вирощування та переробки льону, будівництва готелів, автошляхів тощо. Одним із перспективних напрямів двосторонньої співпраці залишається участь французьких компаній (Фраматом, EDF, Camrepon,

Bernard, Bouygues) у розвитку ядерної енергетики України (проект Х2Р4, будівництво сховищ для відпрацьованого ядерного палива, ліквідація наслідків Чорнобильської катастрофи). Така співпраця в ядерному секторі енергетики має своєрідне підґрунтя. Франція особливо чутливо ставиться до відновлення потужностей АЕС, гарантування їх безпеки, зокрема в Східній Європі. Особливої перспективності набуває співробітництво в агропромисловому секторі у питаннях створення в Україні цивілізованого зернового ринку — співпраця з національним офісом зернових Франції ОНИС; розвиток насінництва, виробниче використання ячменю — з фірмою Malteroup; виробництво високоякісних молочних продуктів (у тому числі на експорт до третіх країн відомого масла “Президент”, французьких сирів) — з компанією Lactalis в Миколаївській області і Bongrain у Черкаській. Перспективні напрями співпраці окреслились у транспортній галузі, спільному виробництві локомотивів і пасажирських вагонів. Міністерство промислової політики України та французька компанія “Сажем ДС” у червні 2005 р. підписали Меморандум про взаєморозуміння, яким передбачено технічну співпрацю між українським Авіаційним науково-технічним комплексом (АНТП) ім. О. Антонова і французькою компанією у сфері літакобудування (АН-140, АН-148) та модернізації літаків марки “МГ”. Уряд України і європейська оборонна авіаційно-космічна компанія EADS, яка вже давно відома на українському ринку, уклали Угоду про стратегічну співпрацю. В угоді йдеться про інвестування EADS в українські авіаційну та космічну галузі, обмін технологіями, а також про допомогу EADS у виході українських виробників на світові ринки.

Водночас Франція всіляко намагається протистояти українським конкурентам: у 2002 р. саме вона ініціювала запровадження Європейською комісією квот на імпорту зернових культур з України; не підтримала український проект по створенню літака “АН-70”. Інвестиції (2003 р. — 49,2 млн дол.) вкладалися здебільшого у такі галузі, як фінанси, кредит, страхування і пенсійне забезпечення, внутрішня торгівля, хімічна і харчова промисловість. Водночас не всі пропонувані французькою стороною позиції збігаються з інтересами нашої держави, а також до деяких товарних груп ЄС і Франція застосовують досить жорстку політику протекціоністського характеру (квотування),

ініціюють антидемпінгові розслідування тощо. Особливе занепокоєння просуванням української сільськогосподарської продукції на світові ринки виявляють французькі фермери, вбачаючи загрозу власним інтересам з боку української олії, цукру, зерна тощо.

Водночас національним інтересам України відповідає активна розбудова двосторонніх відносин із Францією. Це зумовлено передусім її світовим лідерством в окремих напрямках технологічного прогресу, необхідністю збалансувати іноземну присутність на українському ринку капіталів і товарів, а також політичною вагою Франції. Завдяки французькій підтримці позитивно вирішено питання реструктуризації зовнішнього боргу України перед Паризьким клубом кредиторів, отримання фінансування ЄБРР на подолання наслідків аварії на ЧАЕС. Допомога Франції у подальшій реалізації євроінтеграційних намірів України реалізується через Асоціацію розвитку обмінів економічними та фінансовими технологіями при Міністерстві економіки, фінансів і промисловості Франції за такими напрямками: казначейська і банківська справа, прогнозування, державне управління підприємствами, складання та виконання бюджету, сертифікація та стандартизація. Розвивається співробітництво у сферах конкурентної політики й законодавства, сертифікації та стандартизації з відповідними структурами Франції.

Політичні контакти підтримуються між зовнішньополітичними відомствами обох країн, які регулярно проводять консультації з питань стану співпраці і перспектив у вимірі багатосторонньої дипломатії. У двосторонніх відносинах можна виокремити активізацію контактів Президентів України і Франції у 2005 р. В. Ющенко і Ж. Ширак зустрілися в січні у Польщі під час урочистостей з нагоди 60-річчя звільнення концераційного табору “Освенцим”; у лютому — в Брюсселі на саміті НАТО, червні — в Парижі під час офіційного візиту В. Юценка і знову в Парижі в листопаді під час робочого візиту українського Президента до Французької Республіки. Переговори з главою Французької держави, за заявою В. Юценка, надали можливість досягти порозуміння у низці питань, найважливішим з яких є підтримка Францією надання Україні статусу країни з ринковою економікою та початку переговорів щодо лібералізації візового режиму.

Однак Франція обережно сприймає заяви України на членство в ЄС, намагаючись довести віддаленість перспективи і поступовість реалізації цього рішення. Попри зазначені перестороги Франція й надалі лишається привабливим українським партнером з огляду на її стрижневу роль у євроінтеграційному процесі.

Велика Британія. Важливим складником європейської стабільності є двосторонні відносини України і Великої Британії, яка визнала Україну 31 грудня 1991 р. Дипломатичні відносини було встановлено 10 січня 1992 р. Посол Великої Британії зазначив, що незалежність України потрібна не тільки Великій Британії, а й Європі загалом — Україна стала новим членом європейського клубу вільних і демократичних держав. Незалежна, демократична, без'ядерна Україна — ще одна гарантія європейської безпеки¹. У *Спільній Декларації між Україною і Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії* (15 вересня 1992 р.) йшлося про те, що сторони поважають суверенітет і територіальну цілісність одна одної, не чинитимуть політичних перешкод швидкому розвитку взаєморозуміння і співробітництва між українським і британським народами, підтверджують свої зобов'язання щодо запобігання розповсюдженню ядерної зброї і всіх інших видів зброї масового знищення. Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії вітає намір України стосовно якнайшвидшого приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. як без'ядерної держави. У *Меморандумі про взаєморозуміння між урядами двох країн* (10 лютого 1993 р.) йшлося про надання Україні технічної і технологічної допомоги для реформування економіки на ринкових засадах. Міждержавний *Договір про принципи відносин і співробітництва між Україною і Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії* був підписаний під час візиту Президента Л. Кравчука до Великої Британії 10 лютого 1993 р. Парламент країни одним із перших в ЄС ратифікував Угоду про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС (8 червня 1995 р.).

Водночас у перші роки розвитку українсько-британських відносин спостерігалася певна упередженість з боку офіційних кіл Сполученого Королівства щодо України через ядерну зброю, роз-

¹ *Киевские ведомости*. — 1993. — 12 февр.

міщену в нашій країні. Інтерес до України з боку британських політичних кіл був виявлений після приєднання України до ДНЯЗ (16 листопада 1994 р.). Під час саміту НБСЕ/ОБСЕ у грудні 1994 р. Велика Британія підписала *Меморандум про надання Україні гарантій національної безпеки*. Британські керівники наполягали на закритті ЧАЕС до 2000 р. на умовах, визначених у Меморандумі про взаєморозуміння між Урядом України і урядами країн Великої сімки та Комісії Європейського Співтовариства (КЕС) щодо закриття Чорнобильської АЕС. Про це, зокрема, йшлося під час грудневого візиту до Великої Британії Президента Л. Кучми.

Британська сторона високо оцінила роль і позиції України щодо мирного врегулювання боснійської кризи, відзначила внесок нашої країни у розв'язання цієї проблеми, позитивно оцінила взаємодії військових двох країн-миротворців у складі сил ООН у колишній Югославії. Наміри України взяти участь в економічній відбудові Боснії, що мало розглядатися як своєрідна компенсація за збитки, завдані Україні у зв'язку з ембарго на співробітництво із СРЮ, не були відкинута, але й не були реалізовані. Британська сторона постійно дає зрозуміти, що уряд Сполученого Королівства буде і будуватиме взаємини з Україною і Російською Федерацією на засадах рівноваги.

Ділові контакти між організаціями та підприємствами України і Великої Британії в галузях науки, техніки та економіки на початку 90-х років поступово поживались. Зростала заінтересованість британських ділових кіл у поширенні взаємовигідного співробітництва з Україною. У торгово-промисловій виставці “Британська промисловість сьогодні”, що проходила в рамках Днів Великої Британії (1990 р.), взяла участь 32 британські фірми, з якими було підписані угоди про співпрацю. З 1991 по 1993 р. серед 545 зареєстрованих в Україні спільних підприємств — 19 з британською участю, які забезпечили у цей період товарообіг між країнами в обсязі 17,8 млн інвестиційних карбованців. В Україні діяло кілька представництв британських фірм, серед яких “Ренк Ксерокс”, “Ерза консалтанс” та ін. У галузі сільського господарства підприємства та організації України здійснюють взаємовигідні ділові зв'язки з 12 британськими фірмами з упровадження технології вирощування сільськогосподарських культур, засобів захисту рослин, в галузі тва-

ринництва, селекції та генетики, харчової промисловості. Наприклад, співробітництво з фірмою “Ай-Сі-Ай”, зокрема впровадження її агрохімічної технології вирощування озимої пшениці, ярогового ячменю й гороху господарствами України, сприяло підвищенню врожайності цих культур на 20–40 %. З листопада 1992 р. започатковано регулярні рейси “Авіаліній України” Київ—Лондон—Київ.

Активну участь у науково-технічному співробітництві України і Великої Британії беруть Національна Академія наук України, міністерства освіти і науки, охорони здоров'я та ін. У листопаді 1991 р. підписано Угоду про наукове співробітництво між Академією наук України і Лондонським Королівським науковим товариством, яка охоплювала практично всі форми співробітництва в галузі технічних і природничих наук. Українськими і британськими науковцями активно розроблялися важливі теми в галузі кріобіології, наднизьких температур та голографії. Прямі контакти встановили Інститут електрозварювання ім. Є. Патона, Інститут проблем кріобіології та кріомедицини з Шеффілдським політехнічним інститутом, Сассекським, Манчестерським і Селфордським університетами. Співробітничать: Київський і Лідський, Донецький і Шеффілдський університети, Національний технічний університет “Київський політехнічний інститут” і Нотінгемський університет. Упродовж років продукція АНТК ім. О. Антонова регулярно представляється в аерокосмічному салоні в м. Фарнборо.

Особливу увагу спеціалісти обох країн приділяли питанням ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС. У лютому 1992 р. було підписано низку відповідних угод з британськими фірмами. Зокрема, з “АЕА Текнолоджі” та “Керрі і Браун” укладено угоду про складання плану щодо відновлення територій, які потерпіли від аварії на ЧАЕС. З фірмою “Джордан Енженіерінг” підписано угоду про спільні роботи з додаткового обстеження радіаційної ситуації в районах жорсткого контролю. З британською фірмою “АWC-Atkins” розроблено програму спільних робіт з радіаційного моніторингу продуктів харчування у Фастівському районі Київщини тощо. З середини 90-х років збільшився обсяг науково-технічної допомоги по лінії Фонду нау-хау, впроваджується британський досвід у галузі енерговикористання, в реконструкції вугільної промисловості України.

Фонд ноу-хау реалізує в Україні 150 проектів на загальну суму 27 млн дол. Обсяги британських інвестицій збільшилися до 34 млн дол. За цим показником країна посідає третє місце після США та Німеччини. Прямі контракти встановлені між Мінмашпромом (“Мотор-Січ”, АНТК ім. О. Антонова) і компанією “Брітіш Ейрспейс”, Мінпромом і провідними брокерами Лондонської біржі металів, з компаніями-покупцями металургійної, хімічної продукції, мінеральних добрив, цементу. Пріоритетно є співпраця з британськими компаніями нафтогазового комплексу. Зокрема, компанія “Джей Кей Екс”, яка створила два спільні підприємства у Полтавській області та Криму, добуває нафту і газ із свердловин Полтавської області. Кілька фірм беруть участь у модернізації гірничого устаткування та переоснащенні шахт у Донецькому регіоні.

Особливого розвитку набуло українсько-англійське військове співробітництво: міністерство оборони Великої Британії з метою допомоги Україні надавало значні кошти на навчання українських офіцерів у вищих навчальних закладах країни (Королівський коледж оборонних наук, курси іноземних мов у Беконсфілді). Для навчання українських офіцерів у Києві було організовано курси англійської мови за участі викладачів з Великої Британії. Тільки у 1996 р. англійська сторона реалізувала 1,5 млрд фунтів стерлінгів на ці програми. Наукові інститути України і Великої Британії досліджують питання ядерної енергетики. Відбулася безкоштовна передача Україні Британської науково-дослідної станції “Фарадей” вартістю понад 10 млн дол., розвивається співпраця в галузі дослідження Антарктиди. Британія планує збільшити обсяг технічної допомоги Україні на 40 %.

За загальними показниками торговельного обміну імпорту з Великої Британії значно випереджає експорт. У 2008 р. обсяг товарообороту України з Великою Британією перевищив 1,94 млрд дол. (сальдо негативне).

В Україні відкрито представництво Британської Ради, бібліотеку англійської літератури. Розвиваються зв'язки міст-побратимів, яких в Україні вже дев'ять. Британська сторона разом з Українським науково-технологічним центром провела в Лондоні (2004 р.) українсько-британський науковий форум, на якому було підписано *Угоду про наукове співробітництво між Украї-*

ною та Європейськими Співтовариствами, обговорено питання вдосконалення юридичної бази двосторонньої співпраці. Зважаючи на необхідність активізації двосторонніх наукових зв'язків, обраний інноваційний шлях розвитку економіки України, євроінтеграційний політичний напрям нашої країни та участь її у виконанні Шостої Рамкової програми наукових досліджень Європейського Союзу, постало питання координації та планування спільної діяльності, яку б спільна комісія могла втілювати в життя за участю відомих британських наукових діячів.

Водночас позитивно-стримане ставлення до України Великої Британії, яке прийшло на заміну вичікувальній позиції, певною мірою зберігається й донині. Хоча для України Велика Британія залишається важливим партнером. Як член Великої сімки, Ради Безпеки ООН, ця країна має авторитет держави з потужними можливостями, великим досвідом і світовим авторитетом. Перспективи розвитку українсько-британської співпраці можна прогнозувати у сфері інвестицій в українську економіку, поглиблення економічного співробітництва, спільної участі в миротворчих зусиллях ООН. Україна намагається також залучати потенціал і досвід Великої Британії, її державних установ, компаній, банків до трансформування вітчизняної економіки.

Сполучені Штати Америки. Визначальним для стабільного світового і регіонального положення та поступального розвитку нашої країни є партнерство із США. Фактично з моменту встановлення дипломатичних відносин 3 січня 1992 р. зв'язки між державами розвивалися суперечливо й нестабільно. Становленню українсько-американських відносин сприяв перший офіційний візит Президента України Л. Кравчука до США у травні 1992 р., яким розпочато створення договірно-правової основи двосторонніх відносин на засадах взаємної довіри, рівноправного демократичного партнерства. Незважаючи на досить інтенсивні двосторонні контакти протягом 1992 р., Сполучені Штати виявили недостатнє розуміння та усвідомлення нових політичних реалій, що виникли в Європі з розпадом Радянського Союзу. Для американської адміністрації була властива інерція сприйняття відносин з Україною, головним чином крізь призму відносин з Росією. Вагомим чинником, який істотно стримував і гальмував розвиток двосторонніх відносин, стало надмірне акцентування США своєї уваги на проблемі ядерного роззброєння

України. В цьому питанні виявилася тенденція Вашингтона до застосування стандартних методів силового тиску на інші держави, дії і позиції яких не відповідають національним інтересам США та їх зовнішньополітичній стратегії. Американське керівництво не усвідомлювало того, що поведінка Української держави не вписується у наявні стереотипи поведінки інших республік колишнього СРСР. А проросійські кола у Вашингтоні сприймали Україну як потенційну загрозу безпеці США, вважаючи її явищем тимчасовим і перехідним. США відверто блокували політичні та економічні контакти з Україною до ратифікації нею Договору про СНО-1, Лісабонського протоколу та приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).

Певні зміни щодо сприйняття України внесли не американські політики, а законодавці — конгресмени Палати представників Конгресу США, візит яких в Україну відбувся у квітні 1993 р. На їхню думку, Україну слід розглядати як окрему суверенну державу, прагнення якої до незалежності має бути підтримане з боку США. Одним із перших прихильників перегляду американської концепції щодо України був спеціальний радник держсекретаря США зі зв'язків із новими незалежними державами С. Телботт. Він вважав, що у відносинах з Україною потрібно перенести центр ваги з проблем ядерного роззброєння на широке коло питань співробітництва і розвиток відносин США — Україна незалежно від відносин із Росією. Зрушенням в українсько-американських відносинах стало схвалення Конгресом США (вересень 1993 р.) фінансової допомоги Україні в розмірі 330 млн дол. у межах закону про допомогу зарубіжним країнам (175 млн — на ядерне роззброєння, 155 млн — на економічні реформи). Погоджуючись на розбудову торгово-економічних відносин, американське керівництво наголошувало, що значних фінансових інвестицій в Україну можна очікувати лише з приватного сектора США, для чого потрібно створити певні правові умови, забезпечити захисні гарантії. Під час перебування в Києві (1993 р.) державний секретар США У. Крістофер запропонував Україні долучитися до ініційованої США в межах НАТО нової програми “Партнерство заради миру”, яку можна розглядати тактичним засобом США для збереження цілісності НАТО і забезпечення безпеки країн Центральної і Східної Європи. Пря-

мими угодами, що проклали шлях розвитку двостороннього співробітництва, стали *Угода про здійснення програми “Корпусу миру” в Україні* та *Угода про сприяння капіталовкладенням*, укладені в травні 1992 р. президентами держав Л. Кравчуком і Дж. Бушем.

Незадоволення Вашингтона викликало рішення Верховної Ради України від 18 листопада 1993 р. ратифікувати Договір про СНО-1 та Лісабонський протокол з певними застереженнями. Подвійні стандарти в американській політиці виявились у розбіжності заяв про необхідність розв’язувати проблеми безпеки України і про відмову Україні в праві на забезпечення відповідних гарантій. Певні труднощі виникли з остаточним погодженням проекту *Хартії про партнерство, дружбу і співробітництво*, до якого США не хотіли вносити положення про гарантії національної безпеки України.

Подоланням кризового стану відносин стали результати зустрічі в Москві 14 січня 1994 р. президентів США, Росії і України з питань ядерного роззброєння, яка завершилася підписанням *Тристоронньої заяви*. За цією заявою Україна взяла на себе зобов’язання здійснити ядерне роззброєння шляхом вивезення ядерних боезарядів у Росію, а США і Росія — надати Україні гарантії національної безпеки, поважати незалежність, суверенітет і її територіальну цілісність, утримуватися від здійснення економічного тиску, забезпечити технічну й фінансову допомогу в демонтажі ядерної зброї та компенсацію за вартість ядерних компонентів боезарядів. Як наслідок, 3 лютого 1994 р. Верховна Рада України відповідним рішенням зняла попередні застереження щодо ст. 5 Лісабонського протоколу й доручила Кабінету Міністрів здійснити обмін грамотами про ратифікацію Договору про СНО-1. Після ратифікації Верховною Радою України ДНЯЗ розширилось співробітництво з МВФ, Міжнародною фінансовою корпорацією, ЄБРР та ЄС.

Отже, позитивними наслідками глобальних рішень України щодо ядерної зброї стала розбудова українсько-американських відносин. Сторони досягли згоди про поширення на території України дії Генеральної системи преференцій, підтримку вступу України до ГАТТ/СОТ, а також допомогу у створенні в Україні системи національного контролю за експортом. З боку США було розширено фінансування приватних інвестицій та демонта-

жу стратегічної ядерної зброї, збільшено технічну й гуманітарну допомогу для полегшення соціальних наслідків перехідного періоду на шляху до ринкової економіки. Візит Президента Л. Кравчука до США 3–7 березня 1994 р. і підписання пакета міждержавних документів, що визначили основні принципи і напрями відносин на найближчу перспективу в політичній, економічній, науково-технічній і культурній сферах, було логічним завершенням важливого етапу розбудови двосторонніх українсько-американських відносин. У 1994–1995 рр. США збільшили фінансову допомогу Україні на ядерне роззброєння та здійснення економічних реформ, довівши загальну суму до 700 млн дол. Водночас, підписавши низку двосторонніх документів, США лише парафували Хартію українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва (узагальнюючий документ, який визначає основні напрями і принципи відносин), зумовивши її підписання приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерної держави. Особливістю розбудови відносин із США є встановлення і вміле підтримання балансу відносин за умов доволі непростой ситуації, що складається в США в розподілі влади між її законодавчою і виконавчою гілками.

Під час державного візиту Президента України Л. Кучми до США 19–23 листопада 1994 р. американська сторона підтвердила захист суверенітету та територіальної цілісності України, а також зобов'язання США виконувати роль лідера в заохоченні міжнародної допомоги для здійснення економічних перетворень. Водночас США обіцяли надати гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням до ДНЯЗ шляхом підписання відповідного Меморандуму під час Будапештської зустрічі на найвищому рівні в межах НБСЄ, що відбулася 5–6 грудня 1994 р. США також надали Україні додаткову допомогу в розмірі 200 млн дол. у 1995 р. Слід зауважити, що Україна за обсягом фінансової допомоги США на початку 90-х років посіла третє місце після Росії (2 млрд 278 млн дол.) і Вірменії (444,7 млн дол.), хоча на душу населення (7,5 дол.) — 11 місце. Для порівняння: Росія — 15,2 дол., Вірменія — 130,2, Грузія — 65,9, Киргизстан — 44,4, Таджикистан — 18, Туркменистан — 20, Білорусь — 34,7, Узбекистан — 2 дол.

Важливим політичним результатом візиту стало підписання *Хартії українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва*, а також укладення 14 документів, зокрема *Угоди про співробітництво в галузі досліджень та використання космічного простору в мирних цілях*, у якій визнана роль і потенціал України в цій сфері та враховані її інтереси щодо комерційного використання космічних технологій. Нового імпульсу розвитку українсько-американських взаємин було надано під час державного візиту в Україну президента США Б. Клінтона (11–12 травня 1995 р.). В результаті була прийнята Спільна заява про підтримку з боку США процесів демократичних і ринкових перетворень в Україні, політичного суверенітету нашої держави, територіальної цілісності, інтеграції України в європейське та світове співтовариство. Оголошено також зобов'язання США надати Україні фінансову допомогу в розмірі 250 млн дол. на покриття її потреб у критичному імпорті та про відкриття кредитних ліній Ексімбанку США. Зауважимо, що за домовленостями з американською стороною загальний обсяг передбаченої допомоги США Україні тільки в 1996 р. мав становити 1 млрд 333 млн дол. У лютому 1996 р. Президентом України Л. Кучмою і віце-президентом США А. Гором підписана *Угода про міжнародну торгівлю в галузі комерційних послуг із космічних запусків з використанням українських ракет-носіїв “Зеніт” і “Циклон”* (термін якої завершився 31 грудня 2001 р.). Підписання цієї Угоди підтвердило визнання України як розвинутої ракетно-космічної держави та вихід її на міжнародний ринок космічних запусків. У межах науково-технічного співробітництва було здійснено низку проектів. Між Інститутом електрозварювання НАН України ім. Є. Патона і дослідницьким центром НАСА укладено контрактну угоду на проведення в жовтні 1997 р. Міжнародного експерименту в космосі з відпрацюванням монтажного і ремонтного універсального ручного електронно-променевого інструмента. Він призначений для таких технологічних процесів, як зварювання, різання, паяння, локальне нагрівання, напилювання тощо. Підготовку проекту, апаратне забезпечення, тренування екіпажу, керування під час експерименту здійснювали фахівці Інституту електрозварювання. За визначенням академіка Б. Патона, Україна має чимало значних досягнень у галузі космічного матеріалознавства (пер-

ше зварювання в космосі на установці “Вулкан” було проведено 1969 р.), біології, зв’язку; а також сучасні ракети-носії. Підвищенню рейтингу держави сприяв власний супутник “Січ-1”, управління польотом якого взяли на себе українські спеціалісти. У межах тристоронньої угоди між США, Україною і Росією здійснюються запуски космічних кораблів з українськими супутниками на борту.

Заявлене партнерство між Україною і США виявилось у реалізації Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО, позитивному вирішенні питання щодо набуття чинності 15 травня 1997 р. флангового документа — Договору про звичайні збройні сили в Європі (ЗЗСЄ). (14 травня 1997 р. Президент України підписав указ, за яким Україна приєдналася до віденського документа про флангові обмеження.) Згідно з фланговим документом Росія дістала право розміщувати свої війська на території країн-сусідів. 16 країн НАТО виступили із заявою про те, що розміщення іноземних військ може бути здійснене після згоди сторони-приймача. У спільній заяві йшлося про те, що США підтримує позицію України, відповідно до якої тимчасова присутність іноземних військ на території України може відбуватися лише за умови підписаної угоди з Україною, яка відповідатиме її Конституції і міжнародному праву, Статуту ООН. Україна і США вважають концепцію груп держав-учасниць у контексті Договору про звичайні збройні сили в Європі такою, що не відповідає сучасній системі європейської безпеки. У процесі переговорів з адаптації Договору про ЗЗСЄ Україна і США намагатимуться замінити наявну групову структуру Договору системою національних обмежень озброєнь і техніки.

У вересні 1996 р. було створено українсько-американську міждержавну комісію на чолі з Л. Кучмою та віце-президентом США А. Гором (УАМК “Кучма — Гор”). Комісія затвердила себе як важливий механізм практичної реалізації засад стратегічного партнерства та постійного діалогу з широкого кола двосторонніх і багатосторонніх питань, що становлять взаємний інтерес. Зняття певної напруги у відносинах із США дало можливість зосередитись на обговоренні кардинальних проблем безпеки України з таких питань: відносини Україна—НАТО; місце України в Центрально-Східноєвропейському регіоні; відносини України з Росією; відносини України з іншими сусідами; ситуація на

просторі СНД; відносини по лінії: Азербайджан—Грузія—Україна—Молдова.

Українська позиція щодо проблеми створення нової архітектури європейської безпеки полягала в концепції єдності всіх країн регіону і міжнародних структур, в основу якої можна було покласти Модель загальної і всеохоплюючої безпеки для Європи XXI ст., що здійснюється в межах ОБСЄ. Українсько-американський консультативний комітет розглядав питання безпеки, економіки, промислових інвестицій тощо. За рішеннями сторін на першому засіданні УАМК (1996 р.) у сфері діяльності Комітету з питань оборони на території України в межах “Програми заради миру” проведено навчання “Східний сусід”, надано допомогу на суму 10 млн дол. для втілення Варшавської ініціативи, що забезпечило Україну участь у 37 військових навчаннях і заходах. Україна бере активну участь у міжнародних миротворчих силах IFOR (піхотний батальйон). У сферу компетенції Комітету входили питання допомоги з ліквідації ядерної зброї. За Законом Нанна-Лугара (1992 р.) всім країнам- правонаступницям колишнього СРСР, на території яких розміщувалася ядерна зброя, надавалася допомога: у знищенні ядерної та інших видів зброї масового знищення (ЗМЗ) і засобів їх доставки; транспортуванні та зберіганні ЗМЗ; розробці процедур контролю для запобігання розповсюдження ЗМЗ.

25 жовтня 1993 р. було підписано *Угоду між Україною і США щодо надання допомоги Україні в ліквідації стратегічної ядерної зброї*, а також запобігання розповсюдженню зброї масового знищення (“рамкова угода”), яка визначала загальні умови та механізм надання державі допомоги в ліквідації стратегічної ядерної зброї. На Комітет з питань зовнішньої політики УАМК було покладено проведення консультацій і підготовку відповідних рекомендацій з питань двосторонніх відносин і загальних проблем міжнародного характеру, координацію найважливіших зовнішньополітичних заходів, контроль за реалізацією українсько-американських угод, а також діяльності дипломатичних представництв двох країн.

За пропозицією США щодо співпраці у сфері боротьби з корупцією та організованою злочинністю в містах Києві та Одесі створено модельні ударні сили (загони), у структурі Генеральної прокуратури України діє Управління з розслідування особливо

важливих справ при Генеральному прокуророві України та Відділ нагляду за розслідуванням кримінальних справ слідчими Генеральної прокуратури України. З ініціативи Департаменту юстиції США у Вашингтоні організовано систематичне навчання груп керівників структурних підрозділів МВС, СБУ, Генпрокуратури України. Розроблено єдину правову інформаційну систему в Україні, вивчається досвід ФБР США щодо створення спільних (з Росією та Італією) робочих груп із розслідування діяльності й забезпечення взаємодії для ліквідації транснаціональних мафіозних злочинних угруповань.

Комітет з питань торгівлі та інвестицій УАМК визначив пріоритети вкладень — в агробізнес, охорону здоров'я, енергетику, аерокосмічну промисловість, стандартизацію та ін. У компетенції Комітету — питання надання Україні режиму найбільшого сприяння в торгівлі зі США на постійній основі; визнання статусу України як країни з перехідною до ринку економікою, що має стати інструментом подолання перешкод у розв'язанні проблем антидемпінгових розслідувань та доступу українських товарів на ринок США; продовження терміну дії Генералізованої Системи Преференцій США (щорічно); підтримка України в процесі приєднання до системи ГАТТ/СОТ. Так, у вересні 1997 р. українська делегація парафувала Угоду про призупинення антидемпінгових розслідувань щодо імпорту до США з України деяких виробів з обрізного вуглецевого прокату.

Комітет з питань економічного співробітництва УАМК постійно проводить моніторинг реформ в Україні. Комітет сприяв поліпшенню інвестиційного клімату в Україні, брав участь у реалізації американської ініціативи “Партнерство заради свободи”, яка на відміну від традиційної технічної допомоги стосувалась підтримки інвестиційних і торговельних проєктів з метою розвитку малого бізнесу.

Поступово зростає товарообіг між країнами, який у 90-х роках в середньому становив понад 1 млрд дол. При цьому імпорт із США зазвичай перевищував український експорт. На початку нового тисячоліття намітилася позитивна тенденція у співвідношенні експорту й імпорту. У 2004 р. експорт становив 1507,8 млн дол., а імпорт — 763,6 млн дол. Сальдо було позитивне — 743,2 млн дол. США за показниками українського експорту посіли п'яте місце (4,6 %), а за імпортом — шосте (2,6 %).

У 2008 р. товарообіг перевищив 4,7 млрд дол. з негативним українським сальдо. За сприяння американського уряду в Україні були реалізовані проекти компаній “Елаймент — Київ”, “Монсанто”, “Джон Дір”, зокрема побудовано завод із переробки соняшника в Донецькій області та елеваторів в Одеській (компанія “Каргіл”). Компанії “Х’юз Нетворк Системз” було надано ліцензію на право користування радіочастотним спектром, а радіокомпанії “ТАЛА” видано регіональні ліцензії на ведення радіопередач. Компанія “Боїнг” поставила “Авіалініям України” два далекомагістральні літаки; фірма “Київ — Атлантик” — нафтопродукти та гербіциди.

Водночас в українсько-американських відносинах з’явилися ознаки певного невдоволення адміністрацією США щодо перебігу економічних реформ в Україні. Серед причин цього явища можна назвати: прихід до законодавчої влади США республіканців, які традиційно займають ізоляціоністські позиції у зовнішній політиці, виступають проти надання широкої економічної допомоги зарубіжним країнам; збільшення американської допомоги Україні, за обсягами якої держава посіла третє місце після Ізраїлю і Єгипту; пошуки альтернативних важелів впливу американської адміністрації на Росію (зокрема через Україну); корупційні скандали в Україні; несанкціоновані США зовнішньоторговельні акції України; невиконання Україною умов донорів і кредиторів з програм, що підтримуються ресурсами МВФ і Світового банку тощо. Ці фінансові структури не унеможливили спекулятивні атаки на валютний курс гривні, які могли б призвести до виснаження валютного резерву Національного банку України і зруйнувати фінансову стабілізацію в країні.

Слід зауважити, що американська сторона надає фінансову допомогу вибірково: на ядерне роззброєння, оборонну конверсію та демократизацію громадських інститутів. Було надано майже 100 грантів для вчених, 60 стипендій для студентів і 300 стипендій для учнів середніх шкіл на проведення досліджень, навчання і стажування в наукових і освітніх установах США. ВНЗ України уклали 56 угод про співробітництво з університетами та коледжами США, з яких 10 — отримали фінансову підтримку уряду США. У Києві відкрито Американський дім, який проводить різні наукові й культурні заходи.

Фактично з перших років своєї незалежності Україна очікувала від США позитивного вирішення питання про скасування поправки “Джексона–Веніка”: обмеження у двосторонній торгівлі, введене Конгресом США у 1974 р. проти СРСР у відповідь на відмову дозволити еміграцію євреїв з Радянського Союзу. Скасування поправки, яке США все ж таки здійснили у 2006 р., надасть Україні режим найбільшого сприяння у торгівлі відповідно до *Угоди про торговельні відносини між Україною та США* (6 травня 1992 р.). США, хоча й відчувають, за їхніми заявками, “щирі почуття” до України, в якій певною мірою вбачають противагу Росії, однак проводять щодо нашої країни рефлекторну політику, оцінюючи її становище в системі українсько-російських відносин як залежне. Про важливість незалежної України для демократизації всієї Європи, передусім Росії, говорив відомий політичний діяч, колишній помічник Президента США з національної безпеки Зб. Бжезінський. На його думку, без України Росія не зможе бути імперією, а як імперська держава Росія є небезпечною. Стабільність Європи багато в чому залежить і від незалежності України. На переконання політолога, Україна може бути чинником континентального значення.

У відносинах між США та Україною останнім часом окреслилась загальна тенденція зміцнення позитивних напрацювань попередніх років. Про це свідчить значна активізація контактів на найвищому рівні. Серія візитів і зустрічей у 2003–2005 рр. (у межах роботи 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, зустріч міністра закордонних справ України з Держсекретарем, візит до США голови Верховної Ради України, прем’єр-міністра України) засвідчили про вихід двосторонніх відносин на новий рівень. Слід вказати і про потепління відносин на найвищому рівні. Так, у листі Дж. Буша на ім’я Президента України В. Ющенко з нагоди Дня Незалежності відзначена особиста роль глави Української держави у потепленні відносин між Україною і США. Найважливіші напрями у співробітництві двох держав на початку тисячоліття сконцентрувалися на стабілізації ситуації в Іраку, проведенні прозорих парламентських виборів у 2006 р., підтримці з боку США вступу України до НАТО і СОТ, питаннях розширення демократичних перетворень в Україні тощо.

В економічній сфері підписано Протокол про доступ на ринки товарів і послуг, надано Україні статус країни з ринковою еко-

номікою, скасовано Конгресом США поправку “Джексона–Веніка” та ін. США зайняли активну позицію щодо використання нафтопроводу “Одеса—Броди” та в намаганні посилити роль України у придністровському врегулюванні (українській митній службі передано спеціальне оснащення — спеціальні пристрої для боротьби з контрабандою). Водночас у політичній сфері недовіра до українських властей з американської сторони зберігається. Впливові американські конгресмени виступали із заявами про необхідність повного розслідування справи Гонгадзе, намагалися заблокувати скасування згаданої поправки “Джексона — Веніка” тощо. Отже, американська сторона зайвий раз нагадує про збереження в арсеналі США вже відомих інструментів тиску.

Президент Сполучених Штатів Америки Дж. Буш привітав новообраного Президента України з перемогою. На початку квітня 2005 р. В. Ющенко здійснив офіційний візит до США. За підсумками зустрічі Дж. Буша і В. Ющенка прийнято заяву, в якій зазначається: “США і Україна вступили в нову еру стратегічного партнерства”. Як відомо, жоден з лідерів країн Східної Європи, крім Б. Єльцина, не досяг такої підтримки США. На переконання української сторони Україна і США є стратегічними партнерами. Президент США Дж. Буш всіляко наголошував, що Вашингтон готовий надати Києву максимальну підтримку в обмін на “розширення демократії і свободи”. США підтримали Україну і в посуванні до євроатлантичної інтеграції, а саме: отриманні Плану до членства (ПДЧ) в Північноатлантичному Альянсі.

Американська сторона зацікавлена транзитними можливостями України, а також можливостями вітчизняних ракетних технологій зі створення і вдосконалення міжконтинентальних балістичних ракет. Є перспективи щодо використання українських ракетних технологій для створення національної ПРО США. Україна, скориставшись такими пропозиціями, могла б забезпечити свої оборонні підприємства західними замовленнями та збільшити шанси на приєднання до Північноатлантичного альянсу. Нагадаємо, що за радянських часів основні розробники та виробники міжконтинентальних балістичних ракет розміщувалися на території України. За часи незалежності в Україні було виготовлено 70 ракетноносіїв, що вивели на орбіту 150 супутників. Нині Дослідницьке конструкторське бюро “Південне” і Ви-

робниче об'єднання “Південмаш” зберегли потенціал із виробництва й розробок у галузі оборонного ракетного будування. Вони беруть участь в обслуговуванні російських ракетних військ стратегічного призначення. Українськими розробками оперативно-тактичного ракетного комплексу зацікавилися й інші країни.

Таким чином, в українсько-американських відносинах протягом 1990–2009 рр. спостерігалися як етапи зближення (коли йшлося про можливе стратегічне партнерство), так і періоди дистанціювання (коли у Вашингтоні обговорювалася можливість застосування санкцій проти України). Хоча Вашингтон надавав політичну підтримку рухові за незалежність і демократію в Україні, однак провідним партнером США у цьому регіоні залишалася Росія. Саме ця обставина визначала політику щодо інших країн пострадянського простору. Звісно, США та інші західні країни побоювалися, що розпад СРСР призведе до дестабілізації ситуації в регіоні. Цю позицію чітко означив Президент США Дж. Буш на початку серпня 1991 р. під час свого візиту до Києва, коли заявив, що США підтримуватимуть свободу в Україні, але не незалежність від СРСР. Сепаратистські тенденції в Україні тодішній Президент США назвав “самогубним націоналізмом”. Усього через три тижні після цього Україна заявила про свою незалежність.

Однією з проблем України, яка США названа визначальною, була ядерна спадщина: Україні дістався третій за розмірами, після російського та американського, арсенал ядерної зброї — 1,8 тис. ядерних боєголовок. Арсенал містив 176 стратегічних ядерних ракет (130 одиниць СС-19 і 46 одиниць СС-24) і близько 50 стратегічних бомбардувальників. Незважаючи на те, що в жовтні 1991 р. Верховна Рада України оголосила намір українського народу набути без'ядерний статус, політика України щодо ядерної зброї, розміщеної на її території, була невизначеною. Офіційний Вашингтон використовував всілякі можливі засоби, щоб переконати Україну відмовитися від ядерної зброї. Крім того, тодішній американській політиці був властивий російськоцентризм, причина якого полягала в концептуальному вакуумі американської стратегії після зникнення ворога номер один — СРСР. До того ж Росія в ті часи виступала безумовним лідером пострадянського простору, а українську владу Захід на-

магався звинуватити в націоналізмі й мілітаризмі. Упродовж 1992 і 1993 рр. у США обговорювалася можливість введення санкцій проти України в разі непоступливості її керівництва з ядерного питання. У квітні 1993 р. (під час візиту тодішнього прем'єр-міністра Л. Кучми до США) американська сторона висловила незадоволення позицією України з приводу процесу ліквідації ядерної зброї на українській території, і переговори на найвищому рівні не відбулися.

Усі інші завдання співпраці з Україною були поставлені у пряму залежність від розв'язання ядерного питання. У 1991 р. Конгрес США схвалив Програму Нанна-Лугара, бюджет якої спрямовувався на допомогу Росії, Україні та іншим республікам у транспортуванні, збереженні, знищенні ядерної, хімічної і біологічної зброї, запобіганні розповсюдженню зброї масового знищення. Тільки в 1991 і 1992 рр. Конгрес США за цією програмою надав 800 млн дол. На переконання США Україна шукала можливості встановити оперативний контроль за ядерною зброєю, що знаходилася на її території. Українські офіційні особи доводили, що вони лише намагалися встановити адміністративний контроль за збройними силами, що базуються на її території. Офіційні особи Росії висловлювали особливу стурбованість щодо бомбардувальників, здатних нести ядерну зброю. Мінімальна дальність більшості радянських балістичних ракет занадто велика для того, щоб Україна використовувала їх проти Росії, однак Україна (за інформацією Росії) може використовувати цю зброю у випадку збройного конфлікту з Росією. У ці роки в Україні тривали гострі дебати щодо її ядерного статусу.

Позитивний напрям в українсько-американських відносинах означився наприкінці 1993 р. Пострадянські країни американські експерти почали розглядати як протизвагу російським устремлінням. Особливу роль у поліпшенні українського іміджу відіграла українська діаспора, яка надавала Україні моральну й матеріальну підтримку. Поступово на заміну російськоцентричності США прийшла доктрина геополітичного плюралізму Б. Клінтона. Вашингтонська і кремлівська адміністрації переконали радянські ядерні республіки відмовитися від ядерної зброї і підписати договір про ядерне нерозповсюдження. Як наслідок, підписання тристоронньої американо-російсько-ук-

раїнської декларації, в якій було зафіксовано, що Україна перемищує всю ядерну зброю колишнього СРСР зі своєї території в Росію в обмін на гарантії безпеки.

Почався новий період потепління в українсько-американських відносинах. З 1994 р. Україна дістає підтримку США та інших західних країн: прийняття до Ради Європи, підписання Угоди про партнерство і співробітництво з Європейським Союзом, Хартія про особливе партнерство між НАТО й Україною. Президент США Б. Клінтон двічі відвідував Київ — у 1994 і 1995 рр. 1996 року була створена українсько-американська комісія (Кучма—Гор). До початку 1997 р. відносини між Україною і США досягли такого рівня, що вже йшлося про можливе розгортання стратегічного партнерства.

Водночас поза успішним розв'язанням ядерної проблеми, інші сфери економічного й політичного життя України були далекими від вимог демократизації і реформування. Україну віднесли до числа країн, найбільше корумпованих у світі. Українській державі не вдалося довести свою значущість для США, як стратегічного партнера. Критерії і стан двосторонніх відносин у майбутньому були залежними від внутрішньої політики у сфері економічних реформ, прав людини і проблем із корупцією. Американські вимоги щодо України полягали в боротьбі з корупцією у верхніх ешелонах державної бюрократії, проведенні ефективних економічних реформ, демократичних президентських виборів восени 1999 р. З приходом у Білий Дім нової адміністрації на чолі з Дж. Бушем (молодшим) активізувалася американська політика щодо України і відносини з НАТО. Дж. Буш під час свого першого європейського візиту заявив, що “Європа, яку ми будуємо, повинна містити в собі Україну, — країну, яка бореться з проблемами перехідного періоду. Ми повинні простягнути нашу руку Україні”¹.

Незабаром низка внутрішніх проблем підсилила негативне ставлення до України з боку США: зникнення журналіста Г. Гонгадзе (вересень 2000 р.), касетний скандал, історія з поставками Іраку радарних систем “Кольчуга” тощо. Останнє також вплинуло на відносини України з НАТО.

¹ *Голос України*. — 2002. — 12 січ.

Згідно зі спостереженнями радника американського Президента з національної безпеки Зб. Бжезинського, крім геополітичних центрів, які потенційно можуть загрожувати безпеці США (Китай, Росія, Німеччина, Індія і Франція), є й такі, чия незалежна політика може створити геополітичну стабільність (баланс) — це Азербайджан, Іран, Туреччина, Республіка Корея та Україна. Важливість при цьому України може бути пояснена кількома причинами. Після Росії Україна була однією з найважливіших частин економічної і військової системи СРСР. І тісне зближення цих двох країн могло б стати заявкою на відновлення могутньої геополітичної сили, що суперечить інтересам США. Крім того, нестабільна політична та економічна ситуація в Україні, невизначеність її майбутнього можуть значно вплинути на стабільність і безпеку в Європі, зокрема в Чорноморському регіоні.

Особливою подією в українсько-американських відносинах стали домовленості, досягнуті в Хартії Україна — США про стратегічне партнерство, підписаній 20 грудня 2008 р.¹. В документі наголошується, що сторони підтверджують важливість гарантій безпеки, закріплених у Тристоронній заяві Президентів США, Російської Федерації та України від 14 січня 1994 р., та Будапештського меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. Підтверджують також пріоритети співробітництва Україна — США (Дорожня карта) від 31 березня 2008 р. та відданість стратегічному партнерству, проголошеному Президентами обох країн 4 квітня 2005 р.

У документі окреслено напрями співпраці: у сфері оборони та безпеки передбачається поглиблення інтеграції України до євроатлантичних структур, що визначено спільним пріоритетом. Співпрацюючи в межах Комісії Україна — НАТО, сторони планують узгодити структурований план щодо збільшення взаємосумісності та координації можливостей між Україною і НАТО, включаючи поглиблену підготовку та оснащення для українських Збройних сил. В економічній, торговельній та енергетичній галузях Україна і США мають наміри розширити співробітництво з метою сприяння створенню робочих місць, економічному

¹ <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/>

зростанню, підтримки реформ та лібералізації економіки, розвитку сприятливого для торгівлі та інвестицій бізнес-клімату і вдосконалення доступу на ринки товарів та послуг. США продовжують підтримувати Україну в питанні виконання зобов'язань в межах СОТ, а також щодо посилення захисту інвесторів. Сторони планують тісно співпрацювати над відбудовою і модернізацією потужностей української газотранспортної інфраструктури, диверсифікацією та забезпеченням українських джерел ядерного палива, що сприятиме зменшенню залежності України від іноземних джерел ядерного палива та потужностей для їх збереження. На розвиток Дорожньої карти пріоритетів українсько-американського співробітництва Україна та США мають намір започаткувати діяльність двосторонньої групи з питань енергетики. Відповідно до Декларації Саміту США — ЄС від 10 червня 2008 р. Україна та США поглиблюватимуть тристоронній діалог з Європейським Союзом щодо посиленої енергетичної безпеки. США планують активно розвивати співробітництво з регіонами України, включаючи Крим, і мають намір співпрацювати у сфері партнерства між державними і приватними секторами в регіонах України, спрямованого на підтримку малого та середнього бізнесу. Україна вітає намір США започаткувати американську дипломатичну присутність (американський представницький офіс) у м. Сімферополі.

Шляхом покращання взаємодії правоохоронних органів і судової влади Україна та США планують протидіяти спільним транснаціональним кримінальним загрозам — тероризму, організованих злочинності, торгівлі людьми та контрабанді наркотичних засобів, відмиванню грошей та кіберзлочинності. Обидві держави мають намір поглибити співпрацю з метою збільшення контролю з боку громадськості та засобів масової інформації антикорупційних заходів, забезпечити дотримання етичних стандартів шляхом утворення підрозділів із внутрішніх розслідувань та вдосконалення урядового регулятивного процесу. Передбачається також активізувати контакти між людьми та культурні обміни за Програмою Фулбрайта, Програмою обмінів для майбутніх лідерів (FLEX), студентські обміни (UGRAD), Науково-практичною програмою з питань законодавства (LEAP), Програмою відвідання для міжнародних лідерів, Програмою з викладання та вивчення англійської мови, Програмою “Відкри-

тий світ”. Країни продовжуватимуть тісно співпрацювати в контексті шпанування пам’яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 рр. та збільшення обізнаності громадськості про події цих років.

Партнерство зі Сполученими Штатами Америки українська сторона розцінює як стратегічне. Наша держава вбачає у США політичного партнера, який спроможний допомогти Україні стати на рейки європейського розвитку. Водночас постає питання: якого партнера бачать Сполучені Штати в Україні? Важливим кроком в українсько-американських відносинах можна розглядати факт надання Україні статусу країни з ринковою економікою, а також розширення економічного співробітництва в окремих, найвпливовіших галузях економіки. Це надало можливість укладати документи про стратегічне партнерство і стверджувати про перехід українсько-американських відносин на якісно новий стратегічний рівень.

Канада. Значні надії української сторони з перших кроків незалежності поклалися на українсько-канадське партнерство. Канада першою з розвинених країн визнала незалежність України 3 грудня 1991 р. У липні 1992 р. Канада та Україна підписали *Декларацію про економічне співробітництво*, що сприятливо позначилося на багатьох українських товарах при визначенні ставок тарифів. Першим офіційним візитом глави іноземної держави в Україну став приїзд генерал-губернатора Р. Дж. Гнатишина 28 вересня – 1 жовтня 1992 р. Двосторонні відносини між державами були піднесені на рівень особливого партнерства, що закріплено Спільною декларацією у березні 1994 р. й канадсько-українською *Угодою про торговельні та комерційні відносини*, за якою обидві країни надавали одна одній статус найбільшого сприяння.

Особливу роль у розвитку зв’язків між країнами відіграла *Угода про дружбу і співробітництво*, укладена 24 жовтня 1994 р. під час державного візиту Президента України до Канади. В Угоді, зокрема, зазначалося, що сторони, прагнучи до демократії та економічної свободи, сприятимуть співробітництву як на офіційному, так і на приватному рівнях з метою дальшого розвитку і зміцнення двосторонніх зв’язків. До пакета підписаних угод увійшли також *Угода про відносини у військовій сфері* і *Меморандум про взаєморозуміння в галузі двосторонніх війсь-*

кових зв'язків, *Угода про економічне співробітництво, Угода про сприяння та захист інвестицій, Конвенція про уникнення подвійного оподаткування, Меморандум про взаєморозуміння стосовно канадської програми співробітництва* тощо. Країни створили двосторонню Комісію з питань торговельно-економічного співробітництва.

Щоб привернути увагу провідних країн світу до українських проблем, Канада організувала і провела у жовтні 1994 р. (Вінніпег) міжнародну конференцію “Партнерство заради економічних перетворень в Україні” за участі країн Великої сімки та представників міжнародних фінансових структур. Заключний документ конференції містив конкретні рекомендації щодо практичного втілення в життя програми фінансової допомоги та інвестування Україні. Завдяки конференції поживались контакти промислових кіл країн сімки з Україною, яка проводила в життя без'ядерний курс, демократизація суспільства, реформи та інституційні перетворення. Наступним кроком до залучення фінансових джерел в Україну стало проведення саміту в Галіфаксі (червень 1995 р.), на якому Канада підтримала Україну в наданні їй фінансової допомоги сімкою та міжнародними фінансовими колами. Канада сприяла також переговорам України з урядами провідних країн і Європейською комісією щодо виведення з експлуатації Чорнобильської АЕС та укладення Меморандуму про взаєморозуміння з цього питання. Відбувалося розширення контактів і у військовій сфері. Підписання 20 грудня 1995 р. в Оттаві *Угоди про співробітництво в мирному використанні ядерної енергії* створило необхідну основу для плідного партнерства у цій сфері, яке розгорнула Контрольна рада з атомної енергії Канади.

Зауважимо, що саме Канада однією з перших країн Великої сімки розвивала політичний діалог з нашою країною і сприяла її утвердженню як рівноправного учасника міжнародного співтовариства, зокрема в переході на нові засади ринкової економіки. Спираючись на традиції дружніх відносин і взаєморозуміння, що склалися між країнами, та практику взаємних консультацій і співробітництва в міжнародних організаціях, Україна розраховує на подальше поглиблення взаємодії України й Канади у міжнародних організаціях, передусім в ООН.

Серед міжнародних проблем, що становлять спільний інтерес, вирізняються такі: проведення миротворчої діяльності та розвиток механізму превентивної дипломатії; питання перегляду шкали внесків країн-членів до регулярного бюджету та на операції з підтримання миру; проблеми реформування системи ООН, зокрема реформи Ради Безпеки ООН, а також соціальних і економічних структур Організації. Поза тим Україну цікавлять питання відшкодування їй збитків, яких вона зазнала внаслідок застосування Радою Безпеки економічних санкцій проти Союзнаї Республіки Югославія (Сербія і Чорногорія); міжнародна допомога в ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС тощо. З урахуванням ролі та місця Канади в системі міжнародних відносин, її авторитету в міжнародних організаціях, зокрема в ООН, загального прихильного ставлення до України, з канадською стороною пророблялися можливі форми підтримки та конкретної практичної допомоги Україні для розв'язання зазначених проблем.

Економічна співпраця між країнами значно відстає від розвитку політичного діалогу. Канадська програма стосовно України складається з технічної допомоги, допомоги з питань ядерної безпеки та гуманітарної допомоги. Програма, яку було розпочато в липні 1991 р., мала на меті три основні завдання: підтримка процесу переходу до ринкової економіки, сприяння демократичного розвитку і збільшення торгівлі та інвестиційних зв'язків з Україною. Ця Програма відродження Східної Європи, яка впроваджується в життя Канадським міністерством закордонних справ та міжнародної торгівлі, забезпечувала фінансування 34 ініціатив щодо розвитку торговельних відносин між канадським приватним сектором та українськими партнерами. У межах програми було надано 41 млн дол. на розвиток 70 проектів. Серед основних проектів канадської допомоги, які втілюються в життя, можна виокремити демократичний розвиток і ефективне управління, розвиток приватного сектора, охорону здоров'я, сільське господарство, навколишнє середовище. Канада першою із західних держав відкрила для України через Корпорацію з розвитку експортну кредитну лінію на 50 млн дол.

Канадські компанії використовують нові можливості на українському ринку, створюючи спільні підприємства і прямі капіталовкладення. Спільні підприємства для розробки технології виробництва метанолу та інших суміжних технологій створені

для виробництва напоїв та маркетингу їх по всій Україні. Інші канадські компанії працювали над реконструкцією українських теплоелектростанцій та станції космічного зв'язку. Основними предметами експорту з Канади були чекові форми й банкноти, текстильні тканини, одяг, пряжа та взуття, чистопородна велика рогата худоба, фармацевтичні товари, комп'ютери та ін. Головними статтями експорту з України були тканини, одяг, взуття, бензинові олії та інші види олій, вироби зі сталі та метали. Водночас попри всі заходи щодо активізації українсько-канадського економічного співробітництва торгівля товарами перебуває на низькому рівні: експорт у 2002–2003 рр. навіть скоротився. Рівень товарообороту не відповідає можливостям обох сторін: у 2008 р. цей показник становив 404,2 млн дол. Деякі перспективи співпраці прогнозуються в галузі сільськогосподарства, енергетиці, у тому числі й тепловій. Особливої уваги заслуговує співпраця в галузях біотехнології та генетично модифікованих організмів, інформаційних технологій і телекомунікацій, захисту навколишнього середовища і біобезпеки.

Особливу роль у підтримці новонародженої Української держави відіграла українська діаспора Канади, яка надавала організаційну і матеріальну допомогу та моральну підтримку. Діаспора бере активну участь і в політичному житті країни. Конгрес українців Канади, що об'єднує близько мільйона канадців українського походження і який фактично лобіює інтереси України в цій державі, сприяв наданню матеріальної допомоги урядом Канади для направлення своїх спостерігачів (близько 1500 осіб) на повторне голосування у другому турі виборів Президента України (26 грудня 2004 р.), у чому їх підтримав прем'єр-міністр Канади Пол Мартін. До того ж уряд Канади направив в Україну 41 спостерігача по лінії ОБСЄ. Це найбільша група спостерігачів, яку Канада будь-коли направляла за кордон. Отже, канадські українці вболівають за демократизацію України, за її гідне світове становище, за покращання життєвого стану її громадян. Президент України, характеризуючи перші кроки канадського керівництва щодо підтримки України на міжнародній арені, зазначав, що фактично Канада вивела Україну в світ¹.

¹ *Голос України*. — 1994. — 25 жовт.

Країни Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР). Ці країни з погляду розвитку вітчизняної промисловості, експорту новітніх технологій, наукового співробітництва становлять значний інтерес для України. У регіоні, який названо регіоном ХХІ століття, проживає більш як половина людства, виробляється понад 50 % товарної продукції світу, сконцентровано 40 % обсягу світової торгівлі. Він забезпечує половину всіх світових інвестицій. АТР відіграє дедалі помітнішу роль і в глобальній політиці. За панування в регіоні йде боротьба між могутніми країнами світу. Економічні успіхи Японії, Китаю, Республіки Корея, Індонезії, Сінгапуру, Таїланду, Австралії, Малайзії заслуговують на увагу, досвід цих країн може бути використаний і Україною. Одним із основних чинників зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної стратегії України є збалансований розвиток зв'язків з країнами регіону. Між країнами АТР і Україною розвивається співпраця в залученні інвестицій для реконструкції та переобладнання вітчизняних підприємств у судно- та авіабудуванні, освоєнні космосу, ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Країни АТР виявляють інтерес до української металургії, машинобудування, військово-технічної продукції. Перспективним може бути залучення України до таких об'єднань, як Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (АТЕС), Асоціація держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) та ін.

Китайська Народна Республіка. Особливе місце в українських інтересах посідає КНР, яка 27 грудня 1991 р. визнала незалежність України, а 1992 р. відкрила в Україні посольство. Між Україною і Китаєм укладено близько ста угод, зокрема *Декларацію про розвиток і поглиблення відносин дружби і співробітництва між Україною і КНР, Угоду про основні принципи двосторонніх відносин у політичній, економічній та гуманітарній сферах* тощо. 4 грудня 1994 р. Уряд КНР виступив із Заявою про надання Україні гарантій безпеки як неядерній державі. Цей документ закріпив підтримку неядерного курсу України п'ятьма ядерними державами світу. Торгово-економічні відносини регулюються також угодами і домовленостями про взаємний захист інвестицій, морський транспорт, уникнення подвійного оподаткування та ін. 27 квітня 1992 р. в Києві підписано *Угоду між Урядом України та Урядом КНР про науково-технічне співробітництво*. 31 жовтня 1992 р. була створена Міжурядова

українсько-китайська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва, в межах якої почала працювати Комісія з науково-технічного співробітництва. Основними позиціями експорту Китаю в Україну є вироби текстильної, легкої, харчової промисловості, продукція машинобудування. Україна постачає КНР металовироби, прокат чорних металів, машини, обладнання, транспортні засоби. Україна і Китай допомагають одне одному у військовій галузі, в розвитку електроніки, ракетно-космічної техніки, суднобудування, здійсненні конверсії. Загальний обсяг товарообороту між Україною і Китаєм у 1996 р. становив близько 900 млн дол., при цьому Україна мала позитивне сальдо. В країні було зареєстровано 68 спільних підприємств, китайськими підрядними будівельними організаціями збудовано об'єктів на загальну суму 2,6 млн дол. Обсяг китайських інвестицій у 1996 р. становив 10 млн дол. Україна взяла участь у тендері на спорудження гідроенергетичного комплексу “Три ущелини” на р. Янцзи, теплової електростанції у провінції Хебей, хімічного комплексу з виробництва карбаміду, вугільної шахти у Північному Китаї та ін. Глава КНР Цзянь Цземінь заявив, що Україна є важливим торговим партнером Китаю серед країн СНД, Центральної і Східної Європи і обидві країни мають значний потенціал для подальшого розгортання торговельно-економічної співпраці¹.

Наприкінці 90-х років в українсько-китайській торгівлі простежувалось певне скорочення її абсолютних обсягів, що було зумовлене низкою негативних чинників: підвищення цін на енергоносії; введення тендерних торгів на магnezит і плавиковий шпат у КНР; недосконалість договірно-правової бази тощо. На початку нового тисячоліття товаропотоки між Україною і Китайською Народною Республікою збільшилися, при цьому привертає увагу стрімке зростання обсягів китайських товарів (часто низької якості) в Україну. Обсяг товарообороту 2008 р. склав 6,1 млрд дол., негативне сальдо сягало 5,0 млрд дол., що є досить небезпечним фактором для власної економіки Української держави.

Україна вбачає значні потенційні можливості в галузі науково-технічного співробітництва з Китаєм. У 1994 р. академії наук

¹ *Сотрудничество с Украиной // ИТАР-ТАСС. — 1995. — 6 дек.*

двох країн підписали План співробітництва на 1995–1996 рр. У 1996 р. Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона укладено і реалізовано контракт на поставку рейкозварювальних машин для будівництва метрополітену в Гуанчжоу. На виконання *Угоди про науково-технічне співробітництво між Урядом України та Урядом Китайської Народної Республіки* в червні 1997 р. в Пекіні відбулося перше засідання Комісії з науково-технічного співробітництва. Сторони розглянули й погодили 14 спільних проєктів. У травні 2000 р. комісія розглянула й затвердила 17 нових проєктів, запропонованих обома сторонами. Міністерство освіти і науки України профінансувало ці проєкти. У травні 2002 р. в Пекіні відбувся “Тиждень високих технологій”, під час якого було репрезентовано розробки семи наукових установ та вищих навчальних закладів України, підписано *Угоду між Урядом провінції Цзілінь та Міністерством освіти і науки України про науково-технічне співробітництво*.

Значний інтерес китайська сторона виявляє до впровадження у виробництво розробок українських наукових установ — Інституту електрозварювання ім. Є. Патона НАН України, НТК “Інститут монокристалів” НАН України, Київського державного університету будівництва та архітектури, Інституту проблем матеріалознавства НАН України, Інституту надтвердих матеріалів НАН України, Національного технічного університету “Київський політехнічний інститут” та ін.

За домовленістю з Пекінським заводом ядерних приладів провадиться розробка та поставка детекторів для радіометрів. Разом із фірмою “Орієнтал Сайєнтифік Інструмент” здійснюється розробка та виготовлення кристалів CsI (TL) великої площі для промислових гама-камер. З української сторони участь у технопарку бере Державне підприємство “Київський державний центр науково-технічної і економічної інформації” (КиївЦНТЕІ) та ін. Одним із реальних проєктів двостороннього співробітництва стало започаткування першого парку високотехнологічного співробітництва, який було відкрито в провінції Шаньдун у листопаді 2002 р. Основною метою діяльності технопарків є формування ефективного механізму для налагодження взаємовигідного трансферу високих технологій, спільна розробка науково-технічних проєктів та їх освоєння, впровадження у виробництво і подальший вихід на китайський, український та інші ринки;

створення спільних підприємств з реалізації наукомісткої і високотехнологічної продукції; рекламно-інформаційна, кадрова і маркетингова підтримка спільних науково-технічних проєктів тощо. У січні 2003 р. в Харбіні відкрито два українсько-китайські технопарки: українсько-китайський Центр зварювання і споріднених технологій, угоду про створення якого було підписано між Інститутом електрозварювання ім. Є. Патона НАН України й Харбінським інститутом зварювання, і Хейлунцзянський центр науково-технічного співробітництва Китаю та України. Проведено роботу щодо встановлення між містами Харковом і Цзінанем відносин особливого партнерства у сфері високих технологій. Серед питань співпраці — дослідження й використання космічного простору у мирних цілях, що виконувались за п'ятирічною програмою (2001–2005 рр.), прийнятою 2000 р.; співробітництво у сфері охорони інтелектуальної власності тощо. Значного розвитку набули двосторонні зв'язки між Україною і КНР у гуманітарній та культурній галузях. У жовтні 1993 р. підписано міжурядову *Угоду про культурне співробітництво*. За Угодою про співробітництво між Міністерством освіти і науки України та Державним комітетом КНР у справах освіти 14 навчальних закладів України здійснюють прямі контакти з 36 китайськими вищими навчальними закладами.

Особливу увагу уряди двох країн приділяють взаємодії у міжнародних організаціях. Позиції України і Китаю з багатьох політичних питань є близькими або збігаються. Це стосується питань боротьби з гегемонізмом і політикою сили на міжнародній арені, проблем ядерного роззброєння, розподілу шкали внесків в ООН, боротьби з міжнародною злочинністю тощо. Україна підтверджує незмінність своєї позиції у тайванському питанні: Тайвань є однією з провінцій Китаю, а центральний уряд КНР у Пекіні — єдиний законний уряд усього Китаю. Отже, всебічний розвиток двосторонніх відносин України і Китаю покликаний сприяти забезпеченню суверенітету, територіальної цілісності та безпеки України, зміцненню її міжнародного авторитету, реалізації національних інтересів в АТР.

Японія. Одним з активних партнерів України серед провідних країн світу є Японія. Визнавши незалежність України 28 грудня 1991 р., вже 28 січня 1992 р. Японія встановила з Україною дипломатичні відносини, а з наступного року в Києві від-

крилося посольство Японії. У відповідь у вересні 1994 р. в Токіо розпочало роботу посольство України. Своєрідним стимулом для розвитку двосторонніх відносин було підписання Україною Тристоронньої заяви в січні 1994 р. про відмову від ядерної зброї. Японія висловлювала цілковиту підтримку суверенітету та територіальної цілісності України. Зауважимо, що наполеглива політика Української держави стосовно без'ядерного статусу, практичні кроки в цьому напрямі здобули повагу в багатьох країнах світу і стали певним чинником для розбудови й поглиблення співпраці. Японський уряд, високо оцінивши такі дії, запевнив, що надасть Україні допомогу в реформуванні економіки та розв'язанні складних проблем у подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи. Японія приділяє особливу увагу цим питанням. Зазнавши ядерного лиха під час Другої світової війни у Хіросімі й Нагасакі, японський народ добре розуміє проблеми нашої держави з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і бере активну участь у наданні фінансово-технічної й гуманітарної допомоги медикаментами та обладнанням. Для цього в м. Нагоя було створено спеціальний Фонд допомоги жертвам Чорнобилу, діє проект допомоги дітям “Чорнобиль — Сасакава”, розвивається співпраця японської сторони з Національним центром радіаційної медицини України тощо. За благодійну діяльність і надання допомоги постраждалим у результаті аварії на ЧАЕС у жовтні 1996 р. керівника японського центру Й. Сасакаву було нагороджено українським орденом “За заслуги” III ступеня.

Японія здійснює широку програму з підготовки українських фахівців для енергетичної галузі, фінансової сфери, менеджменту, зв'язку тощо. У Спільній заяві України і Японії (березень 1995 р.) сформульовані базові принципи розбудови українсько-японських відносин. Японський уряд заявив про підтримку України в її просуванні до ГАТТ/СОТ і визнав нашу державу як країну з перехідною економікою, що надає переваги у світовому економічному просторі. Вирішено питання про правонаступництво договірної бази, що залишилась у спадщину від СРСР. Підписано документи з питань ліквідації ядерної зброї, розташованої на території України. Активізується співпраця з провідними корпораціями Японії (“Іточу”, “Сумімото”, “Міцубіші” та ін.).

В економічному співробітництві України та Японії можна виокремити кілька основних сфер: автомобільний бізнес, хімічну, телекомунікаційну і сталеву галузі. В Україні розгорнула роботу компанія “Мазда Моторс Україна”. У хімічному бізнесі переважає експорт сечовини та амонію з України, а також віскозної нитки Черкаського комбінату “Хімволокно”. Укладено контрактів на 7 млн дол. на розвиток так званого шовкового шляху ХХІ ст. З України експортуються алюмінієві вироби на суму 2,5 млн дол. на рік, сталеві конструкції, феросплави, мінеральні добрива, продукти нафтопереробки. У 1994 р. товарообіг між країнами становив 140 млн дол., що вдвічі перевищило показник 1993 р., але не на користь України: негативне сальдо склало майже 40 млн дол. У 2008 р. експорт українських товарів в Японію скоротився і становив 115,6 млн дол., а імпорт збільшився і склав 2,9 млрд дол. Негативним чинником є те, що обсяги імпорту порівняно з експортом, який поступово зростається, зростають швидшими темпами.

Привертають увагу своєрідні підходи японських бізнесменів до співпраці з Україною: вони вкладають чималі гроші у розробку родовищ і покладів у третіх країнах, виробляють в Україні з сировини продукт і везуть до Японії, таким чином вивільняють Японію від забруднення екологічно небезпечними підприємствами. У співробітництві переважає сировинний ухил. Імпорт в Україну характеризується високою якістю машинно-технічної та електронної продукції. На перспективу японська сторона запропонувала свою допомогу в реконструкції нафтопереробних заводів для глибокої переробки нафти — АТ “Кременчукнафтооргсинтез” і АТ “Нафтохімія Прикарпаття”. Намічено розробку сировинних копалин Республіки Гвінеї з наступним виробництвом алюмінію в Україні та експортуванням його в готовому вигляді до Японії. Передбачено також реконструювати об’єкти промисловості та енергетичного виробництва, збудовані за часів СРСР в азійських країнах.

Уряд Японії 1996 р. прийняв рішення ввести систему страхування для найперспективніших українсько-японських проєктів та інвестиційного капіталу, що надходитиме під ці проєкти. Такий крок відкрив широкі можливості для збільшення японських підприємств в Україні та японських інвестицій. 29 березня 2005 р. між Японським банком міжнародного співробітництва і

Кабінетом Міністрів України підписано кредитну угоду з проекту розвитку аеропорту “Бориспіль”, а також досягнуто домовленостей щодо співробітництва в низці екологічних проектів і спорудженні мостового переходу через Південний Буг. З цього приводу “Укрексімбанк” (Київ), який є універсальною кредитно-фінансовою установою із 100 % держкапіталом, підписав кредитну угоду з Японським банком міжнародного співробітництва і Bank of Tokio-Mitsubishi з початковим лімітом 50 млн дол. Отримані засоби спрямовуватимуть на фінансування кредитних проектів з імпортування товарів і обладнання з Японії в Україну, а також на модернізацію, реконструкцію і технічне переоснащення українських підприємств.

У зовнішньополітичній площині Україна підтримала кандидатуру Японії в її призначенні на місце непостійного члена Ради Безпеки ООН.

Республіка Корея (РК). Однією з індустріально розвинених країн світу є Республіка Корея, яка посідає одне з провідних місць із виробництва суден, легкових автомобілів, виплавки сталі, випуску продукції електроніки; є одним із провідних світових інвесторів. Правлячі та ділові кола РК відводять Україні пріоритетне (після Росії) місце серед перспективних партнерів простору СНД. Україна розглядається як потенційно могутня держава, як торговельний плацдарм і один із нових центрів стабільності на стику Європи та Азії. Україна зі свого боку, розбудовуючи відносини з РК, зважено ставиться до корейського питання, проводить політику підтримки цивілізованого розв’язання корейської проблеми і наступного еволюційного об’єднання РК та КНДР. Під час першого державного візиту в Республіку Корея Президента України в грудні 1996 р. було підписано *Декларацію про принципи відносин і співробітництво, Угоду про взаємне сприяння і захист інвестицій, Угоду про повітряне сполучення, Меморандум про взаєморозуміння щодо заснування Спільного Комітету з торгівлі між Міністерством зовнішніх економічних зв’язків і торгівлі України та Міністерством торгівлі, промисловості та енергетики РК.* У спільній Декларації йшлося про прагнення сторін розвивати дружні стосунки згідно з принципами суверенної рівності, докладати зусиль для досягнення загального й повного роззброєння, сприяти торговому та економічному співробітництву, у тому числі у

сфері захисту навколишнього середовища, боротьбі зі злочинністю, міжнародним тероризмом.

Торговельні зв'язки України з РК є стабільними, але не позначаються швидкими темпами зростання: якщо в 1994–1995 рр. обсяг товарообороту становив близько 100 млн дол. з позитивним сальдо для України, то в наступні роки склалося від'ємне сальдо. Імпорт корейських товарів різко зростає і становив у 2008 р. 2,0 млрд дол. (2005 — 648,5 млн дол.), а експорт — 625 млн дол. (відповідно — 202,17 млн дол). Асортимент українського експорту до Республіки Корея доволі обмежений. Переважно це продукція, яку не можна віднести до визначальних товарів українського експорту — плавучі маяки, сигнальні судна, земснаряди, плавучі крани, вироби з алюмінію тощо. Статті корейського імпорту в Україну є традиційними: різноманітна аудіо- та відеоапаратура, інша побутова техніка.

У зоні відчуження ЧАЕС на базі Центру міжнародних наукових досліджень протягом трьох років здійснювався спільний українсько-корейський проект з проблем реабілітації урбанізованих територій та розробки нових засобів дезактивації земель і споруд. Перспективним напрямом науково-технічного співробітництва між країнами є дослідження і розробка сенсорів та приборів для вимірювання радіоактивності, які потрібні для систем радіаційної безпеки АЕС, радіаційного контролю. 2002 року в Інституті монокристалів (м. Харків) відкрито спільну українсько-південнокорейську дослідну лабораторію, засновану Інститутом монокристалів і Технологічним центром ядерної безпеки Ханіангського університету (м. Сеул). Створення лабораторії сприяло розвитку співпраці між двома країнами в науково-технічній сфері, ознайомленню з науковими досягненнями українських учених та прискоренню впровадження цих досягнень у виробництво. Корейська сторона виявляє також інтерес до співпраці з українськими партнерами в таких перспективних і традиційно високорозвинених в Україні галузях науки, як авіація, теплотехніка, матеріалознавство, ядерна енергетика і ядерна безпека, оптика.

В освітній та науково-технічній сферах успішно співпрацюють Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний технічний університет “Київський політехнічний інститут”, Національний авіаційний університет та

Корейський університет, Науково-технічний університет м. Кванджу, авіаційні університети міст Ханкук та Інчон. Навчальні заклади підписали меморандуми про взаєморозуміння та співпрацю, які передбачають здійснення обміну студентами, викладачами та проведення спільних наукових досліджень. Слід зауважити, що Республіка Корея постійно докладає зусиль для підвищення рівня науково-технічних досліджень, які є основою розвитку високотехнологічних галузей промисловості, що забезпечують економічне зростання країни. Науці та сучасним технологіям надається особливе значення. Розвивається співпраця в ракетно-космічному напрямі між Дослідницьким конструкторським бюро “Південне” та Корейським аерокосмічним інститутом. Розширюється співпраця між науково-технічними центрами “Прогрес” (Запоріжжя), “Машпроект” (Миколаїв) і корейськими інститутами та установами з питань газотурбінобудування.

У РК створено Асоціацію корейсько-української дружби, до складу якої ввійшли відомі члени Національної Асамблеї, міністри, представники політичних, промислових, фінансових кіл, керівники великих корпорацій, учені, діячі культури і спорту. Статутом асоціації передбачено проведення наукових досліджень і підготовка на їх основі відповідних пропозицій, підтримка і солідарність у розвитку економічних зв'язків, патрунування діяльністю Комітету із співробітництва в галузі науки, економіки, культури, мистецтва, фізкультури і спорту, надання посередницьких послуг, освітня робота. Згідно зі статутом асоціація має повний статус юридичної особи, передбачений корейським законодавством. З огляду на те, що стратегічним військово-політичним та економічним партнером РК залишаються США, налагодження співпраці із Сеулом позитивно впливає на подальше зміцнення взаєморозуміння України зі Сполученими Штатами Америки.

Ісламська Республіка Іран. У перші роки української суб'єктності активно розвивалися відносини з Іраном, який визнав незалежність України 25 грудня 1991 р. Протокол про встановлення дипломатичних відносин на рівні посольств було підписано у Києві 22 січня 1992 р., в обох країнах відкриті посольства. Договірні-правова база українсько-іранських двосторонніх відносин забезпечує юридичне підґрунтя для взаємо-

вигідного співробітництва між двома країнами у політичній, торгово-економічній та гуманітарній сферах. Країни уклали майже сто міждержавних, міжурядових та міжвідомчих документів, з яких чинності набули половина. Основоположним документом двосторонніх відносин між Україною та Іраном є *Декларація про принципи дружнього співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Іран*, підписана главами держав у Тегерані 26 квітня 1992 р. У документі зазначається, що країни розвиватимуть відносини як дружні держави й рівноправні партнери. Велике значення надається відносинам на найвищому державному рівні, зустрічам керівників зовнішньополітичних відомств, консультаціям і переговорам сторін з міжнародних і двосторонніх питань, що становлять взаємний інтерес, у тому числі в межах ООН, інших міжнародних і регіональних організацій і форумів. Укладенням Угоди про співробітництво між Харківською державною обласною адміністрацією та Губернаторством провінції Ісфаган у грудні 1999 р. було започатковано українсько-іранське співробітництво на регіональному рівні, що вбачається досить перспективним з огляду на заінтересованість регіональних адміністрацій та господарських структур. Сторонами постійно здійснюється робота з удосконалення договірно-правової бази. За час, що минув після заснування посольств, відбулося більш як 30 двосторонніх офіційних візитів на високому та найвищому державних рівнях, серед яких візити президента, голови Верховної Ради України, прем'єр-міністра України, голови Меджлісу Ісламської Ради ІРІ, міністра закордонних справ ІРІ та ін. Широкий обмін урядовими делегаціями відбувся по лінії окремих міністерств та відомств України, зокрема Міністерства закордонних справ, Міністерства промислової політики, Міністерства транспорту, Держкомнафтогазпрому, Мінвуглепрому, Національного банку, Мінкультури та ін.

Активна співпраця між Україною та Іраном відбувається в межах міжнародних світових та регіональних організацій. Слід відзначити близькість позицій двох держав з більшістю актуальних проблем міжнародного життя. Іран підтримав кандидатуру Міністра закордонних справ України на посаду Головуючого 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН та кандидатуру України на виборах до складу непостійних членів Ради Безпеки ООН на пе-

ріод 2000–2001 рр. Регулярно проводяться зустрічі між представниками двох держав у межах роботи Генеральної Асамблеї ООН. Україна та Іран поділяють думку щодо необхідності реформування ООН та Ради Безпеки цієї організації. Іран допомагає Україні у встановленні плідних контактів і налагодженні співробітництва з низкою впливових регіональних організацій — Організації Економічного Співробітництва та Організації Ісламської Конференції.

Вагомим внеском у розвиток двосторонніх відносин у політичній сфері стали візити до Ірану прем'єр-міністра України, голови Верховної Ради у лютому 2001 р. та міністра закордонних справ України у грудні 2001 р.; в Україну — президента Ісламської Республіки Іран Сейеда Мохаммада Хатамі у жовтні 2002 р., міністра закордонних справ ІРІ у січні 2001 р., а також Третє спільне засідання Міжурядової українсько-іранської комісії з питань торгово-економічного співробітництва у травні 2002 р. та політичні консультації зовнішньополітичних відомств двох держав, які відбулися в Києві.

Іран для України є одним із перспективних економічних партнерів у регіоні Близького та Середнього Сходу. Основна увага у відносинах між двома країнами приділяється розширенню сфер та обсягів торгового обміну, встановленню та зміцненню прямих контактів між господарюючими структурами з метою забезпечення вітчизняних товаровиробників довгостроковими замовленнями, передусім у сферах літаків та машинобудування, виробництва нафтогазового обладнання, залізничних вагонів, енергетичного устаткування, обладнання для гірничодобувної галузі. Згідно зі статистикою обсяг торгового обміну між двома країнами у 1999 р. становив 100,1 млн дол., у 2005 р. експорт до Ірану становив 577,0 млн дол., а імпорт — 18,1 млн дол., а в 2006 р., відповідно, 318,3 і 26,9 млн дол., що свідчило про різке згортання торговельних відносин з ІРІ, що не було на користь українським інтересам. У подальшому ситуацію зусиллями сторін було виправлено: у 2008 р. український експорт склав 859,2 млн дол. Основними видами продукції, що експортується з України в Іран, є сталь, прокат, олія, залізничні вагони, труби для нафтової та газової промисловості, залізна арматура, профілі, парові турбіни, промислове обладнання, папір, картон тощо. Іран експортує в Україну фрукти, парфуми, мідь, хутро,

шкіру, алюмінієві вироби, пластмаси, килими тощо. Іран є перспективним партнером для України зі сталим позитивним сальдо.

Водночас співробітництво між Україною та Іраном не завжди було безпроблемним. Складним питанням в українсько-іранських відносинах були перешкоди політичного нашарування, викликані загостренням відносин ІРІ зі США. Зокрема, під значним тиском Вашингтона Україна змушена була відмовитися від виконання контракту загальною сумою 38 млн дол. на поставку турбін для АЕС в Бушері. Такими діями Україна створила значні проблеми щодо подальшого розвитку співпраці у перспективній для неї енергетичній галузі Ірану, поступившись Росії та країнам ЄС, які й раніше становили істотну конкуренцію в цьому напрямі. Україна і РФ виступають конкурентами і в сфері продажу зброї Ірану, хоча “Укрспецекспорт” і “Рособоронекспорт” підписали угоду про взаємодію, якою передбачено й узгоджено дії на ринках третіх країн. Водночас під впливом Росії зірвалася угода про постачання українських танків Т-72 до Ірану. Москві вдалося переконати Тегеран у тому, що українська сторона не надасть ні запасних частин, ні технічного обслуговування танкам. До того ж Росія припинила постачання гармат для Т-72 в Україну. Обсяги послуг у цій сфері стрімко зростають і, на думку експертів, наступне десятиліття буде періодом модернізації вже придбаної бойової техніки. Так, у 2000 р. завантаженість оборонних заводів України, які займаються модернізацією, зросла більше ніж у 3,5 раза. За даними російських спеціалістів, Росія та Україна щорічно можуть отримувати 5,5 млрд дол. за ремонт і модернізацію танкового парку в таких країнах, як Алжир, Єгипет, Лівія, Сирія, Ємен та ін. За прогнозами багатьох українських і зарубіжних дослідників на світовому ринку озброєнь і військової техніки є і в найближчій перспективі залишатиметься потреба в сучасних бойових літаках (50 % від усіх потреб), бойових вертольотах (11 %), підводних човнах, надводних кораблях та іншій військово-морській техніці (14 %), бронетанковій техніці (11 %), ракетному озброєнню (10 %), артилерійському озброєнню (2 %). Помічено, що бронетанкова техніка з кожним роком втрачає популярність. Найбільший попит має авіація й ракети, військово-морська техніка, системи виявлення. Середня радіолокаційна станція коштує нині як ультрасучасний танк. Вважається, що основні імпорте-

ри купуватимуть сучасну високоточну зброю не зважаючи на ціни. Україна могла б успішно продавати засоби протиповітряної оборони, принаймні самохідні зенітно-ракетні комплекси, попит на які збільшився, особливо після балканської кризи, а також конкурентоспроможну транспортну авіацію. Так, Іран вже закупив 12 українських літаків АН-74 виробництва Харківського авіазаводу, а тепер за ліцензіями в рамках контракту в кооперації з ХАЗ почав серійне виробництво пасажирського літака АН-140 на базі іранського літакобудівного заводу HESA. Проектом, розрахованим на 20 років, передбачений випуск 120 літаків. Співробітництво в цій галузі останнім часом набирає дедалі динамічнішого розвитку, що зумовлюється прагненням Ірану створити власний повний цикл виробництва літаків середнього класу, взаємною заінтересованістю та отриманням реальної економічної вигоди.

Україна розглядає зв'язки з Іраном стратегічно важливими у плані пошуку альтернативних джерел енергоносіїв. У 1992 р. уряди обох держав прийняли рішення про постачання в Україні іранської нафти, природного газу, сірки, цинкового концентрату, одягу та взуття, при цьому передбачалося частину вартості нафти сплатити товарами: залізорудною сировиною, хімічною продукцією, марганцевою рудою, прокатом чорних металів, цементом, запасними частинами до автомобілів КРАЗ, тракторами, бульдозерами, електродвигунами, запасними частинами для гірничошахтного устаткування. Іран зобов'язався поставити в Україну у 1992 р. 5 млн т нафти і довести цю цифру до 12 млн т у 1994 р. Під час відвідань Донецької області (1992 р.) іранська делегація уклала протокол про закупівлю в Україні окатишів та марганцевої руди. За угодами 1992 р. урядів України, Ірану та Азербайджану було вирішено спорудити газопровід Іран—західний кордон України. Проектування і будівництво першої гілки планувалося у 1992–1995 рр., але з огляду на нестачу коштів здійснення проекту припинилося, і в 1997 р. було досягнуто домовленостей з Азербайджаном щодо розробки покладів нафти і газу в цій країні і постачання енергоносіїв в Україну.

У 2005 р. країни розпочали реалізацію спільних проектів у машинобудівній, гірничо-металургійній, паливно-енергетичній промисловості, нафтогазових комплексах і сільському господарстві. Іранська сторона запропонувала будівництво платфор-

ми для залізничних вагонів, співпрацю в металургії та будівництві підземних газосховищ. Крім того, іранська сторона зацікавлена збільшити інвестиції в українську промисловість і взяти участь у тендерах із продажу стратегічних українських підприємств.

Турецька Республіка. Важливим партнером України у зміцненні регіональної стабільності є Туреччина, яка водночас виступає економічним конкурентом на ринках третіх країн. Після визнання у грудні 1991 р. Туреччиною України в травні 1992 р. було укладено Договір про дружбу і співробітництво між обома країнами, підписано *Протокол про економічне і науково-технічне співробітництво, Протокол про встановлення повітряного сполучення, Угоду про торговельно-економічне співробітництво* тощо. Особливу увагу Анкара приділяє Криму. Туреччина взяла на себе зобов'язання щодо надання фінансової допомоги (76 млн дол.) на облаштування кримських татар, що повернулися на історичну батьківщину. З 1996 р. почала діяти поромна переправа між Стамбулом і Ялтою. Турецька сторона мала наміри довершити будівництво готельно-туристичного комплексу в Ялті. В Анкарі відкрилося економічне представництво Криму в Туреччині.

Майбутні відносини України з Туреччиною зумовлюватимуться посиленням співпраці турецької сторони з РФ. Точки дотику обидві країни знаходять не тільки з огляду на економічні інтереси, а й на стратегічну перспективу. Зокрема це стосується чорноморського ареалу, питань енергетичної безпеки регіону, де попереду Росія, яка взяла активну участь у будівництві газопроводу “Блакитний потік”, яким транспортується російський газ по дну Чорного моря до Туреччини. Тепер Росія забезпечуватиме 60 % газових потреб Туреччини. Тоді як Росія збільшує свою роль міжнародного постачальника газу та нафти, Туреччина намагається закріпити за собою можливості головного енергетичного транзитного постачальника на Захід. Разом з Італією Туреччина також домагається побудови нафтопроводу вздовж газової труби, домовленості про який було досягнуто 2007 р.

Водночас Туреччина не втрачає з поля зору українські науково-технічні розробки. Регулярно відбуваються презентації економічного і науково-технологічного потенціалу України, можливостей авіаційної, космічної та інших галузей з використанням

рекламно-інформаційних матеріалів, наданих Міністерством освіти і науки, Національним космічним агентством України та ДКБ “Південне” ім. М. Янгеля. Туреччину можна вважати одним із перспективних партнерів та ринків збуту наукомісткої продукції з огляду на розширення її співпраці з ЄС. 2003 року набув чинності Меморандум про взаєморозуміння щодо участі Туреччини в Шостій рамковій програмі ЄС (EU 6 Framework Programme on Research), істотно розширилася договірно-правова база двостороннього науково-технічного співробітництва між Україною і Туреччиною. У травні було укладено міжурядову *Угоду про співробітництво в галузі науки та високих технологій*. Міністерство освіти і науки України та Рада з питань науково-технічних досліджень Туреччини (ТЮБІТАК) уклали Виконавчий протокол про співробітництво та Статут Міжнародної лабораторії високих технологій. Ці документи конкретизують напрями й механізми співпраці по лінії МОН України—ТЮБІТАК, а також формулюють схеми фінансування спільних науково-дослідних проєктів. Між НАН України та Радою ТЮБІТАК було підписано рамкову *Угоду про співробітництво*, що створило необхідну договірно-правову базу для здійснення спільних науково-дослідних проєктів у галузях фундаментальних і прикладних досліджень. У грудні 2003 р. укладено *Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про співробітництво в галузі охорони довкілля*. Враховуючи віддалену перспективу набуття членства в ЄС як Україні, так і Туреччині, обидві країни могли б збагатити двосторонню співпрацю новими перспективними проєктами.

Поступово зростає і розширюється економічна співпраця України з Турецькою Республікою, причому постійно позитивне сальдо в торгівлі для України зберігається. Показники обсягів експорту товарів у 2002 р. і 2003 р. становили 1235,4 і 902,1 млн дол., а імпорту, відповідно, 195,3 і 312,3 млн дол. Привертає увагу тенденція збільшення обсягів імпортованих Україною товарів (у 1,6 раза). У 2008 р. експорт становив 4,6 млрд дол., а імпорт — 1,9 млрд дол. У найближчий період вітчизняні структури планують опанувати ринками Близького і Середнього Сходу, Африки, Азії і Південної Америки; поступово перетворивши Україну в один із головних транспортних і комунікаційних перехресть, у важливий центр газових і нафтових шляхів.

Висновки. Простежуючи шлях, пройдений Україною, вибір союзників, а серед західних країн — перспективних партнерів, які проводять самостійну зовнішньополітичну лінію і не дуже обтяжені політичною та економічною залежністю, з огляду на інтереси України такою країною вбачається Німеччина. Підтвердженням цьому є українсько-німецьке співробітництво, що склалося історично: обидві країни зацікавлені в розвитку стратегічного партнерства. Німеччина потребує країн поза європростором, які підтримують її політику й незаангажованість. Німеччина посідає друге місце за торгово-економічним оборотом України із зарубіжними країнами. Саме ФРН є одним із перших і активних інвесторів в українську промисловість. Німеччина як одна з провідних країн Євросоюзу може сприяти Україні в її просуванні до євроінтеграції. Для поглиблення німецького напрямку своєї зовнішньої політики та з огляду на зазначене перспективними для двосторонньої співпраці вбачаються такі економічні проекти: інвестування в енерговидобувну сферу в Азовсько-Причорноморському регіоні; активне залучення німецької сторони до участі в Міжнародному газотранспортному консорціумі; створення спільних інвестиційних проектів для видобувної, туристичної і сервісної галузей у Криму, який поза природними покладами має значні переваги за креаційними показниками, випереджаючи Болгарію і Словенію, де німецький капітал уже закріпився. Крім того, для розв'язання проблеми переселення німців із Казахстану в Україну можна запропонувати німецькій стороні розглянути нові регіони Причорномор'я і Криму. Тим самим Україна могла б досягти подвійної мети: з одного боку, розгортання інвестиційного сприяння, економічного відродження і здобутків зазначених регіонів, а з іншого — формування своєрідного антиподу кримськотатарському населенню, що сприяло б збалансованості міжетнічних відносин і як наслідок — стабілізації ситуації. Водночас такі заходи сприяли б послабленню зазіхань Туреччини і Росії щодо Криму, гальмуванню просування російського і турецького капіталу в цей регіон.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте співпрацю України з провідними партнерами Центрально-Східної Європи.
2. Які особливості становлення і розвитку співробітництва України з Республікою Польща?
3. Наведіть приклади виявів історичних стереотипів у взаєминах України з країнами Центрально-Східної Європи.
4. Визначте причини ускладнень в українсько-румунських відносинах.
5. Які західні країни є провідними у зовнішній політиці України? Чому?
6. Порівняйте особливості розвитку співробітництва України з ФРН, Французькою Республікою, Великою Британією, США, Канадою, Японією і Китаєм.

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. Закон України “Про основи національної безпеки України” // ВВР України. — 2003. — № 39.
2. Васильєва-Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996). — К., 1998.
3. Дністрянський М. С. Кордони України. — Л., 1992.
4. Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Х., 2003.
5. Зовнішня політика України в епоху глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003). — К., 2004.
6. Камінський Є., Дашкевич А. Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К., 1998.
7. Стратегії розвитку України: Теорія і практика. — К., 2002.
8. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. 2004. — К., 2004.

9. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України. — К., 2004.

Додаткова

10. Зовнішня політика України: сучасний стан та перспективи зміцнення // Матеріали круглого столу Верховної Ради України, 12 листопада 2003 р. — К., 2003.
11. Рекомендації парламентських слухань 10 листопада 2003 р.: “Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи”. — К., 2003.
12. Руденко Г. М. Україна дипломатична. — К., 1999.
13. Україна — Німеччина: разом до нової Європи // Уряд. кур’єр. — 1998. — 30 трав.
14. Чекаленко Л. Д. Українсько-польське співробітництво на сучасному етапі // Наук. вісн. Дип. акад. України при МЗС України. — К., 2003. — Вип. 9.
15. Чекаленко Л. Д. Правовий захист кордонів України як проблема національної безпеки (українсько-румунський кордон) // Стратег. панорама. — 2003. — № 1.
16. Чекаленко Л. Д. Практика і теорія національного порозуміння // Україна — Польща: історія і сучасність: Зб. наук. ст. — К., 2003. — Ч. 1.

УКРАЇНА В СТРУКТУРАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

1. Формування і розвиток Співдружності Незалежних Держав

Сучасна система міжнародних відносин є врівноваженою і стабільною. Двополюсний світ припинив своє існування. Після розпаду СРСР на пострадянському просторі виник союз держав, які об'єдналися в *Співдружність Незалежних Держав (СНД)*. Новоутворена структура започаткувала формування різнопланових об'єднань як політичного, так і економічного спрямування. СНД мала забезпечити поступовий перехід країн, що об'єдналися, до нової форми існування. Це дало б змогу провести політичні та економічні реформи, докорінно перебудувати економічні засади державного розвитку. Одним із принципів СНД є гарантування країнам безпекового існування, хоча не всі вони як окремі держави увійшли під ядерну охорону Російської Федерації. Рівень міждержавних домовленостей — убезпечити від будь-яких загроз ззовні, гарантувати внутрішньодержавну стабільність, протистояння внутрішнім викликам і сепаратистським тенденціям. СНД як механізм безпеки на пострадянському просторі покликаний сприяти погашенню міжнаціональних конфліктів, розв'язанню суперечностей мирним шляхом. Коспонсорами мирного врегулювання конфліктів на пострадянському просторі є Росія і Україна. Перша — як найпотужніша ядерна держава простору, а друга — як стабільний чинник регіону. Через систему безпеки для всіх країн, яка спирається на двосторонні відносини, Україна забезпечує і власну безпеку.

Співдружність Незалежних Держав об'єднує 12 держав колишнього єдиного геополітичного формування, які взяли на себе зобов'язання розвивати рівноправне взаємовигідне співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору.

ру, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики, захисту навколишнього середовища, гуманітарній та інших сферах. Країни СНД мають могутній природний, виробничий і науково-технічний потенціал, протягом 90-х років спостерігалось поступове зростання ВВП, хоча на початку цього періоду більшість держав СНД пережила глибоку економічну кризу. Серед гальмівних причин розвитку країн Співдружності можна виокремити: складний процес переходу на ринкові засади; програш одноосібних дій порівняно з колективними зусиллями; поступова переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків на західні країни; відсутність концепції політичного та економічного розвитку структури СНД; боротьба за лідерство в регіоні; явна й завуальована конкуренція, яка гальмує розвиток окремих країн та нівелює заходи щодо просування на світовий ринок; небажання розвивати спільні інтеграційні проекти, зокрема зони вільної торгівлі; перевага двостороннього співробітництва, розрахованого на коротку й середню перспективу; відсутність такої країни (або країн), навколо якої могли б об'єднатися учасники, що спричинює політичну та економічну нерівновагу простору.

У СНД сформувалися різні угруповання, серед яких — ЄврАзЕС, ГУАМ, ОДКБ, кавказька четвірка, частково за участі країн Співдружності — Центральнo-Азійське співробітництво, ОЧЕС, ШОС. Водночас певних обрисів набуває і проект Єдиного економічного простору (ЄЕП). Аналізуючи процеси, що відбуваються на просторах СНД, можна дійти висновку, що всі ці утворення виявилися неповноцінними структурами. Одним не вистачає правової основи для розвитку всеосяжної діяльності та утвердження у світовій системі міжнародних відносин, іншим — економічної і політичної могутності, що вивело б об'єднання на міжнародний простір інтеграційного спілкування на паритетних засадах.

Процес утвердження України в СНД був тривалим і характеризувався особливою позицією держави у ставленні до наддержавних структур, утворених Співдружністю. 1 грудня 1991 р. в країні відбувся Всеукраїнський референдум, у результаті якого Україна була проголошена незалежною державою. 8 грудня 1991 р. керівники трьох держав — Росії, Білорусі й України — на саміті під Мінськом (у с. Віскулі) підготували і підписали Бі-

ловезькі домовленості: Заяву глав держав і Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав. Документи підписали голова Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевич, президент РРФСР Б. Єльцин і Президент України Л. Кравчук. В Угоді, яка складається з 14 статей, констатувалося припинення існування СРСР, поява на його просторі нових незалежних держав і утворення нового формування — Співдружності Незалежних Держав. У документах йшлося також про те, що формування є відкритим міждержавним утворенням і до нього може приєднатися будь-яка країна.

Верховна Рада України 10 грудня 1991 р. ухвалила спеціальний документ *“Про ратифікацію Угоди про створення СНД”* із застереженнями. Серед них були питання про єдиний контроль над ядерною зброєю, її повну ліквідацію; проведення узгодженої політики соціального захисту і пенсійного забезпечення військовослужбовців та їхніх сімей; створення на паритетній основі координаційних інститутів у межах СНД; вирішення спорів шляхом переговорів на основі міжнародного права; отримання територіальної цілісності та недоторканності кордонів країн-учасниць СНД та ін. Таким чином, застереження свідчили, що Україна, спираючись на норми міжнародного права, намагалася всіляко протидіяти перетворенню СНД у наддержавну структуру.

13 грудня 1991 р. президенти азіатських республік колишнього СРСР заявили, що вони також бажають стати членами СНД. 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті про приєднання до СНД у відповідній Декларації заявили Казахстан, Киргизстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан, а також Вірменія, Молдова, Азербайджан. Цю Декларацію стали називати алматинською. Крім Декларації було прийнято Угоду про координаційні інститути СНД. В Алма-Аті обговорювалися також важливі питання про правонаступництво: рішенням глав держав місце СРСР у різних міжнародних організаціях передавалося Російській Федерації. Було підписано також Угоду про спільні зусилля з питання ядерної зброї. У підписаному Протоколі наради глав незалежних держав усі учасники погодилися з тим, що тактичну ядерну зброю буде вивезено з території ядерних держав (України, Білорусі і Казахстану) до Росії до 1 липня 1992 р.

На третьому саміті СНД, що відбувся в Мінську 30 грудня 1991 р., були ухвалені Угода між державами-учасницями СНД щодо стратегічних ядерних сил, Угода глав держав СНД щодо власності колишнього СРСР за кордоном, кілька протоколів. В Угоді йшлося про рішення учасників СНД розподілити власність колишнього СРСР за кордоном відповідно до внеску кожної республіки. У такому разі частка України становила б 16,34 %. Серед протоколів привертають увагу такі: про допомогу в ліквідації наслідків землетрусу у Вірменії (Спітак), про безпечний екологічний стан Аралу, ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи, збереження рибних ресурсів Каспійського моря. Крім того, було підписано Угоду про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору (яку Україна підписала з деякими застереженнями), Угоду про збройні сили і прикордонні війська, тимчасові угоди про Раду глав держав і Раду глав урядів.

В Угоді про збройні сили та прикордонні війська зафіксовано визнання з боку СНД із січня 1992 р. права України на власні збройні сили і захист її кордонів своїми прикордонними військами та відмову від спроб командувати ними Головнокомандувача спільних збройних сил. Усього на засіданні в Мінську було розглянуто 9 міждержавних та 6 міжурядових угод.

Четверте і п'яте засідання глав держав СНД (16 січня 1992 р., Москва, і 14 лютого 1992 р., Мінськ) мали військове спрямування: розглядався проект Договору про колективну безпеку (прийнятий 15 травня 1992 р.). Прийнято Заяву глав держав-учасниць СНД з військових питань, підписано Угоду про військову присягу у стратегічних силах (Україна не підписала), Угоду про статус стратегічних сил (Президент України Л. Кравчук підписав цей документ із застереженням про те, що Україна може вийти з угоди наприкінці 1994 р.), про принципи забезпечення збройних сил держав-учасниць СНД, Декларацію про дотримання принципів співробітництва в межах СНД, Угоду про правові гарантії військовослужбовців, звільнених з військової служби, Угоду про Сили спільного призначення (Україна не підписала), Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження, рішення про раду міністрів оборони СНД (Україна не підписала), Протокол про реформування і статут збройних сил колишнього СРСР (у доку-

менті не йшлося про Чорноморський флот), а також протокол про військово-морську символіку (Україна не підписала).

Обережну позицію щодо набуття членства в СНД зайняли Україна і Грузія. Україна, будучи засновницею Співдружності, не приєдналася до Статуту СНД та інших глобальних угод в межах об'єднання, а Грузія, що приєдналася до СНД у 1993 р., не підписала більшості спільних документів.

Таким чином, рішення, прийняті країнами на перших самітах СНД, створили фундамент для функціонування об'єднання й відіграли визначальну роль у подальшому розвитку самого об'єднання і його учасників. Фактично на перших самітах країн СНД було вироблено принципи мирного політичного та економічного розмежування новоутворених країн на просторі СРСР, закладено засади розвитку цього регіонального союзу та окреслено параметри майбутніх субрегіональних об'єднань у межах Співдружності.

Дезінтеграційні й децентрові процеси в СНД дедалі більше даються взнаки, підтвердження цього: скорочення товарообігу між учасниками формування, торговельні війни, некоординована й ніким не контролювана зовнішньополітична і зовнішньоекономічна діяльність країн СНД. Гальмівним чинником слід вважати те, що до цих пір не вироблено концепції існування Співдружності, не знайдено важелів для її зміцнення. Опосередкованими засобами щодо її збереження і, можливо, розвитку можуть розглядатися спроби створення різних субрегіональних формувань, наприклад ЄврАзЕС, ЄЄП, ГУАМ тощо. Основою для об'єднання потенціалів учасників СНД могла б стати світова глобалізація, яка вимагає для захисту свого існування утвердження в об'єднаннях і союзах держав, що спроможні обстоювати вже не окремих суб'єктів міжнародного права, а групові інтереси, тобто інтереси угруповання. Однак доволі різногаговими є можливості учасників Співдружності, різноплановими тенденції, багатовекторність зовнішньої політики, пошук стратегічних партнерів поза межами СНД, активна політика Заходу щодо залучення “слабких” ланок СНД у поле свого зору, — все це не сприяє переходу відносин формування на вищий щабель взаємодії.

Отже, різнобіжні тенденції, притаманні простору Співдружності, посилилися. Немає ідеологічного та економічного підґрун-

тя для подальшого розвитку формування. Країни проросійської “четвірки” — Казахстан, Білорусь, Киргизія, Таджикистан — з огляду на загрозу посилення американського чинника на просторі Співдружності утворили кілька міждержавних структур. Є підстави гадати, що США впритул вбачатимуть проблеми посилення своєї присутності на просторі СНД. Певною мірою про це свідчать і процеси, що відбуваються на просторі розширеного Євросоюзу — до кордонів СНД переміщуються американські військові бази. Частина військ США, що виводяться з Німеччини, базуються в Середній Азії і країнах Балтії.

Можна передбачити, що спалахуватимуть регіональні кризи простору: після заяв Грузії про війну з Росією слід очікувати активізації нагірно-карабахського і придністровського конфліктів. Опосередкованим виявом цього є те, що залученням миротворців з інших країн СНД Росія переносить важелі відповідальності за ситуацію в Грузії (як у майбутньому і в інших регіонах) на всіх учасників Співдружності.

Про слабкість мотивації функціонування СНД свідчить позиція Туркменистану, країн ГУАМ, а також порушення договорів та угод в межах СНД.

Серед питань, що є актуальними для СНД й нині, переважають гуманітарні. Особливу увагу країни приділяють проблемам дотримання прав людини на всьому пострадянському просторі. Одним із виявів такого співробітництва є періодичне слухання питання про результати роботи консульських установ Консультативної ради керівників консульських служб міністерств закордонних справ держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав. 21–23 вересня 2004 р. в Душанбе (Республіка Таджикистан) відбулося XV засідання Консультативної ради. В роботі засідання взяли участь делегації Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Грузії, Республіки Казахстан, Киргизької Республіки, Республіки Молдова, Російської Федерації, Республіки Таджикистан, Республіки Узбекистан та України. Сторони обговорили, зокрема, виконання положень Мінської конвенції про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 р., оскільки цей документ є важливим інструментом забезпечення прав та інтересів громадян країн-учасниць СНД. У ході засідання російська сторона вкотре

офіційно висловилася про запровадження закордонних паспортів для поїздок громадян у межах країн СНД.

Українська сторона наголосила на необхідності одночасного врегулювання диспропорції в процедурах реєстрації громадян України на території Російської Федерації і Республіки Білорусь та громадян Російської Федерації і Республіки Білорусь на території України. Так само з 1 січня 2005 р. мав бути запроваджений новий порядок перетину кордону з Російською Федерацією та Республікою Молдова (передбачений Угодою про безвізові поїздки громадян, підписаною 18 травня 2001 р.). Водночас для мешканців прикордонних із зазначеними державами районів мав зберігатися чинний порядок перетину кордону, що закріплено відповідною двосторонньою угодою з Республікою Молдова. Угоду з Російською Федерацією на схожих умовах планувалося підписати до кінця 2004 р. Російська сторона змінила наміри у зв'язку з президентськими виборами в Україні.

У процесі роботи Консультативної ради особливу увагу було приділено обговоренню питання співробітництва країн СНД у боротьбі з нелегальною міграцією. У цьому зв'язку важливо наголосити на домовленості, ініційованій українською стороною, про те, що основою для запобігання та припинення незаконної міграції мають стати спільні зусилля щодо вирішення цієї проблеми, зокрема шляхом укладення угод про реадмісію на двосторонній основі з метою створення на території країн СНД єдиного реадмісійного простору.

Слід зауважити, що лише деякі угоди в межах СНД було визнано всіма державами, більшість документів підписано вибірково, із застереженнями або з винятками. Диференційне ставлення до країн СНД, боротьба за лідерство призвели до виокремлення в його рамках двох центрів — російського та українського. Навколо Росії згурпувалися Білорусь, Казахстан, Киргизстан та Узбекистан. Ці країни крім Узбекистану домовилися про утворення Митного союзу (1995 р.), який пізніше переріс у Євразійське економічне співтовариство (2002 р.). Туркменистан дотримувався виважено-відокремленої позиції зі значної більшості спільно обговорюваних в межах СНД проблем. Азербайджан і Молдова більшість рішень ігнорували: парламенти цих країн не ратифікували Угоду про утворення СНД. До іншого кола країн, які намагалися вивільнитися з-під російської

опіки, тяжіли, крім України, Азербайджан, Грузія, Молдова, до яких пізніше приєднався Узбекистан. Вони утворили субрегіональне об'єднання ГУУАМ.

Позиція України залишалася незмінною: вона послідовно виступала противником утворення наддержавних виконавчих структур СНД:

- спільної військової організації, очолюваної Росією;
- об'єднаних прикордонних військ, які мають захищати кордони усєї Співдружності;
- ідеї розгортання діяльності парламентської асамблеї країн-учасниць СНД;
- підписання Статуту СНД.

Деяко схожої позиції на перших етапах становлення Співдружності дотримувалися Білорусь і Туркменистан. Білорусь категорично ухилялася від формування військово-політичного союзу СНД доти, доки новий президент країни О. Лукашенко не прийняв позитивного рішення щодо участі країни у згаданих структурах.

У двосторонніх відносинах країн СНД досі не вирішені проблемні питання геополітичної пострадянської спадщини. Це проблеми територіальної цілісності і суверенітету, питання встановлення державного кордону, ядерних гарантій, пострадянської власності тощо.

Сучасна концепція міжнародного життя інтерпретує відмову від ядерної зброї наступним чином: ні — втраченим боєприпасам, ні — новим боєприпасам, ні — ядерним державам. Крім того, вона вимагає суворіших правил щодо міжнародного контролю з ядерними матеріалами.

Тиск на Україну щодо ядерної зброї здійснювався також через структури СНД. На самітах СНД було прийнято рішення передати стратегічну ядерну зброю Російській Федерації як повноважній спадкоємиці СРСР. Ядерне роззброєння стало важливою сторінкою в історії становлення Української держави як процес подолання стереотипів минувшини, як новий крок до демократизації та оновлення суспільства. Одним із перших документів у цій площині стала Угода про спільні заходи країн СНД щодо ядерної зброї, укладена в Алма-Аті на другому саміті СНД 21 грудня 1991 р. Сутність документа, який підписали глави ядерних держав С. Шушкевич (Білорусь), Н. Назарбаєв (Казах-

стан), Б. Єльцин (РФ), Л. Кравчук (Україна), полягала в тому, що: рішення про необхідність застосування ядерної зброї (ст. 4) прийматиме Президент Росії за узгодженням з главами держав-учасниць Угоди; до 1 липня 1992 р. держави-учасниці угоди — Республіка Білорусь, Республіка Казахстан і Україна — забезпечать вивезення тактичної ядерної зброї на центральні передзаводські бази для її розукомплектування під спільним контролем (ст. 6); Білорусь і Україна приєднуються до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (прийнятого 1968 р.) як не-ядерні держави й укладуть із Міжнародним Агентством ядерної енергії (МАГАТЕ) угоду про відповідні гарантії (ст. 5). Держави дотримуватимуться в ядерній політиці позицій: не передавати, не виробляти і не зберігати ядерної зброї. Передбачалося, що ядерна зброя для подальшого знищення її буде переміщена з території Білорусі, Казахстану і України на територію Росії.

На третьому саміті 30 грудня 1991 р. (Мінськ) уже всі країни СНД підписали Угоду між державами Співдружності Незалежних Держав про стратегічні ядерні сили. У ст. 4 документа йшлося про те, що до повної ліквідації ядерної зброї рішення про необхідність застосування приймає президент Російської Федерації за узгодженням з главами Республіки Білорусь, Казахстану і України після консультацій з главами інших держав Співдружності. При цьому зазначалося, що Україна братиме участь в угоді про стратегічні сили лише до вивезення ядерної зброї за межі її території.

Наступним кроком у цьому питанні стала домовленість із країнами СНД про те, що в період до повного знищення ядерна зброя, яка розташована на території України, перебуватиме під контролем об'єднаного командування Стратегічних сил СНД з метою її невикористання і розукомплектування до кінця 1994 р., у тому числі тактичної зброї — до 1 липня 1992 р. Процес ліквідації ядерної зброї, розташованої на території Республіки Білорусь і України, мав здійснюватися за участі Білорусі, України та РФ під спільним контролем держав Співдружності.

На черговому саміті 6 липня 1992 р. (Москва) країни СНД підписали Рішення про участь держав-учасниць Співдружності у Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї, в якому зазначено: Держави-учасниці Співдружності, як держави правонаступниці СРСР, підтримують Російську Федерацію у тому, щоб

вона продовжила участь колишнього СРСР в Договорі про нерозповсюдження ядерної зброї як держава, що володіє ядерною зброєю. Країни також заявили про приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що не мають ядерної зброї, і вживатимуть необхідних заходів відповідно до їх конституційної практики. Документ підписано всіма президентами країн СНД, крім глави Азербайджану.

Україна до 31 травня 1996 р. передала Росії і тактичну, і стратегічну ядерну зброю (більш як три тисячі одиниць боєприпасів) і оголосила про свій неядерний статус.

Економічна взаємодія країн СНД є тим фундаментом, на якому тримається структура Співдружності. Торговельно-економічний оборот з країнами СНД стабільно перевищує 60 % усього товарообороту України зі світом. Країни СНД, насамперед Росія і Туркменістан, є основними постачальниками України газу й нафти: з Росії надходять у середньому 55 % газу і понад 80 % нафти, а з Туркменістану — 30 % газу. Крім енергоносіїв, українська економіка залежить від ввезення із країн СНД кольорових металів, автомобілів, верстатів, інструментів, хімічних волокон, бавовни, лісоматеріалів, устаткування для різних галузей промисловості тощо. Україна є постійним постачальником кам'яного вугілля країнам Співдружності, до яких надходить 80 % українського експорту вугілля.

Країни СНД об'єднує й довготривала структурна політика, запроваджена ще за часів СРСР. Ці країни в основному були пов'язані з галузями важкої промисловості, військово-промисловим комплексом, сільськогосподарським виробництвом. Військово-промисловий комплекс України за своєю потужністю посідає друге місце серед країн СНД (після Росії). За обсягами продажу зброї Україна входить до першої десятки світових лідерів. У військовому виробництві в Україні було зайнято понад 1 млн осіб. 330 великих і середніх підприємств ВПК України випускали 38 % промислової продукції військового призначення для СРСР, у тому числі компоненти стратегічної зброї. Для перебудови цього потужного комплексу потрібен був час і резерви.

Продукція українського машинобудування надходила до Середньої Азії, Закавказзя, Росії та ін. В українському експорті переважала сировинна продукція: залізна й марганцеві руди, прокат чорних металів тощо. Агропромисловий комплекс Ук-

раїни експортував м'ясо, яйця, цукор, олію, технічні масла, картоплю, овочі, сировину для харчової та переробної промисловості.

У торгівлі України з країнами СНД відбулися принципові зміни в наступні роки. Так, зовнішня торгівля товарами України зросла в 2004 р. на 22,4 % порівняно з 2003 р. і досягла 23,4 млрд дол. (сальдо від'ємне — 6,3 млрд дол.). Зростання показників торгового обороту з країнами СНД, передусім із Росією, можна трактувати як певне посилення економічної залежності України від них.

Інституційні структури СНД. Система органів у межах СНД охоплює: головні — Раду глав держав і Раду глав урядів, що виконують функції координаторів політичної і законодавчої взаємодії та допоміжні — Раду міністрів закордонних справ, Економічну раду і Економічний суд, на які покладено розв'язання політичних і економічних проблем. Військовою складовою СНД є Організація Договору про колективну безпеку, командування прикордонних військ тощо. Рішення Ради глав держав і Ради глав урядів приймаються за загальною згодою. Будь-яка держава може заявити про свою незаінтересованість стосовно того чи того питання, проте це не має розглядатися як перешкода для ухвалення рішення. Основною правовою базою міждержавних відносин у межах Співдружності є дво- і багатосторонні угоди в різних галузях.

Головування в органах Співдружності Незалежних Держав здійснюється відповідно до рішення Ради глав держав Співдружності від 2 квітня 1999 р. по черговою кожною державою-учасницею в особі її представника на основі принципу ротації на термін не більше ніж одного року (за алфавітом). Попередній і наступний керівники органу Співдружності є його співголовами. Такий порядок має відповідати міжнародній практиці, досвіду функціонування вищих і координаційних органів СНД. Упродовж усіх років існування СНД вищі органи Співдружності очолювали російські президенти. Черговим рішенням Ради глав держав СНД від 25 січня 2000 р. її головою знову було затверджено президента Російської Федерації. На саміті СНД, що проходив у Мінську, 1 червня 2001 р. глави держав вирішили продовжити головування в Раді російського президента. Представники Росії головували також в інших статутних органах

Співдружності: Раді міністрів закордонних справ, Раді міністрів оборони, Раді командувачів Прикордонних військ тощо. *Такі рішення суперечили досягнутим домовленостям щодо головування в СНД.* Рішенням Ради глав держав від 29 січня 2003 р. Головою Ради глав держав Співдружності Незалежних Держав ненадовго було затверджено Президента України Л. Кучму, а 2004 р. — знову В. Путіна. За формою спілкування керівників держав-учасниць СНД переважають саміти, тобто формальні і неформальні зустрічі лідерів країн Співдружності (відлік ведеться з грудня 1991 р.).

Економічний суд Співдружності Незалежних Держав утворено відповідно до ст. 5 Угоди Ради глав держав СНД про заходи щодо забезпечення поліпшення розрахунків між господарськими організаціями країн-учасниць Співдружності Незалежних Держав від 15 травня 1992 р. (Україна не входить до ЕС). Економічна рада держав-учасниць СНД — це колегіальний орган, що складається із заступників глав урядів держав-учасниць СНД і організує свою роботу відповідно до рішення Ради глав держав-учасниць СНД “Про Положення про Економічну раду Співдружності Незалежних Держав” від 25 січня 2000 р.

Рада міністрів закордонних справ Співдружності Незалежних Держав (СМИД СНГ, робоча мова СНД — російська) створена рішенням Ради глав держав Співдружності від 24 вересня 1993 р. для координації зовнішньополітичної діяльності. Для піднесення ролі РМЗС у загальній структурі Співдружності рішенням Ради глав держав від 2 квітня 1999 р. було прийнято нову редакцію Положення про РМЗС, де останню визначено як основний виконавчий орган, який забезпечує співробітництво у зовнішньополітичній діяльності держав-учасниць СНД з питань, що становлять взаємний інтерес, у період між засіданнями Ради глав держав, Ради глав урядів Співдружності і за їхнім дорученням приймає рішення.

Головою Ради міністрів закордонних справ деякий час був Міністр закордонних справ України А. Зленко, пізніше К. Грищенко. В усіх інших структурах СНД зазвичай головували представники Росії.

Між державами-учасницями СНД розвивається військове співробітництво, яким у межах СНД керує Рада міністрів оборони (РМО), утворена в лютому 1992 р. Молдова, Туркменистан та

Україна беруть участь у засіданнях як спостерігачі. Раду командувачів Прикордонних військ (СКПВ) утворено Рішенням Ради глав держав СНД від 6 липня 1992 р.

2 квітня 1999 р. Рада глав держав СНД прийняла рішення реорганізувати Виконавчий секретаріат СНД, апарат Міждержавного економічного комітету Економічної ради, робочі апарати деяких міждержавних і міжурядових галузевих органів (дев'ять) у єдиний постійно діючий виконавчий, адміністративний і координаційний орган — Виконавчий комітет СНД.

Міжпарламентську асамблею держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав (МПА) було утворено 27 березня 1992 р. на основі Алматинської угоди, підписаної главами парламентів Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Росії, Таджикистану та Узбекистану. Асамблея була заснована як консультативний інститут для обговорення питань і розгляду проектів документів. У 1993–1995 рр. членами Міжпарламентської асамблеї стали парламенти Азербайджанської Республіки, Грузії, Республіки Молдова. 1999 р. до Алматинської угоди приєдналася Україна. Одним із найважливіших завдань Міжпарламентської асамблеї є миротворча діяльність, яка передбачає миротворчі акції в “гарячих” точках країн Співдружності і розробку правових основ для послідовного здійснення цієї діяльності. У попередні роки Асамблея намагалася сприяти Раді глав держав-членів СНД, а також ООН і ОБСЄ у розв’язанні регіональних конфліктів, зміцненні миру в Нагірному Карабаху, Придністров’ї, Абхазії, а також у Таджикистані на зовнішніх кордонах Співдружності з Афганістаном. Рада МПА утворила комісії Міжпарламентської асамблеї з урегулювання конфліктів у зазначених регіонах СНД. Робота комісій принесла істотні результати, найважливішим з яких стало підписання у травні 1994 р. Бішкекського протоколу — єдиного політичного документа, що забезпечує припинення вогню в Нагірному Карабаху.

У жовтні 1999 і січні 2000 р. група депутатів парламентів — членів МПА працювала в районі Північного Кавказу Російської Федерації (Чечня, Інгушетія, Дагестан) з метою отримати інформацію про перебіг антитерористичної операції федеральних сил Росії в Чечні та про становище тимчасово переміщених осіб на території Інгушетії. Підсумки роботи депутатської групи доведено до відома депутатів Парламентської асамблеї Ради Європи

(ПАРЄ), Парламентської асамблеї Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ПА ОБСЄ) та Європарламенту. Одним з важливих напрямів діяльності МПА є встановлення і розвиток контактів з іншими міжнародними парламентськими організаціями, взаємини з якими будуються на договірній основі.

Міжпарламентська асамблея СНД, що проходила в Санкт-Петербурзі, 24 листопада 2001 р. затвердила Конвенцію “Про стандарти демократичних виборів, виборчих прав і свобод у державах СНД”. Уперше в міжнародному документі стандартизовано статус міжнародних спостерігачів. Конвенція передбачала також створення спеціального органу міждержавної виборчої ради, на який покладено завдання сприяння у підготовці і проведенні спостереження за виборами. Нагадаємо, що конвенція є міжнародно-правовим документом обов’язкового характеру (її підтримали всі учасники МПА, крім Туркменистану та Узбекистану, які не входять в Асамблею). У засіданнях МПА беруть участь також представники міжнародних організацій, таких як ОБСЄ, Північна Рада, ПАРЄ, Європейський банк реконструкції і розвитку та ін. У межах МПА проводяться і засідання Кавказької четвірки (РФ, Азербайджан, Вірменія, Грузія).

Прикметною ознакою розвитку СНД є увага до нього міжнародних організацій та іноземних держав, що помітно зростає за останні роки. Виконавчий комітет СНД, який є правонаступником Виконавчого секретаріату СНД і Міждержавного економічного комітету Економічної ради, продовжує курс на подальше зміцнення ділових контактів з міжнародними організаціями на розширення і поглиблення взаємовигідного співробітництва.

У грудні 1991 — січні 1992 рр. в Мінську і Москві на найвищому рівні підписано угоди і протоколи, що визначили принципи і характер нових взаємин між республіками і покликані координувати їхні зусилля в економічній сфері, оборонній галузі та військовому будівництві, в дослідженні космічного простору і захисті навколишнього середовища, у розв’язанні багатьох гуманітарних проблем. На засіданнях Ради глав держав і Ради глав урядів Співдружності, що відбулися протягом 1992 р., прийнято установчі документи СНД, які заклали правовий фундамент будівництва СНД. Найважливіший із документів — Статут Співдружності Незалежних Держав, прийнятий Радою глав держав Співдружності 22 січня 1993 р. в Мінську.

З метою формування і розвитку загального економічного простору і поглиблення всебічних і взаємовигідних економічних відносин 24 вересня 1993 р. глави дев'яťох держав співдружності підписали Договір про створення Економічної ради. Грузія і Туркменистан стали її повноправними членами в грудні 1993 р., а Україна приєдналася до Економічної ради як асоційований партнер 15 квітня 1994 р. На розвиток інтеграційного процесу Співдружності на найближчу перспективу було розроблено конкретні заходи з поглиблення співробітництва в шести основних сферах: економічній, військовій, з питань миротворчості, прикордонних питань, у гуманітарній і соціальній галузях, координації зовнішньополітичної діяльності. Україна не підписала Статут СНД, вбачаючи в ньому загрози для самостійного розвитку держави, а також положення, що суперечать законодавству України.

Договірно-правова база СНД. Діяльність Співдружності Незалежних Держав опосередковано характеризують кількісні дані прийнятих документів. Тільки за перші п'ять років (грудень 1991 — грудень 1995 рр.) відбулося 17 засідань Ради глав держав, під час яких було розглянуто близько 600 документів: з них 261 документ з економічних та соціальних питань, 155 — з військово-політичних, 178 — з організаційно-правових. Із зазначених документів Україна підписала 442, у тому числі більш як 60 із застереженнями. Не підписано 152 документи: 74 — військово-політичного характеру (створення сил та органів колективної безпеки, миротворчих формувань, з прикордонних проблем), 22 — економічного і соціального, 56 — організаційно-правового характеру.

Водночас спостерігався постійний рух цього об'єднання до наддержавної структури. Це виявилось у створенні системи колективної безпеки СНД (Договір про колективну безпеку — колишній Ташкентський договір про створення збройних сил СНД, створення відповідних військових керівних органів, прикордонних військ, намагання координувати зовнішньополітичну діяльність країн Співдружності тощо). Інтересам України така система не відповідає, оскільки участь у ній може призвести до відсторонення України від європейського процесу або втягування її у воєнні дії.

Україна розглядає СНД як міжнародний переговорний механізм і вважає функціонування його економічно доцільним. Вона не є учасницею Договору про колективну безпеку СНД від 15 травня 1992 р. і утримується від будь-яких спроб залучення її до військових союзів у межах СНД. Україна виступала проти надання Співдружності статусу суб'єкта міжнародного права. Доцільність обережного ставлення України до деяких кроків Російської Федерації в межах СНД підтвердив Указ президента Росії від 14 вересня 1995 р. про “Стратегічний курс Росії з державами-учасницями СНД”. Аналіз документа дає підстави зробити аргументовані висновки щодо завдань і цілей російської зовнішньої політики, ігнорування Росією у відносинах з країнами СНД норм міжнародного права, невиконання домовленостей у межах простору СНД. У документі йдеться про особливі інтереси Росії в СНД, про підпорядкованість інтересів країн інтересам Росії. Про намагання Росії перетворити СНД на колишній СРСР свідчать постанова Держдуми Росії про скасування постанови ВР РРФСР від 12 грудня 1991 р. “Про денонсацію Договору про утворення СРСР”, низка парламентських рішень Російської Федерації щодо нелегітимності утворення СНД та інші документи. З огляду на небезпеку для України реалізації названого документа вона залишила за собою право виходу з СНД, що передбачено застереженням Верховної Ради України від 20 грудня 1991 р.

Розширюється співпраця судових органів. Для забезпечення розгляду цивільних і кримінальних справ, виконання судових рішень, захисту прав і законних інтересів громадян, зокрема українських громадян за кордоном, а також прав юридичних осіб стає необхідним сприяння між судами та іншими установами юстиції однієї держави судам та іншим установам іншої держави, тобто міжнародна правова допомога. Значення проблеми зросло через необхідність захисту прав українських громадян на території колишнього Союзу РСР, забезпечення боротьби зі злочинністю, що виходить за межі однієї держави, а також у зв'язку з поглибленням співпраці України зі світовим співтовариством.

У межах СНД в галузі правової допомоги країни-учасниці уклали Конвенцію про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 р.

Такі конвенції покладені в основу відносин у юридичній сфері між країнами Євросоюзу.

Одним із напрямів діяльності країн СНД є розробка проектів та укладення договорів з іноземними державами про правову допомогу. Розпорядженням Президента України *“Про підготовку проектів міжнародних договорів, про правові відносини та правову допомогу”* від 4 січня 1995 р. на Міністерство юстиції України покладено підготовку та укладення міжнародних договорів. Після 1991 р. Україна уклала договори про правову допомогу з Естонією, Латвією, Грузією, Монголією, Узбекистаном, США, Республікою Кіпр, Молдовою, Польщею, Литвою, Азербайджаном, Російською Федерацією, Білоруссю, Киргизією, Туркменистаном. Типовий договір про правову допомогу має відповідати загальновізнаним принципам і нормам міжнародного права і стандартам ООН, забезпечувати захист прав громадян, відповідати принципам і нормам українського законодавства, у тому числі Закону України *“Про міжнародні договори України”* від 22 грудня 1993 р. та ін. Останнім часом між Україною та деякими державами СНД укладено міждержавні угоди про взаємне визнання прав та регулювання відносин власності на території одна одної.

У політиці України особлива увага приділяється співробітництву з країнами СНД. Її державні інтереси у цьому просторі зумовлені необхідністю забезпечити правову базу торговельно-економічних зв'язків з учасниками СНД, доступ до ресурсів та ринків збуту, дбати про права українців за межами України (в країнах СНД проживає 6,7 млн українців). У перші роки своєї незалежності Україна встановила дипломатичні відносини з усіма країнами Співдружності. До 1996 р. в усіх країнах відкрито українські дипломатичні та торговельні представництва.

Кризові протистояння на просторах СНД (Придністров'я, Нагірній Карабах, ситуація навколо Абхазії і Південної Осетії та ін.) не вгасають. Майже в усіх “гарячих” точках СНД як миротворці перебували представники України. Конфліктні ситуації спричинюють негативні наслідки, що впливають на ситуацію в СНД загалом.

Серед країн СНД, зокрема азіатського простору, були наміри розгорнути інтеграцію у своєму регіоні. Так, Казахстан, Киргизстан, Узбекистан на саміті 1997 р. (Чолпан-Ата) дійшли виснов-

ку про непотрібність дублювати одне одного, розвивати паралельні виробництва (країни створили Центральноазиатське економічне співтовариство). Внаслідок прийнятих рішень Киргизстан мав забезпечувати країни-учасниці електроенергією, Казахстан — нафтою й нафтопродуктами, Узбекистан — природним газом. Тісна економічна співпраця між цими країнами мала сприяти врегулюванню проблеми оплати питної води, що постачається в усі азіатські країни СНД.

Однією з проблем, через яку низка угод і рішень в межах СНД не працює, є неузгодженість законодавств країн Співдружності та відсутність парламентської підтримки. Для врегулювання цієї проблеми законодавчі органи Співдружності запропонували прийняти 59 модельних законів, які охоплюють усі основні сфери суспільного життя і покликані створити єдині умови для всіх країн-учасниць. До цього потрібно віднайти більш гнучкі шляхи розв'язання проблем пошуку певних компромісів і поступок (наприклад Придністров'я і Молдова 1996 р. підписали Меморандум про основи нормалізації відносин, що дало змогу поновити переговорний процес).

Практично всі країни-учасниці критикують СНД, але лише Грузія заявила про вихід із цього формування. Триває інтенсивний пошук нових форм, покликаних сприяти взаєморозумінню в межах Співдружності. З політичної точки зору всі країни прагнуть вижити, віднайти себе і своє місце в СНД і в світі. В економічному плані чинник сусідства істотно впливає на стратегію їхнього господарського розвитку. Сама структура СНД та її діяльність нагадує “клуб президентів”, які надають підтримку один одному під час виборів та у розв'язанні проблем, що періодично з'являються у державах. Недієздатність СНД свідчить про те, що це угруповання поступово перетворюється на формальну організацію.

2. Проекти в межах СНД

У межах Співдружності Незалежних Держав виокремилися два ядра інтеграційних об'єднань — проросійське і проукраїнське. До першого тяжіють Євразійська економічна співдружність (ЄврАзЕС), яка бере початок з Митного союзу країн СНД (Росії,

Казахстану, Білорусі, Таджикистану і Киргизстану), ЄЄП, ОДКБ і ШОС; до другого — ГУ(У)АМ (Грузія, Україна, Азербайджан і Молдова, а пізніше й Узбекистан, який вийшов з об'єднання в березні 2006 р.), частково ОЧЕС.

На порядку денному розвитку системоутворювальних інституцій у межах СНД, особливо у зв'язку з посиленням домінування Росії на пострадянському просторі, постало питання про розбудову *Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС)* та надання йому інституціонального характеру. Першим кроком до формування цього економічного об'єднання стало підписання в 1995 р. Угоди про Митний союз між Росією і Білоруссю, до якого потім приєдналися Казахстан, Киргизія і Таджикистан. Важливим етапом розвитку співробітництва між цими країнами стало укладення ними в 1996 р. Договору про поглиблення інтеграції в економічній і гуманітарній сферах, в якому ставилася мета — у перспективі створити “співтовариства інтегрованих держав” шляхом “поетапного поглиблення інтеграції в економіці, науці, освіті, культурі, соціальній сфері при дотриманні суверенітету сторін”. Передбачалося також узгодження зовнішньополітичного курсу і спільного захисту кордонів.

26 лютого 1999 р. Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія і Таджикистан підписали Договір про Митний союз і Єдиний економічний простір, в якому без конкретизації термінів визначили такі етапи інтеграції:

- перший етап — забезпечити реалізацію в повному обсязі режиму вільної торгівлі, зокрема незастосування тарифних і кількісних обмежень у взаємній торгівлі, введення єдиної системи стягування непрямих податків, усунення адміністративних, фіскальних та інших перешкод, що утруднюють вільне пересування товарів;
- другий етап — створити митний союз, що припускає єдину митну територію, загальний митний тариф, скасування митного контролю на внутрішніх межах, уніфікацію механізмів регулювання економіки і торгівлі;
- третій етап — сформувати єдиний економічний простір, що передбачає проведення загальної економічної політики і формування загального ринку послуг, праці і капіталу, уніфікацію національного законодавства, проведення погодженої соціальної і науково-технологічної політики.

31 травня 2001 р. в Мінську керівники Білорусі, Казахстану, Киргизії, Росії і Таджикистану оголосили про початок практичної діяльності нової міжнародної організації — Євразійського економічного співтовариства. Створення ЄвразЕС стало логічним завершенням процесу організаційно-правового оформлення об'єднання п'ятьох країн Співдружності Незалежних Держав, що обрали шлях глибокої і динамічної інтеграції, насамперед в економічній сфері.

У процесі становлення ЄвразЕС виявились його лідери, своєрідний центр — з Росії і Казахстану, навколо якого об'єднуються інші країни. Це зумовлено як економічними, так і політичними причинами. Слід зауважити, що на частку Росії в Казахстані припадає більш як 95 % обсягу його товарообігу з країнами ЄвразЕС. У структурі експорту й імпорту превалюють товари сировинного призначення: мінеральне паливо, неблагородні метали, зерно. Серед причин, які викликали активізацію Росії в напрямі розбудови нового міждержавного утворення, можна виокремити стратегічні наміри Росії щодо посилення своїх позицій на пострадянському просторі для успішного конкурування на міжнародних ринках, передусім із виробниками з третіх країн, що не входять до ЄвразЕС. Йдеться насамперед про конкуренцію з транснаціональними компаніями, що виявляють серйозний інтерес до регіону.

ЄвразЕС поступово набуває рис конституційного утворення на зразок Євросоюзу, на досвід якого спирається. У перспективі ЄвразЕС має шанси перетворитися на субрегіональну наддержавну міжнародну організацію, про що свідчить розробка правового механізму його функціонування, зокрема Договору про основи законодавства ЄвразЕС та Положення про правові акти МПА ЄвразЕС. Проаналізувавши ситуацію, що склалася навколо нових підходів країн ЄвразЕС до розбудови співдружності, можна передбачити, що хоча Росія й надалі посідатиме провідне місце в діяльності ЄвразЕС, то в майбутньому, з посиленням економічного і політичного впливу Казахстану, інтереси російської і казахської сторін можуть перетнутися в боротьбі за лідерство в цьому об'єднанні.

На саміті 21 вересня 2004 р. (Москва) засновники співдружності ліквідували торговельні перешкоди у взаємній торгівлі. На всіх учасників ЄвразЕС було поширено російську систему лі-

цензування імпорту та експорту товарів, що фактично є першим кроком до об'єднання учасників ЄврАзЕС та ЄЄП.

З метою оптимізації та інтенсифікації економічної співпраці, як заявили керівники України, Росії, Казахстану і Білорусі, постала необхідність утворення *Єдиного економічного простору*, першою сходинкою якого передбачається вільна економічна зона. Для реалізації проекту подальшої розбудови ЄЄП було створено Групу високого рівня (ГВР), що складається з віцепрем'єрів урядів країн-учасниць, міністрів ключових міністерств та їхніх заступників. 25 липня 2003 р. у Москві учасники чергового засідання Групи високого рівня з формування Єдиного економічного простору обговорили перебіг виконання інтеграційної карти, яка, зокрема, передбачає необхідність укладення між державами угод і договорів. Обговорювалося питання про пункти контролю за макроекономічними та інституціональними показниками в країнах, що формують Єдиний економічний простір. Робота зі створення ЄЄП перебуває під постійним контролем російської сторони.

Основною метою майбутньої інтеграції в межах ЄЄП, як передбачалося, мало стати досягнення Росією, Білоруссю, Україною і Казахстаном так званих чотирьох свобод (за прикладом Європейського Союзу): вільного переміщення товарів, вільного переміщення капіталів, вільного переміщення трудових ресурсів і послуг, проведення уніфікації ставок митного тарифу.

На переконання російських керівників, кінцевим етапом економічного співробітництва буде введення на території ЄЄП єдиної валюти — російського рубля, що означатиме остаточне залучення України до простору стратегічного впливу Російської Федерації. У вересні 2004 р. в казахській столиці Астані було проведено саміт країн СНД, на якому розглядалися питання Єдиного економічного простору. Глави держав прийняли два документи: “Рішення” і “Заяву”, в яких ішлося про майбутнє країн-учасниць нового утворення. Інерційні тенденції давалися взнаки, але Росія інтенсивно просувала проект до його кінцевої мети. Перший крок до створення ЄЄП було зроблено 20 квітня 2004 р., коли український парламент остаточно ратифікував угоду про створення ЄЄП у пакеті з іншими стратегічними угодами з Росією (в тому числі про встановлення сухопутного кордону).

Особливо помітно в Україні виявляють себе такі великі російські корпорації: “Русал” володіє Миколаївським глиноземним заводом, АвтоВАЗ контролює Запорізький алюмінієвий комбінат і Луцький автозавод. У Казахстані російський капітал представлено “Газпромом”, “Роснафтою”, РАТ ЄЕС Росії та іншими компаніями. Казахстан заінтересований у щільній інтеграції з огляду на міцний взаємозв’язок з ринком Співдружності: 70 % експортованих казахських товарів потрапляє до країн СНД. Для України є вигідним безмитний режим з учасниками ЄЄП, особливо з Росією. На сьогоднішній день Росія обмежує постачання українських труб, арматури, оцинкованого прокату, крохмалю й цукру, а Україна квотує імпорт російських автомобілів, цементу, добрих тощо. Відомо, що 80 % товарів і послуг, які вивозять з України, можна безстроково збувати тільки на ринку СНД. Білорусь досить тісно співпрацює з Росією, але неринкова економіка республіки, безперечно, створюватиме перешкоди для успішної реалізації проекту ЄЄП.

Очевидно, що теоретично створений ЄЄП має бути вигідним для всіх чотирьох держав за умов паритетності їх участі в цьому формуванні. Це зумовлено тим, що найближчим часом членам ЄЄП доведеться зазнати багатьох незручностей, зокрема протистояння російському капіталу, дешевим конкурентоспроможним товарам російського виробництва, неврегульованості позицій національних природних монополій, перспективу введення російського рубля як єдиної валюти, а також необхідності внесення значних поправок до законодавства країн-учасниць ЄЄП. За таких умов особливо важливо для кожної країни зберегти національне виробництво. Адже відомо, що агресивний великий капітал часто просто купує конкурента з метою його усунення.

Заінтересованість російської сторони в залученні України до ЄЄП опосередковано підтверджена керівництвом Росії, яке перед ратифікацією угоди зі створення ЄЄП висловило готовність зробити певні поступки у зниженні ціни на нафту для України і наближенні її до рівня внутрішніх російських цін.

Цілком можливо, що наступним кроком учасників ЄЄП може стати об’єднання проєктів у межах ЄврАзЕС із зоною вільної торгівлі ЄЄП. Використовуючи сприятливу політичну кон’юнктуру, Україна має можливість вирішити питання реалізації вигідного для себе сценарію формування вільної економічної

зони в межах проекту. Одним із конкретних здобутків ЄЕП стала консенсусна домовленість про створення транснаціональної ракетно-космічної корпорації. Україна запропонувала ввести до складу корпорації Дніпропетровське конструкторське бюро “Південне” ім. М. К. Янгеля і ПО “Південмаш”; Казахстан — надати космодром Байконур, а Білорусь — свої можливості в галузі оптики. Росія запросила українських спеціалістів спільно працювати над створенням модифікованого лабораторного модуля для Міжнародної космічної станції на базі блоку ФГБ-2 (Центр ім. М. В. Хруничева), а також до розробки багаторазового пілотованого космічного корабля “Кліппер” — проекту ракетно-космічної корпорації “Енергія” ім. С. П. Корольова. Хоча переговори були складними (конкуренція між сторонами щодо використання ракет-носіїв, вибору ракетно-космічних комплексів, розрахунків за використання космодрому Байконур тощо), проте названа корпорація — реальне завдання, реалізація якого може вивести провідні країни СНД на світовий космічний ринок.

24 січня 2005 р. під час перебування в Москві Президент України В. Ющенко заявив про те, що Україна не відмовляється від ЄЕП, але у просуванні будь-яких проектів керуватиметься національними інтересами. Принципи ЄЕП не повинні блокувати шлях Україні до опанування інших ринків. Українська сторона погодила пакет із 20 різних угод ЄЕП, а саме: зі спрощення пересування, уніфікації певних норм щодо економічного співробітництва з членами ЄЕП тощо. Досягнуто також домовленостей про ліквідацію вилучень з двосторонньої торгівлі України і Росії, що реалізовуватиметься 2009 р. Таким чином, Україна обирає один варіант співробітництва з ЄЕП — створення зони вільної торгівлі, що не перешкоджатиме рухові України в Європейський Союз. Щодо участі в ЄЕП Президент України доручив різним відомствам проаналізувати базовий пакет з 93 проектів міжнародно-правових документів з питань його формування та їх відповідності Конституції України, нормам і принципам СОТ, вимогам, що впливають з інтеграції України до Європейського Союзу.

Для України є важливим виробити критерії своєї участі в проектах СНД, отримати гарантії рівних умов співпраці, прийнятних для всіх учасників співтовариства, намагатися змінити

на свою користь деякі чинні норми в межах співтовариства (такі як право вето, право головуючого тощо). На державному рівні фахівці групи експертів міжнародного права, досвідчені юристи, економісти, враховуючи сучасний стан української економіки, мають розробити чітку аргументацію, яка дала б Україні обґрунтовані висновки щодо можливих наслідків її участі в проєктах СНД.

Організація Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Ташкентський договір було підписано у Ташкенті 15 травня 1992 р. Вірменією, Казахстаном, Киргизією, Росією, Таджикистаном та Узбекистаном. Пізніше до Договору приєдналися Азербайджан (24 вересня 1993 р.), Грузія (9 грудня 1993 р.), Білорусь (31 грудня 1993 р.). Молдова, Туркменистан та Україна не брали участі в Договорі. Договір набув чинності 20 квітня 1994 р., зареєстрований у Секретаріаті ООН 1 листопада 1995 р. У статутних документах записано, що Договір має відкритий характер, не спрямований на створення військового блоку. Агресія проти одного з учасників Договору розцінюється як агресія проти всіх учасників: у такому разі всі учасники надають жертві військову допомогу. Це положення фактично збігається з положенням Північноатлантичного Договору НАТО. Координація і забезпечення Договору покладена на Раду колективної безпеки. Наголосимо, що РФ і НАТО розширили співпрацю, створивши структуру Рада Росія — НАТО на заміну формату “19+1”, а також домовилися про співробітництво в регіоні СНД. 2 квітня 1999 р. учасники Ташкентського договору продовжили термін його дії на п’ять років і ухвалили положення про подальшу автоматичну його пролонгацію на такий само термін.

За час дії Договору прийнято Концепцію колективної безпеки (ККБ), Декларацію країн-учасниць Договору про колективну безпеку, Основні напрями поглиблення військового співробітництва, Меморандум про підвищення ефективності Договору та його адаптації до сучасної геополітичної ситуації, Угоду “Про статус формування сил і заходів системи колективної безпеки”, відповідно до якої учасники Договору можуть направити на територію інших учасників ДКБ на їхнє прохання свої військові формування, та ін. Азербайджан, Грузія і Узбекистан не погодилися з такими рішеннями і вийшли з ДКБ.

Механізм Договору було введено в дію у 1996 р. і в 1998–2000 рр. шляхом надання необхідної політичної і військово-технічної допомоги, насамперед Киргизії і Таджикистану. 14 травня 2002 р. ДКБ було перетворено на Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ). Таким чином у результаті змін параметрів ДКБ РФ і НАТО (США) перебрали на себе на паритетних засадах відповідальність за безпеку в цьому регіоні, в тому числі і в боротьбі з тероризмом.

Активно розвиваються процеси, покликані посилити військову співпрацю на азіатському просторі. Набуває конкретних рис інституалізація *Шанхайської організації співробітництва (ШОС)*. Главами дипломатичних та оборонних відомств Росії, Китаю, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану 26 квітня 2003 р. у Шанхаї укладено хартію ШОС, яка має бути статутом створеної організації. Крім Хартії було підписано два десятки інших документів ШОС. Країни-учасниці планують поза військовою розвивати й економічну співпрацю. З огляду на великий інтерес до ШОС, що виявляють такі держави Азії, як Індія, Іран, Пакистан, розглядається питання розширення організації. У межах ШОС ведеться робота на рівні керівників прикордонних відомств, міністрів культури та ін.

Міністри оборони держав-учасниць Шанхайської організації співробітництва заявили про намагання відкрити антитерористичний фронт від Атлантики до Тихого океану для боротьби з міжнародним тероризмом. Створення такого фронту і розвиток співробітництва посилить позиції Російської Федерації в азіатському регіоні, в тому числі й щодо видобутку та транспортування енергоносіїв, і водночас послабить позиції США та НАТО.

Договір про колективну безпеку та Шанхайська організація співробітництва внаслідок підписаних на самітах країн-учасниць (відповідно 14 травня та 7 червня 2002 р.) угод мають набути нового формату. До 1 листопада 2002 р. обидві організації завершили підготовку до ратифікації та впровадження досягнутих угод.

Угода про Регіональну антитерористичну структуру (РАТС), яка мала стати першим постійно діючим органом у межах Шанхайської організації співробітництва, була підписана під час саміту ШОС 7 червня 2002 р. у Санкт-Петербурзі. Таким чином виникла паралель між ШОС і Договором про колективну безпеку

ку (РФ, Казахстан, Киргизія, Таджикистан, Вірменія, Білорусь), оскільки Киргизія висловила готовність розмістити на своїй території штаби антитерористичних структур обох організацій. Це в перспективі має означати активне співробітництво двох організацій у боротьбі з тероризмом, екстремізмом та сепаратизмом з намаганням поступово перебрати на себе функції, які тепер виконують у регіоні військові формування НАТО. Зважаючи на те, що учасники ОДКБ і ШОС взяли на себе спільну відповідальність за мир і стабільність в азіатському регіоні СНД (2005 р.), а також на те, що Росія і Китай поглибили стратегічне партнерство і розширили співпрацю (Декларація про стратегічне партнерство і Угода про співробітництво 2005 р.), можна передбачити, що взаємодія ОДКБ і ШОС у майбутньому поглиблюватиметься. Проте в разі суперечностей між РФ та КНР може виникнути ситуація, коли ці дві структури дублюватимуть або навіть заважатимуть одна одній.

“Кавказька четвірка”. Перша загальнокавказька зустріч президентів Азербайджану, Вірменії, Грузії і Росії за участі керівників республік, країв і областей Північного Кавказу відбулася з ініціативи російської сторони 3 червня 1996 р. в Кисловодську. Учасники підписали Декларацію “За міжнародну угоду, мир, економічне і культурне співробітництво на Кавказі”. На зустрічі 25 січня 2000 р. (Москва) Г. Алієв, Р. Кочарян, Е. Шеварднадзе і В. Путін розглянули актуальні проблеми забезпечення безпеки і стабільності на Кавказі. У Бакинській декларації від 9–10 січня 2001 р. В. Путін і Г. Алієв наголосили на важливості контактів на найвищому рівні між кавказькими країнами, а в Підсумковій декларації (Мінськ) 31 травня 2002 р. чергового саміту “кавказької четвірки” лідери держав, висловивши тривогу у зв’язку з поширенням на Кавказі тероризму та екстремізму, підтвердили необхідність об’єднати зусилля для протистояння цій небезпеці. З листопада 2001 р. питання стабільності на Кавказі перебуває у полі зору керівників парламентів “четвірки”.

Виразних контурів регіональне співробітництво кавказьких країн у 2004–2006 рр. набуло в таких сферах, як охорона здоров’я, освіта, культура, захист навколишнього середовища і запобігання природним і техногенним катастрофам. У межах Меморандуму про взаєморозуміння між міністерствами внут-

рішних справ Азербайджану, Вірменії, Грузії і Росії у боротьбі з тероризмом та іншими виявами екстремізму активно співробітничать міністерства внутрішніх справ чотирьох країн.

3. Українські ініціативи: ГУАМ

Українська держава заінтересована у всебічному розвитку багатостороннього економічного співробітництва з різними регіональними структурами пострадянського простору передусім із тими, які не суперечать стратегічній меті розвитку держави — європейській інтеграції. Серед таких вирізняється ГУАМ, що поєднує держави зі схожими політичними та економічними зовнішніми орієнтаціями — Україну, Грузію, Азербайджан, Молдову та донедавна Узбекистан. Зміцненню об'єднання сприяє географічне положення країн, з яких Україна і Азербайджан становлять принципово важливі геополітичні центри, поліпшення економічних і політичних відносин, особливого партнерства й широкого співробітництва на регіональному рівні та у розв'язанні міжнародних проблем. Головний пріоритет зовнішньої політики групи держав, що утворили ГУАМ, полягає в поглибленні співробітництва із західними країнами.

Україна приділяє значну увагу діяльності ГУАМ, оскільки тут має власну сферу інтересів, пов'язану з транспортуванням енергоносіїв і розбудовою Транскавказького транспортного коридору; підтриманням безпеки, розширенням ринків збуту своєї продукції та диверсифікацією шляхів доставки товарів критичного імпорту. Україна як найпотужніший учасник організації може претендувати на місце регіонального лідера.

Ідея створення організації була запропонована на міжнародній конференції, що відбулася під керівництвом ЄС за участі колишніх республік СРСР 1993 р. (Брюссель). Учасники домовилися забезпечити виконання програми ЄС, спрямованої на розвиток транспортного коридору із Західної Європи через Чорне море, Кавказ, Каспійське море в Центральну Азію, і яка становила собою частину більш масштабного проекту відродження Великого шовкового шляху. У 1996 р. була підписана тристороння азербайджансько-грузинсько-українська угода щодо створення Транскавказького транспортного коридору. На саміті у

Страсбурзі (Франція) 10 жовтня 1997 р. президенти чотирьох держав (включаючи і Молдову) підписали угоду про створення ГУАМ, в основу якої було закладено ідею співпраці в політичній, військовій та економічній сферах. У спільному комюніке наголошувалося на необхідності розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності та безпеки в Європі на основі принципів поваги суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів держав, демократії, верховенства закону і поваги прав людини.

Країни об'єднання до спільних завдань додали участь у миротворчих процесах на території учасниць конфліктів, у тому числі розв'язанні проблеми збройного сепаратизму; активну співпрацю з НАТО разом із програмою “Партнерство заради миру”; створення спільного батальйону з підрозділів збройних сил країн ГУАМ. Таким чином, ГУАМ набуло рис міжнародної організації, яка відіграє інтегративну роль у розвитку Каспійсько-Чорноморського регіону. 16 вересня 1998 р. керівники прикордонних служб підписали протокол про співробітництво у сфері охорони кордонів (у тому числі боротьба з тероризмом і незаконним обігом наркотиків), а 1999 р. у Грузії провели спільні військові навчання із “захисту” нафтового трубопроводу Баку—Супса. Головний напрям співробітництва країни ГУАМ закріпили у спільній декларації в січні 1999 р. (Вашингтон).

24 квітня 1999 р. під час ювілейного вашингтонського саміту держав-учасниць і держав-партнерів НАТО до ГУАМ приєднався Узбекистан. Цій події передувало укладення 19 лютого 1998 р. Договору про дружбу і співробітництво між Україною та Узбекистаном, а також вихід останнього з Договору про колективну безпеку — Ташкентський договір СНД. За підсумками зустрічі представників країн СНД було ухвалено Вашингтонську заяву, в якій визначаються завдання в галузі безпеки, обґрунтовується необхідність розвитку транспортного коридору, проведення регулярних консультацій. Отже, тривалий час лідери держав-учасниць не могли визначитися з пріоритетністю основних завдань об'єднання: або економічне співробітництво (позиція Узбекистану й Молдови), або розвиток нафтотранспортного коридору (позиція України), або створення систем регіональної безпеки (позиція Грузії).

Після приєднання Узбекистану, ГУАМ набув абrevіатури ГУУАМ. Водночас Узбекистан зайняв вичікувальну позицію, пояснюючи свої сумніви неготовністю до висунутих перед учасниками ГУУАМ завдань та низькою активністю цього формування.

Стамбульський саміт ОБСЄ (1999 р.) сприяв унесенню до міжнародних договорів де-факто зафіксованого рішення про виведення російських військ із територій країн ГУАМ, що можна було б розглядати як обнадійливий крок до спадання напруження в територіальних конфліктах. До того ж на саміті було прийнято рішення про реалізацію транскаспійського газопроводу і транспортування каспійської нафти за маршрутом Баку—Джейхан. У разі реалізації такого проекту дещо применшувалося значення європейської програми створення транспортних і енергетичних коридорів “Середня Азія—Кавказ—Європа”, оскільки ця схема перетворювалась на нову трійку “Середня Азія—Туреччина—Європа”. У результаті певного дистанціювання, що виникло між партнерами через зміщення акцентів нафтопроводів і визначення каспійських запасів нафти, так і не вдалося подолати.

Восени 2000 р. під час саміту “Тисячоліття” (Нью-Йорк) Україна ініціювала процес перетворення ГУАМ на регіональну міжнародну організацію з чітко визначеними цілями та функціями. Це рішення було закріплено в Меморандумі і протоколі про розвиток вільної торгівлі в регіоні, де йшлося також про забезпечення вільного просування капіталів, товарів і людей, спільну участь в реалізації проектів ТРАСЕКА і транспортного коридору Європа—Кавказ—Азія. Безумовним пріоритетом активності ГУАМ визнано ефективне функціонування транспортного коридору Європа—Кавказ—Азія та розвиток його інфраструктури. Основним призначенням ГУАМ на цьому етапі було зміцнення субрегіональної та регіональної стабільності країн, а не виконання військово-союзницьких обов’язків чи забезпечення дотримання принципу колективної безпеки та оборони.

Певні труднощі щодо узгодження дій учасниць об’єднання виникли в результаті реалізації південного маршруту транспортування каспійської нафти в обхід української території. Підписання угоди про будівництво трубопроводу Баку—Джейхан зменшило не досить високі шанси України на реалізацію влас-

ного проекту Одеса—Броди. Нагадаємо, що Україна розпочала будівництво нафтопроводу і нафтового терміналу, не підписавши рамкових міжнародних угод з країнами — власниками нафти. Паралельно російська дипломатія розпочала масовану боротьбу за нейтралізацію геоекономічних планів ГУАМ, активізувавши в 1998–1999 рр. південний вектор енергопроектів, в яких були заінтересовані провідні енергетичні компанії. За сприяння спеціалізованої установи ООН ЮНІДО Росія та Іран розпочали розробку проекту створення транспортного коридору Північ—Південь (Гельсінкі—Москва—Тегеран—Ер-Ріад) під назвою НОСТРАК, який може розглядатися як доповнення до європейського проекту ТРАСЕКА. Отже, перспективи ГУАМ виявилися залежними від спроможності Росії реалізувати свої альтернативні трубопровідні проекти: “Голубий потік”, “Ямал—Європа”, “Північний маршрут” та Казахський транспортний коридор (Тенгізьке нафтове родовище в Казахстані — Новоросійський порт).

Практика співпраці країн ГУАМ довела ефективність механізму багатосторонніх консультацій, покладеного в основу організаційної структури об’єднання. Етапною подією у становленні нового регіонального об’єднання виявився червневий саміт 2001 р. (Ялта), який визначив кінцеву мету — оформлення об’єднання в міжнародну організацію. За результатами саміту країни уклали Ялтинську хартію, Конвенцію учасниць ГУАМ про взаємне надання допомоги з консульських питань; обговорили можливість укладення Угоди про створення зони вільної торгівлі, в рамках якої — питання, пов’язані з розвитком, функціонуванням і забезпеченням безпеки інфраструктури транспортних комунікацій, що проходять територією ГУАМ (у тому числі ТРАСЕКА). Було домовлено про введення інституту голокування.

Перспективами ГУАМ зацікавилися й інші країни — Словаччина, Болгарія, Румунія, які могли б узяти участь у його роботі як спостерігачі. Особливої ваги країнам ГУАМ надають США, вбачаючи в організації протидію російським інтересам у регіоні. Американський конгрес частково фінансує організацію: у зв’язку з десятиліттям СНД надав учасникам об’єднання “на боротьбу з тероризмом” 50 млн дол. Після трагічних подій у США 21 вересня 2001 р. забезпечення безпеки та охорони трубопро-

водів від Каспію до чорноморських портів Грузії стало ще актуальнішим. ГУАМ міг би відігравати роль форпосту для боротьби з тероризмом на Великому шовковому шляху і транспортного коридору ТРАСЕКА. На цю організацію можна б було покласти відповідальність за безпеку в регіоні на межі Заходу і Сходу, зокрема за безпеку трубопроводів, що стосується інтересів усього світового співтовариства.

13 червня 2002 р. МЗС Узбекистану “з огляду на нераціональність свого подальшого перебування” заявило про вихід країни з об’єднання. Свою відмову від участі в ГУАМ Ташкент пояснив відсутністю прогресу в діяльності організації. На демарш узбецької сторони блискавично відреагувало російське зовнішньополітичне відомство, нагадавши Ташкенту про можливе повернення в Договір про колективну безпеку. Партнери Узбекистану виважено поставилися до рішення про призупинення діяльності: на переконання української сторони, ГУАМ і надалі виконуватиме своє призначення, забезпечуючи транспортні коридори тощо.

Важливою віхою у поєднанні зусиль країн ГУАМ виявився ялтинський саміт (19–20 липня 2002 р.), представлений главами держав об’єднання. Президенти підписали Декларацію про загальні зусилля щодо забезпечення стабільності і безпеки в регіоні, Положення про Раду міністрів закордонних справ, Рішення про статус спостерігача діяльності ГУАМ і Заключне комюніке саміту. Крім того, розглядалися такі документи, як Угода про створення зони вільної торгівлі, Тимчасове положення про інформаційний офіс ГУАМ, Угода про співробітництво у сфері боротьби з тероризмом, організованою злочинністю й іншими небезпечними видами злочинів, Протокол про співробітництво в галузі культури на 2002–2005 рр. і Угода про створення Ділової ради ГУАМ.

Коментуючи підписання документа про створення зони вільної торгівлі, Президент України наголосив, що іншого шляху для розвитку ГУАМ немає.

Координатор державного департаменту США з питань допомоги країнам Європи і Азії заявив, що США готові підтримати проекти ГУАМ, зокрема з облаштування кордонів і митниць. Водночас США (як і у випадку з нафтопроводом Баку—Джейран) зацікавлені в наявності кількох нафтопроводів у цьому

регіоні. Конкретні форми співпраці було обговорено під час двосторонніх зустрічей глави українського зовнішньополітичного відомства з Генеральним секретарем ОБСЄ, Генеральним секретарем ОЧЕС і спеціальним представником Ісламської Республіки Іран.

Дисонансом на саміті виявилася позиція посла Росії, на думку якого майбутня діяльність ГУАМ поза Росією є неможливою і об'єднанню не вдасться реалізувати енергетичні проекти. Росія вбачає в діяльності ГУАМ загрозу своїм національним інтересам і розглядає одним із засобів експансії НАТО разом зі США в Каспійсько-Чорноморському регіоні. До того ж реалізація планів країн ГУАМ, на переконання росіян, зашкодить миротворчій ролі РФ на пострадянському просторі.

Слід зауважити, що позитивним моментом є консолідація зусиль країн ГУАМ, яка створила передумови для реалізації власних національних інтересів, а також сприяла розвитку рівноправних відносин з іншими країнами СНД. Генеральний секретар ООН високо оцінив діяльність об'єднання, підтвердив готовність ООН до подальшого поглиблення взаємодії з ГУАМ у дусі партнерства.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що активізація співробітництва країн ГУАМ може сприяти розв'язанню проблем, пов'язаних з паливно-енергетичним і транспортним комплексом та суміжними виробництвами держав-учасниць (за маршрутом Баку—Супса—Одеса—Броди—Адамова Застава—Гданськ—Плоцьк). Значні резерви поглиблення економічної співпраці й розвитку інтеграційних процесів криються в окремих секторах промислового виробництва, формуванні транспортних комунікацій, реалізації науково-технічного потенціалу, освоєнні рекреаційних ресурсів, активізації міжнародного туризму тощо. Є певні перспективи щодо реалізації проектів ГУАМ в інституціональних можливостях Організації чорноморського економічного співробітництва, в межах якої створено Фонд розвитку проектів, оскільки Україна, Грузія, Азербайджан і Молдова є членами ОЧЕС.

Водночас реалії сьогодення свідчать, що від співробітництва у складі ГУАМ Україна не має економічної вигоди. Учасники об'єднання в основному є слабкими економічними партнерами. Економіка цих держав цілком залежить від допомоги ззовні.

Жодна з країн не має впливу в міжнародних фінансових структурах. До того ж Україна не може розраховувати на інвестиції з країн ГУАМ. Товарообіг між ними становить близько 2 % від їхнього зовнішньоторговельного обороту, тоді як Росія є основним торговельним партнером цих країн.

Усі держави ГУАМ є боржниками Російської Федерації. Так, на 1 серпня 2000 р. офіційний державний борг Україні перед Росією становив 1,974 млрд дол., або 18,8 % загального обсягу зовнішньої заборгованості України (близько 10 млрд дол. на 1 листопада 2000 р.). Грузинська заборгованість перед Росією становила за електроенергію — 46,4 млн дол. і природний газ — 83 млн дол. Тому, ймовірно, що заяву про утворення зони вільної торгівлі на сьогоднішній день слід розглядати скоріше як гіпотетичне явище, ніж об'єктивне. Значні труднощі на шляху взаємодії держав ГУАМ полягають не тільки в економічній неспроможності партнерів, а й у геостратегічній перспективі. З виходом Узбекистану об'єднання стало суто європейським, а вимоги Молдови (стосовно зміни вже запланованого маршруту трубопроводу Одеса—Броди) сіють сумніви щодо її подальшої участі в ГУАМ, що також не на користь об'єднанню.

У просторі ГУАМ простежуються негативні тенденції, що гальмують його економічний розвиток. Майже кожна країна стикається з внутрішніми конфліктними ситуаціями (Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я та ін.). Країни-учасниці ГУАМ мають проблеми з Росією у військовій сфері: в Україні базується Чорноморський флот РФ, у Молдові — залишки 14-ї російської армії, у Грузії залишаються російські військові бази, Азербайджан стривожений посиленням військової присутності Росії у Вірменії тощо. Регіон перебуває в оточенні нових і колишніх ядерних держав. У цьому просторі утворився своєрідний вакуум безпеки, для подолання якого потрібні спільні зусилля країн регіону за підтримки всіх зацікавлених держав і структур міжнародної безпеки.

Учасники об'єднання провідну роль відводять Україні і покладають на неї певні надії, як стабілізатора і гаранта стабільності в конфліктних регіонах СНД. Україні потрібно поліпшити своє політичне та економічне становище, сприяти інтеграції країн ГУАМ у світову спільноту, посилити власний регіональний вплив, розширити перспективні ринки збуту за рахунок

створення багатовекторної системи співробітництва з країнами Чорноморсько-Каспійського регіону. Перспективи вбачаються в активізації зусиль із врегулювання так званих заморожених конфліктів в Абхазії, Нагірному Карабаху і Придністров'ї; з 2001 р. проводяться регулярні політичні консультації у форматі “ГУАМ — група Ріо”. Цікавим варіантом щодо залучення ГУАМ до світових політичних та економічних процесів є домовленість між президентами України і Бразилії сприяти розбудові контактів між регіональними організаціями, учасниками яких вони є.

Одним із важливих напрямів взаємодії є співробітництво в галузі безпеки. Незважаючи на заяви, що військово-політичне об'єднання навіть у перспективі не буде створене, перші кроки у цьому напрямі вже зроблено. Зокрема, відбулися спільні засідання міністрів оборони в Баку (січень, липень 1999 р.), досягнута домовленість між керівниками Грузії та України призначати національних координаторів із співробітництва у військовій галузі (травень 2003 р.); проведені спільні навчання у межах програми “Партнерство заради миру”; реалізовані спільні проекти на рівні окремих підприємств у галузі військово-технічного співробітництва. Окремими специфічними напрямками співробітництва в галузі безпеки слід назвати боротьбу з міжнародним тероризмом та розповсюдженням наркотиків. Ще одним важливим аспектом безпеки є співробітництво з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що пов'язано передусім з охороною нафтових коридорів, які є фактором підвищеного ризику як першочергові об'єкти терактів.

Важливою формою співпраці та взаємодопомоги є співробітництво з консульських питань відповідно до Конвенції держав-учасниць ГУАМ про взаємне надання допомоги з консульських питань (червень 2001 р.). Робляться спроби розвивати співробітництво і в гуманітарній галузі (створено Форум жінок країн ГУАМ; підписано Угоду про співробітництво в галузі освіти, Протокол про співробітництво між академіями наук країн-учасниць ГУАМ в галузі науки і техніки; створено Раду з туризму тощо).

Щодо перспектив об'єднання є різні прогнози — від оптимістичних (нинішня ГУАМ стане самостійною потужною і впливовою організацією, й до неї почнуть приєднуватися нові члени, як-то Болгарія, Бразилія, Греція, Казахстан, Польща, Румунія,

Словаччина, навіть Росія) до найпесимістичніших, тобто про її остаточний розпад. Про можливе реформування ГУАМ можуть опосередковано свідчити заяви президентів України і Грузії (14 серпня 2005 р.) про утворення нової структури балто-каспійсько-чорноморського об'єднання.

Насправді організація ГУАМ має досить невизначений стан. Починаючи з 2001 р. інтеграційні процеси всередині організації дещо активізувалися, відбувається процес інституалізації, підписано низку важливих угод, вагомішає її авторитет на міжнародній арені, ГУАМ розглядають як самостійний суб'єкт міжнародних відносин, що говорять про зміцнення її позицій.

Україна у проведенні своєї зовнішньої політики дуже заінтересована в діяльності нинішньої ГУАМ, розвитку співробітництва з її учасниками у різноманітних галузях. Зважаючи на значний вплив у Чорноморсько-Каспійському регіоні зовнішніх чинників та неможливість країнам-учасникам через свою слабкість протистояти їм, очевидно, майбутнє ГУАМ залежатиме від позицій США, ЄС, Росії, Туреччини, Ірану та ін. Основне ж навантаження у зміцненні ГУАМ має лягти на Україну як найпопулярнішу в об'єднанні державу.

Висновки. У розвитку СНД можна виокремити два періоди. *Перший період* (1991–1993 рр.) — становлення СНД в результаті об'єктивних чинників, що спричинили його появу: наявність єдиного економічного, правового, військово-оборонного простору, загальної монетарної системи, єдиного механізму союзної промисловості, єдиного виробничого циклу тощо. З 1994 р. умовно розпочався *другий період* функціонування СНД. Його характеризує катастрофічний спад виробництва, ліквідація підприємств-гігантів, малих і середніх виробництв, тотальна приватизація, розірвання економічних, політичних та гуманітарних зв'язків.

Неспроможність цивілізованого “розлучення” призвела до глибоких системних внутрішніх криз країн-учасниць. Намагання Росії відіграти стрижневу роль не привело до успіху через застосування застарілих, недієвих механізмів для поєднання різних інтересів учасників об'єднання. Це зумовило виокремлення з нього інших, так званих субрегіональних структур — ГУАМ,

ЄврАзЕС, ОДКБ, частково ШОС, які, з одного боку, призводили (на переконання РФ) до послаблення СНД, а з іншого — продемонстрували спроможність країн-учасниць мислити і діяти поза межами простору Співдружності, пристосовуючись до нових викликів і реалій сьогодення (позиція України).

Процесу інтеграції на просторах СНД сприяла б наявність сильного центру-держави, економічна модель якої відповідала б вимогам розвитку сусідніх країн. У СНД немає єдиної мети, завдань, немає справжнього лідера, а також немає стрижня, навколо якого якого об'єдналися б усі держави. Щоправда, Російська держава посилює намагання стати таким центром, ядром Співдружності, проте часто підмінює поняття спільних інтересів поняттям російських інтересів. На думку президента Казахстану Н. Назарбаєва, з деяких питань розвитку СНД Росія проводила навіть деструктивну політику, відштовхуючи потенційних союзників. Підбиваючи підсумок шостій річниці СНД, тодішній Президент України Л. Кучма зазначав, що Співдружність, яка уявлялася цивілізаційною інтеграційною структурою на зразок Євросоюзу, не ствердилася. В СНД превалює інший принцип — право сильного.

В сучасних умовах країни ГУАМ активізувалися. Україна, яка відчула себе спроможною бути лідером, намагається взяти на себе відповідальність за стабільність простору. Зауважимо, що нині в Україні є такі важелі й підстави, цього прагне й нове керівництво держави. Отже, ГУАМ у форматі балто-каспійсько-чорноморського об'єднання може бути відроджений на нових умовах як центр, що відповідатиме за стратегічну стабільність, безпеку транзитних шляхів енергоносіїв, розв'язання регіональних криз тощо.

Формування і розвиток зовнішньої політики країн СНД, відносини між ними криють у собі чимало проблем, суперечностей і, хоч як це не парадоксально, аполітичності. Держави колишнього радянського простору, які не пройшли природний самостійний шлях політичного та економічного розвитку, не сформували засади своєї внутрішньої і зовнішньої політики, не встигли виявити основні зовнішньополітичні уподобання й визначити пріоритети, форс-мажорно проголосили створення СНД. У цьому зв'язку є зрозумілою обережність деяких учасників Співдружності щодо прийняття відповідальних рішень. Країни

СНД розглядають це утворення скоріше як клуб за інтересами, ніж ефективний механізм співробітництва. У межах організації прийнято понад тисячу документів, але ефективність від їх запровадження визначити неможливо. Така ситуація ставить під сумнів наявність об'єктивних причин і вимог часу щодо необхідності існування Співдружності. Це підтверджує і поява регіональних і субрегіональних союзів — азіатського, європейського, євразійського, формування таких об'єднань, як ГУАМ, ЄврАзЕС, СЕП, Центральноазіатське економічне співтовариство, Союз Росії і Білорусі тощо.

Імовірно, створення СНД 8 грудня 1991 р. та її розширення в Алма-Аті 21 грудня 1991 р. було зумовлено зародковим станом незалежного державного мислення в республіках колишнього СРСР, невмінням господарювати поза межами союзу, невизначеністю з майбутнім і побоюванням залишитись наодинці зі своїми проблемами.

Водночас СНД як форма міждержавного утворення не може бути стійкою та ефективною, оскільки не забезпечує єдність діяльності членів Співдружності, не створює безпекових гарантій виконання і зближення держав на шляху економічної інтеграції. Отже, Українська держава й надалі досить обережно ставитиметься до різних новоутворень в межах СНД, оскільки в таких інтеграційних об'єднаннях можуть критися як нові можливості для України, так і можливі пастки.

Запитання і завдання

1. Поясніть причини створення Співдружності Незалежних Держав.
2. Які проблеми постали перед Україною під час розвитку Співдружності Незалежних Держав?
3. Розкрийте сутність міждержавного формування СНД та його особливості.
4. Які причини, на ваш погляд, гальмують розвиток інтеграційних процесів у межах СНД?
5. Розкрийте поняття “інституалізація”, “регіоналізм”, “субрегіоналізм”. Наведіть приклади і розкрийте їх сутність.

6. Яким чином створювалися організації ЄврАзЕС, СЕП, ГУАМ?
7. Схарактеризуйте напрями діяльності основних функціональних структур простору СНД.
8. Які є інтеграційні можливості й перспективи України в європейському та євразійському напрямках?
9. Дайте порівняльні характеристики двом векторам української зовнішньої політики.

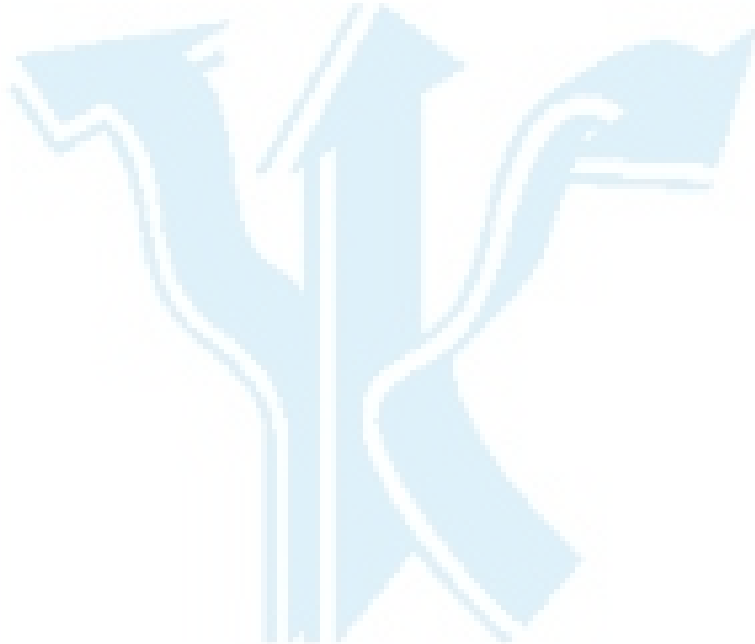
Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. *Батенко Т.* Королі СНД: Портрети дванадцяти президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі). — Л., 2000.
2. *Васильєва Л. Д.* Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України // Віче. — 1997. — № 10.
3. *ГУУАМ* як міжнародна організація: проект чи реальність? — К., 2001.
4. *Зленко А. М.* Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів. — К., 2002.
5. *Стратегії розвитку України: Теорія і практика.* — К., 2002.
6. *Стратегія соціального і економічного розвитку України (2004–2015 роки). Шляхом європейської інтеграції.* — К., 2004.
7. *Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки.* 2004. — К., 2004.
8. *Украина и проблемы безопасности транспортных коридоров в Черноморско-Каспийском регионе.* — К., 1999.
9. *Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива.* — К., 2001.
10. *Чекаленко Л. Д.* Регіональне об'єднання ГУУАМ: пошук самоідентифікації: Зб. наук. пр. // Акт. пробл. міжнар. відносин. — К., 2002. — Вип. 34.

Додаткова

11. *Годин Ю. Ф.* Россия и Белоруссия на пути к единению. — М., 2001.
12. *Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін.* — К., 2001.
13. *Руденко Г. М.* Україна дипломатична. — К., 1999.

МАУП

УКРАЇНА В МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ

1. Універсальні та регіональні структури

Складовою зовнішньої політики незалежної України є діяльність у міжнародних структурах, що працюють над питаннями протидії світовим загрозам, у тому числі безпековим, екологічним, економічним, демографічним, продовольчим тощо. Така політика визначається стратегічними національними інтересами у сфері безпеки й у процесі переходу країни до стійкого розвитку. Система безпеки на глобальному рівні, дієвою одиницею якої є Українська держава, спирається на діяльність універсальної Організації Об'єднаних Націй, що визнана стрижневою в загальнолюдській конфігурації протидії світовим викликам.

За принципом правонаступництва Україна із проголошенням незалежності посіла гідне місце серед суверенних держав — повноправних учасниць *Організації Об'єднаних Націй*. Декларація про державний суверенітет України, текст якої був розповсюджений як офіційний документ ООН 1990 р., зумовила зростання інтересу до України, розгорнулася активна співпраця з країнами СНД, Європи, Америки та Африки. Для зміцнення авторитету, поширення міжнародних зв'язків Україною зроблено чимало позитивного на міжнародній арені: запропоновано розробити нову програму ООН “Світ ХХІ століття — без ядерної зброї”, посилити дієвість ООН у врегулюванні міжнародних конфліктів, укласти міжнародну конвенцію про захист персоналу організації; реформувати структури ООН тощо. Водночас Україна, яка має значний досвід у роботі цієї організації, протягом своєї незалежної історії (з 1991 р.) змушена була неодноразово звертатися до ООН у пошуках підтримки стосовно захисту своєї територіальної цілісності. Ці звернення були пов'язані з питаннями про Крим (1992 р.) і м. Севастополь (1993 р.).

Сьогодення ООН позначається ефективними діями у розв'язанні міжнародних конфліктів, екологічних катастроф, глобальних проблем, які загрожують існуванню людства. Миротворчі зусилля міжнародного співтовариства із запобігання кризам, які названо *превентивною (випереджальною) дипломатією*, полягають у застосуванні будь-яких дій для запобігання виникненню, ескалації або поширенню конфліктів. Основною формою реалізації засобів превентивної дипломатії є дипломатичний діалог — переконання, консультації, переговори, посередництво, арбітраж. Для розв'язання конфлікту сторони можуть звернутися до Міжнародного Суду. Генеральна асамблея ООН щодо превентивної дипломатії прийняла кілька резолюцій (18 грудня 1992 р., 20 вересня 1993 р., 9 грудня 1994 р.), з яких випливає, що примус до миру можливий за умов, якщо інші засоби вичерпані. Доречно нагадати, що саме цим постулатом керувалась ООН, надаючи НАТО право застосувати військову силу проти конфліктуючих сторін під час югославської кризи.

Однією з форм діяльності ООН у протистоянні і розв'язанні наявних конфліктів та запобіганні можливим є *Операції з підтримання миру (ОПМ)*. У 1948–1987 рр. ООН провела 13 таких операцій, у 1988–1991 рр. — 10, у 1992 р. — 10 у 1995 р. — 17, в яких узяли участь 70 тис. військових ООН і цивільного персоналу.

Враховуючи інтереси національної безпеки, Україна бере активну участь у творенні нової системи європейської безпеки, одним з векторів якої з 1992 р. є міжнародні заходи з підтримання миру через діяльність в ОПМ ООН, як спостерігача, виконання інших миротворчих функцій. У Міністерстві оборони України створено центр координації миротворчих операцій та спеціалізований навчальний центр з підготовки миротворчих сил. Верховна Рада України прийняла рішення (1994 р.) збільшити контингент України в миротворчих силах ООН з 600 до 1200 осіб. У складі миротворчих місій ООН наприкінці 90-х років перебувало більш як 1500 українських миротворців. Географія їх дислокації охоплює Афганістан, Боснію, Демократичну Республіку Конго, Грузію, Ефіопію та Еритрею, Косово, Ліван, Східний Тимор, Сьєрра-Леоне та ін. У зв'язку зі згортанням миротворчої діяльності і закриттям Місії ООН в Сьєрра-Леоне у грудні 2004 — січні 2005 рр. українські миротворці повернулися на Батьківщину.

Однією зі сторінок миротворчої діяльності України є участь у врегулюванні іракської кризи. Рада Безпеки ООН у травні 2003 р. звернулася до країн-членів організації із закликом надати допомогу іракській стороні у відновленні країни та створенні умов стабільності й безпеки, у тому числі шляхом надання військових підрозділів. Україна долучилася до миротворчої діяльності в розв'язанні іракської кризи ООН і з січня 2004 р. здійснювала посередницькі функції в питанні формування перехідного уряду Іраку. Українські миротворці в Іраку (більш як 1600 осіб) діяли у складі багатонаціональних миротворчих сил за мандатом ООН, як це було в Косові, Гаїті, Кот-д'Івуарі та інших країнах.

Починаючи з липня 1992 р. Україна за рівнем участі у миротворчих операціях ООН є першою серед європейських країн і входить у десятку країн-контрибуторів військ до ОПМ. Тільки в югославському регіоні діяло 1132 українських військовослужбовця, в тому числі у двох батальйонах — по 551 особі, у поліції — 9 осіб, спостерігачами працювали 10 осіб тощо. Щомісяця Україна отримувала від ООН 3 млн дол. за присутність свого контингенту в регіоні боснійського конфлікту. Участь України в ОПМ закріплена Законом України *“Про участь України в міжнародних миротворчих операціях”* від 16 червня 2005 р.

За 50 років існування ООН під час миротворчих операцій загинуло більш як 100 військовослужбовців, кілька тисяч поранено, але, фактично, жоден злочинець не був притягнутий до відповідальності. У зв'язку із зазначеним Україна ініціювала і розробила проект Міжнародної конвенції щодо захисту миротворчого персоналу ООН. Основна мета пропозиції — відзначити всіх учасників миротворчих операцій під прапором ООН, вшанувати пам'ять загиблих.

З 29 травня 2002 р. міжнародне співтовариство відзначає *Міжнародний день миротворців ООН*, одностайно схвалений на 57-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. Україна надає великого значення діяльності з підтримання міжнародного миру та безпеки, розглядаючи участь у ній як важливий чинник своєї зовнішньої політики.

Миротворчі операції (МТО) — це дії світової спільноти з втручання в конфлікти з метою їх припинення і розв'язання, санкціоновані міжнародним політичним мандатом ООН або ре-

гіональних організацій. До МТО не належить діяльність з легітимного (на основі міждержавних договорів і угод) втручання одних держав у внутрішні справи інших на прохання політичного керівництва останніх. До МТО також не входить активність недержавних суб'єктів (неурядових організацій та ін.) у регіонах конфліктів, хоча вони діють паралельно або спільно з МТО. Заходи з попередження можливих конфліктів (превентивна дипломатія, попереджальні дипломатичні демарші, економічні заходи, спостережницькі місії тощо), як і засоби з ліквідації наслідків уже завершених або розв'язаних конфліктів, доцільно розглядати як самостійні види миротворчої діяльності — передконфліктна і постконфліктна миротворчість, яка відрізняється від МТО конфліктних стадій. У межах МТО виокремлюють такі види діяльності:

правові типи МТО:

операції з підтримання миру, які проводяться міжнародним співтовариством за згодою сторін, що конфліктують і в разі неміжнародного конфлікту — за згодою політичного керівництва держави, на території якої відбувається конфлікт;

операції зі встановлення (ОВМ), що становлять операції з елементами примусових дій, здійснюваних за мандатом ООН без згоди сторін, що конфліктують, або легітимного політичного керівництва держави, на території якої відбувається конфлікт;

функціональні типи МТО:

міжнародні місії спостерігачів або місії зі встановлення фактів, цивільні, військові або змішані (спостережницькі);

міжнародні операції із залученням збройних сил (військові МТО або ВМТО);

міжнародні миротворчі поліцейські операції (поліцейські МТО—ПМТО);

міжнародні миротворчі операції з надання гуманітарної допомоги (гуманітарні МТО—ГМТО), які слід відрізнити від надання допомоги жертвам стихійних лих і катастроф;

розрізнення МТО за суб'єктом:

миротворчі операції ООН (за мандатом ООН);

регіональні МТО — миротворчі дії регіональних організацій за мандатом ОБСЄ, ОАЄ, ОАД, СНД тощо;

внутрішні МТО (з міжнародно-правового погляду є поліцейськими операціями держави на власній території) для поперед-

ження і розв'язання міжнародного конфлікту між державними соціальними суб'єктами (етнічними групами, регіональними утвореннями всередині однієї держави тощо).

Усі ці операції регулюються такими групами правових угод: мандатом на проведення операції, погодженням зі сторонами конфлікту, погодженням міжнародних організацій з країнами-учасницями операції. Такі типові угоди розроблені і використовуються в ООН, яка має цілу систему резервних угод.

Міжнародним визнанням здобутків України у сфері міжнародної безпеки стало надання їй у 2000–2001 рр. непостійного членства в РБ ООН від імені Східної Європи та запрошення на головування у березні 2001 р. Беручи участь у врегулюванні міжнародних конфліктів, надаючи необхідну допомогу бідним країнам для їх розвитку (наприклад збільшення свого внеску в миротворчі операції ООН в Африці), Україна на практиці підтверджує гуманістичні засади своєї зовнішньої політики. В межах ООН Україна активно виступає прихильницею політики демілітаризації, наполягає на посиленні контролю за виробництвом і продажем зброї. Знайшла підтримку й українська ініціатива щодо розробки нової методики запровадження і скасування санкцій, яка б враховувала інтереси як мирного населення, так і третіх держав. Під час українського головування в Організації було ухвалено низку важливих рішень, у тому числі і пропозицій з реформування ООН, зокрема, стосовно політичних організацій ООН, її організаційно-бюджетних інституцій. Україну було обрано до складу Комісії ООН з незаконного обігу наркотичних речовин на період 2002–2005 рр.

Україна підтримує міжнародні антитерористичні заходи, в тому числі підготовку конвенцій, спрямованих на боротьбу з тероризмом. Саме Україна запропонувала оголосити 11 вересня Днем боротьби з міжнародним тероризмом, створити нову міжнародну структуру, відповідальну за координацію зусиль держав-членів ООН у боротьбі з цим ганебним явищем. Україна дотримується положень Загальної декларації прав людини, Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, Конвенції ООН про права дитини, Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведінки і покарання тощо. Україна приєдналася до Конвенції ООН зі статусу біженців, чому сприяло

прийняття Законів України “Про громадянство” від 18 січня 2001 р., “Про біженців” від 24 грудня 1993 р., “Про імміграцію” від 22 червня 2001 р., положення яких відповідають основним принципам, запровадженим ООН.

За розмірами внесків до бюджету ООН Україна посідає 11 місце. Ставка її внеску з огляду на економічне становище знижена з 1,87 до 1,09 % ВВП.

Україна як член-засновник ООН бере активну участь в основних програмах організації: Програмі ООН з навколишнього середовища, Центрі ООН по населених пунктах, Програмі розвитку ООН, Фонді ООН з народонаселення, Дитячому фонді ООН, Всесвітній продовольчій програмі та ін. Активну роботу здійснює Україна в межах Комісії ООН з прав людини, до складу якої державу обрано на період 2003–2005 рр. Комісія ООН з прав людини, що створена 1946 р., є функціональною структурою Економічної і соціальної ради ООН (ЕКОСОС) і займається розробкою міжнародно-правових документів у сфері прав людини. Генеральна асамблея ООН уперше провела спеціальну сесію (9–11 травня 2002 р.), присвячену проблемам дітей, в якій активну участь узяла Україна. Учасники форуму схвалили програму заходів щодо захисту дітей від злиднів, голоду, хвороб і війн. Країни ООН переглядатимуть світові стандарти в галузі медичного обслуговування та освіти дітей, а також забезпечення захисту їх від насильства і загрози ВІЛ-інфекції (Програму прийнято після подолання супротиву США, Ватикану та деяких мусульманських країн, що виступали проти формулювань стосовно абортів і сексуального виховання).

Найважливішою формою практичного співробітництва України в Програмі ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) є реалізація конкретних проектів та участь у глобальних і регіональних конвенціях і програмах екологічної спрямованості. Україна бере активну участь у розробці й реалізації регіональних планів ЮНЕП (захист Чорного моря), механізмів оцінювання впливу на навколишнє середовище (ОВОС) для країн СНД, в удосконаленні природоохоронного законодавства, а також здійснює діяльність з виконання низки конвенцій (про біологічну розмаїтість; про міжнародну торгівлю видами дикої фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення — СИТЕС; про збереження мігруючих видів тварин тощо).

У межах Програми розвитку ООН (ПРООН) здійснюється низка проектів, у тому числі й щодо оцінювання постчорнобильської ситуації в Україні. Місія Програми розвитку відвідала найбільш постраждалі райони від Чорнобильської катастрофи, провела зустрічі з представниками виконавчої влади (МЗС, МНС, МПР, Мінздрав, Мінсільгосп та ін.). За підсумками роботи розроблено нову стратегію стосовно допомоги населенню, яке постраждало від Чорнобильської катастрофи, на реалізацію якої надаватимуться спеціальні кошти (60–70 млн дол. для Росії, Білорусі та України). Експерти Програми розвитку ООН спільно з Міністерством освіти і науки України, Академією педагогічних наук, громадськими організаціями, спираючись на досвід вітчизняних і зарубіжних освітянських закладів, провели моніторинг якості освіти в Україні. У 2006 р. якість освіти в Україні вивчалася на індивідуальному, муніципальному, регіональному та державному рівнях. За сприяння ПРООН в Україні ініційовано процес вироблення прогресивної молодіжної політики — Національної доктрини молодіжної політики, яка відповідатиме потребам молодих людей та намірам України увійти до європейського співтовариства. Засади такої політики обговорювалися під час Всеукраїнського молодіжного саміту ООН в липні 2005 р. (Харків), в якому взяли участь понад 250 представників усіх регіонів України.

Демографічні проблеми народонаселення перебувають у центрі уваги *Фонду ООН з народонаселення (ЮНФПА)*. Питання скорочення населення, що є загрозою національній безпеці багатьох держав, стоять на порядку денному і в Україні, де населення з 1989 р. скоротилося майже на три мільйони осіб. Фонд ООН у сфері народонаселення покликаний сприяти у вирішенні актуальних завдань демографічної політики України, у сфері поліпшення стану здоров'я населення репродуктивного віку, збільшення тривалості життя, зниження смертності, насамперед серед чоловіків працездатного віку, стимулювання народжуваності та зміцнення сім'ї. Уряд України послідовно здійснює заходи з реалізації прав громадян на освіту, гарантованих Основним Законом держави. У цьому зв'язку зберігає актуальність питання забезпечення можливостей здобуття освіти рідною мовою.

Із 1958 р. Українська РСР бере участь у діяльності *Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ)*, який має вирішувати пріоритетні завдання у сфері захисту і розвитку дітей. ЮНІСЕФ схвалив програму співробітництва Фонду з Україною на 2006–2010 рр., на фінансування якої призначено 12,3 млн дол. (бюджет програм Фонду на 2006 р. складав 3,6 млн дол.). У програмі визначені пріоритетні напрями роботи і проблеми, на подолання яких спрямовуватимуться кошти. Насамперед це профілактика хвороб серед українських дітей, зокрема профілактика дефіциту йоду; профілактика ВІЛ/СНІД інфікованих і підтримка дітей, уражених цими хворобами; захист дітей, а саме: запобігання жорстокому поводженню, проведення реформи системи опіки і піклування; кампанія, спрямована на інформування людей стосовно прав дитини, ВІЛ/СНІД; допомога дітям-інвалідам та дітям-сиротам. Серед проєктів ЮНІСЕФ на перспективу заплановано створення спеціалізованої дитячої поліклініки в Чернігові, що обслуговуватиме підлітків, які постраждали від наслідків Чорнобильської катастрофи. Дитячий фонд ООН планує також започаткувати в Україні кілька освітніх програм, а також спрямувати кошти на боротьбу з підлітковою наркоманією та алкоголізмом.

Особливу роль у системі мирного співіснування людства відіграє *Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)*. Україна співробітничала з цією структурою не лише в межах безпосередніх ядерних проєктів, а й у питаннях ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. Позиція України полягає в тому, що надані міжнародним співтовариством ресурси, зокрема МАГАТЕ, для розв'язання ядерних проблем, мають бути адекватними обсягу висунутих завдань. На сучасному етапі розвитку суспільства проблема ядерності безпосередньо пов'язана з екстремістськими загрозами. Небезпека ядерного конфлікту, за оцінками МАГАТЕ, є великою, як ніколи. Відповідно до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. саме МАГАТЕ здійснює міжнародний контроль за дотриманням договірних зобов'язань шляхом здійснення інспекцій. Українська сторона висловила за нерозміщення ядерної зброї на території держав Центральної та Східної Європи, за вироблення механізму, що надавав би додаткові гарантії безпеки тим державам, які цього

потребують і не є учасницями структур колективної оборони, серед яких, зокрема, й Україні.

Водночас провідні ядерні держави на противагу діяльності МАГАТЕ категорично відхиляють будь-які багатосторонні переговори про ядерне роззброєння. Незважаючи на підписаний між США і Росією договір про скорочення числа ядерних боєголовок, обидві країни, а також Франція, Велика Британія і Китай нарощують ядерні арсенали. Поза тим, США і Китай бойкотують договір про заборону ядерних випробувань, щоб мати можливість провадити їх у майбутньому. Отже, ядерна небезпека загрожує Україні, адже ядерні держави не виробили чіткого механізму захисту її в разі ядерного нападу.

В Україні за сприяння ООН і *Міжнародної організації праці (МОП)* проводилося дослідження “Вимір бідності”. Результати обстеження 1,1 млн працюючих (або 32 % усіх зайнятих у промисловості) показали, що в країні налічується 79 % таких, що проживають за межею бідності. Життєві стандарти цієї категорії населення є дуже низькими, люди не мають можливості задовольнити свої потреби в охороні здоров’я, житлі, одягу тощо. У межах міжнародної програми “Протидія і ліквідація дитячої праці в Україні”, реалізація якої розпочалася 2001 р. в Донецькій, Вінницькій, Київській і Херсонській областях, була надана допомога щодо реабілітації і повернення до системи освіти 1205 соціально незахищеним дітям. У травні 2004 р. в Україні розпочалася реалізація проекту МОП “Протидія торгівлі дітьми з метою трудової та сексуальної експлуатації на Балканах і в Україні”, розрахованого на три роки. Згідно з цим проектом реалізовуватиметься субрегіональна мережа обміну інформацією, яка стане складником регіональних структур у Південно-Східній Європі.

У березні 2006 р. Міністерство праці і соціальної політики України підписало програму співробітництва з МОП на 2006–2007 рр. “Гідна праця в Україні”. Документ передбачає вивчення проблем міграції працюючого населення, забезпечення своєчасного соціального захисту, підвищення кваліфікації, перекваліфікацію працюючих і введення комплексної системи навчання. Пріоритетними напрямками програми визначено розвиток соціального діалогу в Україні, підтримку рівних можливостей зайнятості для чоловіків і жінок, подальше наближення

українського трудового законодавства до європейських стандартів.

Продовольча сільськогосподарська організація ООН (ФАО) надала Україні грант, розміром 1,2 млн дол. на реалізацію трьох проєктів. Серед них — створення інформаційної системи, оснащення лабораторії контролю за якістю сільськогосподарської продукції відповідно до світових вимог і створення екологічної програми для біодизеля. 29 листопада 2003 р. на 32-й сесії Конференції ФАО (Рим) Україну було прийнято у ФАО, до складу якої входять 184 країни світу.

Плідно розвивається співробітництво з *Організацією ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)*. В межах організації Україна є членом Виконавчої ради Міжурядової океанографічної комісії, Міжурядового комітету Міжурядової програми з інформатики та Міжурядової ради Міжнародної гідрологічної програми. В Україні діють наукові комітети з цих програм, зокрема “Людина і біосфера”, біоетики, науково-технічної інформації тощо. За підтримки ЮНЕСКО створені кафедри з новітніх інформаційних технологій в освіті для всіх, понад 30 українських шкіл приєдналися до Проєкту асоційованих шкіл ЮНЕСКО. У 2000–2002 рр. Україна отримала від організації більш як 400 тис. дол. субсидій на розвиток науки та інформатики, а за програмою співробітництва “ЮНЕСКО—Чорнобиль” використано понад 10 млн дол. У межах ЮНЕСКО Україна запропонувала низку проєктів щодо розв’язання постконфліктних ситуацій у регіонах конфліктів. Діяльність Національного комітету України з програми “Людина і біосфера” позначилася внесенням Шацького національного природного парку до Всесвітньої мережі біосферних заповідників ЮНЕСКО. Рішенням Генеральної конференції до програмної діяльності ЮНЕСКО внесено також запропонований Україною, Білоруссю і Польщею спільний проєкт у галузі екології і гідрології регіону Західного Полісся. Конференція затвердила також міжнародний перелік роковин видатних діячів та історичних подій, що відзначалися протягом 2004–2005 рр. за участі ЮНЕСКО, серед яких і запропоновані Україною: на вшанування 150-річчя українського вченого, культурного та громадського діяча Івана Горбачевського, 100-річчя хореографа та балетмейстера Сержа Лифаря та астронома Сергія Всехсвятського. Під егідою ЮНЕСКО у 2004 р. в Міжнародному

центрі відпочинку дітей “Артек” було проведено міжнародний фестиваль дитячої творчості. За час членства в ЮНЕСКО Україна тричі обиралася до Виконавчої Ради організації: 1981–1985 рр., 1995–1999 рр. та 2001–2005 рр.

Національна академія наук України виконує функції базової академії *Міжнародної асоціації академії наук (МААН)*, куди входять вчені країн СНД та інших регіонів світу. Активно працювали наукові інституції МААН з проблем розробки нових матеріалів, фундаментальних географічних проблем тощо.

Чорнобиль і світова спільнота. Глобальною екологічною подією ХХ ст., що стала викликом безпеці людства, стала Чорнобильська катастрофа та подолання її наслідків. Україна добре пам’ятає трагічну дату 26 квітня 1986 р., коли стався вибух на Чорнобильській атомній станції, розташованій за 130 км від Києва. В результаті вибуху була зруйнована активна зона реактора блоку № 4 станції. Загальна площа забруднення сільськогосподарських угідь становила 3,5 млн га, в тому числі пашня — 3,1 млн га. Радіоактивними елементами забруднено більш як 1,5 млн га лісів України. Постраждали також деякі регіони Росії й Білорусі. Чорнобильська катастрофа є планетарною катастрофою сторіччя, яка за своїми масштабами не має прецедентів у світі. Вона забрала життя сотень людей, багатьох залишила інвалідами, принесла глибокі соціальні потрясіння й жахливі екологічні наслідки. Складною є й економічна сторона проблеми. Розрахунки свідчать, що ліквідація наслідків аварії тільки в трьох державах (Білорусі, Росії та Україні) до 2015 р. потребуватиме суму в 300 млрд дол. Вартість повної ліквідації наслідків цієї аварії значно перевищує вартість усіх АЕС світу і всієї виробленої ними енергії.

Міжнародна спільнота досить оперативно відреагувала на події в Україні. Першою відгукнулася ООН та її організації. Від них надійшла найвагоміша допомога для ліквідації наслідків аварії. 1986 р. у Відні відбулися Міжустановчі консультації за участі організацій, що відають питаннями атомної енергії, охорони здоров’я, продовольства тощо — МАГАТЕ, ВООЗ, ФАО та ін. Восени 1986 р. було прийнято два важливих міжнародних документи — Конвенцію про оперативне оповіщення про ядерну аварію і Конвенцію про допомогу у випадку ядерної радіації. Створено Міжустановчий комітет з реагування на ядерні аварії,

куди увійшли представники низки міжнародних організацій. 1990 р. уряди СРСР, УРСР і БРСР офіційно звернулися до ООН з проханням розглянути питання наслідків Чорнобильської катастрофи на Генеральній Асамблеї ООН. На 45-й сесії Генеральної Асамблеї ООН було призначено Координатора ООН з питань ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, підготовлено Зведений план міжнародного співробітництва у цій площині. Визначені такі пріоритетні напрями: здоров'я, переселення, економічна реабілітація постраждалих територій, соціально-психологічна реабілітація постраждалих людей, продовольчий і сільськогосподарський моніторинг, екологічне оздоровлення навколишнього середовища. Резолюції Генеральної Асамблеї передбачали створення спеціальної Чорнобильської програми в межах системи ООН.

Водночас у ставленні до проблем Чорнобиля представників ООН та інших міжнародних структур почала виявлятися упередженість, пов'язана з побоюванням стосовно відтворення Україною власної ядерної зброї. Саме з можливістю використання реакторів РМБК був пов'язаний тиск на Україну щодо закриття Чорнобильської АЕС. Нагадаємо, що з 57 реакторів такого типу 29 функціонували на території Східної Європи. Україна виконала взяті на себе зобов'язання перед міжнародним співтовариством: 2002 р. Чорнобильську атомну електростанцію було закрито. Проте це лише додало Україні нових проблем із забезпечення безпеки закритого реактора.

Радіологічні наслідки Чорнобиля досліджувалися МАГАТЕ. Ця організація, що захищає інтереси атомної енергетики, намагалася з'ясувати причини аварії та виробити рекомендації для ліквідації її наслідків: 1989 р. було розпочато роботу над проектом щодо оцінок і впливу наслідків катастрофи на здоров'я людей і навколишнє середовище. 1990 року у Відні представники Росії, Білорусі та України підписали угоду з МАГАТЕ про проведення міжнародних досліджень з Чорнобиля в науковому центрі "Прип'ять". МАГАТЕ сприяло в організації Чорнобильського центру радіаційних досліджень: тільки у 1993 р. нею було здійснено п'ять проектів на суму кілька десятків мільйонів доларів. Активну підтримку постраждалим регіонам надала ЮНЕСКО: у 1991 р. організація розробила Чорнобильську програму, що охоплювала будівництво шкіл, дослідження й підго-

товку кадрів, аналіз соціальних, економічних наслідків аварії, збереження культурних цінностей. Загалом програма ЮНЕСКО “Чорнобиль” містила 70 проектів. 9 січня 1991 р. у Парижі було підписано угоду між ЮНЕСКО і СРСР про виконання програми з ліквідації наслідків Чорнобиля. На заклик ЮНЕСКО відгукнулися відомі представники інтелігенції західних країн — П’єр Карден, Мірей Мат’є, Марина Владі, Матіас, Сальваторе Адамо та ін. Було створено Фонд Чорнобиля й організовано Акцію милосердя — “Мільйон для дітей Чорнобиля”, надано допомогу для створення реабілітаційних центрів за кордоном. *Всесвітня організація охорони здоров’я (ВООЗ)* сприяла створенню в Об’єднаній Росії, Києві, Мінську радіологічних центрів, які реалізують проекти цитологічного характеру: онкології, гематології, імунології. Екологічними проблемами Чорнобиля опікується *Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП)*.

Нині перед Україною стосовно питань подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, постають передусім три завдання: оздоровлення й медичне забезпечення постраждалих, соціально-економічна реабілітація територій, що мають статус чорнобильських, та забезпечення безпеки закритого реактора. За домовленістю між Україною і країнами Великої сімки, закріпленою у Меморандумі про закриття ЧАЕС, будуватиметься сховище для відпрацьованого ядерного палива. Питання про альтернативні проекти утилізації ядерного палива регулярно розглядаються учасниками Асамблеї донорів Чорнобильського фонду “Укриття”. Проте Україна й досі потерпає від браку технологій для дезактивації забруднених територій, а також від недосконалого розміщення і перерозподілу продуктивних сил у зв’язку з аварією на ЧАЕС. Особливе занепокоєння викликає стан збудованого 1986 р. саркофагу-укриття, а також намагання західних країн нав’язати Україні розміщення європейського ядерного могильника в зоні Чорнобиля.

Суверенітет держав і наднаціональність міжнародних структур. Найскладнішою проблемою у взаємодії держав і міжурядових організацій є співвідношення державного суверенітету та елементів наднаціональності в компетенції цих організацій. Яскравим прикладом такого явища стала ситуація навколо грузино-російського конфлікту (серпень 2008 р.). Елементи наднаціональності можна помітити не лише в механізмі деяких спе-

ціалізованих установ, а й в окремих органах такої універсальної організації, як ООН. Особливо чітко такі елементи прописані в документах Євросоюзу, НАТО, деяких структур СНД (наприклад ОДКБ) та ін. Постає питання: “Наскільки ці елементи сумісні з такою ознакою держави, як суверенітет?” Проблема суверенітету держави у цьому контексті виступає у вигляді співвідношення компетенцій держави і міжнародної організації з приводу передання частини компетенції держави міжнародній організації або спільного здійснення означених функцій.

Слід зауважити, що з правового погляду суверенітет виявляється в комплексі компетенції держави, яка трактується як єдність території, населення, влади, незалежності, етносу, монетарної системи тощо. Нині суверенітет держави в усіх його виявах існує лише як відносний, обмежений і внутрішнім, і міжнародним правом. Тому на питання, де та межа, за якою обмеження суверенітету призведе до припинення існування держави як суб'єкта міжнародного права, сучасний розвиток міжнародних організацій відповіді поки що не дає.

Відомо, що міжнародні організації як форма багатостороннього співробітництва держав утворюються ними за необхідності і виникають з об'єктивних потреб міжнародних відносин. Правосуб'єктність міжнародної організації залежить від волевиявлення держав-членів, від визначення її мети, компетенції, повноважень, характеру рішень, що приймаються, структури органів та інших параметрів. Під час створення міжнародної організації держави виступають як суверенні і рівноправні, утворюючи організацію на основі міжнародного договору. На всіх етапах цього процесу взаємодія держав має координаційну, горизонтальну природу і є взаємодією суб'єктів однакового рівня. Набуття чинності статуту організації призводить до доволі серйозних наслідків, головним з яких є поява нового суб'єкта міжнародного права, який не тотожний державам, що його створили. Утворена державами організація розпочинає власне життя, часто не залежне від волі і прагнень окремих її учасників, але водночас ця організація не володіє суверенітетом. Вона лише має обсяг повноважень, необхідний для її функціонування. Повноваження організації визначаються не тільки положеннями статуту, а й її власними цілями і принципами. Це дає організа-

ціям можливість здійснювати діяльність, необхідну для досягнення мети, заради якої вони утворювались.

Універсальні міжнародні організації побудовані зазвичай за принципом суверенної рівності держав-членів, про що свідчить, зокрема, рекомендаційний характер їх постанов, принципу “одна держава — один голос”, а також права виходу з організації. Повноваження, які держави-члени надають організації, не дають відповідних повноважень державам у тих самих галузях діяльності, тобто заміщення суверенних прав держав повноваженнями організації не відбувається. Звідси висновується, що міжнародна організація не обмежує суверенітету держав більше, ніж це робить міжнародне право, що спирається на угоду держав.

Провідні міжнародні організації, спираючись на згоду держав, користуються засобами, що обмежують державний суверенітет (наприклад у прийнятті рішень з деяких питань, які є обов’язковими для всіх держав, незалежно від їхньої думки). Застосовуються заходи примусу, санкції, а також часто вимагається надання інформації з питань внутрішнього життя країни тощо. Хоча на практиці більшість примусових зобов’язань застосовується доволі рідко, але вони є.

Таким чином, деяким міжнародним організаціям держави передали повноваження приймати обов’язкові рішення або діяти в певних сферах, тим самим позбавивши себе свободи дій. Це свідчить про те, що держави не поступаються частиною суверенітету організації, а на добровільних засадах обмежують його, передаючи певні повноваження міжнародній організації. Проте добровільність обмеження не впливає на результати — наднаціональність або елементи наднаціональності організації, що тягне за собою відсутність права держав вживати заходів або діяти там, де компетенція міжнародної організації перевищує повноваження держави.

У відносинах України з міжнародними структурами і на європейському, і на євразійському напрямках, тобто як відносинах держави з міжнародною організацією, також є проблема співвідношення державного суверенітету і наднаціональності. Щодо європейського вектора, то нині Євросоюз уже не виступає класичною міжнародною організацією внаслідок його наднаціонального характеру. Установчі органи ЄС є уповноваженими

створювати правила, регламенти, директиви, які стають обов'язковими до виконання для всіх держав-членів. Водночас ЄС створив спеціальну структуру, яка контролює дотримання цих правил — Європейський суд, і має повноваження на примус до їх виконання.

З формально-правових позицій серед ознак наднаціональності, властивих ЄС, можна виокремити: право на втручання у питання, належні внутрішній компетенції держав, відповідно до конституції; покладання широких повноважень у створенні правил і контролю за їх виконанням на міжнародних службовців; право своїми рішеннями зобов'язувати і надавати право фізичних і юридичних осіб державам-учасницям тощо.

Питання щодо несумісності наднаціональності міжнародних організацій з принципами поваги державного суверенітету і невтручання у внутрішні справи держав-членів дебатуються ще й досі. Науковці дійшли консенсусу, що суперечностей між основними принципами міжнародного права і членством держави в наднаціональних організаціях не буде тоді, коли статути організацій передбачатимуть добровільний вихід з організації. Зауважимо, що протягом своєї новітньої історії Українська держава всіляко намагалася відсторонитися від участі в таких організаціях або від їхніх структур, яким були властиві елементи наднаціональності. Про це, зокрема, йшлося під час вибору участі у структурах СНД, як-то: військовому блоці — Організації Договору про колективну безпеку, у формуванні прикордонних військ для захисту спільного з країнами СНД кордону, навіть нечленство в Міжпарламентській асамблеї СНД пояснювалось небажанням “поділитися” суверенітетом. Про неучасть у будь-яких наддержавних формуваннях, позаблоковий статус йдеться і в державних документах України (Декларація про державний суверенітет, Основні напрями зовнішньої політики тощо).

З часом концепція державного розвитку зазнала певної еволюції, з'явилися зміни у трактуванні понять суверенітету. Визнання правомірності наднаціональності деяких міжнародних організацій має й конкретні наслідки для держави, що їх визнає. З огляду на зазначене демократизація українського суспільства (й держави) передбачає глибоку реструктуризацію всієї законодавчої і судової системи, соціальної сфери, а також прове-

дення економічних реформ. Щодо ЄС, то, з одного боку, співтовариство особливу увагу приділяє саме здійсненню політичних та економічних реформ і наближенню законодавства України до європейських норм.

З іншого — наднаціональні організації створювались, звичайно, в тих сферах міжнародного співробітництва, які зачіпали інтереси всього людства, тобто мали всесвітній характер, і вимагали для свого вирішення об'єднання зусиль держав. Нерозв'язання проблем могло б спричинити загрозу для цивілізації загалом. Отже, наднаціонального регулювання вимагали ті проблеми, які пізніше були названі глобальними проблемами сучасності. Це і міжнародні економічні проблеми в широкому контексті, і екологічні проблеми, і проблеми миру та безпеки. Таким чином, Українська держава в участі в міжнародних організаціях, у співробітництві з ними об'єктивно шукає захисту від глобальних і регіональних загроз.

Як вибудовувати відносини з такими структурами, показує практика міжнародного спілкування. Зауважимо, що в разі створення міжнародної організації на основі суверенної рівності держав-учасниць за принципом “одна держава — один голос”, а також наявності права виходу з організації, закріплених у статутних документах і затверджених ООН, певною мірою могли б бути гарантією непереростання організації у наддержавну структуру. В такому разі держава не передає частину свого суверенітету міжнародній організації, а на добровільних засадах обмежує свій суверенітет, передаючи конкретні повноваження міжнародній організації. При цьому добровільність обмеження не впливає на результати. Наднаціональність або елементи наднаціональної організації спричиняють відсутність права держави впроваджувати дії та заходи, що входять до компетенції міжнародної організації, накладають зобов'язання підкорятися її рішенням відповідно до повноважень організації.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Особливу роль у запобіганні конфронтації, розв'язанні конфліктів у повоєнній Європі і формуванні системи безпеки в регіоні відведено ОБСЄ. Процес багатостороннього загальноєвропейського співробітництва, започаткований у Гельсінкі, де було також закріплено післявоєнні кордони європейських держав, триває і донині. ОБСЄ поступово набуло рис міжнародної регіо-

нальної організації. Створено посаду Генерального секретаря ОБСЄ (1993 р.) та Постійну раду ОБСЄ (раніше — Постійний комітет). Учасниками ОБСЄ є 55 країн, у тому числі США і Канада.

Україна стала учасницею ОБСЄ 30 січня 1992 р. після підписання Президентом незалежної України Гельсінського Заключного Акта. Україна проводить лінію на посилення ролі та ефективності Гельсінського процесу у зміцненні безпеки в регіоні у політичному, військово-політичному, людському, економічному, екологічному та інших вимірах і, таким чином, на зміцненні безпеки держави. У вересні 1997 р. ОБСЄ запропонувала країнам СНД для обговорення документи, що стосувалися умов чинності *платформи кооперативної безпеки*, а також взаємопов'язаності інститутів. Обговорення питання щодо можливої участі СНД в розробці моделі загальноєвропейської безпеки виявило принципові розбіжності в позиціях Російської Федерації, Білорусі та Киргизстану, з одного боку, України та інших держав СНД — з іншого. РФ закликала СНД дати позитивну відповідь голові ОБСЄ про готовність Співдружності до європейського співробітництва як регіональної міжнародної організації. Позиція України базувалася на положеннях документів українського парламенту щодо ненадання СНД статусу суб'єкта міжнародного права та перетворення її на регіональну міжнародну організацію.

На Стамбульському саміті ОБСЄ 1999 р. Україна внесла пропозицію про створення центру етнічних досліджень під егідою Верховного комісара у справах національних меншин, який має виявляти й розглядати глибинні причини потенційного конфлікту та визначати необхідні кроки для його подолання.

Україна є активним учасником миротворчих місій ОБСЄ. Основні зусилля щодо розвитку співробітництва України з ОБСЄ зосереджено на таких напрямках, як сприяння міжнародним спостерігачам під час парламентських і президентських виборів; оперативне інформування ОБСЄ про внутрішню ситуацію в Україні; розвиток економічних, соціальних і демократичних суспільних перетворень, перебіг правової реформи; забезпечення активної ролі України як посередника Придністровського врегулювання; забезпечення розширення представленості України

у складі місій та структур ОБСЄ, зокрема в Македонії, Косово, Грузії, Таджикистані й Хорватії. Україна активно працювала в межах Спільної консультативної групи щодо виконання положень Заключного акта Стамбульського саміту ОБСЄ.

Одним із проєктів участі України в роботі ОБСЄ є виконання зобов'язань щодо *людського виміру безпеки*: захист прав і свобод людини як чинник світової стабільності і забезпечення безпеки держави. Підсумки роботи в цьому напрямі було підбито в грудні 2004 р. на 12-му засіданні Ради Міністрів ОБСЄ (Софія), в якому взяла участь делегація 55 держав-учасниць організації, а також представники країн-партнерів ОБСЄ та інших міжнародних структур. З метою надання ефективності діяльності ОБСЄ вживаються заходи щодо її реформування (для протидії новим викликам і загрозам безпеці та стабільності на континенті).

Пошук нових засобів розв'язання застарілих міждержавних, так званих заморожених, конфліктів у Придністров'ї (Молдова), Абхазії та Південній Осетії (Грузія), Нагірному Карабаху (Азербайджан) привів учасників до висновку про розширення списку коспонсорів розв'язання конфліктів. Україна запропонувала План врегулювання Придністровської проблеми, який з ініціативи Президента України В. Ющенка був розглянутий учасниками процесу врегулювання. Представники Придністров'я позитивно відзначили проведення моніторингових місій на придністровських підприємствах ВПК і українсько-молдовському кордоні, ідею розширення української миротворчої присутності в регіоні, а також готовність здійснити міжнародне спостереження за виборами до Верховної Ради Придністров'я. До учасників врегулювання приєдналися представники Європейського Союзу і США: в Одесі для цього було відкрито представництво ЄС.

Особливе значення мають для України рішення щодо активізації діяльності ОБСЄ в *економічному вимірі безпеки* (пропозицію про створення в Секретаріаті ОБСЄ посади координатора з економічної та екологічної діяльності організації активно підтримала Україна). Прагнучи вдосконалити роботу ОБСЄ, Україна пропонує збереження правила консенсусу як основоположного принципу прийняття рішень з певними модифікаціями, зокрема в ситуаціях, які вимагають термінового втручання Ради Безпеки ООН. Україна бере активну участь у розробці Стратегії

ОБСЄ у сфері економічного та екологічного виміру, що була прийнята Радою міністрів закордонних справ ОБСЄ 2 грудня 2003 р. в Маастрихті (Нідерланди). Стратегія доповнює документ Боннської конференції з економічного співробітництва в Європі (1990 р.), визначає цілі й завдання ОБСЄ із зазначених питань на сучасному етапі. До них належать: оцінювання викликів і загроз безпеці, що випливають з економічних і екологічних проблем, розвиток загальноєвропейського економічного і природоохоронного співробітництва, гармонізація регіональних інтеграційних процесів з урахуванням економічних інтересів усіх країн-учасниць. Українська делегація взяла активну участь у виробленні відповідних рішень і рекомендацій ОБСЄ під час 11-го засідання Економічного форуму ОБСЄ (Прага, 20–23 травня 2003 р.), присвяченого проблемі “Торгівля людьми, незаконний обіг наркотиків, легкої стрілецької зброї: національні і міжнародні економічні наслідки”; конференції з питань оцінювання наслідків глобалізації в економічних процесах у регіоні ОБСЄ (Відень, 3–4 липня 2003 р.); Спеціальному засіданні Постійної ради ОБСЄ (Відень, 26 вересня 2003 р.), присвяченому розвитку інтеграційних процесів в регіоні ОБСЄ. Отже, проведення ефективної економічної дипломатії як складника безпеки в регіоні сприяє успіху ринкових реформ в Україні, зміцненню міжнародного авторитету держави та її позицій на зовнішніх ринках, розширенню участі в глобальному і регіональному торговельно-економічному, валютно-фінансовому та інвестиційному співробітництві.

Рада Європи (РЄ). Однією з важливих ланок системи регіональної безпеки є РЄ — авторитетна і найбільш представницька політична міжурядова організація континенту. Її було створено 1949 р. з метою захисту прав людини і зміцнення демократичних державних інститутів, вироблення заходів щодо розв’язання загальних проблем суспільного життя, сприяння формуванню загальноєвропейської культурної спільноти з урахуванням особливостей кожної з національних культур. Основними органами РЄ є Комітет міністрів (виконавчий орган), до складу якого входять міністри закордонних справ держав-членів або їхні постійні представники, що перебувають у Страсбурзі, Парламентська асамблея (консультативний орган — ПАРЕ), що розробляє для

РЄ всі висновки та пропозиції і до якої входять депутати та їхні заступники з національних парламентів (від України — 12).

Україна заявила про своє бажання приєднатися до Ради Європи 14 липня 1992 р. Вхідження України до РЄ активно підтримали парламентарі Великої Британії, Литви, Угорщини, Естонії, Німеччини, Чехії, Туреччини, Молдови та Польщі. 15 вересня 1995 р. у Києві було відкрито інформаційно-документальний центр РЄ на базі Української правничої фундації. 9 листопада 1995 р. у штаб-квартирі РЄ (м. Страсбург, Франція) відбулася урочиста церемонія вступу України до Ради Європи, що стало визнанням європейською спільнотою прогресивних політичних і економічних реформ, здійснених Україною. Генеральному секретареві РЄ було передано Закон України про приєднання до Статуту РЄ. Міністр закордонних справ України підписав Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод і Протокол № 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією. Вступ України до РЄ став іще одним свідченням визнання України як держави європейської, демократичної, такої, що розвивається і послідовно здійснює подальші демократичні перетворення. Україна сплачує внески до бюджету РЄ і бере участь у програмах РЄ за умови наявності коштів. На сьогоднішній день ключові вимоги РЄ Україною виконані (зокрема скасовано смертний вирок).

Радою Європи розроблено чимало програм сприяння демократичним і правовим реформам у країнах Центральної і Східної Європи (ЦСЕ). Так, “Демосфен” передбачає експертний аналіз проектів двосторонніх угод у галузі забезпечення прав національних меншин, які Україна запропонувала укласти новим незалежним державам. Ця організація надає також консультаційну допомогу в розробленні навчальних програм для підготовки юристів в Україні, наприклад в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Рада Європи — це інституція, яка опікується передусім захистом прав людини. Набувши членства в цій організації, Україна зобов’язалася стати на захист демократичних цінностей. Судячи з того, що із 194 документів Ради Європи Верховна Рада України ратифікувала лише 47, перед країною ще значна робота попереду. Та ці документи нічого не вартува-

тимуть, якщо громадяни України не навчаться захищати свої права. Поступово долається і цей бар'єр: дедалі частішають від громадян України позови до Європейського суду РС (тільки у 2004 р. він розглянув 13 клопотань українських громадян, а у 2005 р. — 36).

Вишеградська група (ВГ). Зміцненню стабільності на континенті сприяла Вишеградська група. У 90-х роках у Центрально-Східній Європі утворилися кілька регіональних угруповань, що стало об'єктивною реакцією на розпад радянських структур — Ради Економічної Взаємодопомоги і Організації Варшавського Договору, які забезпечували не тільки ядерний захист, так звану ядерну парасольку, а й економічний розвиток. Однією з перших у лютому 1991 р. була утворена Вишеградська група, до якої увійшли Польща, тодішня Чехо-Словаччина та Угорщина. У зв'язку з появою відокремлених Чехії і Словаччини (так зване розлучення по-чеськи) Вишеградська група набула формату чотирикутника. Учасники утворення мали на меті політичні наміри: деформація постсоціалістичної інфраструктури, співробітництво у військовій сфері і вироблення спільних зовнішньополітичних критеріїв у ставленні до євроатлантичних структур. Основною метою створення ВГ був вихід зі сфери впливу СРСР як протистояння можливим спробам реставрації попередніх політичних режимів. Важливим етапом розвитку країн Вишеграду стало створення простору вільної торгівлі, що було закріплено спеціальною угодою. ВГ не створювалася як альтернатива європейській інтеграції, а навпаки, її учасники постійно наголошували, що четвірка є перехідним, підготовчим кроком до ЄС. Об'єднання країн ВГ виконало поставлене стратегічне завдання перехідного періоду: всі країни-члени набули членства в НАТО і стали повноправними учасниками Європейського Союзу. Україна й Вишеградська четвірка надають великого значення розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва, що розглядається складовою загальноєвропейського процесу. Йдеться про необхідність створення належної прикордонної інфраструктури, у тому числі проведення технічної модернізації пунктів перетину кордону України з Польщею, Словаччиною та Угорщиною, розвиток економічного співробітництва прикордонних регіонів України і країн Вишеградської четвірки та громадських контактів. До того ж потребують розвитку спільні дії на регіональному рівні для розв'язання еколо-

гічних проблем, проблем працевлаштування тощо. Учасники ВГ за участі України розглядають можливі варіанти її залучення до європейської інтеграції, перспективи співпраці у транспортно-енергетичній сфері, міжрегіональну та транскордонну взаємодію. Інтерес представляє і питання лібералізації візового режиму після набуття державами ВГ повноправного членства в ЄС.

Одним із способів залучення України до *європроектів* є її участь у Програмах сусідства Польща—Білорусь—Україна та Угорщина—Словаччина—Україна, а також регіональній програмі CADSES (Центральний Адріатичний Дунайський Південно-Східний європейський простір). Реалізація цих проектів може стати практичним прикладом співпраці України, Словаччини, Польщі та Угорщини в межах програми Співробітництва в галузі регіональної політики (INTERREG). Паралельно з цими процесами є й інші форми співробітництва та взаємодопомоги між країнами Вишеградської четвірки та Україною як на міжнародному, так і на регіональному рівнях. Країни ЦСЄ розвивають військове співробітництво: сформовано угорсько-румунсько-словацько-український саперний батальйон “Тиса”, основним завданням якого є боротьба з повеннями. За програмою “Партнерство заради миру” в Будапештському університеті національної оборони організовано курси з вивчення іноземних мов, на яких упродовж багатьох років навчаються офіцери та студенти з усіх країн регіону, в тому числі й України. Серед заходів Вишеградської групи — зустріч державних секретарів зовнішньополітичних відомств України і країн Вишеградської четвірки у липні 2002 р. (м. Кошице); участь українських представників у заключній частині чергового засідання глав урядів країн Вишеградської групи 25 червня 2003 р. тощо. В результаті було проаналізовано весь комплекс двосторонніх відносин до і після розширення Євросоюзу, питання правових засад для створення найсприятливішого візового режиму між Україною і чотирма країнами ВГ.

Конкретним прикладом підтримки євроінтеграційних прагнень України стало підписання двосторонніх протоколів із доступу до ринків товарів і послуг з Угорщиною, Чехією та Словаччиною. Одним із найважливіших питань співпраці на перехідний період було впровадження Україною та Вишеградською

групою спрощеного візового режиму. Україна, Польща, Угорщина прийняли безпрецедентне рішення про асиметричну візову політику — безвізовий режим поїздок для громадян Польщі та безкоштовні візи для громадян України. Спільним завданням є розвиток П'ятого (Трієст—Будапешт—Ужгород—Київ) та Третього (Берлін—Вроцлав—Львів—Київ) паневропейських транспортних коридорів, а також участь компаній країн Четвірки в реалізації українського проекту транспортування каспійської нафти до Європи (проект ЄАНТК).

У зв'язку з набуттям членства в ЄС з 1 травня 2004 р. країни ВГ ухвалили, що попри набуття членства Польщею, Чехією, Словаччиною та Угорщиною у Євросоюзі Вишеградська четвірка існуватиме й надалі. ВГ визначила, що наступною метою чотирьох країн є надання Україні перспективи для набуття членства у Євросоюзі. Співробітництво між Україною і Вишеградською четвіркою й надалі ґрунтуватиметься на спільних зовнішньополітичних цілях, що створює сприятливі можливості для подальшого розвитку добросусідських відносин та ширшого співробітництва на багатосторонній основі.

Європейський Союз і Україна. Досить актуальними стали питання європейської інтеграції¹ України, що ідентифікує себе з розвиненими європейськими суспільствами і претендує на центральне стабілізаційне місце в регіоні. Європейський вибір є одним із визначальних напрямів зовнішньої політики України і про його перспективність ішлося в Постановах Верховної Ради України “Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх зносин” від 25 грудня 1990 р. та “Про основні напрями зовнішньої політики України” від 22 липня 1993 р. Про намір у майбутньому набути членства в ЄС було заявлено Президентом України 14 червня 1994 р. в Люксембурзі під час підписання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС (УПС), що набула чинності 1 березня 1998 р. Європейський напрям є пріоритетом зовнішньої політики сучасної України, що підтверджує Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, затверджена 11 червня 1998 р. Президентом України затверджена і Програма інтеграції України до ЄС (14 ве-

¹ *Інтеграція* — відновлення цілого, об'єднання, вихід за межі однієї держави. У варіанті ЄС — це створення структури з наднаціональними рисами.

ресня 2000 р.), що стала головним інструментом підготовки нашої держави до інтеграції в ЄС.

Співробітництво з ЄС поступово поглиблюється: у Києві відкрито представництво Комісії Європейських Співтовариств (жовтень 1993 р.), у Брюсселі — представництво України при Європейських Співтовариствах (липень 1995 р.); проведено переговори щодо галузевої кооперації і торговельних відносин (1994 р.); підписана (14 листопада 1994 р.) і набула чинності (з 1 березня 1998 р.) Угода про партнерство і співробітництво; Україну визнано країною з перехідною економікою на саміті ЄС у Флоренції (липень 1996 р.); Радою ЄС прийнято План дій (6 грудня 1996 р.), яким визначено напрями співпраці з Україною; відбувся перший саміт Україна — ЄС (5 вересня 1997 р.); підписана в Гельсінкі (1999 р.) Спільна стратегія ЄС щодо України, яка визначила пріоритетні напрями політики країн-членів ЄС та інституцій Євросоюзу на чотирирічний період; Україна отримала статус країни-сусіда ЄС (2003 р.).

В Україні здійснено заходи для зміцнення інституційної спроможності виконавчих органів влади в реалізації євроінтеграційної політики. Мінекономіки було трансформовано у Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції, запроваджено посаду першого заступника Міністра закордонних справ України з питань європейської інтеграції. Утворено Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції, яку очолює Президент України. При Президентові України діє Національна рада з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, а при Міністерстві юстиції — Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

Політичний діалог Україна — ЄС відбувається у формі щорічних консультацій на найвищому рівні: саміти Україна — ЄС, засідання Ради з питань співробітництва, регулярні консультації Україна — Трійка ЄС на рівні міністрів закордонних справ та на рівні політичних директорів МЗС. Починаючи з 2000 р. також у формі зустрічей: Україна — Трійка Політико-безпекового комітету ЄС та консультацій Україна — Трійка ЄС на рівні експертів з питань Спільної зовнішньої та безпекової політики (СЗВП).

Із завершенням чергового етапу розширення Європейського Союзу (2004 і 2007 рр.), в результаті якого визначився майбут-

ній розвиток низки країн Центральної, Східної і Південної Європи, окреслились нові тенденції у відносинах України з провідним європейським формуванням.

Значним чинником на першому етапі розвитку політичного діалогу зі структурами ЄС стало формування договірно-правової бази співробітництва, основним документом якої є *Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейським Союзом* (УПС). Підписана угода означала перехід відносин Україна—ЄС на якісно новий рівень і заклала правове підґрунтя для багатопланового співробітництва в торгівлі, економіці, соціальній і правовій сферах. Період чинності УПС — 10 років, після цього угода щорoku автоматично пролонгується, якщо сторони не денонсують її (ст. 101). Серед основних принципів УПС є принцип ринкової економіки як визначальний, насамперед для залучення України до правового поля європейського ринку та ГАТТ/СОТ. В Угоді виокремлено 17 галузей співробітництва з ЄС, в яких мають бути узгоджені законодавчі положення відповідно до вимог європростору: митне законодавство, банківська справа, бухгалтерський облік та податки, охорона праці, фінансові послуги тощо. Водночас Угодою передбачено узгодження зовнішньополітичної діяльності, зокрема у сфері безпеки, постійне підтримання політичного діалогу тощо. Отже, йдеться і про економічне, і про політичне співробітництво.

Угода про партнерство і співробітництво України—ЄС доповнювалась галузевими угодами: Угода між Європейськими Співтовариствами й Україною про торгівлю текстильними виробами (5 травня 1993 р.); Угода між Урядом України й Комісією Європейських Співтовариств про створення Контактної групи по вугіллю і сталі (8 червня 1994 р.); Угода між ЄСВС і урядом України про торгівлю сталеливарними виробами (15 липня 1997 р.); багатостороння рамкова Угода INOGATE між Україною і ЄС щодо створення правових засад міжнародного співробітництва з забезпечення енергоносіями країн Західної Європи (22 липня 1999 р.); Угода про співробітництво між Урядом України і Євроатомом у галузі керованого термоядерного синтезу (23 липня 1999 р.); Угода про співробітництво між Урядом України і Євроатомом у галузі ядерної безпеки (23 липня 1999 р.), Угода про безквотову торгівлю текстильною продукцією на 2001–2004 рр. (грудень 2000 р.). Водночас слід зазначити, що галузеві

угоди, які регулювали торгівлю текстилем і сталлю, призвели фактично до обмеження експорту України до ЄС шляхом встановлення певних квот.

Серед внутрішніх законодавчих актів України щодо ЄС слід виокремити: Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки”; Постанову Кабінету Міністрів України “Питання діяльності Української частини Комітету з питань співробітництва між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)”; Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу (затверджена Указом Президента України 11 червня 1998 р.); Указ Президента України “Про програму інтеграції України до Європейського Союзу” (1998 р.); Указ Президента України “Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом) і вдосконалення механізму співробітництва з Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)” (1996 р.).

Партнерський діалог Україна — ЄС розвивається під час проведення щорічних самітів Україна — ЄС за участі Президента України; Ради з питань співробітництва за участі прем’єр-міністра України; Комітету з питань співробітництва; Комітету парламентського співробітництва; регулярних консультацій Україна—Трійка ЄС, постійних експертних консультацій. Між Україною та ЄС щорічно відбувається більш як 80 офіційних зустрічей та консультацій на високому та експертному рівнях. Важливою подією для розвитку взаємин між Україною і ЄС стало прийняття ЄС у 2000 р. рішення про виведення України з переліку країн із неринковою економікою й визнання її країною з перехідною економікою. Це дало Україні додаткові преференції в розвитку співробітництва з європейськими і світовими структурами.

Водночас країни ЄС зайняли вичікувальну позицію щодо питання інвестування в українську економіку, пояснюючи це відсутністю в країні сприятливого інвестиційного клімату. За рівнем політичного та економічного ризику Україна посідала 135 місце серед 178 країн світу.

Інтеграція України в ЄС була проголошена ключовим зовнішньополітичним пріоритетом і визначена в урядовій програмі 2000 р. стратегічною метою держави. Урядова програма “Реформи для процвітання” визначала головними цілями створення основи для членства України в ЄС і формування проєвропейської більшості в суспільстві. На шляху просування України до ЄС виокремлювалися такі етапи: набуття членства в СОТ, реалізація УПС, створення зони вільної торгівлі Україна — ЄС, підписання Угоди про асоціацію. Остання форма співпраці могла б бути запроваджена на зразок моделі Європейської партнерської угоди, яка відкриває перспективу майбутнього членства в ЄС, або делі відносин асоціації, які Співтовариство у 70-х роках установило з Туреччиною, країнами Магриба і Близького Сходу.

Подальше бачення майбутнього Європи і місця в ній України визначено у двох документах, розроблених Європейською комісією ЄС: “Розширена Європа — сусідні країни: нова структура відносин з нашими східними і південними сусідами” від 11 березня 2003 р. і “Про основи нового інструмента для сусідства” від 1 липня 2003 р., в яких передусім захищаються інтереси ЄС. Основна мета цих документів — збереження стабільності на кордонах ЄС і запобігання новим загрозам, що можуть виходити з українських теренів. У документах містилася також пропозиція ЄС створити у найближчі десять років спільно із сусідніми державами зону процвітання і добросусідства — кільце друзів. Таким чином європейці продемонстрували розуміння необхідності поширити переваги добробуту і процвітання на нових сусідів, ніж зводити нову стіну навколо Європи.

Водночас ЄС зобов’язався надати Україні фінансову й технічну допомогу для облаштування прикордонних пунктів і створення прикордонної інфраструктури на західному кордоні України з метою запобігання нелегальній, некерованій міграції, зокрема трудовій (на реалізацію програми 2004–2006 рр. ЄС надав 255 млн євро). Відповідно до списку сусідських програм Україна бере участь у трьох із них: співробітництво України, Польщі та Білорусі; співробітництво Угорщини, Словаччини та України; співробітництво України з країнами Центральної та Східної Європи (САКЛ). Новий план стосовно України (12 травня 2004 р., м. Брюссель) означав співробітництво, а не подальше розширення.

Серед позитивних моментів співпраці з ЄС — *розвиток Спільної європейської політики безпеки та оборони (СЄПБО)*. На саміті ЄС у Севільї у червні 2002 р. був затверджений Механізм консультацій та співробітництва з Україною у сфері врегулювання криз, який відкриває широкі можливості для залучення держави до участі у миротворчих операціях, які здійснюються під егідою Європейського Союзу.

Відповідно до рішень Ради Міністрів ЄС Україна була запрошена до участі у Поліцейських місіях ЄС у Боснії і Герцеговині (ПМЕС у БіГ, 2002 р.) та Македонії (“Проксіма”, 2003 р.). Із січня 2003 р. 5 українських правоохоронців перебувають у складі ПМЕС у БіГ, а з травня 2004 р. ще 5 правоохоронців — у складі ПМЕС у Македонії. Зміцненню правової основи цієї співпраці слугуватиме укладення Угоди про участь України в операціях Європейського Союзу з врегулювання кризових ситуацій, а також про безпекові процедури обміну інформацією. Триває робота щодо укладення Угоди між Україною та ЄС про використання Євросоюзом авіаційно-транспортних ресурсів України у контексті виконання завдань СЄПБО.

Україна докладає чимало зусиль, щоб отримати фінансову та матеріально-технічну допомогу від Європейського Союзу для утилізації боєприпасів, непридатних для подальшого використання та зберігання. У червні 2003 р. до Європейської Комісії були передані дані про обсяг та номенклатуру таких боєприпасів, а також перелік українських підприємств, які займаються їх ліквідацією.

ЄС визнає не тільки важливу роль України в забезпеченні безпеки і стабільності на континенті, а й її високий промислово-технологічний потенціал у військовій сфері, що підтверджується практикою запрошення нашої держави до проведення військових навчань за участі підрозділів ЄС.

Сучасні відносини України — ЄС розвиваються за схемою спеціального сусідства, що означає для європростору створення кола друзів, а для України — невизначеність на перспективу. Дослідження концепції сусідства дає змогу дійти висновку про те, що з цією програмою певним чином збігається модель “Європи концентричних кілець”, яку ще на початку 90-х років запропонував тодішній прем’єр-міністр Франції Е. Балладюр. Ця модель передбачала формування навколо консолідованого ядра ЄС

різних зон співробітництва з диференційованою глибиною інтеграції, яка поступово зменшувалася б: ЄС — як ядро євроінтеграційного процесу, друге і третє кола — країни Європейської економічної зони (ЄЕЗ) і країни-кандидати на членство в ЄС, ширше коло — всі інші європейські країни, у тому числі нові незалежні держави (тобто країни СНД).

Трирічний План дій з активізації співробітництва у межах європейської політики нового сусідства Україна і ЄС підписали 21 лютого 2005 р. Посування України в напрямі євроінтеграції закріпили результати грудневого саміту Україна — ЄС (1 грудня 2005 р., м. Київ), за якими сторони уклали *Меморандум про взаєморозуміння України і ЄС щодо енергетичної галузі*. У документі йдеться про моніторинг діючих в Україні атомних електростанцій і впровадження енергетичного законодавства ЄС. Враховуючи величезний досвід української сторони у сфері технології глобальної супутникової орієнтації, ЄС також підписав з Україною *Угоду про співробітництво у межах європейської програми супутникової радіонавігації “Галілео”*. Прикметно, що схожий документ ЄС підписав з Китаєм та Ізраїлем. Поза меморандумом підписано *Угоду про співпрацю в галузі цивільної авіації*, завдяки якій європейські авіалінії можуть здійснювати рейси між країнами ЄС і Україною.

Україна і ЄС узгодили програму з облаштування кордону по всьому периметру української території з метою запобігання нелегальній міграції. З 2004 р. між сторонами велися переговори щодо укладення *Угоди про реадмісію осіб*, які нелегально перебувають на територіях договірних сторін. За наполяганням української сторони таку угоду підписано у 2007 р. лише після укладання аналогічного документа з РФ, оскільки наша країна несе значні витрати на виявлення й утримання нелегальних мігрантів, що прибувають в Україну з російської території.

У березні 2007 р. ЄС та Україна розпочали переговори щодо нової посиленої угоди про співпрацю (НПУ). Переговори відбувалися на пленарних засіданнях та у трьох переговорних групах з таких питань: 1) політичного діалогу, зовнішньої та безпекової політики; 2) юстиції, свободи й безпеки; 3) економічного й секторального співробітництва. НПУ має бути всеосяжним, амбіційним та інноваційним документом, що охоплює усі сфери співробітництва між Україною та ЄС. Вона повинна якісно вихо-

дити за межі УПС та спільного Плану дій для найбільш можливого наближення України до ЄС, водночас НПУ має віддзеркалювати стратегічну важливість відносин Україна — ЄС.

Щодо питання політичного діалогу, зовнішньої та безпекової політики обидві сторони вели переговори на підставі проекту тексту Угоди. Текст містить наступні ключові питання: внутрішня реформа, Міжнародний кримінальний суд, регіональна стабільність, запобігання конфліктам, урегулювання криз, військово-технічне співробітництво, нерозповсюдження зброї масового знищення, роззброєння та контроль над озброєнням, боротьба з тероризмом, а також формати для ведення політичного діалогу.

Стосовно юстиції, свободи та безпеки Україна та ЄС вели переговори на підставі проекту тексту Угоди, в якому йдеться про верховенство права, права людини, захист особових даних, співробітництво у питаннях міграції, притулку та управління кордонами, переміщення осіб, відмивання коштів та фінансування тероризму, співробітництво щодо незаконного обігу наркотиків, боротьби з організованою злочинністю, боротьби з тероризмом та правове співробітництво. Українська сторона наголосила на важливості подальшого руху за межі оновленого Плану дій Україна — ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, затвердженого 18 червня 2007 р. Українська сторона також наголосила на своєму бажанні закріпити у тексті НПУ положення, які б зумовлювали *запровадження взаємного безвізового режиму між Україною та ЄС, запровадження ефективних механізмів оперативного прикордонного співробітництва та співробітництва правоохоронних органів, а також протоколу судового співробітництва у цивільних справах.*

Україна із зацікавленістю сприйняла рішення Європейської Ради (19–20 червня 2008 р.) щодо (віголошеної Польщею та Швецією) *концепції відносин ЄС зі східними сусідами — Східне партнерство.* За цим проектом європейські країни — не члени ЄС мають об'єднатися у своєрідний міні-євросоюз. Східне партнерство є пропозицією Україні, Молдові, Білорусі, Азербайджану, Вірменії та Грузії створити з ЄС зону вільної торгівлі, співробітничати в галузі енергобезпеки, а також полегшити візовий режим. Східне партнерство не означає перспективи членства в Євросоюзі. Це є процес, а не інструмент. До того ж проект не

пропонує нових програм і створення розгалуженої інституційної структури; не сприяє співпраці у межах чотирьох свобод, що є необхідними для створення зони вільної торгівлі. Водночас такий варіант співробітництва не впливатиме на нову посилену Угоду, можливо на засадах асоціації, яку Україна намагається укласти з Євросоюзом. Наша держава готова у прагматичний спосіб використати всі наявні інструменти, які наближуватимуть її до членства в ЄС, та співпрацювати з європейськими партнерами у практичному наповненні Східного партнерства з урахуванням національних інтересів України.

Важливим принциповим питанням для України як для європейської держави є підтвердження її права на отримання членства в Європейському Союзі. У цьому контексті Українська держава розраховує, що остаточний формат цієї ініціативи не стане завуальованою альтернативою перспективного членства України в ЄС.

Євросоюз є найпотужнішим джерелом фінансування України і другим кредитором після Російської Федерації. З 1991 р. ЄС надав Україні фінансову допомогу в розмірі близько 1570,4 млн. євро. З цієї суми на підтримку приватного сектора та сприяння економічному розвитку надійшло 116 млн євро, на розвиток транспортної, енергетичної інфраструктури та комунікацій — 74 млн, на підвищення безпеки української атомної енергетики, в тому числі заходи, пов'язані з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС, — 451,9 млн євро. ЄС фінансував індикативну програму TACIS з ядерної безпеки, розраховану на 2004–2006 рр. (117 млн. євро), програму “Сусідство” у сфері прикордонного співробітництва на 2004–2006 рр. (75 млн євро для всіх країн за програмою TACIS). Водночас інвестування в українську економіку залишається на низькому рівні і ця тенденція зберігається.

Протягом останніх років спостерігається постійне зростання обсягів торгово-економічного співробітництва з ЄС, що може свідчити про усталену тенденцію. Якщо український експорт до країн європростору у 2002 р. становив 19,9 %, а імпорт — 23,6 %, то у 2006 р. експорт до всіх країн Європи складав 32,9 % всього обсягу (до СНД — 33 %), а імпорт — 37,3 % (СНД — 44,8 %). Лідером торгівлі з Україною серед країн ЄС є Німеччина, яка випереджає за показниками Італію, Францію, Іспанію, Австрію та Нідерланди.

Торговельні відносини України з Євросоюзом напштовхувалися на низку перепон конкурентного характеру. Поряд із зростанням загальних обсягів зовнішньоекономічних показників з країнами-членами ЄС, що загалом можна вважати позитивом, який відповідає стратегічним намірам України, зберігається негативна тенденція переваги імпорту над експортом. Посилюється негативна тенденція поступового скорочення обсягів експорту України до таких учасників Євросоюзу, як Польща, Угорщина, Чехія, Словенія та Естонія.

Товарна структура торгівлі ЄС з Україною загалом відповідає структурі торгівлі ЄС із країнами, що розвиваються. Україна експортувала товари з низьким рівнем обробки, а імпортувала машини і технологічне устаткування, промислові товари і харчові продукти. Визначення тенденції до імпорту готової продукції та експорту сировини може свідчити про поступове перетворення української промисловості на сировинний характер, що викликає певне занепокоєння: за збереження темпів зростання української економіки можливе подальше прискорення динаміки імпорту.

Низька конкурентоспроможність вітчизняних товарів не приваблює розвинені європейські країни, а це відбивається на українському експорті. До того ж негативно впливає асиметричність відкритості ринків ЄС та України через застосування Євросоюзом протекціоністських і антидемпінгових заходів. Щороку зростала частка українського експорту, яка підпадала під антидемпінгове розслідування (від 28 % у 1995 р. до 35 % у 1999 р.). Втрати України в результаті таких розслідувань становили наприкінці минулого десятиліття близько 1,5 млрд дол. Збільшенню українського експорту в ЄС перешкоджали повільні структурні зміни в національному господарстві, розвиток тіньової економіки в зовнішній торгівлі, обмежена номенклатура українських товарів тощо.

У 90-х роках переважав експорт капіталомісткої продукції, успадкованої від структури виробництва колишнього СРСР, де перевага надавалася важкій промисловості. На початку нового століття частка машин та обладнання становила всього 6,3–8,2 % українського експорту в ЄС із тенденцією до подальшого скорочення. Показовим прикладом політики ЄС щодо захисту внутрішнього ринку була відмова у 2000 р. провідних країн ЄС

від українського вантажного літака АН-70, незважаючи на його очевидні переваги над європейським аналогом як за технічним рівнем, так і за вартістю. Отже, основним гальмом для українського експорту в розвинені європейські країни є вкрай низька конкурентоспроможність вітчизняних товарів.

В умовах розширення ЄС Україна вважає перспективним для розвитку двосторонньої співпраці використання її транзитних можливостей. Йдеться про зосередження на території країни міжнародних транспортних коридорів, можливості їх ефективного інтегрування у транспортні системи Європи та Азії, Балтійського і Чорноморського регіонів. Територією України проходять чотири з десяти міжнародних транспортних коридорів, які входять у сітку загальноєвропейських, і два з п'яти євразійських транспортних коридорів. Україна має всі можливості для участі у вирішенні широкого спектра проблем стосовно забезпечення енергетичних потреб країн Європи, у тому числі шляхом їх залучення до реконструкції газотранспортної системи України, у проекті Євразійського нафтотранспортного коридору, в експлуатації нафтопроводу Одеса—Броди—Гданськ—Плоцьк.

Україна заінтересована також в оборонному співробітництві, яке, як передбачається, формуватиметься на засадах колишнього Західноєвропейського союзу. Підтвердженням цього є створення українсько-польського, азербайджансько-грузинсько-українського, українсько-угорського батальйонів, які беруть участь у різних миротворчих операціях та спільних навчаннях. Певні можливості взаємодії лежать у сфері зовнішньої політики й політики безпеки, розвитку партнерства у сфері юстиції і внутрішніх справ.

Перспективним напрямом співпраці є екологічні проекти. Моніторинг екологічного становища водних ресурсів Закарпаття за підтримки програми TACIS “Транскордонний моніторинг та оцінка якості води річок Уж, Латориця та Західний Буг” розпочато 1998 р. За результатами дослідження найбільшою спільною проблемою двох басейнів (Уж + Латориця та Західний Буг) є незадовільний стан комунальних захисних споруд, більшість з яких була збудована ще в 70-х роках. До цього додається біогенне забруднення, джерелом якого є змив поживних речовин із сільськогосподарських угідь, висока концентрація нафтопродуктів, амонійного азоту, органічних речовин, міді.

Особливе місце у співробітництві ЄС з Україною посідають уже згадувані програми TACIS¹. Пріоритетними напрямами програми TACIS в Україні визначені ядерна безпека та охорона довкілля, реорганізація енергетичного сектора, реструктуризація державних підприємств, підвищення ефективності аграрного сектора, допомога у створенні сучасної транспортної інфраструктури, адміністративна реформа. У межах програми в 1991–1996 рр. було надано коштів у сумі понад 400 млн єкю, що надійшли в Донбас, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя і Крим; 1996–1999 рр. — 416,8 млн єкю — впровадження ноу-хау, навчання персоналу з країн ЄС (це становило 70–80 % витрат, а на навчання українських фахівців — 10–20 %, тоді як інвестиції й мікрокредитування ледве склали 10 % усієї суми. З боку країн-реципієнтів програми з огляду на непомірні витрати на західних консультантів викликали справедливу критику). Пріоритетом програми поточного десятиліття визначено стимулювання інвестицій, на що спрямовується 25 % коштів; розвиток громадянського суспільства, освіти, підтримка малого й середнього бізнесу, реформування енергетичного сектора, творення сучасної банківської системи і розвиток соціальної політики в Україні.

Основна увага в секторі атомної енергетики ЄС приділялася закриттю ЧАЕС, на що комісія ЄС надала 500 млн єкю. Після закриття Чорнобильської АЕС ЄС прийняв рішення про надання Україні гранту в розмірі 65 млн євро для компенсації паливного дефіциту. 13 грудня 2000 р. ЄК ухвалила надання Національній енергогенеруючій компанії України “Енергоатом” кредиту на суму 585 млн дол. від Євроатому на добудову і введення в дію другого блоку на Хмельницькій та четвертого блоку на Рівненській атомних електростанціях (проект K2R4), що покриває близько 40 % необхідної суми (загальна вартість проекту оцінюється в 1480 млн дол.).

Європейська комісія також у листопаді 2003 р. затвердила Стратегію та Індикативну програму прикордонного співробіт-

¹ Програма бере початок від технічної допомоги СРСР (протокол від 2 серпня 1991 р.). 11 лютого 1992 р. Україна разом з іншими країнами СНД підписала з ЄС Протокол згоди, де були визначені основні принципи програми. Технічна допомога країнам надається у реформуванні економіки, реорганізації і вдосконаленні роботи державних органів, проведенні освітніх заходів тощо.

ництва TACIS на 2004–2006 рр., що складається з 12 нових програм сусідства. Програми охоплюють регіони, що межують із ЄС від Баренцового до Чорного моря. Україна є учасницею чотирьох програм, а саме: Україна—Польща—Білорусь: з індикативним бюджетом фінансування з боку TACIS у 8 млн євро. Від України в ній беруть участь Волинська, Закарпатська та Львівська області; Україна—Угорщина—Словаччина: фінансування 4 млн євро. Залучена Закарпатська область України; Україна—Румунія: фінансування 6,5 млн євро. Від України беруть участь Закарпатська, Івано-Франківська, Одеська та Чернівецька області; програма транснаціонального співробітництва з територіального розвитку — КАРДС (CARDS): 5 млн євро. Залучені Закарпатська, Івано-Франківська, Одеська, Львівська, Волинська, Чернівецька області. Програма охоплює центральні, адриатичні, придунайські південно-східні регіони Європи — 18 країн.

У контексті співробітництва Україна — ЄС у політико-безпековій сфері сторони узгодили питання участі України в Поліцейській місії ЄС в Боснії і Герцеговині, у стабілізаційних силах на території Іраку, операції ЄС у контексті реалізації завдань Європейської політики безпеки та оборони в Македонії і Конго. До напрямів співпраці України — ЄС слід додати участь спеціалістів у створенні глобальної системи спостереження за землею (GEOSS). Схвалено десятилітній план дій, що визначає основні напрями і послідовність колективних дій для створення ГЕОСС; спеціальну резолюцію з попередження стихійних лих, пов'язаних із цунамі й землетрусами. Вирішено, що секретаріат розміщуватиметься у Всесвітній метеорологічній організації й координуватиме з нею свою роботу. Для України використання національних засобів космічного спостереження (системи СІЧ) у міжнародних проектах є важливим чинником розвитку вітчизняного ракетно-космічного потенціалу. Європейське космічне агентство заінтересоване у використанні розвиненої української наземної інфраструктури для прийому та обробки потоків інформації із супутників дистанційного зондування Землі (ДЗЗ).

ЄС підтримав Україну у вступі її до СОТ. Водночас негативно сприйняв підписання Україною угоди про створення Єдиного економічного простору в межах СНД, вважаючи подвійну інтеграцію неможливою.

Україна має розвинені й достатньо потужні газо-нафтогазотранспортні та електричні мережі, поєднані з мережами ЄС і СНД, що дає їй можливість брати участь у формуванні європейської енергетичної політики та спільного енергоринку, відігравати важливу роль у співпраці в галузі енергетики ЄС — СНД. До того ж Україна має розвинену інфраструктуру газового комплексу, а також значні потужності діючих газосховищ, що дають можливість створити стратегічний резерв природного газу та його використання у надзвичайних ситуаціях. Газотранспортна система України складається з 36,6 тис. км газопроводів, 783 компресорних станцій, 13 підземних сховищ газу місткістю понад 32,0 млрд куб. м та об'єктів інфраструктури. Місткістю українських підземних сховищ газу в Європі становить 20 %, що більше частки Німеччини — 11 % і Франції — 7 %. Для порівняння: Німеччина має 43 газосховища, об'ємом у 18,9 млрд куб. м.

Реалізація українських проектів сприятиме доволі широка правова система регулювання енергоринку. Це і Закон України *“Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства ЄС”* від 18 березня 2004 р., і *“Меморандум про взаєморозуміння між ЄС і Україною у сфері енергетики”* (1 грудня 2005 р.), а також *“Основні напрями державної політики у сфері забезпечення енергетичної безпеки України”* від 27 грудня 2005 р., схвалені Указом Президента України. Спираючись на розроблену законодавчу базу, Україна широко співпрацює з Європейським Союзом в галузі енергетики. Серед спільно здійснюваних проектів — посилення регуляторної та юридичної складових енергетичного сектору (НКРЕ), яке передбачає доведення вітчизняного законодавства відповідно до майбутнього впровадження в Україні гуртового ринку електроенергії. Здійснюються програма *“Підтримка поступового приєднання України до Транс'європейських електроенергетичних мереж (TEN-E)”* та проект з ядерної безпеки *“Оцінка, пов'язана з ліцензуванням проектів з надання допомоги у сфері ядерної безпеки на майданчиках АЕС, фаза впровадження проекту модернізації Південноукраїнської АЕС”*. Реалізується проект ЄС — *“Бурштинський енергоострів”*, що з 1 липня 2007 р. почав роботу в паралельному режимі з енергосистемою Європи (участь беруть Бурштинська ТЕС, Закарпатська, Львівська й Івано-Франківсь-

ка області). Робота в паралельному режимі дає можливість значно підвищити надійність експлуатації енергосистеми України, посилити контроль за експортними поставками електроенергії. Важливим проектом ЄС — Україна є *нафтопровід Одеса-Броди*. ЄС планує надати Києву 494 млн євро до 2020 р. (вартість будівництва ділянки Одеса—Гданськ від Бродів до Плоцька оцінюється в 500 млн).

Серед проектів ЄБРР найпривабливішими є пропозиції для НЕК “Укренерго”: будівництво повітряної високовольтної лінії 750 кВ Рівненської АЕС; реконструкція мереж енергопостачання “Крименерго”; підвищення енергоефективності м. Черкаси. Реконструкція теплових котелень, встановлення лічильників тощо. Найважливішим завданням у сфері енергетичної безпеки є приєднання України до загальноєвропейських солідарних механізмів підвищення рівня енергетичної захищеності.

Важливим моментом у посуванні українських інтеграційних інтересів стало підписання *Декларації між Україною і ЄС про модернізацію газотранспортної системи України* на саміті Україна — ЄС у Брюсселі 23 березня 2009 р., за якою передбачається збільшення постачання газу в Європу українськими трубопроводами на 60 млн км за умов інвестування в українську ГТС близько 3,0 млрд дол. Наголосимо, що ця сума значно виграє порівняно з вартістю газопроводів Росії в Європу в обхід України: газопровід “Північний потік” коштує близько 20 млрд дол., а “Південний потік” — близько 30 млрд дол.

Правила прийому до європейського товариства щодалі ускладнюються. Вимоги до нових членів ЄС є досить жорсткими, особливо ті, що пов’язані з вільним пересуванням людей і капіталу, з екологічними параметрами продуктів, санітарними та якісними стандартами, а також правила походження товарів, що імпортуються ЄС.

Серед гіпотетичних ускладнень у разі інтеграції України до ЄС слід враховувати і зростання конкуренції з боку розвинених фірм європейських країн, згортання низки галузей вітчизняного виробництва, ліквідація неконкурентоспроможних підприємств, соціальні наслідки тощо. Наведені вище дані торгового балансу України з країнами ЄС також можуть свідчити про загрозливу тенденцію входження України у світовий поділ праці як сировинного та ресурсного додатку. З огляду на занепад віт-

чизняної наукової галузі імпорту наукомісткої продукції в Україну значно перевищуватиме експорт, що може призвести до перетворення Української держави на науково-технічну периферію промислово розвинених країн. Отже, в сучасній ситуації Україні потрібно диверсифікувати зовнішні зв'язки, використати увесь комплекс двостороннього і багатостороннього співробітництва, виходячи насамперед із завдань внутрішнього розвитку. Україну не лише приймуть, а й заохочуватимуть до вступу в ЄС лише тоді, коли вона сама побудує за європейськими стандартами не тільки державу, а й таке суспільство, яке житиме за прийнятними в Європі принципами поваги до прав людини і до права загальному.

Євроінтеграція є основним і незмінним зовнішньополітичним пріоритетом України, вона визначена стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку України на наступне десятиліття. Намагання України бути визнаною європейською державою спирається на спільне із західним світом розуміння і бачення суспільних цінностей. Україні при цьому належить законодавчо адаптуватися до права Європейського Союзу, яке не зводиться лише до законодавства ЄС, а охоплює загальні принципи, цінності і правову культуру.

Співробітництво України з Північноатлантичним альянсом (НАТО) є складовою реалізації європейського вибору Української держави. Хоча НАТО створена з метою колективної оборони (ст. 51 Статуту), але Альянс внутрішньо та зовнішньо трансформувався. За доволі короткий проміжок часу припинилася холодна війна; виникли незалежні держави; об'єдналася Німеччина; відбулася денонсація Варшавського Договору, який становив військову організацію колишніх соціалістичних країн; виведено радянські війська з країн Центрально-Східної Європи тощо. Усі ці зрушення й події було закріплено у новій концепції НАТО. Першим кроком до неї стало прийняття 30 травня 1989 р. брюссельської декларації, згідно з якою підвищувалася відповідальність країн НАТО за стабільність у європейському регіоні. За лондонською декларацією (липень 1990 р.) НАТО залишилася оборонним союзом, але більша увага приділялася політичному аспекту діяльності. Римська декларація (листопад 1991 р.), відома як декларація миру і співробітництва, закріпила концепцію створення системи європейської безпеки кількома структу-

рами — НАТО, ОБСЄ, ЄС, Радою Європи. Стратегічну концепцію НАТО становлять три постулати: діалог, співробітництво, обороноздатність. Члени НАТО переглянули питання про скорочення ядерних арсеналів та збройних сил Альянсу. Стати членом НАТО досить не просто. Для цього потрібно не лише поділяти основні демократичні цінності, а й відповідним чином реформувати суспільство та економіку, реорганізувати армію; слід пройти кілька ступенів розвитку, набути членства й досвіду у низці системних структур.

Українська позиція щодо проблеми створення нової архітектури європейської безпеки багато в чому збігається з концепцією НАТО і полягає в єдності всіх країн регіону та міжнародних безпекових структур. В її основу можна покласти модель загальної і всеосяжної безпеки для Європи ХХІ ст. Нові шляхи для подальшого динамічного розвитку відносин між Україною та Альянсом від реформування збройних сил до питань взаємодії в екологічних надзвичайних ситуаціях відкрила Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО (9 липня 1997 р., м. Мадрид). У документі йдеться про підтримку з боку НАТО демократичного розвитку та економічного процвітання України, а також право України звертатися до НАТО по допомогу в разі, якщо політична незалежність та безпека країни опиняться під загрозою. Найуспішнішими напрямками співпраці, окресленими в Хартії, розглядаються участь у діяльності політичних структур НАТО, співпраця в управлінні кризовими ситуаціями, активна участь військових контингентів України в миротворчих операціях НАТО під егідою ООН і ОБСЄ.

Запропоновану НАТО програму *“Партнерство заради миру” (ПЗМ)* — пропозиції поглибити та інтенсифікувати зв’язки з країнами Європи шляхом практичного співробітництва — Україна сприйняла як перспективну ініціативу Альянсу, спрямовану на зміцнення стабільності й безпеки в Європі, розширення відносин НАТО з країнами Центрально-Східної Європи та іншими країнами ОБСЄ. 8 лютого 1994 р. Україна підписала Рамковий документ про ПЗМ, у 1995 р. узгодила індивідуальну програму партнерства з НАТО, яка була розрахована на два роки й містила близько 50 різних заходів. Позитивним моментом у ПЗМ є те, що вона не єдина для всіх країн, а дає можливість кожному з партнерів розвивати взаємини з НАТО відповідно до

своїх інтересів і можливостей. Важливий складник ПЗМ — спільна діяльність щодо підтримання миру в Європі під егідою ООН чи ОБСЄ. Особливі переваги надавала програма ПЗМ: забезпечення національної безпеки, реформування політичної та економічної сфери; обмеження військового потенціалу; оснащення національних армій тощо. У межах програми надано допомогу в оснащенні спільного українсько-польського батальйону та українського миротворчого батальйону сучасними сумісними з НАТО засобами зв'язку та управління; налагоджено функціонування центру координації співробітництва в межах програми ПЗМ та миротворчих операцій Генерального штабу Збройних сил України; надано допомогу в ліквідації ракет СС-24 та стратегічних бомбардувальників. З фонду спільної програми зменшення загрози, створеного 1995 р., надано кошти на проведення військових навчань з участю українських підрозділів: “Щит миру — 95” поблизу Львова; “Східний сусід”; навчання морських десантних сил у Криму “Морський вітер-98, 2006, 2007”; морських навчань “Осінні союзники”, “Кооператив-партнер” поблизу Одеси, “Козацький степ-97” тощо. Важливим напрямом посилення оперативної ролі ПЗМ є визначення і підтримання в готовості сил, необхідних для участі в багатонаціональних об'єднаннях тактичних сил НАТО (БОУТС). Участь України в БОУТС передбачає визначення кількісного і технічного складу Збройних сил України, які б могли бути задіяні в миротворчих операціях під егідою НАТО, та їх цілеспрямовану підготовку для досягнення повної відповідності силам і засобам Альянсу. Логічним продовженням ПЗМ стала Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору на 2001–2004 рр., затверджена Указом Президента від 27 січня 2001 р. У ній визначені сфери, цілі та напрями співробітництва, а також механізм реалізації, координації і контролю за виконанням відповідних заходів. Цілями цієї програми є активне залучення України до загальноєвропейських процесів безпеки та оборони, досягнення максимально ефективного й результативного співробітництва з НАТО, визначення пріоритетів, практичних завдань і термінів виконання індивідуальної програми партнерства. З метою реформування Збройних сил України створено Спільну робочу групу з питань воєнної реформи, яка до того ж є постійно діючим органом спільних консультацій

України з Політико-військовим керівництвом комітету (ПВКК) НАТО.

Український парламент виробив законодавчу базу щодо участі держави у миротворчих операціях, основу якої становить Закон України “Про участь України в міжнародних миротворчих операціях” від 3 квітня 1999 р. та Закон України “Про порядок направлення підрозділів ЗСУ до інших держав” від 2 березня 2000 р. У документах визначається порядок, умови направлення підрозділів ЗСУ до інших держав, умови їх перебування на іноземній території, принципи формування, організації та підготовки зазначених підрозділів, гарантії соціального захисту військового складу й цивільного персоналу та членів їхніх сімей. У законах також зазначається, що підрозділи можуть перебувати на території інших держав тимчасово на підставі міжнародних договорів України та в порядку й на умовах, визначених законодавством України. Згідно із законом, рішення про направлення підрозділів ЗСУ приймає Президент України.

У результаті розширення НАТО Україна опинилася в особливій геополітичній ситуації: на західних кордонах розташовані нові учасники НАТО, а на східних — Росія, і це виводить Україну в особливий об’єкт міжнародної уваги, у ключову країну для європейської безпеки. Ситуація навколо країн ЦСЄ характеризується спільністю їх оцінок щодо загроз, викликів і основних пріоритетів у цій галузі. Розширення НАТО на Схід з метою забезпечення стабільності відповідає основним стратегічним прагненням України, які зосереджені навколо інтеграції в європейські економічні, політичні структури та структури безпеки, в отриманні надійних міжнародних гарантій безпеки завдяки НАТО, а також нормалізації стосунків із Росією шляхом піднесення авторитету України в європейських структурах за підтримки і сприяння НАТО. Велике значення для стабільності миру в Європі мала діяльність *Західноєвропейського Союзу (ЗЄС)*, започаткованого 1948 р. До 1988 р. ЗЄС не брав участі у військових операціях, пізніше став активним учасником низки програм гуманітарної допомоги і ліквідації етнічних конфліктів. У відносинах з країнами Центрально-Східної Європи ЗЄС діяв за формулою “6 + 3”, що означало шість постійних членів і три асоційованих. Україна запропонувала варіант співробітництва “6+3+1” та розглянути питання про надання парламент-

ській делегації Верховної Ради України статус спостерігача в Парламентській асамблеї ЗЄС. Наприкінці 90-х років ЗЄС тимчасово делегував свої функції ЄС.

Спрямованість України на євроатлантичну інтеграцію з перспективою вступу до НАТО була підтверджена рішенням Ради національної безпеки і оборони України 23 травня 2002 р. (*“Про ухвалення Стратегії України щодо НАТО”*). Україна розширює співпрацю з Північноатлантичним альянсом за програмою щорічних Цільових планів Україна — НАТО в межах Плану дій Україна — НАТО, затвердженого на засіданні комісії Україна — НАТО в листопаді 2002 р. під час Празького саміту. В результаті слухань про взаємини і співробітництво України з НАТО, проведених Верховною Радою України 23 жовтня 2002 р., 263 депутати схвалили європейську інтеграцію України, яка була визнана істотним чинником зміцнення її національної безпеки, покликаною сприяти розвитку демократичних інститутів, громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини, і таким чином, відповідає життєво важливим інтересам українського народу.

У січні 2003 р. було створено Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України і глава держави взяв на себе повну відповідальність за визначення й реалізацію курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Про намір щодо вступу в НАТО Президент Л. Кучма оголосив у Посланні Верховній Раді України (квітень 2003 р.): “Рішення відносно набуття Україною у перспективі повноправного членства в НАТО стало переломним етапом у відносинах нашої держави з Альянсом”. У Посланні зазначається, що намагання України бути визнаною європейською державою спирається на загальному із західним світом розумінні і баченні суспільних цінностей. Створення громадянського суспільства, розвиток демократичних інституцій, забезпечення прав і свобод людини виступають пріоритетними національними інтересами України, як це було визначено ще на початку її утворення як незалежної держави. Для досягнення поставленої мети — набуття повноправного членства в НАТО — державна влада повинна вдосконалити політичну систему, розвивати інститути громадянського суспільства тощо¹.

¹ Урядовий кур’єр. — 2003. — 4 трав.

Спираючись на існуючу договірно-правову базу, у тому числі План дій Україна — НАТО, щорічно розробляються цільові плани. Так, Цільовий план Україна — НАТО на 2003 р. передбачав: підготовку законопроектів про внесення змін у Закони України “Про вибори депутатів місцевих рад і сільських, селищних, міських керівників” і “Про вибори народних депутатів України”; сприяння, виходячи з рекомендацій ОБСЄ, вільним і чесним виборам відповідно до законодавства; удосконалення роботи і реформування Центральної виборчої комісії з урахуванням рекомендацій ОБСЄ; здійснення заходів щодо поліпшення ситуації у сфері свободи слова і преси та сприяння розширенню кола власників ЗМІ; зміцнення повноважень і незалежності судів; здійснення заходів щодо прийняття адміністративно-процесуального кодексу України, інших законів України з метою забезпечення належного функціонування судової системи, у тому числі новоствореного Вищого адміністративного суду України, Апеляційного суду України і Касаційного суду України; подальше реформування законодавства України в сфері правосуддя відповідно до євроатлантичних стандартів; сприяння постійному розвитку і зміцненню громадянського суспільства, забезпеченню верховенства права, захисту основних прав людини і громадянських свобод тощо.

25 березня 2004 р. Президент України підписав рішення Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції “Про затвердження Цільового плану Україна — НАТО на 2004 рік”, яким було охоплено найважливіші сфери життєдіяльності держави. У жовтні 2004 р. в Брюсселі відбулося чергове засідання Політичного комітету НАТО з Україною, на якому обговорювався проект Цільового плану на 2005 р. У межах цього плану, підготовленого українською стороною, передбачено близько 260 заходів, що охоплюють практично всі найважливіші сфери життєдіяльності суспільства. Україна активно долучилася до співробітництва з НАТО: приєдналася до коаліції із розбрюкування Іраку; запропонувала країнам НАТО використувати український літак АН-124 “Руслан” для військово-транспортних перевезень; із серпня 2004 р. відкрила бюро військової документації Україна — НАТО, створене на базі управління євроатлантичної інтеграції Генерального штабу Збройних сил України, тощо.

Особливістю розвитку відносин між Україною і НАТО, що впливає на рівень партнерства, став новий формат співробітництва Альянсу з Росією і створення Ради Росія — НАТО. Тенденційним стало й те, що Росія та Україна виступають конкурентами у просуванні своїх проєктів у НАТО. Україна займає виважену позицію щодо перспектив взаємодії Росії з Альянсом, розуміючи, що розбудова стабільної системи європейської та міжнародної безпеки неможлива без належної участі Росії. Здійснюючи курс на євроатлантичну інтеграцію, Україна як невід’ємна складова великої Європи прагне у співпраці з іншими європейськими державами, однією з яких є РФ, до розбудови загальноєвропейської системи безпеки. Водночас тенденція зближення позицій Росії і НАТО в питаннях боротьби з новими викликами та загрозами третього тисячоліття створює сприятливі перспективи для України стосовно реалізації її завдань з інтеграції в європейсько-євроатлантичні структури.

Наскільки міцні зв’язки між Західною і Східною Європою є визначальними для єдності і міцності континенту, настільки необхідним був і залишатиметься у близькому майбутньому трансатлантичний зв’язок. На сьогоднішній день Північноатлантичний альянс є найміцнішим військово-політичним союзом, який, фактично, став основою системи європейської і євроатлантичної безпеки, однією з її базових та інституційних компонентів (разом із ОБСЄ). Після подій 11 вересня 2001 р., з появою військових баз Альянсу в країнах Центральної Азії, діяльність НАТО набула глобального масштабу. Рівноправними учасниками НАТО стали майже всі європейські держави — сусіди України, членства в Альянсі вже набули три країни колишнього СРСР — Литва, Латвія, Естонія.

У розвиток євроатлантичної стратегії України Верховна Рада України прийняла в першому читанні Закон України *“Про ратифікацію Меморандуму про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням об’єднаних збройних сил НАТО в Європі та Верховним головнокомандуванням об’єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці про забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України”* від 18 липня 2003 р. Необхідність укладення цього Меморандуму зумовлена положеннями ст. 18 Конституції України, яка передбачає, що зовнішньополітична діяльність України спрямована

на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права.

З політичної точки зору набуття чинності зазначеного Меморандуму сприятиме зміцненню міжнародного авторитету України, переходу у відносинах зі світовою спільнотою до якісно нового, активного діалогу, спрямованого на підтримку євроатлантичної інтеграції України; подальшому розвитку та поглибленню механізмів практичного й політичного співробітництва між Україною і НАТО, досягненню оперативної сумісності між країнами-членами та країнами-партнерами шляхом забезпечення підтримки проведення операцій НАТО.

Євроатлантичний вибір України опосередковано підтримали США. Виступаючи у Варшаві (червень 2002 р.) американський Президент Дж. Буш наголосив, що до складу нової Європи має входити й Україна. США повинні подати руку Україні, так як свого часу подала її Польщі, і вона скористалася цим. Таким чином ще раз було підтверджено, що Україна має реальні можливості приєднатися до євроатлантичної структури безпеки. Зауважимо, що на шляху такого приєднання лежать як внутрішні, так і зовнішні перешкоди. Серед внутрішніх — соціально-економічний розвиток країни, ставлення владних кіл і населення до НАТО, вплив зовнішніх чинників на внутрішньополітичну ситуацію. Серед зовнішніх проблем інтеграції України в євроатлантичну систему безпеки привертає увагу політика русоцентризму НАТО та Заходу, яка провадиться паралельно, а в деяких питаннях навіть переважає рівень розвитку відносин з Україною. Перешкоджає розвитку євроатлантичного просування України й політика домінування та постійного тиску Росії на Україну. Політики Росії в намаганні стримування України застосовують усі важелі впливу: від економічного шантажу до зазіхань на українську територію. Україна, як і раніше, є сферою життєво важливих інтересів Російської Федерації.

Водночас громадська думка загалом ще не забезпечує необхідної внутрішньоукраїнської підтримки євроатлантичної інтеграції, що підтверджують масштабні опитування населення.

Особливу позицію щодо просування України до НАТО займає Російська Федерація. За заявами російських керівників, Росія

зробить усе можливе аби не допустити просування українських інтересів в Альянс. Вхідження України в НАТО, на переконання лідерів РФ, зробить територію європейської Росії максимально вразливою для військової інтервенції. Якщо на сьогоднішній день відстань від найближчої країни-члена НАТО (Латвія) до Москви становить 560 км, то після вхідження України в НАТО відстань до столиці Росії зменшиться до 420 км. Російське керівництво не раз наголошувало, що не допустить помилок у майбутньому, схожих на ті, які воно зробило зі вступом до НАТО країн Балтії. Отже, всіляко демонструючи позитивну налаштованість на співпрацю України з Євросоюзом, Росія протидіє просуванню України до НАТО. Як альтернативний варіант вона пропонує свої гарантії безпеки: вхідження під ядерну парасольку Росії.

Україна, зі свого боку, намагається використовувати і зміцнювати всі наявні інструменти та інституції міжнародної співпраці — ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС. У разі перетворення України на сіру або буферну зону, країна виявиться затиснутою між НАТО і ОДКБ.

Розвиток подій навколо президентських виборів 2004 р. створив нові можливості для України в ущільненні відносин з НАТО, яка готова до підвищення рівня співпраці з Україною. Програму роботи Спільної робочої групи з питань воєнної реформи на 2005–2006 рр. обговорили учасники Комісії Україна—НАТО (червень 2005 р.). Поза двосторонніми заходами українські представники беруть участь у роботі Форуму з безпеки Ради євроатлантичного партнерства (РСАП). Нинішня співпраця з НАТО сконцентрована на таких основних напрямках, як: участь у миротворчих операціях; розширення масштабу навчань НАТО/ПЗМ з урахуванням усіх нових місій Альянсу, зокрема операції з підтримання миру; залучення до планування та втілення заходів ПЗМ через розташування штабних елементів ПЗМ у різних штабах НАТО; участь у плануванні та проведенні операцій Багатонаціональних об'єднаних тактичних сил; вдосконалення статусу національних представників по зв'язках при штаб-квартирі НАТО в межах офіційно акредитованих при НАТО повномасштабних дипломатичних місій; розширення регіональної співпраці в контексті Партнерства заради миру.

Українські військові освоюють штабні процедури і навчаються проведенню миротворчих операцій згідно з мандатом Ради Безпеки ООН; процедури ухвалення рішень у процесі оперативного планування, які застосовуються в збройних силах країн НАТО; вивчають основи управління військами та функціонування органів управління військ Північноатлантичного альянсу. Використовуючи унікальну комп'ютерну систему “Моделювання конфліктів і дій військ на тактичному і оперативному рівнях” (США) моделюють функціонування пунктів управління багатонаціональною бригадою під час використання військ на тактичному та оперативному рівнях для розв’язання конфліктів. Українські військові беруть участь у підготовці й проведенні антитерористичної операції НАТО “Активні зусилля”, яка полягає у патрулюванні кораблями країн НАТО Середземного моря контролю вантажних перевезень з метою виявлення і запобігання терористичній діяльності. Одними з основних завдань операції є боротьба з нелегальними перевезеннями морем зброї, боєприпасів; запобігання незаконним переміщенням людей, а також протидія будь-якій незаконній діяльності з використанням цивільних суден. В операції беруть участь такі країни НАТО, як Бельгія, Велика Британія, Греція, Данія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Португалія, США та Туреччина. У ході засідання Комісії Україна — НАТО на рівні глав держав та урядів, яке відбулося в Стамбулі 29 червня 2004 р., Президент України заявив про заінтересованість Української держави в залученні до участі в операції.

14 листопада 2005 р. у штаб-квартирі Альянсу (Брюссель) відбулося засідання військового комітету Україна—НАТО, на якому обговорювалася державна програма розвитку Збройних сил України на період 2006–2011 рр. Українська армія, на переконання керівників держави, була готова до виконання завдань у межах Плану щодо набуття членства в НАТО з квітня 2006 р. До того ж Україна готова надати допомогу країнам Альянсу в операції в Афганістані (зокрема йдеться про надання літаків військово-транспортної авіації для перевезень). Найбільший інтерес у представників Альянсу викликало українське бачення змін системи управління, адаптованої під НАТО, систем логістичного забезпечення, підготовки, розвитку озброєння, військової техніки тощо.

Позиція України щодо співпраці з Альянсом полягає в тому, що міжнародне право дає змогу будь-якій країні обирати форми й засоби свого захисту. Україна бере до уваги інтереси національної безпеки інших держав відповідно до неподільності міжнародного миру й безпеки. Водночас Українська держава не хотіла б бути кордоном, так званою сірою зоною нового розмежування в Європі й домагається гарантій того, щоб арсенали зброї не розташовувались на території членів Альянсу.

Події навколо президентських виборів в Україні 2004 р. сколихнули не лише українське суспільство, а й усі провідні країни світу. Світ не тільки дізнався про Україну, а й щиро вболівав за її громадян, які боролися за гідне життя своєї країни, за повагу її у світі, за право вибору, за чесні й неупереджені вибори глави держави, і врешті-решт, за свою честь і гідність. Перемога демократичних сил в Україні під час президентських виборів 2004 р. привела на посаду глави держави В. Ющенка, який отримав вотум довіри переважної більшості українського народу. Новообраного Президента України привітали лідери понад 60 держав світу, серед них — президент США Дж. Буш, президент Росії В. Путін, президент Франції Ж. Ширак, канцлер Німеччини Г. Шредер, прем'єр-міністр Великої Британії Т. Блер та ін. Конгрес США, Європейський парламент, Парламентська асамблея Ради Європи, штаб-квартира НАТО у Брюсселі і Сейм Республіки Польща — всі зустрічали українських представників-переможців оплесками і українською символікою, висловивши тим самим щире підтримку демократії й свободи в Україні. Помаранчеві події окреслили чітку позицію США щодо сприяння Українській державі в її посуванні шляхом ринкових реформ (скасування поправки Джексона-Веніка) і приєднання до НАТО. Президент США Дж. Буш висловив надію на ефективне співробітництво лідерів двох держав, а Президент України В. Ющенко, вітаючи американського лідера з перемогою на американських виборах, наголосив, що Україна і США є стратегічними партнерами. Події в Україні навколо президентських виборів продемонстрували, що більшість українських громадян патріотично налаштована і може обстоювати свої ідеали. Зрозуміло, що без участі ззовні — як з боку Росії, так і з боку США, — українські події, вірогідно, розвивалися б за іншим сценарієм. Очевидно й те, що хоч би якої сили була підтримка

ззовні, але без об'єднання і волі громадян, без відчайдушного пориву людей помаранчева революція не відбулася б.

Щодо посування у напрямі євроатлантичної інтеграції законодавчою і виконавчою владою України було прийнято низку основних рішень. У рішенні Ради національної безпеки і оборони України *“Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)”* від 23 травня 2002 р., введеному в дію відповідним Указом Президента України від 8 липня 2002 р., наголошується, що *“Україна розглядає НАТО як основу майбутньої загальноєвропейської системи безпеки і підтримує процес її розширення”*, а також виходить з того, що кінцевою метою її євроінтеграційної політики є вступ до цієї організації як основи загальноєвропейської структури безпеки.

Постановою Верховної Ради України від 21 листопада 2002 р. № 233 *“Про рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО”* народні депутати підтримали цю Стратегію і наголосили на необхідності інтенсифікації процесу підготовки України до членства в Альянсі.

Підвалини національної безпеки закладені в Законі України *“Про основи національної безпеки України”* від 19 червня 2003 р. № 964-IV. Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки цей законодавчий акт визначає, серед іншого, забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу.

“Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України)”, який було опубліковано 2004 р., обґрунтовує євроатлантичний курс України і визначає її інтеграцію до євроатлантичних та європейських структур безпеки та співробітництва, забезпечення широкомасштабної участі України в загальноєвропейській системі безпеки, набуття у майбутньому членства в НАТО та ЄС пріоритетами її зовнішньої політики.

Указ Президента України від 21 квітня 2005 р. № 702/2005 “*Питання Воєнної доктрини України*” повернув до цього документа положення про кінцеву мету — вступ України до НАТО. В ньому зазначається, що активізація євроатлантичної інтеграції України з орієнтацією на вступ до НАТО як основи загальноєвропейської системи безпеки та пов’язане з цим глибоке реформування оборонної сфери держави відповідно до європейських стандартів належать до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики.

27 грудня 2005 р. Президент підписав Указ № 1861/2005 “*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 листопада 2005 р. “Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)”*”. Цим указом забезпечення реалізації державної політики щодо співробітництва України з НАТО, в тому числі досягнення критеріїв членства України в НАТО визначено одним з пріоритетів діяльності Кабінету Міністрів України. 13 березня 2006 р. Президент підписав Указ № 215/2006 “*Про Національну систему координації співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору*”, яким впроваджений інститут національних координаторів співробітництва України з НАТО та створена Міжвідомча комісія з питань підготовки України до вступу в НАТО.

З серпня 2006 р. було підписано *Універсал національної єдності*, у п. 27 якого передбачена “взаємовигідна співпраця з НАТО відповідно до Закону України “Про основи національної безпеки України” (у редакції, чинній на час підписання цього Універсалу). Вирішення питання щодо вступу до НАТО за наслідками референдуму, який проводиться після виконання Україною усіх необхідних для цього процедур. Такими процедурами є інтенсифікований діалог з питань членства та відповідних реформ, в межах якого Україна співпрацює з Альянсом з квітня 2005 р., та виконання *Плану дій щодо членства (ПДЧ)*. 11 січня 2008 р. Президент, Прем’єр-міністр та Голова Верховної Ради України підписали лист на ім’я Генерального секретаря НАТО з проханням розглянути питання про можливе надання Україні Плану дій з набуття членства на саміті Північноатлантичного альянсу в квітні 2008 р. в Бухаресті. Наразі великі сподівання поклалися Україною на згаданий Саміт Альянсу. Під час Са-

міту було проведено Консультації Україна — НАТО на найвищому рівні за участю Президента України, але партнери по Альянсу поки що не готові запросити Україну приєднатися до Плану дій щодо членства в НАТО.

Міжнародні фінансові структури в політиці України. Важливими компонентами зовнішньополітичного курсу в забезпеченні національних інтересів будь-якої держави є захист і просування економічних інтересів. Для України, економіка якої перебуває на стадії трансформації в ринкову, *економічна дипломатія* набуває особливого значення й покликана розв'язувати такі завдання: досягнення мінімуму ризиків подальшої інтеграції України у світову економіку з урахуванням забезпечення економічної безпеки країни; формування справедливої міжнародної економічної системи за повноправної участі України у міжнародних економічних організаціях; розширення вітчизняного експорту в раціоналізації імпорту в країну, сприяння українському підприємництву за кордоном, протидія дискримінації вітчизняних виробників і експортерів, забезпечення дотримання вітчизняними суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності українського законодавства під час здійснення подібних операцій; сприяння залученню іноземного капіталу — інвестицій у реальний сектор і пріоритетні сфери української економіки; збереження та оптимальне використання української власності за кордоном; обслуговування українського зовнішнього боргу відповідно до реальних можливостей країни, максимальне повернення засобів у рахунок кредитів іноземних держав; формування комплексної системи українського законодавства і міжнародної договірно-правової бази в економічній сфері.

Провідна роль у зовнішньополітичному забезпеченні економічних інтересів України належить Міністерству закордонних справ України і його дипломатичним представникам за кордоном. Зауважимо, що координація зовнішньоекономічної діяльності Української держави, створення прийнятної атмосфери для українського бізнесу за кордоном, рекомендації щодо добру партнерів тощо — функції для МЗС України досить нові, хоча у світі вже давно склалася схожа практика. Економічна діяльність МЗС полягає також в ініціативній розробці концепцій і програм розвитку взаємодії з різними регіонами світу і регіо-

нальними міжнародними форумами та організаціями. Одним із пріоритетів МЗС України на економічному напрямі в нових умовах є сприяння українському експорту, закріплення його позицій на традиційних ринках і засвоєння нових. При цьому предметом особливої уваги залишається військово-технічне співробітництво і державне лобювання експорту українського озброєння.

Визначальне значення для всієї економічної політики України матиме, поза сумнівом, участь країни у *Світовій організації торгівлі*, яка розробляє систему правових норм міжнародної торгівлі та здійснює контроль за їх дотриманням. Головними цілями СОТ є забезпечення тривалого і стабільного функціонування системи міжнародних торговельних зв'язків, лібералізація міжнародної торгівлі, поступове скасування митних і торговельних обмежень. СОТ має статус спеціальної організації ООН і становить організаційно-правову основу системи міжнародної торгівлі. Ця організація була створена 15 квітня 1994 р. і стала правонаступницею ГАТТ (Генеральна угода з тарифів і торгівлі), що функціонувала з 1947 до 1994 р. й налічувала 128 членів. Положення системи угод СОТ спрямовані на досягнення основних цілей, визначальними серед яких є: рівноправність у торгівлі для всіх держав (із застосуванням норм про режим найбільшого сприяння, національний режим, заборону будь-яких форм дискримінації); лібералізація зовнішньої торгівлі; послідовне проведення справедливої торговельної політики; забезпечення прозорості торговельних процедур.

Проблему набуття членства в СОТ Україна порушила ще 1994 р. під час переговорів Президента України Л. Кучми з Генеральним директором СОТ Р. Руджеро. Із набуттям Україною членства в СОТ для вітчизняного виробника переваги вільного доступу на світові ринки більшою мірою стосуватимуться ринків сировинної продукції та напівфабрикатів. Зберегтися можуть такі галузі, як металургійна, хімічна та деякі інші, які й тепер працюють здебільшого на експорт (близько 80 і більше відсотків від загального рівня виробництва). Тому основним завданням у зв'язку зі вступом України до СОТ є збереження найуразливіших галузей промисловості та сільського господарства завдяки проведенню ефективної захисної політики, в тому числі запровадженню механізмів нетарифного регулювання.

Для запобігання негативним наслідкам глобалізації Українська держава співпрацює з міжнародними фінансовими структурами, серед яких чільне місце посідає *Міжнародний валютний фонд*, що має статут спеціальної установи ООН (створений у 1944 р., учасники — 180 держав). Мета Фонду — сприяти розвитку міжнародного співробітництва, врегулювати валютні курси і контролювати дотримання їх. Україна стала членом МВФ у 1993 р. Після завершення програми розширеного фінансування (EFF) співробітництво України з МВФ триває. В Україні активно діє *Світовий банк (Міжнародний банк реконструкції і розвитку)*, який фінансує низку програм. Позики надаються на розвиток інститутів державного управління, фінансування критичного імпорту, реабілітацію гідроелектростанцій, проекти з енергетики, газопостачання, транзиту газу, з насінництва, з розвитку приватного фермерства, на розвиток систем зв'язку, міського транспорту і житлового будівництва, на охорону здоров'я, соціальний захист, системи освіти, розвитку фізичного виховання, водопостачання і водоочищення та низку інших проектів. *Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР)* запропонував Україні відкрити кредитні лінії для виконання довгострокових державних програм. Пріоритетними напрямками визначені кредитування енергетики, будівництво залізниць, сільського і житлово-комунального господарства, кредитування реконструкції житла і розвиток малого бізнесу. Рада директорів ЄБРР 14 грудня 2004 р. схвалила програму фінансування середнього, малого і мікробізнесу на суму 200 млн дол. Попередні кредитні лінії ЄБРР для підтримки малих і середніх підприємств (МСП1 і МСП2) реалізовувалися через Національний банк України під державну гарантію. МСП1 був підписаний 1994 р. і діяв до 2000 р. За цей час кредити були надані для фінансування 155 проектів на суму 135 млн дол. МСП2 підписана 1998 р.: її розмір становив 88 млн дол., а в обслуговуванні брали участь 8 банків: Ажіо, Аваль, Ва-банк, Надра, Форум, Укрсоцбанк, Міжнародний Комерційний Банк та Кредит-промбанк. У 2005 р. обсяги кредитування збільшилися порівняно з 2004 р. удвічі — до 500–600 млн євро. До того ж ЄБРР зобов'язався наповнити Чорнобильський фонд “Укриття” фінансовими ресурсами, необхідними для завершення проекту

будівництва нового саркофага. Загальна сума інвестицій ЄБРР в Україні з 63 проектами становить 1,5 млрд євро.

Відповідно до завдань, окреслених Президентом України, економічна дипломатія приділяє першочергову увагу послідовній інтеграції України в світову економіку, розвитку стратегічного партнерства зі світовими фінансовими структурами, боротьбі з фінансуванням тероризму тощо. МЗС України надає всебічну допомогу українським діловим колам з питань зовнішньоекономічної діяльності, сприяє формуванню сприятливого іміджу України за кордоном і заохочуванню іноземних інвестицій.

2. Субрегіональні формування

Центральноевропейська асоціація вільної торгівлі (**ЦЕФТА**, **CEFTA — Central European Free Trade Association**), угода про створення якої була укладена 21 грудня 1992 р. у Кракові (Польща) урядами Польщі, Угорщини, Чехо-Словаччини. Угода передбачала створення зони вільної торгівлі між країнами-учасницями з поступовим скасуванням митних бар'єрів до 2002 р. ЦЕФТА не має власної організаційної структури. У межах Угоди раз на рік проводяться зустрічі урядів країн-учасниць, а також зустрічі міністрів зовнішньоекономічних зв'язків та сільськогосподарства. У 1995 р. до Угоди приєдналася Словенія, пізніше — Румунія, Болгарія та країни Балтії, які виконали вимоги до країн-кандидатів. Одним із досягнень просування України обраним шляхом інтеграції було укладення з усіма країнами Центральноєвропейського регіону двосторонніх угод про торговельно-економічне співробітництво, взаємне сприяння та захист інвестицій, з Польщею — про регіональне співробітництво; створено змішані міжурядові комісії з Болгарією, Польщею, Румунією, Угорщиною. На початку нового тисячоліття істотно збільшився товарообіг України з країнами ЦЕФТА. Договірною-правовою базою дає підстави інтенсифікувати переговорний процес з країнами-членами ЦЕФТА з укладення двосторонніх угод про вільну торгівлю. Водночас набуття країнами членства в ЄС накладатиме на них певні вимоги та обмеження, правила поведінки, за якими вони мають здійснювати свою зов-

нішню торговельно-економічну діяльність. Саме в цій площині Україна передбачає виникнення певних труднощів для двосторонньої торгівлі з зазначеними країнами.

Центральноевропейська ініціатива (CEI — Central European Initiative) була утворена 1989 р. в Будапешті під назвою “Квадрагонале” (тобто чотири) групою держав Центральної і Східної Європи (Італії, Австрії, Угорщини, Югославії) з метою розвитку багатостороннього співробітництва у політичній, соціально-економічній сферах і зміцнення стабільності й безпеки в регіоні. Об’єднання було покликане підготувати держави до членства в Європейському Союзі. Після вступу до нього нових членів, а саме Чехословаччини (1990 р.) та Польщі (1991 р.) змінювалась і назва організації — “Пентагонале” (п’ять) та “Гексагонале” (шість). Сучасну назву об’єднання дістало 1992 р. після вступу Боснії і Герцеговини, Словенії та Хорватії. У 1993 р. до ЦЕІ приєдналися Македонія, Чехія і Словаччина (останні утворилися внаслідок розпаду ЧСР). У 1996 р. організація розширилася за рахунок вступу Албанії, Білорусі, Болгарії, Румунії, України і Молдови.

Створено структурні органи ЦЕІ: Парламентську Асамблею, Виконавчий Секретаріат, Проектний Секретаріат, Комітет національних координаторів (КНК). Центральноевропейська ініціатива зосереджує діяльність на розвитку регіонального співробітництва в енергетиці, транспорті, сільському господарстві, підприємстві, гуманітарній сфері, у сфері цивільного захисту, боротьби з організованою злочинністю, розвитку людських ресурсів і навчання, молодіжної політики, інформації і засобів масової інформації, міграції, національних меншин, відбудови Боснії і Герцеговини та Хорватії, науки і технологій, малих і середніх підприємств, туризму, транскордонного співробітництва. У межах ЦЕІ діє 18 робочих груп, розробляються понад 100 проектів в окремих галузях, зокрема сумісна з ЄС програма до 2010 р.

Україна співробітничала з ЦЕІ з 1989 р., а набула членства за підтримки Польщі у червні 1996 р. Нині держава бере участь у погодженні й здійсненні більшості програм та проектів ЦЕІ, одним з яких є спорудження залізничної магістралі Трієст—Будапешт—Київ—Москва. Значну увагу Україна приділяє участі у

Робочих групах ЦЄІ, зокрема в контексті головування в Робочій групі з питань енергетики. Україна розглядає Центральноевропейську ініціативу як важливий механізм інтеграції до європейського економічного і політичного простору, для зміцнення стабільності в регіоні та добросусідських відносин між країнами-учасницями Ініціативи.

Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС). Пошуком альтернативних енергокомунікацій було зумовлено створення ОЧЕС. 25 червня 1992 р. Азербайджан, Албанія, Болгарія, Вірменія, Греція, Грузія, Молдова, Росія, Румунія, Туреччина, Україна підписали в Стамбулі (Туреччина) “Босфорську декларацію” про Чорноморське економічне співробітництво. У подальшому статус спостерігача здобули Польща (1992 р.), Туніс, Ізраїль, Єгипет, Словаччина (1993 р.), Італія, Австрія (1995 р.). ОЧЕС створено з метою налагодження багатостороннього співробітництва країн, що прилягають до Чорноморського басейну, у галузі транспорту, охорони здоров’я, телекомунікацій, науки, техніки, зв’язку, інформації, туризму, економіки, торгівлі, сільського господарства, екології. Вищим органом ОЧЕС є Рада міністрів закордонних справ. Керівний орган — Секретаріат ОЧЕС (Стамбул). У системі ОЧЕС діють Рада з міжнародних економічних відносин, Координаційний центр економічних і статистичних даних ОЧЕС, Чорноморський банк торгівлі і розвитку (м. Салоніки, Греція), Рада міністрів закордонних справ.

16 лютого 1993 р. Азербайджан, Албанія, Вірменія, Грузія, Молдова, Росія, Туреччина, Україна підписали спільну Декларацію Парламентської асамблеї Чорноморського економічного співробітництва (ПАЧЕС), до якої у 1995 р. приєдналася Греція. Метою цієї структури є захист прав людини, незалежності держав-учасниць та зміцнення демократії. Найвищим органом ПАЧЕС є Рада представників парламентів країн-учасниць. Діють Секретаріат та Бюро ПАЧЕС, робочі комітети з економічних, комерційних, технологічних та екологічних справ, політичних питань, культури, освіти та громадянських справ. В ОЧЕС посилюється орієнтація на залучення до розробки та імплементації програм регіонального співробітництва міжнародних економічних організацій, фінансових інститутів, регіональних європейських структур. 31 травня 1994 р. у Сітонії (Греція)

підписано Угоду між країнами ОЧЕС і Європейським Союзом з питань політики в галузі енергетики. У межах ОЧЕС розроблено програму співпраці у гірничодобувній, вугільній, хімічній, нафтохімічній, електротехнічній та електронній промисловостях, а також у будівництві.

Україна з 1998 р. є учасником Міжнародного центру чорноморських досліджень (Афіни), представники країни увійшли до складу Ради директорів Центру, Робочої групи з науково-технічного співробітництва, Постійного академічного комітету ОЧЕС, працюють у Міжнародному центрі водяних проблем і Міжнародному центрі трансферу технологій ОЧЕС. Одним із характерних прикладів діяльності Центру стало створення в листопаді 2001 р. спільно з НАН України Міжнародного центру дослідження води на базі Інституту колоїдної хімії в Києві, який досліджує проблеми, пов'язані з забезпеченням країн регіону питною водою. У 2002 р. створена Рада президентів Академії наук ОЧЕС на чолі з Президентом НАН України Б. Патонем.

Організація розробила програму співпраці в гірничодобувній, вугільній, хімічній, нафтохімічній, електротехнічній, електронній промисловості та будівництві. Держави, що входять в ОЧЕС, становлять величезний потенційний ринок. Учасники працюють над спільними проектами з: об'єднання національних енергосистем у єдине Чорноморське кільце; розвитку та інтеграції регіональних транспортних коридорів у загальносвітову транспортну систему, прокладки ліній оптико-волоконного зв'язку; розробки програми захисту навколишнього середовища регіону Чорного моря. Для України є важливим і те, що ОЧЕС реалізує спільні проекти в галузі зв'язку та екології, охорони здоров'я і фармацевтики, торгівлі та економічного розвитку, туризму, розвитку взаємодії ОЧЕС—Євросоюз. Особливістю ОЧЕС порівняно з іншими субрегіональними угрупованнями є те, що в центрі уваги її діяльності поставлено не торговельне, а виробниче співробітництво. Це знайшло своє вираження у галузевому підході до рішення загальних економічних проблем регіону. Серед негативних моментів ОЧЕС є те, що між країнами-учасницями не склалося стійкого поділу праці (а це — необхідна умова розвитку регіонального ринку), тобто в низці галузей країни-учасниці виступають конкурентами.

Єврорегіони. Одним із напрямів міжнародної співпраці України є її участь у розбудові єврорегіонів. *Єврорегіон Буг* (створений 29 вересня 1995 р.) об'єднав чотири воєводства Республіки Польща — Люблінське, Хелмське, Замосцьке, Тарнобжецьке та Волинську область України. 15 травня 1998 р. до Єврорегіону Буг приєдналися Бялоподляське воєводство (Польща) та Брестська область (Білорусь). Метою об'єднання є розвиток двостороннього прикордонного (транскордонного) співробітництва. У межах єврорегіону планується реалізовувати проекти з утворення спеціальної екологічної зони, центру комерційної інфраструкції, розбудови кордонних переходів. Ці елементи формують своєрідний регіональний екологічний комплекс. Учасники об'єднання реалізовували програму “Чистий Буг” (1995 р.) з будівництва та реконструкції очисних споруд, створення природо-заповідних територій, контролю за переміщенням екологічно небезпечних вантажів, за об'єктами фауни і флори, дотримання чинного природоохоронного законодавства та ін. Крім цих проектів співпраці в єврорегіоні є спільна експлуатація родовищ корисних копалин (вугілля й сірка), розвиток транспортної інфраструктури на лінії Берлін—Москва і Варшава—Київ, телекомунікаційної інфраструктури тощо.

Регіональне співробітництво в межах *Карпатського Єврорегіону (КЄ)* розпочалося 14 лютого 1993 р. — з дня заснування асоціації Карпатський Єврорегіон у Дебрецені (Угорщина) представниками органів місцевого самоврядування і місцевих адміністрацій Польщі, Угорщини та України. На момент утворення до асоціації входили Закарпатська область (Україна), області Боршод-Абалуй-Земплейн, Саболч-Сатмар-Берег, Гайду-Біхар, Гевеш (Угорщина), Кросненське і Пшемисьльське воєводства (Польща), райони Бардієво, Гуменне, Михаловіце, Свідник, Требишов, Вранов (Словаччина). Пізніше до єврорегіону ввійшли Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області (Україна), область Ян-Надькун-Сольнок (Угорщина), Жешувське воєводство (Польща), райони Кошице і Пряшів (Словаччина). З 1997 р. п'ять повітів Румунії стали повноправними членами регіонального об'єднання.

Від України установчі документи підписали Закарпатська, Львівська, Чернівецька та Івано-Франківська області. Секретаріат Ради КЄ розміщено в Ужгороді. Від самого початку

створення КЄ підтримують ОБСЄ, РЄ, міжнародні фінансові інститути — ЄБРР і МБРР. До складу асоціації КЄ входять організаційно-правові структури та постійні робочі комісії. Основними проектами регіону є спільні наукові дослідження, організація міжнародних торгів, утворення національного парку Східних Карпат, освіта й підтримка туризму. Зусиллями КЄ та Єврорегіону Буг на території України створено транспортно-складський центр “Інтерпорт-Ковель”, вільну митну зону “Чоп-Інтерпорт” та ін.

Пакет документів про створення *Єврорегіону “Нижній Дунай”* було підписано 15 серпня 1998 р. у м. Галац місцевими властями прикордонної зони Румунії, Молдови та України (Одеська область). Метою регіону стало прикордонне співробітництво в таких галузях, як екологія, економіка, інфраструктура, освіта, наука, демографія, охорона здоров’я, спорт, туризм тощо. 22 вересня 2002 р. у м. Ботошань (Румунія) було підписано угоду між молдовською, українською та румунською сторонами про створення *Єврорегіону “Верхній Прут”*, до складу якого від України увійшла Чернівецька область.

У Програмі розвитку єврорегіонів, затвердженій українським урядом 29 квітня 2002 р., основні завдання зведені до приведення українського законодавства з питань регіонального співробітництва відповідно до міжнародних норм та здійснення заходів для поступового усунення адміністративних і правових перешкод, що стримують розвиток транскордонної взаємодії.

Аналізуючи зовнішньополітичну діяльність України в регіоні ЦСЄ, слід зауважити, що піку своєї активності вона набула у перші роки становлення незалежної України. З середини 90-х років регіон ЦСЄ поступово почав втрачати привабливість для українських керівників. Політичні контакти стали спорадичними, спостерігалася певна прохолодність у відносинах із деякими учасниками Вишеграду, економічна співпраця не активізувалась. Україна не виявила інтересу до зазначених процесів Центрально-Східної Європи, яка швидко крокувала до євроатлантичної інтеграції. У результаті з травня 2004 р. Українська держава постала перед новою Європою, новим вибором і новою формою відносин, які від двосторонніх мають змінитися на формат “Україна — ЄС”.

Висновки. Європейський вибір є стратегічним напрямом розвитку нашої держави. Європейська інтеграція — це шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентних можливостей вітчизняного виробника. В політичному аспекті європейська інтеграція детермінує модернізацію правового поля Української держави, демократизацію її політичної та інституційної системи. Співпраця з ЄС дасть можливість наблизити соціальні умови України до високих європейських стандартів, піднести рівень життя населення, посісти гідне місце в сім'ї європейських народів. У відповідь на деякі сумніви щодо можливості й доцільності європейського вибору України, можна зазначити, що Україна, як і більшість європейських країн, у своїй зовнішній політиці орієнтується на захист і зміцнення цінностей, що мають визначальне значення для Європейського простору. До них належать — розвиток демократичних інститутів, верховенство права, ринкова соціально орієнтована економіка. Майбутнє України визначається не у Вашингтоні, Брюсселі чи Москві. Майбутнє нашої держави визначається і визначатиметься лише в самій Україні. Дії України спрямовані на її утвердження як регіонального лідера, повноцінного, рівноправного і стратегічного учасника євроінтеграційних процесів. Зусилля мають неухильно підпорядковуватися реальним потребам Української держави, її підприємницьких кіл та громадян загалом. І саме в такому контексті пріоритетом для нас є Європейський Союз та інші панєвропейські організації¹.

Проте в підходах України і ЄС до кінцевої мети розвитку взаємин простежується асиметрія. Україна прагне вивести двостороннє співробітництво на рівень інтеграції і перевести відносини партнерства у відносини асоціації. Загальна позиція країн ЄС стосовно України полягала в підтримці розвитку демократії та економічного реформування, поглибленні економічної взаємодії. Пропозиції Єврокомісії щодо надання Україні статусу сусіда ЄС і підписання договору про добросусідство розцінюються нашою державою як неадекватні її інтеграційній стратегії. Найефективнішою договірною основою для подальшого розвит-

¹ Зленко А. М. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. — К., 2001. — С. 93.

ку відносин з Євросоюзом Київ, як і раніше, вважає підписання договору про асоціацію за прикладом європейських договорів, які мають країни-кандидати на членство в ЄС.

Процес формування відносин з ЄС неможливо розглядати у відриві від відносин Україна — НАТО. Комплекс угод Україною з Європейським Союзом і НАТО, ініційованих здебільшого Україною, за своїм змістом є набагато ширшим за класичні міжнародні договори про співробітництво і містить конкретні зобов'язання стосовно розвитку національної політичної системи. Однак ці зобов'язання не мають певної опори у власному істеблінменті. Причини цього явища криються у своєрідності політики української влади, яка надає більшого значення зовнішньополітичному іміджу держави, ніж проблемам внутрішнього реформування. Не менш важливим залишається вплив російського чинника і необхідність для європейців співвідносити політику стосовно Росії та України. Деякі європейські політики віддають перевагу баченню України під російським протекторатом і в євразійському просторі, але жодним чином не в європейському. Негативне ставлення європейців до можливості вступу України в ЄС можна пояснити і значним ресурсним потенціалом нашої країни, здатним скласти серйозну конкуренцію багатьом групам товаровиробників з країн ЄС (зернові, олія, сталеві вироби, аерокосмічні технології тощо). Значний сільськогосподарський сектор, кризовий стан деяких галузей важкої промисловості, екологічні проблеми детермінували б перерозподіл фінансових потоків ЄС на користь України, адже 80 % витрат ЄС спрямовані на фінансування загальної сільськогосподарської політики і структурну допомогу.

Не сприяють адекватному сприйняттю Української держави європейським співтовариством не лише історичні стереотипи, а й внутрішні причини, серед яких найактуальнішими є невідповідність розвитку демократичних інститутів і стану громадянського суспільства в Україні європейським стандартам, повільні темпи реформування, низький рівень економічного розвитку.

Україна вважає ООН гарантом своєї незалежності, територіальної цілісності і недоторканності кордонів. Посилюється присутність України у миротворчих операціях ООН, які здійснюються поблизу кордонів України та в регіонах, що є страте-

гічно важливими для українських національних інтересів. Діяльність в ООН забезпечує Україні інформаційну відкритість щодо екологічних проблем, політичних та економічних подій у нашій країні. Особливою проблемою, що й нині постає перед Україною, є подолання наслідків Чорнобильської катастрофи. У цьому складному питанні наша держава покладається також на міжнародні структури, їх фінансову і технічну допомогу.

Своє безпекове існування Україна забезпечує через формулу: власна безпека через безпеку для всіх. Держава приділяє увагу економічному та політичному вимірам безпеки: ініціює об'єднання зусиль держав Чорного і Балтійського морів з метою об'єднання зусиль для успішної співпраці заради уникнення нових розмежувальних ліній у Європі. Країна займає активну позицію у здійсненні миротворчих операцій під проводом ООН і НАТО; висунула своїх кандидатів для участі у верифікаційній місії ОБСЄ в Косові; запропонувала місії для повітряного спостереження в цьому регіоні, а також транспорт; бере участь у мирному врегулюванні кризових ситуацій на просторі СНД та ін.

Серед українських геополітичних ініціатив — творення осі стабільності від Балтії до Чорного моря (Балто-Чорноморського простору безпеки), розбудова євро регіонів, діяльність у геополітичних трикутниках (наприклад Україна—Польща—США), заходи щодо зміцнення довіри і зменшення військово-морської присутності в регіоні (наприклад між країнами Чорноморського регіону) та ін.

Учасники ОБСЄ, Ради Європи виявляють налаштованість на конструктивний діалог з Українською державою, в якій перемагає демократія, яка приєдналася практично до всіх європейських конвенцій і досить успішно виконує свої зобов'язання з удосконалення законодавчої бази. Тенденційним став рух на поєднання зусиль безпекових структур Європи у єдине ціле: практичний вияв такий підхід знаходить у здійсненні співпраці у тристоронньому форматі: ОБСЄ — Рада Європи — Україна. “Трійка” не тільки обговорює поточні питання, а й визначає пріоритетні напрями співробітництва на перспективу.

Україна продовжує обстоювати прийнятну модель існування, вимірювати позитиви й негативи розширених європейських структур і альянсів, аналізувати ситуації в країнах, що приєдналися до Північноатлантичного блоку і Європейського Союзу,

зважати на можливості і прорахунки міждержавної інтеграції простору СНД.

Водночас інтеграція з ЄС гарантує учасникам зміцнення національної безпеки, захист від агресії й територіальних претензій.

Спостерігаючи за згуртованими діями європейських країн у протистоянні світовій фінансовій кризі, енергетичним загрозам, можна сподіватися, що врешті-решт країни ЄС будуть спроможними об'єднати зусилля для захисту утвореного інтеграційного простору через уніфікацію необхідних складових, у тому числі зовнішньої політики і політики безпеки. А будувати європейську безпеку без України — це проект, що приречений на провал.

Запитання і завдання

1. Схарактеризуйте систему міжнародної безпеки та участь у її зміцненні України (ОБСЄ, ООН).
2. Які основні напрями і заходи боротьби світової спільноти, у тому числі України, з виявами тероризму?
3. Схарактеризуйте діяльність України в ОПМ.
4. Поясніть сутність європейського вибору України.
5. Які офіційні документи підтверджують європейські устремління Української держави?
6. Що таке “політика сусідства”?
7. Назвіть ускладнення, які заважають Україні у просуванні до ЄС.
8. Які особливості партнерства України з НАТО?

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. *Бодрук О.С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспект. — К., 2001.
2. *Європейський вибір.* Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002–2011 роки: Послання Президента України до Верховної

Ради України, 30 квіт. 2002 р. // Уряд. кур'єр. — 2002. — 4 черв.

3. *Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення.* — К., 2003.
4. *Копійка В. В., Шинкаренко Т. І.* Європейський Союз: застосування і етапи становлення. — К., 2001.
5. *Меморандум* про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням об'єднаних збройних сил НАТО в Європі та Верховним головнокомандуванням об'єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці про забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України // Уряд. кур'єр. — 2002. — 9 лип.
6. *ООН: основные цифры и факты.* — М., 2003.
7. *Стратегія розвитку України: теорія і практика /* За ред. О. С. Власюка. — К., 2002.
8. *Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки.* 2004. — К., 2004.
9. *Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика України. — К., 2006.

Додаткова

10. *Глоссарий по европейской интеграции.* — М., 1995.
11. *Губський Б. В.* Євроатлантична інтеграція України. — К., 2002.
12. *Європейський Союз на порозі ХХІ століття.* — М., 2001.
13. *Зленко А. М.* Дипломатія і політика України в процесі динамічних геополітичних змін. — Х., 2003.
14. *Зовнішня політика України в епоху глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003).* — К., 2004.
15. *Информационный бюллетень СНГ: Межгосударственный экономический Комитет Экономического союза.* — М., 1996. — № 1–4.
16. *Кресів О. В.* Конституція об'єднаної Європи. — К., 2005.
17. *НАТО.* — Брюссель, 1999.
18. *Національна безпека України, 1994–1996.* — К., 1997.
19. *Празький саміт і трансформація НАТО.* — Брюссель, 2002.
20. *Регіональна політика ЄС після його розширення.* — Ужгород, 2004.

21. *Современные международные отношения.* — М., 2001.

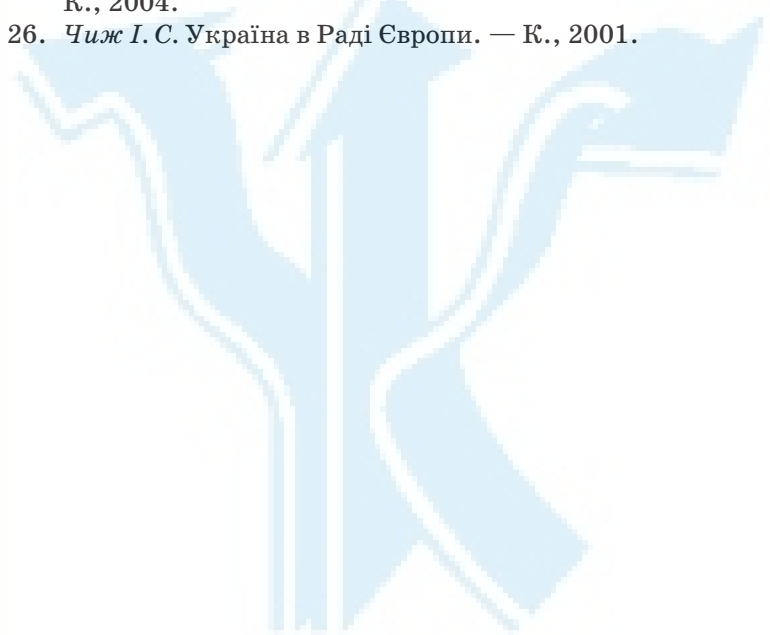
22. *Топорнин Б. Н.* Европейское право. — М., 1998.

23. *Україна — НАТО: стратегічне партнерство.* — Луцьк, 2001.

24. *Уроки 11 вересня: проблеми глобальної, регіональної та національної безпеки.* — К., 2002.

25. *Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика і безпека України. — К., 2004.

26. *Чиж І. С.* Україна в Раді Європи. — К., 2001.

МАУП

Зовнішня політика Української держави, детермінантою якої є національні інтереси, побудована на універсальних і загально-визнаних в усьому світі компонентах і стандартах національної безпеки. Це і зміцнення місця і ролі країни в сучасному світі, і захист національних інтересів, цілей і пріоритетів держави, і забезпечення політичного й економічного суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності кордонів, і захист прав, свобод і матеріального благополуччя громадян тощо. При цьому національні інтереси є інтересами нації як двоєдності суверенної територіальної держави і громадянського суспільства. Держава забезпечує свої інтереси всіма наявними в її розпорядженні засобами: політичними, ідеологічними, економічними, дипломатичними і військовими. Головна складова національного інтересу — імператив самозбереження держави.

Серед визначальних завдань зовнішньої політики України — забезпечення стабільності міжнародного становища держави, підвищення добробуту народу, захист прав та інтересів громадян, збереження її територіальної цілісності та недоторканності кордонів, входження національного господарства до світової економічної системи для його повноцінного економічного розвитку, поширення у світі позитивного іміджу України як надійного й передбачуваного партнера.

Засади, на яких Україна втілює в життя зовнішньополітичний курс, ґрунтуються на дотриманні загально-визнаних норм і принципів міжнародного права, Статуту ООН, Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії для нової Європи, інших документів ОБСЄ. Принцип мирного співіснування і співробітництва, поважання загальнолюдських цінностей, активної співпраці на міжнародній арені — один з найголовніших у зовнішній політиці України. Наша держава виступає за створення всеосяжних міжнародних систем універсальної та загальноєвропейської безпеки і вважає участь у них за базовий складник власної національної безпеки. Україна зосереджує зовнішньополітичні зусилля на створенні і розбудові надійних міжнародних механізмів

безпеки на двосторонньому, субрегіональному, регіональному і глобальному рівнях. Пріоритетного значення набуло створення загальноєвропейської структури безпеки, включаючи ООН, ОБСЄ, НАТО, ЄС.

Сфери зовнішньополітичної діяльності України охоплюють розвиток двосторонніх і багатосторонніх міждержавних відносин, розширення участі в регіональному і субрегіональному співробітництві, у міжнародних універсальних і регіональних структурах. Функції зовнішньої політики полягають у гарантуванні національної безпеки, створенні умов для прогресивного розвитку національної економіки, сприянні науково-технічному прогресу, розвитку національної культури і освіти, участі у розв'язанні глобальних проблем сучасності, забезпеченні інформаційних завдань.

Докорінна трансформація міжнародних відносин, нові виклики світовій безпеці, у тому числі й Україні, висунули на порядок денний необхідність перегляду зовнішньополітичної концепції Української держави. Заявлена на першому етапі розвитку незалежності позаблоковість не відповідала сучасним вимогам безпеки. *Україна обрала курс на європейську і евроатлантичну інтеграцію, яка стала визначальним чинником у впровадженні зовнішньополітичних засад у життя.* Українська держава створила широку міжнародну правову основу міждержавного спілкування: підписала базові широкомасштабні договори із сусідніми країнами, набула членства у провідних міжнародних структурах, уклала низку угод з ЄС і НАТО. Реалізації європейського курсу сприяє і політичний клімат у країні, який кардинально змінюється на користь демократії. За деяких розбіжностей у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів усі політичні структури країни — від лівих до правоцентристів — абсолютно одноставно підтримують європейський вибір Української держави. Процес євроінтеграції підтримує і більшість українського населення — понад 70 %.

Звичайно, затверджені Верховною Радою 2 липня 1993 р. *“Основні напрями зовнішньої політики України”* за багатьма параметрами не відповідають сучасним реаліям. Відбулися серйозні зміни у світі і сусідніх країнах. Розширилися ЄС і НАТО, учасниками яких стали найближчі сусіди України. Створені нові міжнародні структури — Союз Росії і Білорусі,

ЄврАзЕС, ОДКБ, ШОС, на просторі СНД відпрацьовуються інші економічні проекти, як, наприклад, СЕП. З виникненням нових загроз світовій спільноті, у тому числі й Україні, потрібно шукати адекватні відповіді. Слід зауважити, що за ці роки змінилася й сама Україна.

Водночас у реальному житті сучасної України проблема національних інтересів ускладнюється традиційним розколом української національної ментальності за багатьма параметрами: політичними, економічними, соціальними, релігійними, етнічними та географічними. При цьому не лише окремі політичні, соціальні чи регіональні угруповання, а й окремі інституції державного апарату проводять власну політику, сповідують власні інтереси, які не співпадають між собою, а в низці випадків суперечать національним прагненням.

Перед Україною постають зовнішньополітичні реалії сьогодення, які потрібно вирішувати, і загрози, яким треба протистояти. Серед них визначальними є: відсутність гарантій ядерної безпеки, захіання на територіальну цілісність і унітарність держави, територіальні претензії з боку країн-сусідів, енергетична небезпека та інші негаразди, часто зумовлені зовнішнім впливом, — внутрішньополітична нестабільність, депопуляція населення, розповсюдження захворювань, наркотиків тощо.

1996 року Україна вивільнилась від ядерної зброї. Вона приєдналась до Договору про всеохоплюючу заборону ядерних випробувань і запропонувала не розміщувати ядерну зброю в тих європейських країнах, де вона відсутня. Надалі наша держава працюватиме над реалізацією ідеї глобального ядерного роззброєння. Таким чином, Україна робить вагомий внесок у зміцнення міжнародного миру і безпеки. Відмова від ядерної зброї виявилась перепусткою до цивілізованого світу, вона зіграла важливу роль у формуванні іміджу держави. Однак при цьому не розглядалися економічні, військово-технічні та інші аспекти. На території України розташовувалась ядерна зброя СРСР, 176 балістичних ракет, а система управління ними перебувала в Росії. Україна, фактично, відмовилась не від зброї, а від створення власного ядерного потенціалу. В Україні були відповідні технічні можливості і потужності для того, щоб мати власний ядерний щит, але міжнародний тиск, соціально-економічна ситуація не дозволяли надати величезні матеріальні і фінансові

ресурси для розвитку цієї сфери оборони. Комплекс проблем, пов'язаний із наслідками відмови України від ядерної зброї, поки ще не вирішений. Підвищенню міжнародного авторитету України сприяє її послідовне, неухильне дотримання взятих на себе міжнародних зобов'язань, зокрема в галузі ядерного роззброєння. Водночас привертає увагу *проблема ефективності міжнародного механізму захисту*, оскільки, як уже показала практика, ці гарантії є вразливими своєю неясністю і неефективністю.

Іншою складовою наслідків ядерного минулого є *проблеми, пов'язані з Чорнобильською катастрофою*, які Українській державі досить складно долати самотійно. Нагадаємо, що під тиском провідних ядерних держав Україна була змушена остаточно закрити Чорнобильську АЕС, яка розглядалася останнім джерелом отримання Україною збагаченого урану для атомної зброї. Допомога, що надається з боку міжнародних структур у ліквідації наслідків аварії, не відповідає ані потребам, ані масштабам ураження.

Одним із відповідальних напрямів зовнішньополітичної діяльності сучасної України є захист державних кордонів. Виклики українській безпеці щодо територіальної цілісності і непорушності кордонів спостерігалися й спостерігаються нині з боку деяких країн, зокрема Росії і Румунії. Особливої напруги територіальні претензії набули з боку Російської Федерації, яка використовує всілякі засоби, аби повернути Україну в політичне проросійське русло.

Українській політиці кінця минулого десятиліття була притаманна багатовекторність, тобто активна діяльність на багатьох напрямках співпраці зі світом. Початок нового тисячоліття, геополітичні світові зміни внесли свої корективи — *держава зробила ставку на стратегічних партнерів.* Осмислення і систематизація критеріїв стратегічного партнерства, його сутнісних характеристик приводить до висновку, що стратегічними партнерами в українському вимірі можуть бути визначені Сполучені Штати Америки, Федеративна Республіка Німеччина, Республіка Польща і Російська Федерація. Вивчення *партнерства зі Сполученими Штатами Америки*, яке українська сторона розцінює як стратегічне, привело до переконання про необхідність такого вибору Україною, оскільки це пов'язано з новоявленою

тенденцією світової однополярності на противагу можливій поліполярності. Співробітництво України — США є обопільно корисним: наша країна вивчає досвід і використовує підтримку США, а американські партнери — осягають тонкощі центральноєвропейської політики, які фактично є ключем до європейської безпеки.

Стратегічність перспектив з ФРН виявляється у прагматизмі економічного співробітництва і залученні України до участі в регіональних проектах безпеки та економічного розвитку в межах Веймарського трикутника. *Розбудова відносин із Республікою Польща* сприятиме формуванню системи європейської безпеки через посилення регіональної і субрегіональної безпекових складових; просуванню України до ЄС і НАТО, закріпленню за Україною ролі регіонального лідера в оновлених схемах безпеки (ГУАМ). Особливості заявленого стратегічного партнерства з Росією полягають у подоланні існуючих проблем, що привело до висновку про необхідність переведення рівня співробітництва з домінуючого до спеціального партнерства. Це не означає пониження рівня співпраці, а переведення його в іншу площину прагматичності з поступовим вивільненням української економіки від російської залежності. *Нова стратегія відносин України з Росією* має спиратися на поступове перетворення України з реципієнта — енергоносіїв, сировини, товарної маси — на виробника, що полягатиме у посиленні транзитного й експортного потенціалу країни через застосування альтернативних джерел енергоносіїв, використання високих технологій, науково-технічних розробок, реалізації технологічного циклу тощо.

Глобалізаційні виклики ХХІ ст. вимагають від Української держави збалансованого розвитку проросійського і проамериканського векторів зовнішньої політики, що й надалі визначатимуть безпекову складову українського існування.

Двосторонні відносини, закріплені договірно-правовою системою, розповсюджуються на політичну, економічну та гуманітарну площину. Сприяють зміцненню як міждержавних зв'язків, так і політичної й економічної взаємодії прикордонних областей, виступають гарантією забезпечення прав і культурного розвитку національних меншин. Пріоритетними напрямками Україна розглядає взаємини з прикордонними

державами, західними країнами — членами ЄС, з об'єктивно близькими державами — кавказькими й азійськими країнами СНД. Розбудова взаємин із західноєвропейськими країнами і США сприяє створенню умов для відновлення широкого спектра зв'язків України з європейською цивілізацією.

Поступово формується оновлена концепція посування України від стратегічного партнерства на двосторонньому рівні до формування стратегічних союзів держав, тобто міжнародних організацій. При цьому держави не поступаються частиною суверенітету утвореній організації, а на добровільних, паритетних засадах обмежують свій суверенітет, передаючи (делегуючи) певні повноваження міжнародному об'єднанню. Яскравим прикладом такого співробітництва є НАТО і ЄС. На союзях держав вибудовується система регіональної і глобальної безпеки. Система безпеки Західної Європи найбільше наближена до системи безпеки США. Саме тут європейці не можуть віднайти альтернативу американській системі захисту, запропонувати власну ефективну альтернативу світовим викликам безпеки, а отже, вона є визначальною на континенті.

Пострадянська система захисту, яку намагається утворити на пострадянському просторі Росія, — тобто повернення під ядерну парасольку Росії — не відповідає національним інтересам України. Росія, яка не поступається владою в усіх безпекових структурах СНД, здійснює політику шантажу і тиску, не поважає суверенітету партнерів, втручається у внутрішні справи навіть силовими методами. До того ж низка положень договірних документів безпекових структур, очолюваних Росією в СНД (ОДКБ та ін.), суперечить українському законодавству і насамперед Конституції України. Це питання захисту кордонів по всьому периметру СНД: треба захищати, тобто воювати на кордонах інших держав (Таджикистану, Киргизії, Узбекистану, Казахстану та інших країн Співдружності); вводити свої військові контингенти на територію суверенних держав у разі вирішення керівництвом безпекових формувань, очолюваних російськими генералами тощо.

Враховуючи зазначене, систему безпеки через зовнішню політику Українська держава намагається вибудовувати, спираючись на власні сили і стратегічних партнерів, поступово просуваючись до європейської системи безпеки. Нині Україна

вбудовує разом з країнами-сусідами своєрідну субрегіональну систему безпеки, яка може стати поєднувальним чинником могутніших формувань. В умовах нової конфігурації розстановки силових векторів у світі і в регіоні, зокрема, відбувається поступова еволюція до творення системи колективної безпеки.

Пріоритетом номер один окреслився стратегічний напрям зовнішньої політики — курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Визначальною метою є членство України в Європейських Співтовариствах — Європейському Союзі та НАТО. Європейська інтеграція насамперед означає подальше політичне та інституційне зближення з ЄС та еволюційне просування до кінцевої мети — інтеграції України до Європейського Союзу. Адаптування українського законодавства до норм Євросоюзу виступає ключовим інтеграційним елементом. Європейська інтеграція України є довгостроковим стратегічним орієнтиром, термін досягнення якого може вимірюватися роками. На цьому шляху Україна має вирішити широкий комплекс завдань, що виходять далеко за межі подолання суто правових колізій і адаптації українського законодавства до вимог Європейського Союзу. Координація зусиль у межах Єдиного економічного простору може створити додаткові стимули і фінансові джерела активізації економічного росту і здійснення якісної структурної перебудови національної економіки.

Поглиблення відносин України з НАТО з подальшим набуттям повноправного членства в цій організації є шляхом до тісного партнерства у всеохоплюючій системі європейської стабільності та безпеки. У цьому контексті Україна розглядає особливість розвитку відносин із НАТО як правомірний хід подій. При цьому наша держава не припускає можливості нових поділів у Європі. Одним із важливих досягнень України у цій площині є заява Ради НАТО щодо нерозміщення ядерної зброї на території нових членів Альянсу. Таким шляхом реалізується курс на інтеграцію з європейськими і трансатлантичними структурами. Інтеграція у євроатлантичні структури безпеки створить стратегічні умови для існуючого й майбутнього співробітництва Україна — НАТО відповідно до Хартії про особливе партнерство України — НАТО (1996 р.). Саме це партнерство гарантує невторчання у внутрішні справи України, повагу нашого суверенітету, надання фінансової й організаційної допомо-

ги щодо оновлення військового потенціалу, залучення українських контингентів до спільних дій тільки за бажанням української сторони тощо.

Загалом актуальними завданнями України в контексті декларованого курсу євроатлантичної інтеграції окреслились:

- формування субрегіональних систем співробітництва та безпеки як складових євроатлантичної системи безпеки;
- наповнення політичного співробітництва із стратегічно важливими європейськими партнерами практичним змістом, узгодження і взаємна підтримка на рівні НАТО та європейських організацій країн-партнерів;
- гармонізація відносин із партнерами, які мають відмінні, а часто й протилежні позиції у сфері міжнародної безпеки, насамперед, США, об'єднана Європа та РФ.

Україна, опинившись між НАТО та державами, що підписали Договір колективної безпеки (ОДКБ), виступила з *ініціативою формування в Центральній та Східній Європі простору стабільності й безпеки*. Ця ініціатива може розглядатися як регіональний внесок у справу формування загальноєвропейської системи безпеки, що передбачає створення ефективного механізму підтримки регіонального миру остаточного подолання розколу Європи, формування атмосфери відкритості, довіри й безпеки.

Своєрідні вигоди Україна могла б отримати і від політики Заходу, який розглядає її гарантом стабільності в регіоні, що передбачає експлуатацію постійного українського фактора, тобто важеля “полевіння” або демократизації Росії. Отже, *унікальне геополітичне положення України на межі двох центрів впливу Росія — НАТО (США) робить її фактично ключовою країною для європейської безпеки*.

У глобальному вимірі Україна та інші суб'єкти міжнародного права, реагуючи на виклики часу, підтримують зусилля міжнародної спільноти у боротьбі з міжнародним тероризмом. Українські державні структури беруть участь у фінансовій боротьбі з терористичними виявами (поінформування про вклади, депозити в банках, рахунки тощо). На рівні силових відомств Україна активно залучається до боротьби з наркобізнесом, несанкціонованою торгівлею зброєю тощо. Наша держава висунула низку ініціатив у межах діяльності антитерористичної коаліції. Серед

них — пропозиції про створення міжнародної установи для координації міжнародних зусиль у боротьбі з тероризмом, оголошення ООН 11 вересня Днем боротьби з цим ганебним явищем тощо.

Однією з найсучасніших загроз, що постала перед людством, — це *проблема екологічної ситуації*. Україна, що ратифікувала Кіотський протокол 2004 р., зобов'язалася не перевищувати до 2012 р. обсягів викидів парникових газів в атмосферу Землі в об'ємах 1990 р. і скоротити цей показник до 2020 р. ще на 20–30 %. Увагу міжнародної спільноти привернуто до ініціативи Президента України В. Ющенка щодо підготовки принципово нової рамкової угоди — Екологічної конституції Землі як основного закону збереження якості довкілля планети, спільної природної спадщини людства та самого життя на Землі, виголошеної на 63-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (грудень 2008 р.).

Діяльність України в міжнародному інформаційному просторі зосереджена також на широкому *визнанні трагедії Голодомору 1932–1933 рр.* та формування позитивного міжнародного іміджу держави. У штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку відкрито для підписання Декларацію “З нагоди 75 роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні”, яку підписали 33 держави — члени ООН. ОБСЄ ухвалила резолюцію “Про Голодомор 1932–1933 років в Україні” (липень 2008 р.). Європейський Парламент ЄС у жовтні 2008 р. голосами 690 депутатів (із 785) ухвалив резолюцію, в якій Голодомор названо жахливим злочином проти українського народу та кваліфіковано як злочин проти людяності¹.

Україна з іншими народами міжнародної спільноти *докладає зусилля для остаточного врегулювання криз* на Європейському континенті — у складі миротворчих сил ООН, активізувала свою діяльність у системі відносин з країнами СНД, у вирішенні питань делімітації і демаркації кордонів, досягла успіхів підписанням державних договорів з Росією і Румунією, є певні здобутки і у відносинах з іншими державами світу. Про підвищення іміджу України свідчить дедалі зростаюча кількість іноземних представництв, яких лише в Києві налічується близько 80, а також українських представництв за кордоном.

1 Гуменюк Б. І. Україна в глобальному світі // Зовнішня політика України — 2008: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. — К., 2009.

Регіональне співробітництво полягає у діяльності в межах ОБСЄ, участі у Раді Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичній асамблеї, розвитку контактів з Радою Європи та іншими європейськими структурами. До *субрегіонального напрямку* віднесено Чорноморське економічне співробітництво, участь у Дунайській комісії, широкі контакти на Середземноморському напрямі, курс на співробітництво у Центральноевропейській ініціативі (ЦЄІ), тісні контакти з Вишеградською групою, Північною Радою та Радою держав Балтійського моря, співробітництво у межах Єврорегіонів.

Як учасниці субрегіональних зв'язків, *Україна виробила принципи мирного співіснування, недоторканності кордонів, стало розвитку економічного співробітництва у межах СНД*. Україна разом з іншими країнами активно співпрацює над вирішенням питання боротьби з міжнародним тероризмом через Бюро з координації боротьби з організованою злочинністю та іншими небезпечними видами злочинів на території держав-учасниць СНД та Антитерористичний центр СНД. У Штабі з координації військового співробітництва держав-учасниць СНД Україна бере участь як спостерігач. Такий самий статус наша країна має і в Євразійському економічному співтоваристві. Такий формат участі не створює перешкод європейській інтеграції та формуванню нової європейської ідентичності України. Створення Єдиного економічного простору (ЄЕП) передбачає наявність наднаціонального органу із зовнішньоторговельного врегулювання. Отже, нова організація має стати розвиненою інтеграційною структурою.

Позиція щодо невизнання міжнародної правосуб'єктності СНД надає Україні певні переваги свободи політичного маневру. Виклики безпеці висунули на порядок денний взаємодії України з іншими учасниками Співдружності нові завдання, зокрема, щодо формування у пострадянському просторі механізмів субрегіональної стабільності і безпеки.

Зовнішньополітичні цілі держави в гуманітарній сфері полягають у захисті українців за кордоном і забезпеченні прав етнічних меншин в Україні. Так, на сьогоднішній день доволі низький рівень системи захисту прав українських трудівників та інших категорій українських громадян за кордоном. Досі на міждержавному рівні не відпрацьований механізм наймання на

роботу українських громадян у Росії та інших країнах СНД, не вироблені засади їхнього страхування, медичного обслуговування, соціального захисту. Відсутні схеми кількісних і якісних характеристик складу працівників за кордоном. До зовнішніх загроз в гуманітарній сфері також належить залучення українців до набуття іноземного громадянства (Росії і Румунії — активне, Польщі й Угорщини — помірковане).

Стратегічні пріоритети зовнішньої політики України.

Які завдання постали перед Українською державою на початку нового тисячоліття?

Поряд із глобальними завданнями Україна взяла чіткий курс на євроатлантичну інтеграцію. Для здійснення цієї мети потрібно не тільки відповідати критеріям європейського співтовариства, а й українське суспільство має бути налаштованим на просування у європейському напрямі. *Європейська інтеграція* — як ключовий пріоритет, який акумулює в собі цілий комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних зусиль України з метою наближення до ЄС та створення необхідних передумов для вступу до Європейського Союзу — у майбутньому. *Євроатлантична інтеграція* — захист безпекових інтересів України, участь у створенні євроатлантичного простору стабільності та безпеки, поступова інтеграція з НАТО. Реалізація цієї мети має бути досягнута через використання механізмів співробітництва з НАТО, зокрема Плану дій та щорічних Цільових планів, а також приєднання до Плану дій щодо набуття членства.

На двосторонньому рівні Україна прагне використовувати весь потенціал стратегічного партнерства на основі взаємного інтересу та спільних підходів до розвитку відносин зі США, Росією та Польщею; досягти та підтримувати добрі відносини з країнами-сусідами в атмосфері поваги до суверенітету та територіальної цілісності. Україна досягатиме мети з просування в регіоні європейських цінностей, зокрема шляхом активної участі у розв'язанні заморожених конфліктів.

Українська держава проводить активну багатосторонню політику в універсальних та регіональних міжнародних організаціях. Участь в ООН спрямована насамперед на просування інтересів України в процесі прийняття найважливіших для всієї світової спільноти рішень. Діяльність у межах ОБСЄ залишати-

меться важливим чинником доповнення та розширення регіональної та загальної стабільності і безпеки в Європі.

Важливим пріоритетом для забезпечення стратегічних інтересів України є економічна експансія як на традиційних, так і нових ринках для українських товарів та послуг на Близькому Сході, в Латинській Америці, Азії та Африці.

Постійним пріоритетом зовнішньої політики та сферою особливої уваги дипломатичних і консульських установ України є захист громадян України за кордоном та прав української діаспори.

У межах Державної програми співпраці з закордонними українцями на період до 2010 р. діють 53 закордонні дипломатичні установи МЗС України, понад 300 українських громадських організацій у 45 країнах світу. Головне завдання Програми — задоволення мовних, освітніх і культурних потреб закордонних українців через відповідне інформування, забезпечення літературою, періодичними виданнями, підручниками, оргтехнікою тощо¹.

Зовнішня політика суверенної України — це шлях злетів і падінь, самостійності й неволі, здобутків і поразок. Суверенна Україна торує зовнішньополітичний шлях серед досвідчених країн і країн, що тільки-но вийшли в міжнародний світ, опановуючи складну мову міждержавного спілкування.

¹ Гуменюк Б. І. Україна в глобальному світі // Зовнішня політика України — 2008: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети. — К., 2009.

Теми контрольних робіт

1. Джерела формування засад зовнішньої політики України.
2. Основні напрями і завдання зовнішньої політики України.
3. Міжнародне визнання України.
4. Принципи зовнішньополітичної діяльності Української держави.
5. Теорії і концепції зовнішньої політики.
6. Українсько-російські відносини.
7. Територіальні питання в українсько-російських відносинах.
8. Питання власності колишнього СРСР у відносинах країн СНД.
9. Торговельно-економічні відносини України і Росії.
10. Українська національна меншина в Російській Федерації і російська в Україні: підходи до розв'язання проблем.
11. Інституалізація структур СНД.
12. Об'єктивні причини об'єднання країн пострадянського простору.
13. Етапи формування Співдружності Незалежних Держав.
14. Утворення ГУАМ: перспективи розвитку організації.
15. Позиція України щодо наддержавних структур СНД.
16. Особливості співпраці України і Республіки Польща.
17. Дипломатія Київської Русі.
18. Зовнішня політика запорозького козацтва.
19. Особливості розвитку зовнішньої політики Центральної Ради і УНР.
20. Проблемні питання українсько-румунського кордону.
21. Розширення Європейського Союзу: наслідки для України.
22. Співпраця України з Європейським Союзом: УПС.
23. Зовнішньополітична діяльність УРСР.
24. Україна — США: стратегічне партнерство.
25. ОПМ як форма участі України у врегулюванні регіональних криз.
26. Українсько-канадське особливе партнерство.
27. Мирозбереження і миробудівництво.
28. Україна — член-засновник ООН.
29. Створення всеохоплюючої системи безпеки і місце в ній України.
30. Регіональні і субрегіональні організації і позиція України (ЦСІ, Вишеградська четвірка, ОЧЕС).
31. Транскордонне співробітництво в межах Карпатського Єврорегіону, Єврорегіону “Буг”, творення “Дунайського регіону”.
32. Європейський вибір України — визначальний вектор зовнішньополітичної діяльності.
33. Партнерство і співробітництво з НАТО.

Контрольні питання

1. Визнання держави де-юре і де-факто: розкрийте поняття.
2. Поняття: “зовнішня політика”, “держава”, “функції держави”, “міжнародні відносини”, “система міжнародних відносин”, “суб’єкт” і “об’єкт” міжнародного права тощо.
3. Основні напрями зовнішньої політики України.
4. Багатовекторність, прагматизм у зовнішньополітичній діяльності.
5. Міжнародне визнання України.
6. Встановлення українсько-російських дипломатичних відносин.
7. Підписання “Великого” договору з Росією.
8. Розв’язання питання власності колишнього СРСР.
9. Торговельно-економічні відносини України і РФ.
10. Договірно-правова основа українсько-російських відносин.
11. Російська політика захисту співвітчизників за кордоном.
12. Територіальні проблеми в українсько-російських відносинах.
13. Завдання зовнішньої політики України.
14. Без’ядерний статус України. Схарактеризуйте проблеми.
15. Чорнобильська катастрофа і реакція на неї світу.
16. Участь України у створенні СНД.
17. Структурні органи Співдружності Незалежних Держав.
18. Рада глав держав і Рада глав урядів. Рада міністрів закордонних справ СНД.
19. Схарактеризуйте причини розпаду СРСР.
20. Причини об’єднання країн пострадянського простору.
21. Етапи формування Співдружності Незалежних Держав.
22. Міжпарламентська асамблея СНД.
23. ГУАМ: створення і діяльність організації.
24. Ташкентський договір і позиція України.
25. Митний союз країн СНД: завдання і еволюція.
26. ЄЕП: ставлення України до новостворюваної структури.
27. Позиція України щодо наддержавних структур СНД.

28. Питання острова Коса Тузла в українсько-російських відносинах.
29. Проблема повернення історичних цінностей їх власникам у міжнародних відносинах.
30. Принцип невтручання у внутрішні справи держави.
31. Поняття і сутність суверенітету держави.
32. Поясність поняття “гуманітарне втручання”. Наведіть приклади з міжнародної практики.
33. Грузія — стратегічний партнер України.
34. Особливості співпраці України і Республіки Польща.
35. Територіальні питання в українсько-румунських відносинах.
36. Статус країни-сусіди у відносинах України з ЄС.
37. Наслідки розширення Європейського Союзу для України.
38. Урядова програма “Європейський вибір України”.
39. Порядок денний для миру.
40. Розкрийте сутність ОПМ і участь в них України.
41. Партнерство заради миру.
42. Форми співпраці України з ЄС.
43. Регіональні кризи на пострадянському просторі: сутність і шляхи розв’язання.
44. Придністровська проблема. Участь України в її врегулюванні.
45. Участь України в системі регіональної безпеки.
46. Універсалізм ООН і Україна.
47. Превентивна дипломатія: сутність і застосування.
48. Україна і країни-сусіди: проблеми сучасності.
49. Візовий режим України — ЄС.
50. Меморандум про співробітництво України з НАТО.
51. Програма сусідства.
52. Стратегічне партнерство України зі США.
53. Поправка Джексона-Веніка.
54. Діяльність МВФ і ВБ в Україні.
55. Українсько-канадське особливе партнерство.
56. Українсько-кубинські відносини в гуманітарній сфері.
57. Україна — член-засновник ООН.
58. Участь української делегації в підготовці Статуту ООН.
59. Глобальні загрози людству.
60. Боротьба з тероризмом. Позиція України.
61. Участь України у створенні світової системи безпеки.

62. Регіональні організації в ЦСЄ: участь в них України.
63. Статус перебування в Україні Чорноморського флоту Росії.
64. Політична реформа в Україні про зовнішньополітичні засади держави.
65. Закон України “Про закордонного українця”.
66. Вирішення питань щодо кримськотатарського населення в Криму.
67. День українського дипломата. Обґрунтуйте закономірність цієї дати.
68. Особливості зовнішньої політики УРСР у межах СРСР.
69. Основні складові зовнішньополітичного відомства України.
70. Зовнішньополітичні засади Української держави за Конституцією України.
71. Закон України “Про основи національної безпеки України”.
72. Вимоги НАТО щодо реформування української армії.
73. Військові навчання в межах НАТО.
74. Гельсінський процес. ОБСЄ та її діяльність в Україні.
75. Членство України в Раді Європи.
76. Європейський суд захисту прав людини і Україна.
77. Роль ПАРЕ у формуванні демократичної України.
78. Проблеми трудової міграції у відносинах України зі світом.
79. Поняття “сіра зона” в політиці України.
80. Дипломатичний корпус Української держави.
81. Українські науково-технічні проекти — у співпраці з Євросоюзом.
82. Використання транзитних переваг Україною.
83. Російський капітал на українському ринку.
84. Захист прав громадян України за кордоном.
85. Транскордонне співробітництво (Карпатський Єврорегіон, Єврорегіон “Буг” та ін.
86. Європейський вибір України — урядова програма розвитку держави.
87. Співпраця України з ЮНЕСКО.
88. Україна і УВКБ ООН.
89. Партнерство і співробітництво з НАТО.

Список використаної та рекомендованої літератури

1. *Акт* проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. // *Голос України*. — 1991.
2. *Конституція* України. — К., 1996.
3. *Декларація* про державний суверенітет України. 16 липня 1990 р. // *Голос України*. — 1990.
4. *Європейський вибір*. Концептуальні засади стратегії економічного і соціального розвитку України на 2002–2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України, 30 квітня 2002 р. // *Уряд. кур'єр*. — 2002. — 4 черв.
5. *Закон* України “Про дію міжнародних договорів на території України” // *ВВР України*. — 1992. — № 10.
6. *Закон* України “Про міжнародні договори України” // *ВВР України*. — 1994. — № 10.
7. *Закон* України “Про основи національної безпеки України” // *ВВР України*. — 2003. — № 39.
8. *Закон* України “Про національні меншини в Україні” // *ВВР України*. — 1992. — № 36.
9. *Основні напрями зовнішньої політики України* // *Уряд. кур'єр*. — 1993. — 26 лип.
10. *Постанова* Верховної Ради України. Про концепцію (основи) національної безпеки України № 3/97-ВР // *Голос України*. — 1997. — 4 лют.
11. *Концепція* (основи державної політики) національної безпеки України: Схвалено Верховною Радою України 16 січня 1997 р. — К., 1997.
12. *Концепція* Державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007–2010 роки. — <http://www.president.gov.ua>

13. *Военна доктрина України // Військо України.* — 1993. — № 2.
14. *Міжнародна хартія прав людини.* — К., 1991.
15. *Парижская хартія для новой Европы.* — М., 1990.
16. *Устав Организации Объединенных Наций.* ООН: цифри и факты. — Нью-Йорк; М., 2003.
17. *Устав Содружества Независимых Государств // www.cis.ru*
18. *Хельсинский Заключительный Акт.* — М., 1975.
19. *Апанович О. М.* Чортомлицька Запорозька Січ. — К., 1998.
20. *Аркас М.* Історія України. — К., 1991.
21. *Асеев Ю. С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі. — К., 1980.
22. *Бодрук О. С.* Структури військової безпеки: національний та міжнародний аспект. — К., 2001.
23. *Брайчевський М.* Конспект історії України. — К., 1993.
24. *Брайчевський М.* Походження Русі. — К., 1968.
25. *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності. — К., 2002.
26. *Брайчевський М.* Утверждение християнства на Русі. — К., 1969.
27. *Васильева-Чекаленко Л. Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.). — К., 1998.
28. *Введение в теорию международных отношений: Учеб. пособие / Отв. ред. А. С. Манькин.* — М., 2001.
29. *Висоцький С.* Про що розповіли давні стіни. — К., 1978.
30. *Гаджиев К. С.* Введение в геополитику. — М., 2001.
31. *Гетьмани України.* Історичні портрети. — К., 1991.
32. *Глоссарий по европейской интеграции.* — М., 1995.
33. *Греков Б.* Киевская Русь. — М., 1953.
34. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — Л., 1990.
35. *Грушевський М.* Історія України-Русі. — К., 1995–1998.
36. *Грушевський М.* Очерки истории украинского народа. — К., 1991.
37. *Губський Б. В.* Євроатлантична інтеграція України. — К., 2002.
38. *Державний архітектурно-історичний заповідник “Софійський музей”.* — К., 1990.
39. *Дністрянський М. С.* Кордони України. — Л., 1992.

40. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2 т. — К., 1991.
41. *Європейський Союз та Україна: стратегія відносин в контексті розширення.* — К., 2003.
42. *Європейський Союз на порозі ХХІ века.* — М., 2001.
43. *Єфименко О.* Історія України та її народу. — К., 1991.
44. *Замятин В.* Волинь: примирення по-парламентськи // День. — 2003. — 11 лип.
45. *Зарубжні українці.* — К., 1991.
46. *Заява Президентів України Л. Д. Кучми і Республіки Польща А. Квасьневського з нагоди 60-ї річниці волинської трагедії // Уряд. кур'єр.* — 2003. — 12 лип.
47. *Зінченко А.* Історія дипломатії. — К., 2005.
48. *Зленко А. М.* Від внутрішніх потреб до зовнішніх пріоритетів. Виступи, промови, інтерв'ю, статті. — К., 2002.
49. *Зленко А. М.* Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. — Х., 2003.
50. *Зовнішня політика України. 2006.* Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За заг. ред. Г. М. Перепелиці. — К., 2007.
51. *Зовнішня політика України. 2007.* Стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За заг. ред. Г. М. Перепелиці. — К., 2008.
52. *Зовнішня політика України: сучасний стан та перспективи зміцнення // Матеріали круглого столу Верховної Ради України, 12 листопада 2003 р.* — К., 2003.
53. *Камінський Є., Дашкевич А.* Політика США щодо України: Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція. — К., 1998.
54. *Карамзин Н.* Предання веков. — М., 1988.
55. *Козацькі січі (нарис з історії українського козацтва ХVІ–ХІХ ст.)* — К.; Запоріжжя, 1998.
56. *Конституційні акти України. 1917–1920.* Невідомі конституції України. — К., 1992.
57. *Кресів О. В.* Конституція об'єднаної Європи. — К., 2005.
58. *Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції.* — К., 1998.
59. *Крип'якевич І.* Історія України. — Л., 1992.
60. *Матвієнко В., Головченко В.* Історія дипломатії ХХ століття у посталях. — К., 2001.

61. *Международное право* / Отв. ред. проф. Ю. М. Колосов. — М., 2000.
62. *Меморандум* про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням об'єднаних збройних сил НАТО в Європі та Верховним головнокомандуванням об'єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці про забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України // Уряд. кур'єр. — 2002. — 9 лип.
63. *Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина*. — К., 2002.
64. *Мозаїки та фрески Софії Київської*. — К., 1975.
65. *Музей історичних коштовностей Української РСР*. — К., 1973.
66. *НАТО. Довідник*. — Брюссель, 1999.
67. *Національна безпека України, 1994–1996*. — К., 1997.
68. *Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні*. — К., 1998.
69. *Овсій І. Зовнішня політика України*. — К., 1999.
70. *ООН: основные цифры и факты*. — Нью-Йорк; М., 2003.
71. *Петренко М. З. Українське золотарство XVI–XVIII ст.* — К., 1969.
72. *Повість* временних літ. — К., 1990.
73. *Политология: Хрестоматия* / Сост. М. А. Василик. — М., 1999.
74. *Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.* — К., 1995.
75. *Постанова* Верховної Ради України “Про державну підтримку газет, що видаються мовами національних меншин” // ВВР України. — 2003. — № 16.
76. *Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи*. — К., 1992.
77. *Празький саміт і трансформація НАТО*. — Брюссель, 2002.
78. *Рамочная Конвенция о защите национальных меньшинств. Совет Европы (Council of Europe)*. — К., 1995.
79. *Регіональна політика ЄС після його розширення*. — Ужгород, 2004.
80. *Рекомендації* парламентських слухань 10 листопада 2003 р.: “Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи”. — К., 2003.

81. *Руденко Г. М.* Україна дипломатична. — К., 1999.
82. *Сахаров А.* Дипломатия Святослава. — К., 1991.
83. *Современные* международные отношения и мировая политика / Отв. ред. А. В. Торкунов. — М., 2004.
84. *Современные* международные отношения. — М., 2001.
85. *Стратегії* розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. — К., 2002.
86. *Субтельний О.* Україна: історія. — К., 1991.
87. *Теория* международных отношений на рубеже столетий: Пер. с англ. / Под ред. К. Буса и С. Смита. — М., 2002.
88. *Топорнин Б. Н.* Европейское право. — М., 1998.
89. *Україна: стратегічні пріоритети: Аналітичні оцінки. 2004* / За ред. А. С. Гальчинського. — К., 2004.
90. *Україна — НАТО: стратегічне партнерство.* — Луцьк, 2001.
91. *Уроки 11 вересня: проблеми глобальної, регіональної та національної безпеки.* — К., 2002.
92. *Україна — Німеччина: разом до нової Європи* // Уряд. кур'єр. — 1998. — 30 трав.
93. *Україна і світ: проблеми і перспективи міжнародних відносин.* — К., 2003.
94. *Україна на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів. 1991–1995 рр.* — К., 1998.
95. *Українська РСР на міжнародній арені: Зб. док. і матеріалів. 1944–1961 рр.* — К., 1963.
96. *Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник.* — К., 1997.
97. *Хрестоматія* тисячоліття хрещення Русі-України. — Філадельфія, Торонто, 1986.
98. *Цыганков П. А.* Международные отношения. — М., 1996.
99. *Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика і безпека України. — К., 2004.
100. *Чекаленко Л. Д.* Зовнішня політика України: Підручник. — К., 2006.
101. *Чекаленко Л. Д.* Дипломатія: Словник-довідник. — К., 2007.
102. *Чекаленко Л. Д.* Політика РФ щодо “захисту співвітчизників за кордоном” та її можливі наслідки для України // Стратегічна панорама. — 2002. — № 3.

103. Чекаленко Л. Д. Українсько-польське співробітництво на сучасному етапі // Наук. вісн. ДПА України при МЗС України. — К., 2003. — Вип. 9.
104. Чекаленко Л. Д. Правовий захист кордонів України як проблема національної безпеки (українсько-румунський кордон) // Стратегічна панорама. — 2003. — № 1.
105. Чекаленко Л. Д. Практика і теорія національного порозуміння // Україна — Польща: історія і сучасність. — К., 2003. — Ч. 1.
106. Чиж І. С. Україна в Раді Європи. — К., 2001.
107. Шульгин О. Без території. — К., 1998.
108. Lasok D. Law and Institutions of the European Union. London etc. — Butlkworth, 1986.
109. Rosenau J. Turbulence in World Politics. — L., 1990.
110. Luard T. The Globalisation of Politics. — L., 1990.
111. Billington M. APEC: The battle lines are drawn against globalization // Executive Intelligence Rev. — 2000. — Vol. 27. — № 47.
112. Buzan B. New Patterns of Global Security in the Twenty-First Century // International Affairs. — 1991. — Vol. 67. — № 3.
113. Cave A. Finding a Role in an Enlarged EU // Central European Review. — 2000. — 22 May.
114. Cohen R. A European Identity: Nation-State Losing Ground // New York Times. — January 14. — 2000.
115. David S. R. Explaining Third World Alignment // World Politics. — 1991. — Vol. 43. — January.
116. Shaw J. European Community Law. — London, 1995.
117. US National Security Strategy. 1998. — Washington: GPO, 1998.
118. www.president.gov.ua
119. www.eu.com.
120. www.un.org.ua
121. www.mfa.gov.ua
122. www.mid.ru
123. www.kmu.gov.ua
124. www.rada.gov.ua
125. www.cis.ru
126. www.nb.org

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	3
Розділ I. Витоки зовнішньої політики Української держави	5
1. Про наше походження	5
2. Київська Русь і світ	10
3. Міжнародні відносини Галицько-Волинської держави	24
4. Дипломатія Богдана Хмельницького	29
5. Зовнішньополітична діяльність українських гетьманів наприкінці XVII — XVIII ст.	45
6. Зовнішня політика Української Народної Республіки	62
7. УРСР в радянській зовнішній політиці	72
8. Об'єднання українських земель	79
9. Україна в ООН	85
Розділ II. Основи зовнішньої політики України	96
1. Засади і принципи	96
2. Становлення зовнішньої політики України	103
3. Розподілення зовнішньополітичних функцій	112
Розділ III. Зовнішньополітичні виклики	124
1. Територіальна цілісність і непорушність кордонів	124
2. Ядерні гарантії Україні	138
3. Матеріальні і культурні втрати України після розпаду СРСР	149
4. Захист прав українських громадян за кордоном	164
5. Формування міжнародного іміджу України	184

<i>Розділ IV. Двосторонні відносини</i>	194
1. Українсько-російське партнерство	194
2. Інші країни СНД в політиці України	215
3. Розвиток відносин із сусідами — членами ЄС	251
4. Провідні країни світу в зовнішній політиці Української держави	275
<i>Розділ V. Україна в структурах пострадянського простору</i>	335
1. Формування і розвиток Співдружності Незалежних Держав	335
2. Проекти в межах СНД	352
3. Українські ініціативи: ГУАМ	361
<i>Розділ VI. Україна в міжнародних організаціях</i>	374
1. Універсальні та регіональні структури	374
2. Субрегіональні формування	428
<i>Післямова</i>	440
Теми контрольних робіт	452
Контрольні питання	453
Список використаної та рекомендованої літератури	456

МАУП

In the book considered points of economical history from ancient times till nowadays. Special attention is devoted to analysis of reform and structural changes in national economy and world industry nowadays. The book is completed according to curriculum of economical history course for students of economical faculties and for all who wants to get new knowledge. Writing the book author used the latest statistical information and modern events, happened in the World and in Ukraine.

For students of economical high educational establishments.

Навчальне видання

**Чекаленко Людмила Дмитрівна
Федуняк Сергій Георгійович**

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ
(від давніх часів до наших днів)**

Підручник

Educational edition

Chekalenko, Ludmyla D.

Feduniak, Sergiy G.

**FOREIGN POLICY OF UKRAINE
(from ancient times to present days)**

Manual

Редактор *Т. М. Коліна*

Коректори *Т. К. Валицька, А. А. Тютюнник*

Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова*

Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 15.01.10. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 27,44. Обл.-вид. арк. 26,25. Наклад 1300 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП «Видавничий дім «Персонал»

03039 Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008*

Надруковано в друкарні ДП «Видавничий дім «Персонал»